

XXXIII • 2018

ИЗВЕСТИЯ

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

PROCEEDINGS

REGIONAL MUSEUM OF HISTORY
VELIKO TARNOVO

ИЗВЕСТИЯ

XXXIII/2018

PROCEEDINGS

XXXIII/2018

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново
Том XXXIII, Велико Търново, 2018

Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo
Vol. XXXIII, Veliko Tarnovo, 2018

ISSN 0861–5888

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Иван Църков – главен редактор
Евгени Дерменджиев – отговорен редактор
Пламен Събев – редактор
Светла Атанасова – редактор
Миглена Петкова – редактор
Жулиета Гюлева – редактор
Илия Вълев – редактор
Станислава Ботева – секретар

EDITORIAL BOARD

Ivan Tsarov – Editor in chief
Evgeni Dermendzhiev – Editor
Plamen Sabev – Editor
Svetla Atanasova – Editor
Miglena Petkova – Editor
Zhulieta Gyuleva – Editor
Iliya Valev – Editor
Stanislava Boteva – Secretary

Превод на английски език: Мая Мичева
English translations: Maya Micheva

e-mail: rimvt_edit@abv.bg

Предпечат и печатано от:
ФАБЕР
Велико Търново, п. к. 241
(062) 600 650; www.faber-bg.com

•

Формат: 70 x 100/16
Печатни коли: 32

На корицата:
Възпоменателен кръст „За Независимостта на България 1908 г.“ (за мъже), аверс.
Commemorative Cross “For the Independence of Bulgaria 1908” (for men), obverse.

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ — ВЕЛИКО ТЪРНОВО
REGIONAL MUSEUM OF HISTORY — VELIKO TARNOVO

ИЗВЕСТИЯ

XXXIII/2018

PROCEEDINGS

XXXIII/2018

Велико Търново
Veliko Tarnovo
2019

СЪДЪРЖАНИЕ

СТУДИИ, СТАТИИ И СЪОБЩЕНИЯ

Христина Маркова. КОЛЕКЦИЯТА ОТ ОБРАБОТЕНА КОСТ ОТ КЪСНИЯ НЕОЛИТ ОТ МЕСТНОСТИТЕ КЪШЛАТА И КАЯ БУНАР В ЗЕМЛИЩЕТО НА СЕЛО ХОТНИЦА, ОБЩИНА ВЕЛИКО ТЪРНОВО	9
Hristina Markova. THE COLLECTION OF PROCESSED BONE FROM THE LATE NEOLITHIC AGE FROM THE AREAS OF KASHLATA AND KAYA BUNAR ON THE TERRITORY OF THE VILLAGE OF HOTNITSA (VELIKO TARNOVO).....	20
Михаела Томанова. КУЛТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ЗЕМИТЕ В СЕВЕРНИЯ ДЯЛ НА ЦЕНТРАЛНА СТАРА ПЛАНИНА И ПРЕДБАЛКАНА ПРЕЗ КЪСНОЖЕЛЕЗНАТА ЕПОХА	27
Michaela Tomanova. CULTURAL CHARACTERISTICS OF THE LANDS IN THE FOOTHILLS AND THE NORTHERN SLOPES OF THE CENTRAL BALKAN MOUNTAIN DURING THE LATE IRON AGE.....	73
Иван Църков. ОБЩЕСТВЕНА ЧЕШМА ОТ НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ	75
Ivan Tsarov. A PUBLIC WATER FOUNTAIN FROM NICOPOLIS AD ISTRUM....	79
Калин Чакъргов. ОТ <i>CAPUT AQUAE</i> ДО <i>CASTELLUM AQUAE</i> НА ЗАПАДНИЯ АКВЕДУКТ НА <i>NICOPOLIS AD ISTRUM</i>	83
(РАЗКОПКИ НА КАПТАЖА В С. МУСИНА И НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ТОПОГРАФИЯТА НА ТРАСЕТО).....	83
Kalin Chakarov. FROM <i>CAPUT AQUAE</i> TO <i>CASTELLUM AQUAE</i> OF THE WESTERN AQUEDUCT OF <i>NICOPOLIS AD ISTRUM</i> (EXCAVATIONS OF THE WATER-CATCHMENT IN THE VILLAGE OF MUSSINA AND OBSERVATIONS ON THE TOPOGRAPHY OF THE ROUTE)...	107
Веселина Стоянова. ДИГИТАЛНА РЕСТАВРАЦИЯ И РЕКОНСТРУКЦИЯ НА УКРАСАТА НА ДВА КЕРАМИЧНИ СЪДА ОТ РИМСКАТА ЕПОХА	123
Vesselina Stoyanova. DIGITAL RESTORATION AND RECONSTRUCTION OF THE IMAGES AND DECORATION OF TWO CERAMIC VESSELS FROM THE ROMAN PERIOD	141

Димитър Харбалиев. СЪДЕБНАТА СИСТЕМА В СРЕДНОВЕКОВНА ИСЛАНДИЯ (930–1262/1264 Г.) – СЪЩНОСТ И СТРУКТУРА.....	149
Dimitar Harbaliev. THE JUDICIAL SYSTEM IN MEDIEVAL ICELAND (930–1262/1264) – NATURE AND ORGANISATION.....	163
Евгени Дерменджиев. СТРАННОПРИЕМНИЦИ В СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВГРАД	165
Evgeni Dermendzhiev. INNS IN THE METROPOLIS OF TARNOVGRAD.....	207
Иван Чокоев. ТЕКСТИЛ ОТ ГРОБОВЕ В МЕСТНОСТТА ФРЕНКХИСАР ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО, РАЗКРИТИ ПРЕЗ 2016 Г.	223
Ivan Chokoev. TEXTILE FROM GRAVES EXCAVATED IN 2016 AT FRENK HISAR, VELIKO TARNOVO.....	229
Надежда Ботева, Георги Константинов, Константин Тотев. ПРОБЛЕМИ НА ИЗСЛЕДВАНИЯТА И ЕКСПОНИРАНЕТО НА РЕЛИКВАРИЯ ОТ МУЗЕЯ В СЕВЛИЕВО	231
Nadezhda Boteva, Georgi Konstantinov, Constantin Totev. PROBLEMS OF RESEARCH, CONSERVATION AND PRESENTATION OF THE RELIQUARY FROM THE MUSEUM IN SEVLIEVO	238
Пламен Събев. ЛЕГЕНДИТЕ ЗА ИЗКОВАВАНЕ НА ГВОЗДЕИТЕ ЗА РАЗПЯТИЕ ХРИСТОВО. (Текстови източници и изобразителни вариации).....	241
Plamen Sabev. THE LEGENDS ABOUT FORGING THE NAILS FOR CHRIST’S CRUCIFIXION (Written Sources and Iconographic Variations).....	256
Жулиета Гюлева. ЗА РАЗПРОСТРАНЕНИЕТО НА ЕДИН ТИП ХАМАМИ ОТ БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ	259
Zhulieta Gyuleva. ON THE SPREAD OF A TYPE OF BATHS IN THE BULGARIAN LANDS	282
Красимира Мутаfoва. ИСЛЯМ И ХРИСТИЯНСТВО В СЕВЛИЕВО (СЕРВИ/СЕЛВИ) В ОСМАНСКАТА ДОКУМЕНТАЦИЯ ОТ XVI–XVIII В. (За някои спорни въпроси относно ранната история на града)	291
Krasimira Mutafova. ISLAM AND CHRISTIANITY IN SEVLIEVO (SERVI/SELVI) IN THE OTTOMAN DOCUMENTATION OF THE 16th–18th CENTURIES (On certain debatable issues and on the early history of the town).....	311
Илия Вълев, Димитър Харбалиев, Стефан Стефанов. ПО ВЪПРОСА ЗА ВОЕННООТБРАНИТЕЛНАТА СИСТЕМА НА ТЪРНОВО ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX В.....	313
Iliya Valev, Dimitar Harbaliev, Stefan Stefanov ON THE ISSUE OF THE MILITARY DEFENCE SYSTEM OF TARNOVO IN THE SECOND HALF OF THE 19th C.....	320

Светла Атанасова. ПИСАЛКА ПЕЧАТ НА ДИМИТЪР КАТРАНОВ.....	329
Svetla Atanasova. A STAMP-SEAL PEN OF DIMITAR KATRANOV.....	334
Теменуга Георгиева. МЕДНИКАРСТВОТО ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО	335
(Преглед и състояние на проучванията).....	335
Temenuga Georgieva. COPPERSMITHING IN VELIKO TARNOVO	
(A review and Appraisal of Studies)	346
Миглена Петкова. ПРЕДСТАВИТЕ ЗА СВЯТОСТ –	
ИЗТОЧНИК ЗА ФОРМИРАНЕ НА САКРАЛНИ ПРОСТРАНСТВА.	
(Село Капиново – местна памет и локална идентичност).....	347
Miglena Petkova. THE CONCEPTS OF SACREDNESS –	
A SHAPING SOURCE OF SACRAL SPACES.	
(The village of Kapinovo – local memory and local identity).....	354
Емил Врежаков. АНГЛИЯ, РУСИЯ И МАКЕДОНСКИЯТ ВЪПРОС	
ПО ВРЕМЕ НА ВЪСТАНИЯТА В ЕВРОПЕЙСКА ТУРЦИЯ (1902 – 1903)	357
Emil Vrezhakov. ENGLAND, RUSSIA AND THE MACEDONIAN QUESTION	
DURING THE UPRISINGS IN EUROPEAN TURKEY (1902 – 1903)	369
Станислава Ботева. ВЪЗПОМЕНАТЕЛНИ ОТЛИЧИЯ, ПОСВЕТЕНИ	
НА ОБЯВЯВАНЕТО НА НЕЗАВИСИМОСТТА НА БЪЛГАРИЯ	371
Stanislava Boteva. COMMEMORATIVE INSIGNIA OF HONOUR DEDICATED	
TO THE DECLARATION OF INDEPENDENCE OF BULGARIA	376
Тодорка Недева. КЪМ ВЪПРОСА ЗА АДМИНИСТРАТИВНО-	
ТЕРИТОРИАЛНОТО УСТРОЙСТВО НА БЪЛГАРИЯ СЛЕД 19 МАЙ 1934 Г.	
И БОРБАТА НА ВЕЛИКОТЪРНОВЦИ ЗА ОПРЕДЕЛЯНЕТО НА ГРАДА	
ЗА ОБЛАСТЕН ЦЕНТЪР	379
Todorka Nedeva. ON THE ISSUE OF THE ADMINISTRATIVE TERRITORIAL	
ORGANISATION OF BULGARIA AFTER 19th MAY 1934 AND THE EFFORTS	
TO MAKE VELIKO TARNOVO AS A REGIONAL CENTRE.....	386
Симеон Цветков. ПОРЪЧКИ И ДОСТАВКИ НА ЛЕКО СТРЕЛКОВО	
ОРЪЖИЕ ОТ „ЧЕШКА ЗБРОЙОВКА“ (1938 – 1944 Г.).....	387
Simeon Tsvetkov. ORDERS AND SUPPLIES OF LIGHT FIRE ARMS	
FROM “CZECH ZBROJOVKA” (1938 – 1944).....	406
Димо Иванов. ВЕЛИКОТЪРНОВСКИТЕ СГРАФИТА –	
КАРТИНИ НА ПАМЕТТА.....	427
Dimo Ivanov. VELIKOTARNOVO SGRAFITTI – PICTURED MEMORY.....	433

РЕЦЕНЗИИ И ОТЗИВИ

проф. д.и.н. Иван Тютюнджиев. ПЛАМЕН СЪБЕВ. „СТРАСТИТЕ ХРИСТОВИ“. ИКОНИ И СТЕНОПИСИ. XVIII – XIX ВЕК. ВЕЛИКОТЪРНОВСКА ЕПАРХИЯ. Велико Търново, издателство „Фабер“, 2017 г., 360 с., с ил.	435

Евгени Дерменджиев. ОТГОВОР НА ОТЗИВА НА Д. РАБОВЯНОВ „МОЖЕ ЛИ АРХЕОЛОГИЯТА ДА СЕ ТРИУМИ?“ (Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXII, 2017, 359 – 367) ЗА МОЯТА СТУДИЯ „ЗА ПАТРИАРШЕСКИЯ КОМПЛЕКС, ЦАРСКИЯ ДВОРЕЦ И ФОРТИФИКАЦИЯТА НА СРЕДНОВЕКОВНАТА КРЕПОСТ НА ХЪЛМА ЦАРЕВЕЦ В ПРЕДСТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВ“ (Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXI, 2016, 39 – 100)	443

ОФИЦИАЛЕН РАЗДЕЛ

Теменуга Георгиева. ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РИМ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕЗ 2017 Г.....	454

Станислава Ботева. КНИГООБМЕН НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ЗА 2017 Г.	463

ДАРТЕЛИ И ДАРЕНИЯ (2017 Г.)	469

ЗАДЪЛЖИТЕЛНИ ИЗИСКВАНИЯ ЗА ПУБЛИКУВАНЕ В ИЗВЕСТИЯ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО	471

SUBMISSION REQUIREMENTS FOR CONTRIBUTIONS TO THE JOURNAL OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO.....	476

ПРИЛОЖЕНИЕ ЦВЕТНИ ИЛЮСТРАЦИИ/COLOUR ILLUSTRATIONS	481

КОЛЕКЦИЯТА ОТ ОБРАБОТЕНА КОСТ ОТ КЪСНИЯ НЕОЛИТ ОТ МЕСТНОСТИТЕ КЪШЛАТА И КАЯ БУНАР В ЗЕМЛИЩЕТО НА СЕЛО ХОТНИЦА, ОБЩИНА ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Христина Маркова

На Ванката...

През късната праистория животинските кости са използвани за изготвянето на разнообразни предмети, служещи във всяка сфера от живота. Костта се явява като една от най-важните суровини за нуждите на древния човек, което се доказва още по време на теренните археологически проучвания. Костената индустрия представлява един от основните елементи на материалната култура на праисторическите общества и затова тя трябва да се изследва обстойно, тъй като нейният характер или отделни елементи от него могат да бъдат хронологически индикатори.

В научната литература са известни два къснонеолитни обекта, разположени югозападно от съвременното село Хотница (Великотърновско), познати като Хотница – Кая бунар и Хотница – Къшлата (**Обр. 1**). Селището при Къшлата е локализирано от Петър Станев, Богдан Султов и Иван Кокорков през 1971 г., а това при Кая бунар е открито малко по-късно през 1976 г. също от П. Станев заедно с Петър Парашкеванов (Суванджиев 2014, 449, 451). Теренни археологически проучвания не са провеждани, а наличните материали произхождат от повърхността. П. Станев установява, че селището при Къшлата е възникнало през късния неолит (фаза Качица В1), докато Кая бунар – малко по-късно през финалната фаза на късния неолит (фаза Качица В2) (Станев 1982, 13). През 1998 г. е публикувана статията на Недко Еленски, в която са представени керамични материали от трите къснонеолитни селища в землището на с. Хотница (местностите Къшлата, Орловка и Кая бунар). Според направения анализ те заемат хронологическия хиатус между късния неолит (Хотница I) и ранния халколит (Поляница II) за разглеждания район, без да го запълват изцяло (Еленски 1998, 53 – 9).

Двата обекта са разположени много близо един до друг – от двете страни на един и същ водоизточник. Вероятно Хотница – Кая бунар е възникнало като разширение на Хотница – Къшлата в един по-късен етап (Илчева 2001, 74; Ил-

чева 2008, 13, 19; Станев 1982, 13) и затова е възможно материалите да се разглеждат като от едно селище, което ще наричаме Хотница – Извора по-долу в текста¹. При проведените обхождания на територията на селището са намерени 51 костени предмета (Таблица 1), които са включени в това изследване. Една част от тях са публикувани вече от Вълка Илчева (28 бр.) (Илчева 2001; Илчева 2008), но само илюстративно и с кратки описания. Въпреки съществуващите проблеми относно липсата на стратиграфия на материалите настоящата работа има за цел да представи по-детайлно една малко известна къснонеолитна колекция от обработена твърда животинска материя².

За изясняването на характера на всеки костен предмет е използван трасологичният анализ. Трасологията се занимава с изследването на следите, оставени върху повърхността на изделията в резултат на обработка или експлоатация. Съществуват няколко етапа в трасологичните наблюдения в зависимост от използването на съответния инструментариум: методът на слабото увеличение, който се свързва с наблюденията под бинокулярна лупа при увеличение между 10 и 80 пъти, и другите два етапа, при които се използват по-сложни и прецизни технически апарати с увеличение между 100 и 10 000 пъти (Колина-Жирард 1994, 123 – 124). За целите на настоящото изследване е приложен единствено методът на слабите увеличения. Следите от експлоатация са идентифицирани и интерпретирани по резултатите от различни експериментални и трасологични проучвания на твърда животинска материя (Legrand 2005).

Суровина

Основен източник на суровина за нуждите на костената индустрия е домашното животно, което е било най-лесно достъпно на праисторическия човек. Доминират изделията, които са изготвени от кости на едри животни (**Обр. 8**), като говеда (*Bos sp.*) и елен (*Cervus elaphus*). Те съставляват 66,66% от общото количество предмети, а по-малко са от овца/коза (*Ovis/Capra*). Използвани са дългите кости (основно метаподиалните) и ребрата, а еленовият рог е слабо застъпен и при това под формата на отпадъци. Други суровини, като мидени черупки и зъби, не присъстват в колекцията. Дългата кост е основният вид кост, употребяван за изготвяне на разнообразен инструментариум през праисторическите периоди на територията на българските земи. Особена популярност имат предметите от метаподиална кост както на едро, така и на дребно животно, които се явяват най-ценена суровина в костената индустрия през късната праистория в границите на една доста широка територия, заемаща Югоизточна Европа, Средиземноморието и Анатолия (Russell 2016, 126, 129; Sidéra 2005, 85; Vitezović 2011, 6; Vitezović 2016a, 126), като има свидетелства за складирането на такива разцепени кости в Чаталхьоюк (Russell 2016, 130). Неслучайно метаподиалната кост е най-разпространеният скелетен елемент поради факта, че е най-правата кост от животинския скелет, чиято експлоатация е количест-

вено и качествено оценена от праисторическия човек. Тя е здрава и от нея се извличат 2 или повече заготовки, които могат да бъдат трансформирани в широк диапазон от предмети – шила, върхове, длета, шпатули и други. Може да се твърди, че нейното отделяне от животинския скелет е насочено директно към костената индустрия, тъй като метаподиалните кости не са богати на костен мозък, което ги прави негодни за хранителна консумация (Tóth 2012, 172).

Предпочитана техника за извличане на заготовки е тази на надлъжното разцепване, която се практикува особено при метаподиалните кости и ребрата (**Обр. 9**). Сравнително по-малко разпространена е експлоатацията на естествени форми на цели кости и кухненски остатъци (разломени фрагменти с неравномерни ръбове и неправилни форми).

Типове предмети

Шила. В наличната колекция са идентифицирани общо 38 шила. Суровината за тяхното производство произхожда предимно от едри животни, като говеда (*Bos sp.*) или елен (*Cervus elaphus*) и по-малко от дребни животни (*Ovis/ Capra*).

16 шила са изготвени от дълги кости, предимно на дребни животни (*Ovis/ Capra*) и само 2 екземпляра от едри бозайници (**Обр. 2**). Една от находките е направена от цяла естествена кост (*ulna* на дребно животно с размерите на заек) (**Обр. 1.1**). Проксималната част на костта е частично оформена, като чрез отсичане е отстранен олекранонът. Работният край е оформен чрез едностранна абразия и има елипсовидно сечение. Може да се предположи, че шилото е направено набързо, което от своя страна говори за неспециализирано производство. Излъскванията и фините надлъжни стрии, разположени на повърхността на активната част, биха могли да се тълкуват като следи в резултат на работа с меки тъкани (фини растителни влакна или вълна).

Предпочитана техника за оформянето на шила от дълга кост (*metapodium*) се оказва надлъжното разцепване, като при голяма част от екземплярите е оставена епифизата. Този процес съдържа в изпълнението си два етапа: надлъжно рязане с помощта на кремъчен инструмент в центъра от двете страни на костта и разчленяването ѝ чрез набиване на клиновиден предмет (каменно длето/ клин, кремъчен или костен инструмент и други подобни). Обикновено следите от разцепването не се запазват поради високата степен на трансформация на костта, но при два от наличните екземпляра се регистрират такива от надлъжното изрязване (**Обр. 2.2, Обр. 2.7**). След разчленяването мястото на фрактурата и острите ръбове в контактната зона между диафизата и епифизата, както и по цялото протежение на диафизата са добре загладени откъм вътрешната част чрез абразия. Острите върхове са оформяни чрез триене в абразионни материали с дребнозърнеста структура. Следи от този процес се наблюдават при някои екземпляри под формата на организирани фини и праволинейни, а в

някои случаи и напречни стрии. Като цяло изработката на този вид предмети е много старателна. Всички представители са морфологически еднотипни. Най-вероятно запазването на епифизата е свързано с цел удобство, при което тя служи за по-добър захват, докато за шилата с отстранена епифиза – може да се предположи, че е в резултат от инцидент в производството.

Двете шила, чиято суровина произхожда от неидентифицирана дълга кост на едри животни, са изготвени от разломени фрагменти (**Обр. 2.8**), вероятно получени в резултат от извличането на костния мозък от медуларния канал. Те имат неправилна форма и страничните ръбове са загладени с цел удобство.

Следите от експлоатация (**Обр. 6**), оставени по повърхността на шилата, са надлъжни, фини и неорганизиранни, придружени с излъсквания в различна степен на интензивност. Най-висока степен на излъскване се регистрират в първа зона на износване (най-острата част на дисталния край) (Legrand 2005, 81). Вероятно са използвани при работа с по-меки тъкани като мокра животинска кожа и различни други органични материали.

Характерът на наличната колекция от обработена твърда животинска материя обаче се различава с доминирането на шила от плоска кост и в частност от ребра на едри животни (говедо/елен) (**Обр. 3, Обр. 9**). Те са 22 бр., като, изглежда, голяма част са направени по стандартна система. Изготвени са разцепени ребра, за които не може да се реконструира с голяма сигурност производственият цикъл при отделянето на парчетата от костта, тъй като при нито един от представителите на този вид шила не се регистрират следи от първия етап на обработка. Възможно е да се предположи, че за отделянето на полуфабрикати костта е била изрязвана напречно с кремъчни инструменти, но не докрай и впоследствие е пречупвана. Следи от този метод се наблюдават върху костени предмети, направени от ребра, произхождащи от други неолитни обекти по средното течение на река Янтра³. Следващият етап в изготвянето е надлъжното разцепване на ребрата, което се е осъществявало чрез изтриването на изпъкналите ръбове на тези скелетни елементи и набиването на остър предмет в спонгиозата (напречно или надлъжно на костта). Следи от изтриването се наблюдават при по-запазените екземпляри, по които има организирани фини коси стрии, свидетелстващи за употребата на каменен абразив (пясъчник) (**Обр. 7**). След разделянето на ребро двете пластини се заточват в единия край чрез остъргване с кремъчни инструменти или чрез триене с абразивни материали, като последният начин е по-често срещан. При нужда от по-детайлно оформяне този вид предмети са били подлагани на допълнително триене – основно с цел заглаждане на спонгиозата и някои остри или неравни краища, оставени в резултат на горепосочените етапи на производство. Сред наличния материал се откриват предмети, които изглеждат набързо приготвени, като към тях спадат и 2 екземпляра, които не са разцепени. Тяхната обработка се състои единствено в зашилването на единия край (**Обр. 4.1, Обр. 4.4**).

По повърхността на повечето представители на шилата от ребра се наблюдават следи от експлоатация (зона на разпространение до 2,70 см) – излъскване в различна степен по всички ръбове на активния връх, а от латералната повърхнина – единични надлъжни плитки стрииции (**Обр. 7**). Съдейки по тези наблюдения, може да се предположи употребата на този вид шила в работата с растителни материали (триви, лико, дървесна кора и други подобни) и обработването на кожени изделия.

Върхове за копия. Един екземпляр е идентифициран като връх за копие (**Обр. 4.1**). Той е изготвен от фрагмент от дълга кост на едро животно, като сега не може да се установи наличието на епифиза поради отчупената проксимална част. Предметът има вретеновидна форма. По повърхността не се наблюдават следи от експлоатация, а само технологични – остъргване и абразия.

В чуждоезичната литература този вид находки се наричат *projectile points* (срв. Vitezović 2011; Vitezović 2018 и цит. лит.), като под дефиницията на термина се поставят както върховете за стрели, така и такива за копия. В българската научна литература твърде малко са публикуваните праисторически материали от твърда животинска материя, но такива върхове са познати от селищната могила при с. Караново (Караново IV) (Lang 2005, Tafel 188.1). В съседните страни подобни са открити в неолитни обекти, като Доня Браневина, Старчево-град (Vitezović 2011, 13, 25, Fig. 6; Vitezović 2018, 41 – 43), Падина (Borić, Miracle 2004, 352), Анаргири IXa (Arabatzis 2016, 12, Fig. 11b). Следователно *projectile points* са характерни за епохата още от самото ѝ начало (Vitezović 2018, 46), като тук трябва да подчертаем примера от Падина, от който са взети проби (6250±6025 Cal BC) (Borić, Miracle 2004, 352).

Длета. В колекцията присъства 1 длето (**Обр. 4.2**), което е изготвено от разцепена дълга кост, произхождаща от едро животно. По активната част се наблюдават трансверсални дъговидни плитки и къси стрииции, придружени с излъскване. Освен тези следи са налични леки отчупвания и нащърбвания. Най-вероятно длетото е било използвано за разцепването на по-твърди растителни материали.

Стъргалки. Два екземпляра са определени като стъргалки, които са изготвени от дълга кост на едро животно. Единият е направен чрез разцепване (**Обр. 4.3**), а вторият – от разломен фрагмент от контактната зона между диафиза и епифиза (**Обр. 4.4**). Употребата на дългата кост от едро животно не е случайна, тъй като тя има подходящи признаци за оформянето на достатъчно широка, плоска и здрава работна част, служеща за остъргване.

По скосените дистални краища се регистрират следи от експлоатация – организирани надлъжни фини стрииции, придружени с интензивно излъскване. Инструментите са били използвани за обработването на мека дървесина (отделяне на лико) или в кожарството (одирание и остъргване на кожа).

Шпатули. Те са широко разпространени през неолита в Югоизточна Европа, Средиземноморието и Близкия изток, като са един от основните елемен-

ти на „неолитния пакет“ (Makkay 1990, 27; Nandris 1971, 65; Russell 2016, 127; Sidéra 1998, 219, Fig. 2; 223; Tóth 2012, 175), а произходът им се търси в Близкия изток (Özdoğan 2011, 425; Vitezović 2011, 20).

В научната литература този вид находки са познати повече като „лъжици“ или „шпатули лъжици“ (срв. Vitezović 2011 и цит. лит.). Тяхната точна функция все още не е изяснена, но най-новите наблюдения, направени на базата на тра-сологичния анализ, предполагат употребата върху меки органични материали (Vitezović 2016b, 194). Производството на този вид находки се явява едно от най-стандартизираното и сложно такова. За постигането на специфичната форма на „шпатулите лъжици“ се преминава през редица етапи, при които се прилагат различни техники – рязане, разцепване, остъргване, абразия (Sidéra 2011; Vitezović 2011, 17; Vitezović 2016b, 191). Определено този тип инструмент е бил произвеждан от опитен майстор.

Сред наличния костен материал от Хотница – Извора се откриха 2 фрагмента от шпатули (**Обр. 5**), изготвени от разцепени метаподиални кости на едри животни. Легенчетата са дълбоко оформени, като по този начин е постигнат дълбок специфичен релеф. По тяхната повърхност се наблюдават следи от остъргване с кремъчен инструмент. За съжаление лошото състояние на предметите не позволява наблюдение на следи от експлоатация. В основата си „легенчетата“ имат U-образна форма, която се среща в неолитни обекти от Анатолия, като Хаджилар (Хаджилар VI) (Mellaart 1970, 175, CXX, g), Барчин Хъюк (Gerritsen, Özbal, Thissen 2013, 110, Fig. 15) и др. Трябва да се отбележи, че тази форма се среща в къснонеолитните обекти от Централна Северна България, докато овалните и V-образните основи на „легенчетата“, изглежда, са по-характерни за по-ранните етапи на неолитната епоха⁴. Тази особеност най-вероятно кореспондира с някаква промяна в традицията на населението, което би се установило единствено с бъдещи изследвания на колекции, произхождащи от съседни региони.

„Пръстени“. Един екземпляр от колекцията е идентифициран като недовършен „пръстен“ (**Обр. 4.5**). Изготвен е от фрагмент, който е изрязан от диафиза на дълга кост от едро животно. Предметът има трапецовидна форма, плоско сечение и е пробит в средата (диаметър на перфорацията 1,60 см) чрез провъртане с кух предмет. Отпадъци от тази техника за пробиване от разглежданите обекти не са открити. В единия край предметът има израстък под формата на 2 шипа (подобно на вила), чиито върхове са отчупени. Не може да се определи точната му функция – дали шиповете имат чисто декоративен замисъл, или са предназначени за извършването на действие, свързано с определен занаят (текстилно производство). „Пръстени“ с израстъци са ни познати от ранния неолит в Чаталхъюк, Джармо, Чаьоню и др., които имат различно оформление на върха (Russell 2016, 129, Fig. 4).

Isabelle Sidéra разглежда еволюцията на производствената верига на този вид находки, като за по-стара техника посочва „скулптурирането“, при която

от диафизата на дълга кост се отделя достатъчно тънък фрагмент, който да съответства на самия продукт и вследствие се пробива с кух предмет. Методът е характерен за по-ранните костени индустрии в Близкия изток, като се запазва частично в по-късните периоди (култура Кьорош), но бива изместен от друга технологична иновация, широко разпространена в Европа – трансверсалното протриване на дългите кости с влакно. В случая суровината трябва да бъде много добре подбрана, т. е. костта да има подходяща форма и пропорции, което зависи от вида скелетен елемент и вида животно (Sidéra 2005, 83 – 84). Такава приложима форма има диафизата на бедрената кост (*femur*) на овцете/козите (Choyke 2007, 657; Russell 2016, 128).

Неопределени предмети и отпадъци от дебитаж. В колекцията присъстват 6 костени находки, функцията на които не може да се определи. Повечето представляват отпадъци от дебитажа. Един предмет има интересна морфология (подобно на гира) (**Обр. 4.6**). Изготвен е от разцепена плоска кост на едро животно. Двете повърхнини и страничните ръбове са много добре загладени, и имайки това предвид, може да се допусне, че около предмета се е навивало влакно и е служил като совалка за тъкане, а има вероятност и да представлява копче за дреха. Паралели за момента липсват.

Материалите от Хотница – Извора представляват интерес за изясняването на културните процеси през късния неолит в Централна Северна България, но за съжаление нямат ясна стратиграфска позиция. Въпреки това съществуват няколко особености на колекцията от селището, които могат хронологически да се свържат с други находки от района. Първата най-значителна характеристика е доминиращата употреба на ребрата от едри животни за направа на шила, като известно „зараждане“ на явлението наблюдаваме по време на фази B1 и B2 в неолитната селищна могила в Самоводене. Тази тенденция е регистрирана през късния неолит в редица селища от Сърбия, като Селевач (Russell 1990, 526, Table 14.3), Слатина-Парачин, Дреновац, Страгари, Гривац (Vitezović 2013a, 61, Table 7.1; Vitezović 2013b, 219). Друга особеност, която може да послужи с известна увереност като хронологически индикатор, са шпатулите с U-образно специфично „легенче“, които се срещат с точни паралели в селището Качица и отсъстват при по-ранните етапи на неолита в Централна Северна България. Относителното датиране на изследваната колекция към късния неолит съответства и подвърждава хронологическата идентичност на селището Хотница – Извора, изготвена на базата на керамичния материал. Несъмнено представените особености в костената индустрия през късния неолит имат тясна връзка с развитието на традициите на населението, но за тяхното изясняване са нужни повече изследвания, които биха уточнили хронологическия и географския им обхват.

Таблица 1.

тип	техника	дълж. (см)	шир. (см)	деб. (см)	вид кост	вид животно	илюстр.
шило	разцепена кост	5.2	0.7	0.5	<i>metapodium</i>	овца/коза	Обр.1.5
неопр. предмет	?	3.6	1.9	0.3	плоска кост	?	
шило	разцепена кост	6.3	1.9	0.5	ребро	едро животно	Обр. 2.11
шило	разцепена кост	7.4	2.4	0.3	ребро	едро животно	Обр. 2.5
шило	разцепена кост	5.1	1.5	0.2	ребро	едро животно	
шило	разцепена кост	3.9	0.6	0.4	дълга кост	дребно животно	
пръстен	фрагмент/ „скулптуриране“	5	2.6	0.5	дълга кост	дребно животно	Обр. 3.5
стъргалка	разцепена кост	8.3	1.8	0.8	дълга кост	едро животно	Обр. 3.3
длето	разцепена кост	8.9	2.1	1	дълга кост	едро животно	Обр. 3.2
шило	разцепена кост	9.5	0.9	0.5	<i>metapodium</i>	овца/коза	Обр. 1.2
стъргалка	фрагмент	7	3.6	0.6	дълга кост	едро животно	Обр. 3.4
шило	разцепена кост	7.8	2.1	0.4	ребро	едро животно	
неопр. предмет	разцепена кост	6.1	1.6	0.5	плоска кост	едро животно	Обр. 3.6
шило	фрагмент	6.7	1.8	0.4	дълга кост	едро животно	
шило	цяла кост	12.6	2.4	0.9	ребро	едро животно	Обр. 2.1
върх за копие	разцепена кост	11.9	1.1	0.8	дълга кост	едро животно	Обр. 3.1
неопр. предмет	трансверсално отсичане/рязане	4.3	1	1	rog	<i>Cervus elaphus</i>	
шило	разцепена кост	9.3	2.1	0.5	ребро	едро животно	Обр. 2.8
шило	разцепена кост	7.8	1.8	0.4	ребро	едро животно	Обр. 2.3
шило	разцепена кост	8.5	2.2	0.7	ребро	едро животно	
шило	разцепена кост	8.7	2.2	0.4	ребро	едро животно	Обр. 2.2
шило	разцепена кост	7.5	1.6	0.3	ребро	едро животно	Обр. 2.6
шило	разцепена кост	8.1	1.8	0.3	ребро	едро животно	Обр. 2.10
шило	разцепена кост	6.3	2.3	0.3	ребро	едро животно	
шило	разцепена кост	5.6	1.6	0.3	ребро	едро животно	Обр. 2.7
шило	разцепена кост	8.9	1.8	0.6	ребро	едро животно	
шило	разцепена кост	8.7	1.3	0.3	ребро	едро животно	
шило	разцепена кост	8.7	1	0.2	ребро	?	Обр. 2.4
шило	цяла кост	9	1.1	0.6	ulna	дребно животно	Обр. 1.1
шило	разцепена кост	7.4	1.1	0.6	<i>metapodium</i>	овца/коза	Обр.1.11
шило	разцепена кост	6	0.9	0.5	<i>metapodium</i>	овца/коза	Обр.1.10
шило	разцепена кост	7.4	0.9	0.6	<i>metapodium</i>	овца/коза	
шило	разцепена кост	7.8	0.6	0.5	<i>metapodium</i>	овца/коза	Обр.1.7

шило	фрагмент	8.5	1.6	0.8	дълга кост	едро животно	Обр.1.8
шило	разцепена кост	4.6	0.8	0.5	<i>metapodium</i>	овца/коза	Обр.1.4
шило	разцепена кост	6.2	0.9	0.3	<i>metapodium</i>	овца/коза	Обр.1.6
шило	разцепена кост	6.7	1	0.7	<i>metapodium</i>	овца/коза	Обр.1.3
шило	разцепена кост	8	0.9	0.5	<i>metapodium</i>	овца/коза	Обр.1.9
шило	разцепена кост	6.3	0.8	0.7	<i>metapodium</i>	овца/коза	
шило	разцепена кост	5.6	1.2	0.3	ребро	едро животно	
шило	фрагмент	6.2	0.7	0.5	<i>metapodium</i>	овца/коза	
шило	разцепена кост	7.8	2	0.6	плоска кост	едро животно	
шило	разцепена кост	9.5	1.5	0.4	ребро	едро животно	
шило	разцепена кост	7.6	1.7	0.4	ребро	едро животно	
шило	разцепена кост	5.7	1.2	0.3	ребро	едро животно	
шпатула	разцепена кост	9.9	1.1	0.7	<i>metapodium</i>	едро животно	Обр. 4
шило	разцепена кост	7.9	1.8	0.3	ребро	едро животно	Обр. 2.9
неопр. предмет	трансверсално отсичане/рязане	21.5	2.2	2.9	рог	<i>Cervus elaphus</i>	
неопр. предмет	трансверсално отсичане/рязане	21.1	2.6	3.1	рог	<i>Cervus elaphus</i>	
неопр. предмет	фрагмент	6.1	2.8	0.6	дълга кост	едро животно	
шпатула	разцепена кост	9.6	1	0.7	<i>metapodium</i>	едро животно	

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Към това мнение се придържа и Недко Еленски, археолог в РИМ – Велико Търново, споделяно в лична кореспонденция.
- ² Благодаря на Н. Еленски за съдействието при работата с материалите от фондовете на музея.
- ³ Лични наблюдения върху костени изделия от неолитни обекти, съхранявани във фондовете на РИМ – Велико Търново, във връзка с разработването на магистърска теза към ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“.
- ⁴ Лични наблюдения.

ЛИТЕРАТУРА

Еленски 1998: Н. Еленски. Материали на прехода от късния неолит към ранния енеолит, произхождащи от землището на с. Хотница, Великотърновско. – *Известия на Исторически музей – Велико Търново*, XIII, 1998, 53 – 59.

Илчева 2001: В. Илчева. Късненеолитното селище Хотница-Къшлата, Великотърновско. – *Известия на Исторически музей – Велико Търново*, XV – XVI, 2000 – 2001, 2001, 74 – 88.

Илчева 2008: В. Илчева. Хотница. Стари селища и находки, част 1. Праистория, В. Търново, 2008.

Колина-Жирард 1994: Ж. Колина – Жирард. Трасология – обект на изследване, методи, резултати. – В: *Началото*, 1994, 123 – 130.

Станев 1982: П. Станев. Стратиграфия и периодизация на неолитните обекти и култури по басейна на река Янтра. – *Годишник на музеите от Северна България*, VIII, 1982, 1 – 15.

Суванджиев 2014: И. Суванджиев. Състояние на проучванията на късния неолит в Северна България. Проблеми и перспективи. – *Трети научен семинар на докторанти, постдокторанти и млади учени на БТУ „Св. св. Кирил и Методий“*, В. Търново, 2014, 444 – 463.

Arabatzis 2016: C. Arabatzis. Bone industry from the prehistoric settlement Anarghiri IXa, Florina, Greece. – In: *Close to the Bone: Current Studies in Bone Technologies* (ed. S. Vitezović), 2016, 8 – 17.

Borić, Miracle 2004: D. Borić, P. Miracle. Mesolithic and Neolithic (Dis)Continuities in the Danube Gorges: New AMS Dates from Padina and Hajdučka vodenica (Serbia). – *Oxford Journal of Archaeology*, 23(4), 2004, 341 – 371.

Choyke 2007: Al. Choyke. Objects for lifetime – tools for a season: the bone tools from Ecsefalva 23. – In: *The Early Neolithic on the Great Hungarian Plain, Investigations of the Körös culture site of Ecsefalva 23, County Békés, Vol. II* (ed. A. Whittle), (Varia Archaeologica Hungarica, XXI), 2007, 641 – 666.

Gerritsen et al. 2013: F. Gerritsen, R. Özbal, L. Thissen. Barcın Höyük. The Beginnings of Farming in the Marmara Region. – In: *The Neolithic in Turkey. Northwestern Turkey and Istanbul* (ed. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm), vol. 5, 2013, 93 – 112.

Lang 2005: F. Lang. Knochen- und Geweihobjekte. – In: *Karanovo (Die Ausgrabungen im Nordsüd-Schitt, 1993 – 1999)* (ed. St. Hiller, V. Nikolov), Band IV.1, 2005, 263 – 340.

Légrand 2005: A. Légrand. Nouvelle approche méthodologique des assemblage osseux du Néolithique de Chyrpe. Entre technique, Fonction et culture (Thèse Soutenue en vue d'obtenir le grade de Docteur de l'Université de Paris I en Préhistoire – Ethnologie – Anthropologie), 2005.

Makkay 1990: J. Makkay. Knochen, Geweih und Eberzahngegenstände. – *Communicationes Archaeologiae Hungaricae* 38, 1990, 23 – 58.

Mellaart 1970: J. Mellaart. Excavations at Hacilar, Edinburgh, 1970.

Nandris 1971: Bos pr. And the Bone spoon. – *Bulletin of Institute of Archaeology, London*, 1971, 10 – 63.

Özdoğan 2011: M. Özdoğan. Archaeological Evidence on the Western Expansion of Farming Communities from Eastern Anatolia to the Aegean and the Balkans. – *Current Anthropology (The Origins of Agriculture: New Data, New Ideas)*, Vol. 52, 2011, 415 – 430.

Russell 1990: N. Russell. The Bone Tools. – In: *Selevac: A Neolithic Village in Yugoslavia* (ed. R. Tringham, D. Krstic), 1990, 521 – 548.

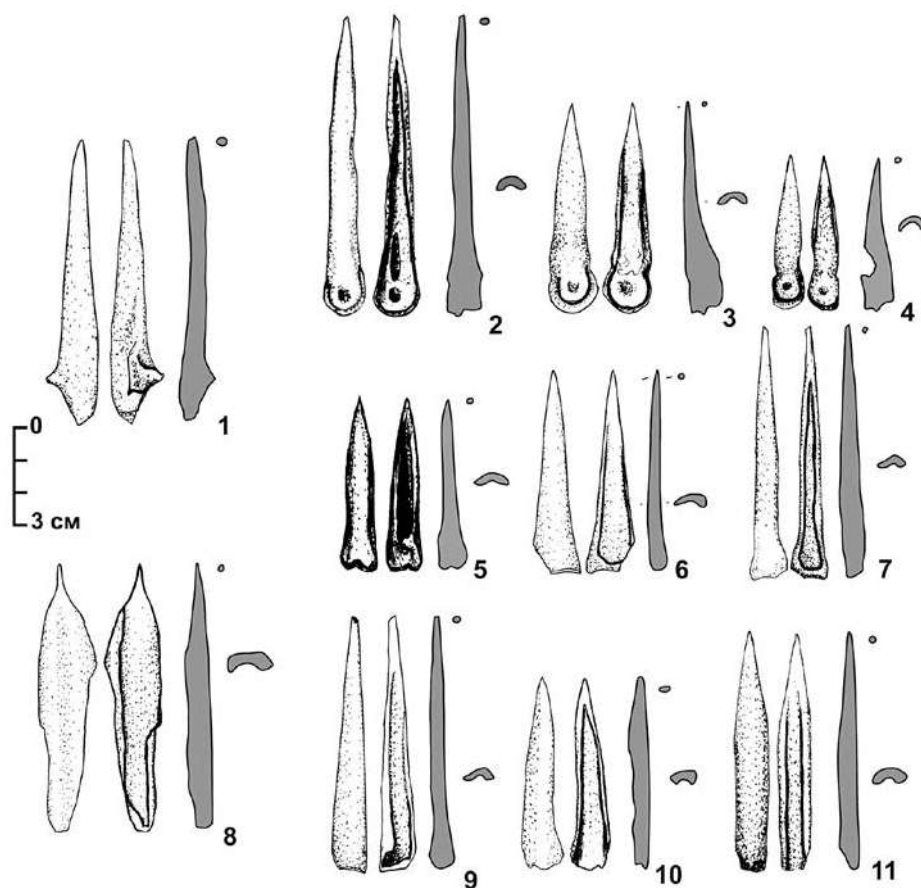
- Russell 2016:** N. Russell. Anatolian Neolithic Bone Tools. – In: *Anatolian Metal VII* (Der Anschnitt. Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau), 31, 2016, 125 – 134.
- Sidéra 1998:** I. Sidéra. Nouveaux éléments d'origine proche-orientale dans le Néolithique Ancien Balkanique: analyse de l'industrie osseuse. – In: *Anatolian Prehistory at the Crossroads of Two Worlds* (Préhistoire d'Anatolie), Vol. I, 1998, 215 – 239.
- Sidéra 2005:** I. Sidéra. Technical data, typological data: a comparison. – In: *From Hooves to Horns, from Mollusc to Mommooth* (Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Tiems to the Present), 2005, 81 – 90.
- Sidéra 2011:** I. Sidéra. Fabrique des cuillers en os: L'exemple de Kovacevo. – *Studia Praehistorica*, 14, 2011, 55 – 62.
- Tóth 2012:** S. Tóth. Bone, Antler, and Tusk tools of the Early Neolithic Körös culture. – *The First Neolithic Sites in Central/South-East European Transect*, Vol. III, *The Körös Culture in Eastern Hungary* (ed. A. Anders, Z. Siklósi), BAR International Series 2334, 2012, 171 – 178.
- Vitezović 2011:** S. Vitezović. Early and Middle Neolithic bone industry in Northern Serbia. – *Acta Archaeologica Carpathica*, vol XLVI, 2011, 1 – 42.
- Vitezović 2013a:** S. Vitezović. Osseous Raw Materials in the Vinča Culture. – In: *From These Bare Bones. Raw materials and the study of worked osseous objects* (ed. A. Choyke, S. O'Connor), (Proceedings of the Raw Materials session at the 11th ICAZ Conference, Paris, 2010), 2013, 59 – 72.
- Vitezović 2013b:** S. Vitezović. The prehistoric bone tool assemblage from Grivac (Central Serbia). – *Glasnik Srpskog arheolo[kog dru[wa]*, 29, 2013, 209 – 232.
- Vitezović 2016a:** S. Vitezović. Neolithisation of technology: innovation and tradition in the Starčevo culture osseous industry. – *Documenta Praehistorica*, XLII, 2016, 123 – 137.
- Vitezović 2016b:** S. Vitezović. Bos and the bone spoons revisited: spatula-spoons in the Starčevo culture. – In: *Southeast Europe and Anatolia in prehistory* (Essays in honor of Vassil Nikolov on his 65th anniversary), (ed. K. Bacvarov, R. Gleser), Sofia, 2016, 189 – 196.
- Vitezović 2018:** S. Vitezović. Fishing and hunting gear from osseous raw materials in the Early Neolithic from Serbia. – *Quaternary International*, 472, 2018, 38 – 48.

THE COLLECTION OF PROCESSED BONE FROM THE LATE
NEOLITHIC AGE FROM THE AREAS OF KASHLATA AND KAYA
BUNAR ON THE TERRITORY OF THE VILLAGE OF HOTNITSA
(VELIKO TARNOVO)

Hristina Markova

(Abstract)

The bone industry represents one of the main elements in the material culture of the prehistoric societies so it calls for a thorough study, as some of its characteristics may turn out to be a chronological indicator. The collection of bone objects from the areas of Kaya Bunar and Kashtata near the village of Hotnitsa (Veliko Tarnovo municipality) has no stratigraphic identification, as the objects were localized during field trips of local experts and museum workers. Its features are typical for the Neolithic Age on the Balkan Peninsula. It consists of 51 bone finds – 38 awls, 1 spear tip, 1 chisel, 2 scrapers, 2 spatulas, 1 unfinished ring and 6 unidentified objects. Most of the objects were made of bone of *Bos sp./Cervus elaphus* and a lesser number of objects were made of *Ovis aries/Capra hircus*. There are two specific features of the bone industry in the settlement: the predominant number of rib awls compared to those made of the long bone, and the presence of spatulas with a specific U-shaped basis that allow for a more accurate dating of the collection to the Late Neolithic period based on parallels with comprehensively studied settlements and regions. The relative dating of the examined bone objects corresponds to the chronological dating of the settlement, obtained on the basis of the ceramic material.

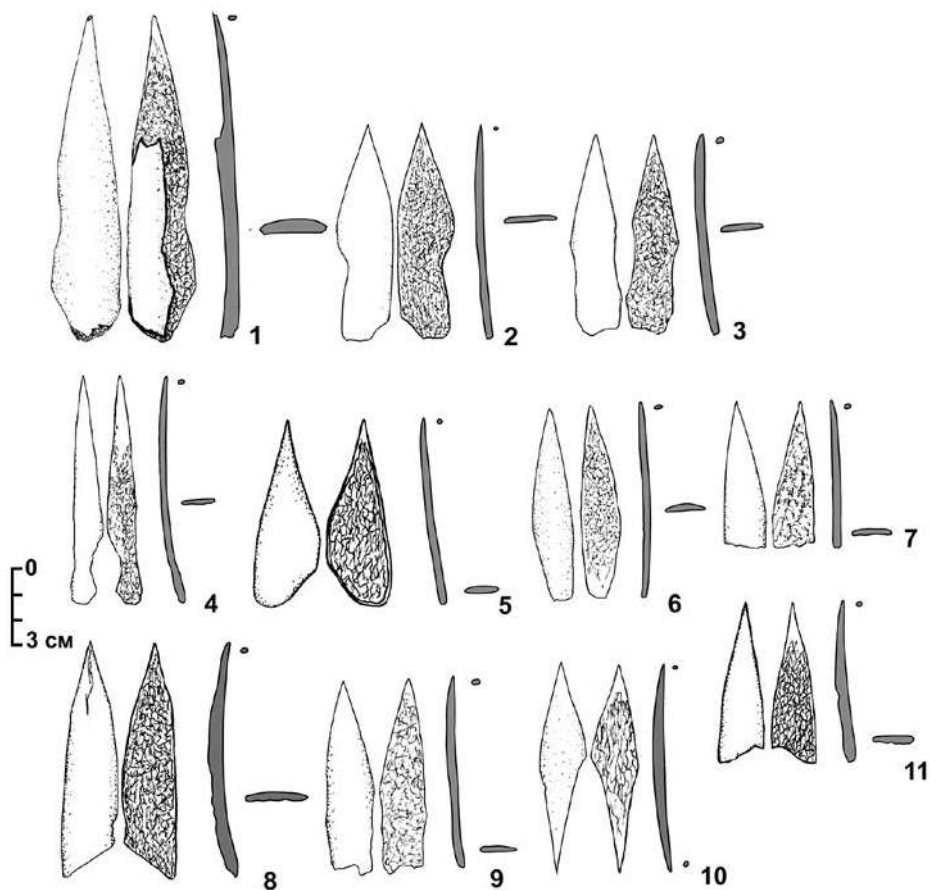

Обр. 2. Шила от дълги кости.

1. цяла кост; 2. – 7. разцепена метаподиална кост;
8. фрагмент от дълга кост; 9. – 11. разцепена кост.

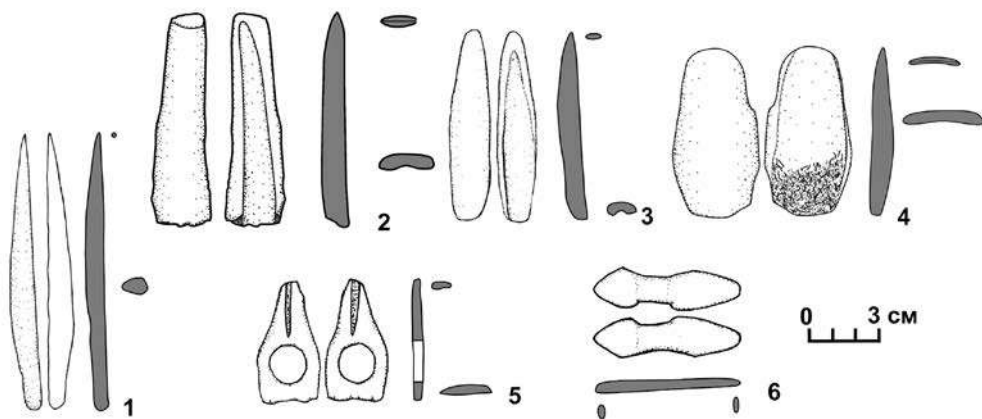
Fig. 2. Awls from long bones.

1. the whole bone; 2. – 11. split metapodial bones
A fragment from a long bone (8).

Обр. 3. Шила от плоска кост (ребро).
 1. цяла кост; 2 – 11. разцепено ребро.

Fig. 3. Awls from flat bones (ribs).
 1. the whole bone; 2 – 11. split ribs.

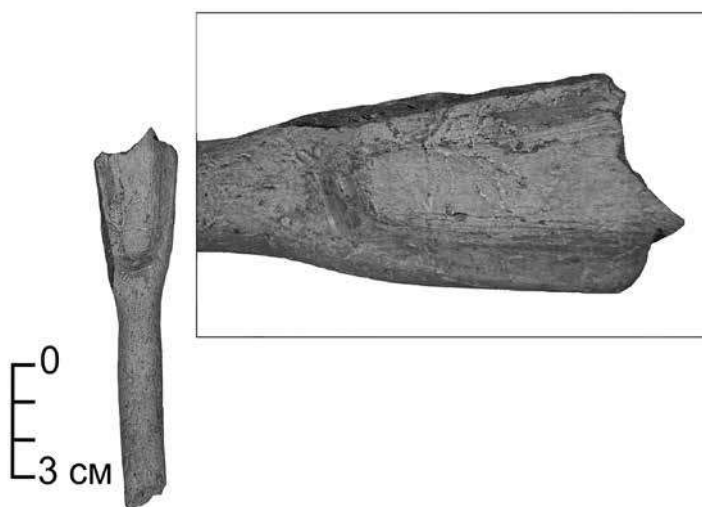

Обр. 4. Различни предмети от кост.

1. връх за копие; 2. длето; 3. стъргалки от дълга кост; 4. стъргалки от дълга кост;
5. недовършен пръстен; 6. неопределен предмет с форма на „гира“.

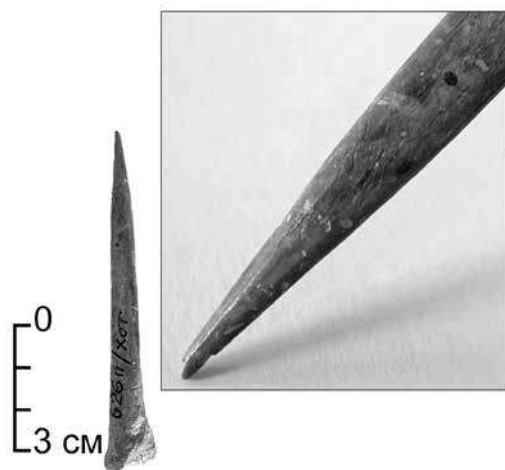
Fig. 4. Various bone objects.

1. a spear tip; 2. a chisel; 3. a scraper from a long bone; 4. a scraper from a long bone
5. an unfinished ring; 6. an object in a dumb-bells shape.

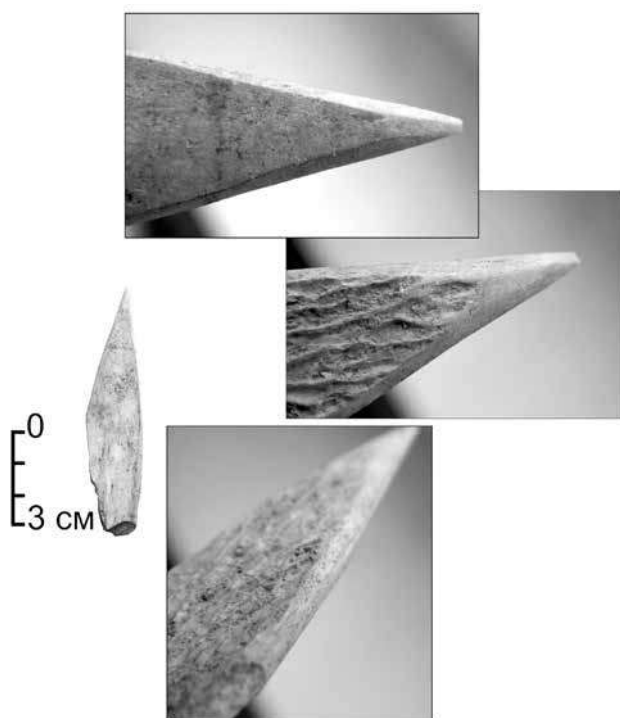
Обр. 5. Костена шпатула със следи от кремъчен инструмент от оформянето на „легенчето“.

Fig. 5. A bone spatula with traces of a flint tool in the “basin”.

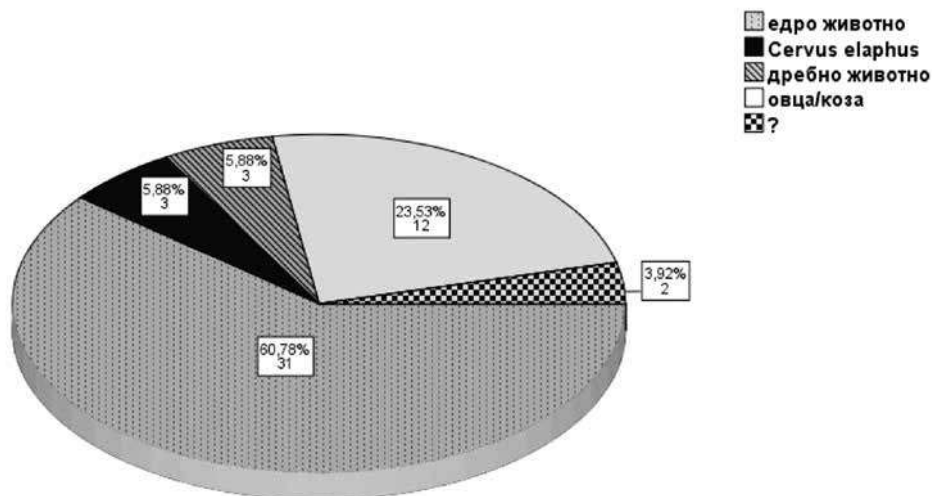
Обр. 6. Шило от разцепена дълга кост със следи от експлоатация.

Fig. 6. A split bone awl with usage marks.

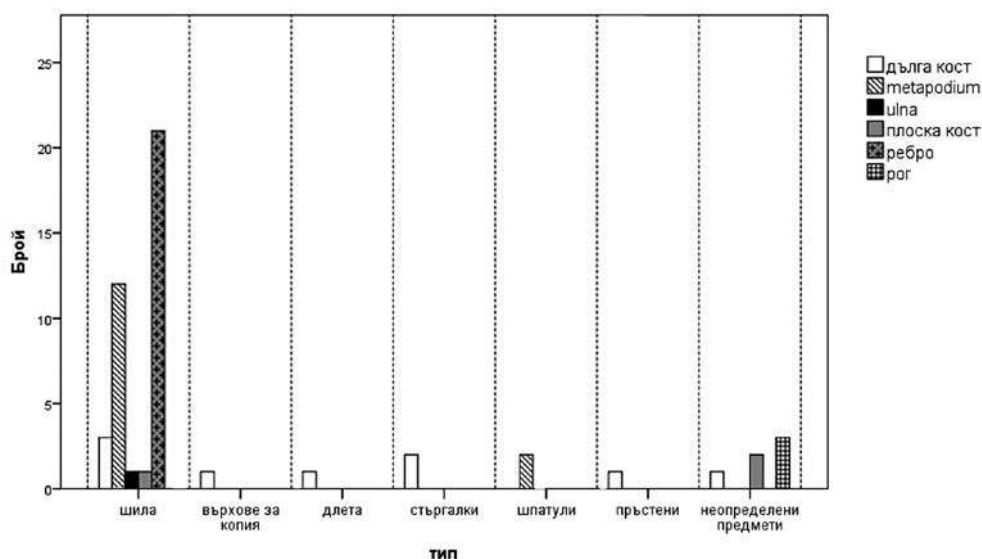
Обр. 7. Шило от ребро със следи от експлоатация.

Fig. 7. A rib awl with usage marks.

Обр. 8. Графика с разпределение на видовете животни, костите от които са използвани за изготвянето на предметите от Хотница – Извора.

Fig. 8. A chart showing the animals whose bones were used to make the objects from the Hotnitsa – Isvora site.

Обр. 9. Графика на отношение тип предмет към вид кост.

Fig. 9. A chart by types of objects and type of bone.

КУЛТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ЗЕМИТЕ В СЕВЕРНИЯ ДЯЛ НА ЦЕНТРАЛНА СТАРА ПЛАНИНА И ПРЕДБАЛКАНА ПРЕЗ КЪСНОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА

Михаела Томанова

Въпреки продължителния обществен и научен интерес към богатствата на тракийската култура територията на Централна Северна България (земите, заключени между течението на р. Дунав на север, билото на Стара планина на юг и реките Янтра и Искър на изток и запад) е сред най-слабо проучените, що се отнася до късножелязната епоха. Вниманието на учените в този район от десетилетия е до голяма степен заето с останките от времето на Средновековието и римската епоха. Известен интерес представляват единствено тракийските могилни гробове, които често се превръщат в обект на иманярски интервенции.

С пълна сила тази констатация важи и за най-южните части на описаната географска територия – северния дял на Централна Стара планина и Предбалкана, където са установени немалък брой могилни некрополи, открити селища, крепости и светилища от късножелязната епоха, нищожна част от които са проучени при археологически разкопки. В общия случай обектите са регистрирани при теренни обходи и датирани на база керамичен материал и случайни находки от повърхността. Често те са силно нарушени в резултат от системни иманярски интервенции, различни селскостопански и строителни дейности. В допълнение към това всеки опит за обобщаване на наличната информация е затруднен от частичните, непълни или изобщо отсъстващи публикации за отделните обекти.

Към момента в научната литература има информация за цялостно или частично проучени (по различно време и при различни обстоятелства) 194 могили, принадлежащи на 76 некрополя (Томанова, под печат). Броят на регистрираните могилни паметници на дадената територия е многократно по-голям, но липсата на археологически проучвания не позволява те да бъдат категорично отнесени към желязната епоха. Голяма част от споменатите 194 могили са силно увредени от иманярски интервенции, продължителна селскостопанска обработка и строителни дейности и информацията за извършените в тях погребения е непълна или компрометирана.

За цялата територия на Централна Стара планина и Предбалкана е характерен биритуализъм с превес на трупоиъгарянията: трупополагане е приложено в 51 от проучените гробове, а кремация – в 70. При прегледа на отделните

паметници и картирането на обектите се установи, че инхумациите са предпочитаният погребален обред (в съотношение 3:1) само в зоната по горното течение на р. Осъм (Томанова, под печат). В източните и западните райони на разглежданата територия преобладава кремацията, което е в синхрон с установените предпочитания в двата съседни региона – Североизточна Тракия (Маджаров 2013, 7) и Северозападна Тракия (Теодосиев 1998, 9). Трябва да бъде отбелязано и отсъствието на биритуални некрополи по течението на р. Малък Искър. В 37 от проучените могили не са открити гроб или гробно съоръжение, а състоянието при откриване на други 26 не позволява установяването на приложени погребален обред. В 6 от могилите са проучени 7 кенотафа.

В района е установено сравнително голямо разнообразие на използваните гробни съоръжения: 4 гробници от необработени и 1 гробница от обработени камъни с глинена спойка; правоъгълен гроб от необработени камъни – 28 бр.; трупоишгаряне в урна, поставена на нивото на античния терен – 16 бр.; кладата гроб – 3 бр.; трупополагане на нивото на античния терен – 12 бр.; трупоишгаряне върху площадка над нивото на античния терен – 1 бр.; трупополагане или трупоишгаряне върху каменна площадка – по 1 бр.; разпръскване на горелите кости в насипа, поставянето им в яма, вкопана до кладата, или събирането им на купчина на нивото на терена е представено с по 1 случай; гробни ями, облицовани с камъни, вкопани в терена или в могиления насип – по 1 бр. Предпочитанията към отделните видове гробни съоръжения са различни в дадените микрорайони (Томанова, под печат).

Сред допълнителните съоръжения под могилен насип се срещат: каменни струпвания над гроба и/или встрани от него (включително и в могили, в които няма извършено погребение), керамични струпвания, ями, площадки, олтари, есхари, крепиди и каменни стълби. И тук се наблюдава различие в предпочитанията за отделните микрорайони: крепидите се срещат по теченията на реките Осъм и Вит, докато по Янтра и Малък Искър са изключение или напълно отсъстват; ямите са характерни за могилите по р. Малък Искър, но липсват в другите райони; каменните струпвания над гроба почти не присъстват в комплексите по р. Вит (Томанова под печат).

За съжаление в целия разглеждан район не е регистриран нито един плосък некропол, с изключение може би на 2 гроба, открити при проучването на тракийската крепост на вр. Голям Острец (Кат. № 1). Липсата на плоски некрополи в целия район на Централна Северна България би трябвало да се разглежда като резултат от недостатъчните проучвания, а не като особеност на погребалния ритуал, тъй като те са добре представени и в двата съседни региона – Североизточна и Северозападна Тракия.

Селищната система в района на северните дялове на Централна Стара планина и Предбалкана (както и на цялата Централна Северна България) е слабо проучена. По-голямата част от обектите са регистрирани при теренни обходи и за съществуването им са направени кратки съобщения, без цялостни публикации на откритите материали, на база на които се извършва датирането.

Малък брой от установените крепости, чийто период на обитаване включва и късножелязната епоха, са изцяло или частично проучени, но за нито една не съществува пълна публикация на резултатите от разкопките. От основните типове селища, познати в Древна Тракия, в разглеждания район са известни само два – крепости и неукрепени селища. Състоянието на проучванията не позволява нито едно от тях да бъде разглеждано като евентуален резиденциален център, макар да съществуват известни податки за възможни производствени (крепостите при Калейца, Троянско; в м. Пречиста при с. Градница и на вр. Голям Острец, гр. Априлци) и търговски средища (селището в м. Попина лъка при с. Бели Осъм) в района. Като единствено изключение би могло да се разглежда непроученото укрепено селище в землището на с. Големаните, в непосредствена близост до което е открито богато аристократично погребение.

В района на Централна Стара планина и Предбалкана, между теченията на реките Янтра и Искър, са регистрирани 18 крепости, чийто период на обитаване включва и късножелязната епоха. От тях 4 (при вр. Голям Острец, с. Калейца, м. Люляците и в м. Тръса при с. Шипково) са частично проучени чрез сондажни, а още 5 (при селата Батошево, Брусен, Градница, Царева ливада и Яворец) – и чрез редовни археологически разкопки. Въпреки това за нито един от обектите няма пълна публикация на резултатите от проучванията и откритите материали. Трябва да бъде отбелязано, че при почти всички установени крепости са регистрирани следи от сериозни иманярски интервенции.

Крепостите са разположени на високи, трудно достъпни и естествено защитени места, а укрепителните съоръжения следват естествената конфигурация на терена. Защитните стени са изградени от ломени и плочести местни камъни, със суха зидария (при вр. Голям Острец и с. Големаните) или на калова спойка (Батошево, Градница и Чертиград). Крепостните стени при Градница и Чертиград са двулицеви, а лицевата страна на камъните е по-внимателно обработена. При крепостта на вр. Голям Острец се предполага наличието на кули, а укреплението до с. Съево е допълнително защитено с ров. При голяма част от крепостите състоянието при откриване или нивото на публикацииите не позволяват да бъдат направени изводи за начина на градеж.

Следи от сгради от късножелязната епоха в защитеното пространство са регистрирани при 4 от обсъжданите обекти – крепостта Чертиград и при селата Градница, Съево и Яворец. Каменна архитектура е установена при крепостите Чертиград и Яворец, като в първия случай се отнася за централна сграда, вероятно с обществени функции. В подножието на крепостта Калейца също са установени каменни жилища, даващи основание на проучвателите да предполагат съществуването на подградие. В укреплението при с. Съево са открити голямо количество отухлени замазки, подсказващи употребата на плетени конструкции. Още 3 жилищни постройки с неясна конструкция са проучени в крепостта при с. Градница. Липсата на установени жилища от изследвания период до голяма степен вероятно се дължи както на крайно недостатъчните

проучвания, така и на по-късните периоди на обитаване на обектите, унищожили по-старите културни пластове.

Състоянието на проучването и публикациите на регистрираните в района крепости не позволява да бъдат правени категорични заключения за техния характер. Стратегическото им разположение предполага функцията за отбрана на проходите през Хемус и защита на местното население в случай на опасност. Според проучвателя крепостта при с. Скандалото е била издигната именно с цел убежище и не е обитавана постоянно. Ситуацията със сигурност не е такава при укрепленията с установена каменна архитектура, предполагаща, че са били населени целогодишно. Според данните от проведените разкопки крепостите при Голям Острец, Калейца и Чертиград вероятно са имали освен отбранителни и производствени функции, свързани с металодобив и металопереработка, а вероятно дори и с редистрибуция на суровините и готовите изделия през Балкана.

При по-голямата част от обсъжданите укрепени обекти са установени следи от обитаване както от по-ранни, така и от по-късни епохи. Материали от ранножелязната епоха са регистрирани при крепостта до с. Градница, но проучванията не показват наличие на стратиграфски континуитет. Активен живот в римската епоха е засвидетелстван в 3 от разгледаните случаи (при Градница, Чертиград и Люляците), през Късната античност – в 8 случая (Голям Острец, Батошево, Чертиград, Гръблевци, Калейца, Съево, Шипково – Тръса и Яворец), а в Средновековието – само в 1 случай (Градница). Използването на крепостите в по-късни епохи е свързано с тяхното стратегическо разположение около проходите и пътищата през Стара планина към Дунавската равнина.

В района на Централна Стара планина и Предбалкана при теренни обходи през годините са регистрирани немалък брой открити (неукрепени) селища, нито едно от които не е било обект на археологически разкопки. Датирането им в късножелязната епоха е извършено на базата на откритата керамика и случайни находки от повърхността. До известна степен изключение представлява селището в м. Функата при гр. Севлиево (Кат. №43), което е било проучено чрез маломасщабни сондажни разкопки. Липсата на целенасочени проучвания и задълбочени наблюдения не позволява да се установят периодите им на обитаване и връзката им с по-ранни и по-късни селища. Промяната в селищната система през късножелязната епоха, забелязана при теренните обходи в с. Бежаново (Валентинова 2008, 51), не може да бъде потвърдена за обсъждания регион поради недостатъчния обем информация. Що се отнася до неукрепените селища, степента на проучване не дава възможност за констатиране на устойчивост или липсата на такава в селищния модел.

В литературата има конкретни данни за разположението и общата датировка на 17 неукрепени селища. Неуточнен е броят на този тип обекти в района на градовете Правец и Ботевград (Борисова 2006, 10). В общия случай тези селища са разположени в равнините или на ниски възвишения, в близост до во-

доизточник, реки или суходолия. Липсата на проучвания не позволява да бъдат правени каквито и да било заключения за характера им. За някои от тях обаче, с голяма доза предпазливост, би могло да се предположи, че са имали функции, надхвърлящи тези на обикновено село, на база на стратегическото им разположение и откриваните случайно материали (селището при с. Бели Осъм). В близост до селищата при селата Скравена, Столът и Кръвеник, както и при град Троян са проучени могилни некрополи, но инвентарът им, макар и не беден, не позволява те да бъдат определени като аристократични.

Настоящото ниво на проучване на неукрепените селища не предоставя информация за начина им на защита. Логично е да се предположи, че подобно на сходните синхронни обекти в останалите части на Древна Тракия в случай на опасност населението ги е напускало и е търсело убежище в близките укрепени места. Тук трябва да бъде споменат и един различен вид „селища“, регистрирани на изследваната територия – пещерите. Единствените за момента следи от обитаване през късножелязната епоха в района на гр. Трявна са установени при обходи в пещерата Килиите, на 1 км южно от с. Велчевци. Открити са фрагменти от керамични съдове, датирани в неолита, халколита и късножелязната епоха, както и средновековна керамика (Милчев 1974, 423; Пенчев 1961). Фрагменти от съдове от късножелязната епоха са намирани и извън пещерата, но продължителните иманярски интервенции в местността са довели до пълното разрушаване на стратиграфските пластове. Подемният материал, събран от повърхността, показва един изключително дълъг период на обитаване, но без данни за наличие на жилищни структури. Това би могло да бъде възприето като индикация за временно обитаване на пещерата, вероятно като убежище в случай на необходимост. Възможно е по същия начин да бъдат тълкувани и следите от живот в един много продължителен период от време при пещерата Топля до с. Голяма Желязна (Тотевски 1992, 21; Христов 1995, 71 – 72).

Поради липсата на проучвания е невъзможно да се установи видът на жилищните постройки, характерни за региона през късножелязната епоха. Единствената информация в тази насока е резултат от сондажните разкопки в селището в м. Функата при гр. Севлиево, където са открити късове отухлена глинена замазка – индикация за наличие на постройки с плетена конструкция, измазана с глина. Подобен вид на жилищните постройки е предположен и за неукрепените селища в Северозападна Тракия (Teodossiev 2000, 16).

На територията на северния дял на Централна Стара планина и Предбалкана са установени 12 култови обекта. Нито един не е изцяло проучен, а сондажни разкопки са провеждани при 3 от тях (при селата Скалско и Черновръх и на вр. Чучул). Останалите обекти са датирани единствено на база местоположение и връзка с близки некрополи и крепости, събран от повърхността керамичен материал и аналогии с други култови паметници от епохата (жертвените камъни в землището на с. Орешак). Повечето от тях са обекти на активни иманярски набези и са силно разрушени.

Установените скални светилища са разположени във високи и труднодостъпни местности. При 4 от тях са проучени каменни преграждения, защитаващи достъпната им част (в м. Манастира при с. Голяма Желязна) или очертаващи периферията на свещеното пространство (при с. Рибарица, в м. Калето при с. Голяма Желязна и на вр. Чучул). В един от случаите (м. Момски камък при с. Голяма Желязна) е предположено наличие на дървена постройка в най-високата част на терена. Скални площадки са регистрирани при светилищата при вр. Чучул и с. Скалско. В два от случаите култовите обекти са свързани с крепости от късножелязната епоха – на вр. Голям Острец и при с. Големаните. Светилищата на вр. Чучул и при с. Черноврърх са били използвани и в по-късни епохи.

Направеният преглед на обектите от късножелязната епоха на територията на северния дял на Централна Стара планина и Предбалкана показва, че в този период регионът е бил гъсто заселен. Дори и в зоните без регистрирани селища откритите могилни некрополи могат да бъдат възприемани като косвен белег за тяхното съществуване. Картирането на обектите показва наличието на микрорайони с особено активно заселване – около селата Големаните, Столът, Стоките, Кръвеник, градовете Габрово, Севлиево, Троян и Тетевен. Откриването на аристократичното погребение при с. Големаните и наличието на укрепено селище в непосредствена близост до него говори за евентуално наличие на династически център.

Липсата на проучвания и пълни публикации на вече изследваните обекти затруднява неимоверно опитите за обобщаване на характера на културата от късножелязната епоха в района. Огромните информационни празнини биха могли да бъдат запълнени единствено чрез систематични изследвания на наличните в музеите материали и провеждане на нови стратегически планирани археологически разкопки.

КАТАЛОГ

Кат. № 1. Априлци, Троянско

Крепостта на вр. Голям Острец е разположена на малко плато, наречено Калето, в естествено непроходима местност. Предварителните проучвания на обекта са извършени през 1951 г., а частичните разкопки – през 1953 г. под ръководството на А. Милчев. Площта на укрепеното пространство е около 5 ха, а целостта на културните пластове е силно нарушена от продължителни иманярски интервенции. Крепостната стена е изградена от неголеми, предимно плочести камъни, без спойка. Входът е разположен в югозападната част на крепостта, а източно от него е предположено съществуването на правоъгълна кула.

Малка запазена част от крепостна стена е проучена и в м. Соколов връх, на 500 м източно от крепостта. Градежът е идентичен, от плочести камъни,

без спойка. Проучвателят предполага наличие на осмоъгълна кула, свързана с крепостта в м. Калето.

Някои от откритите материали дават основание да се предположи наличие на металообработващи работилници в рамките на крепостта.

На база на откритите при разкопките материали, предимно фрагменти от керамични съдове, прешлени за вретено и единични метални находки, А. Милчев определя два периода на съществуване на крепостта – в късножелязната епоха (V – IV в. пр. Хр.), когато е датирана и крепостната стена, и във времето на Късната античност (IV – V в.). Според него животът в селището замира за дълъг период от време в началото на III в. пр. Хр. във връзка с келтските нашествия. В публикацията си от 1982 г. М. Домарадски внася корекции в датирането на крепостта (Домарадски 1982, 50) и поставя по-ранния културен пласт в периода VI – II в. пр. Хр. В подкрепа на по-голямата продължителност на живота на предримския пласт са и двете открити бронзови фибули, принадлежащи към подвариант Пс по класификацията на В. Зира (Zirra 2000, abb. 4/8 – 12), датиран в първите десетилетия на III в. пр. Хр.

В литературата има информация за разкрито в рамките на крепостта тракийско скално светилище, състоящо се от равна площадка в западната част на върха, в която са изсечени 3 ями.

Под зида на правоъгълната кула на крепостта е проучено огнище с неправилна овална форма и размери 4,60 м x 2,45 м, в което са открити пепел, въглени и горели човешки кости. Проучвателят интерпретира съоръжението като клада за извършване на кремации.

Източно от нея са открити 2 гроба с погребения чрез трупоизгаряне, които тук получават условните наименования „гроб 1“ и „гроб 2“. В гроб 1 горелите кости, пепел и въглени са разпределени в 4 урни, а в гроб 2 – в 3 урни. При първия случай гробната яма е настлана с каменни плочи, а при втория урните са покрити с каменна плоча с размери 3,10 м x 0,80 м. Урните са изработени на ръка от недобре пречистена глина и имат цилиндрична форма и плоско дъно. Друг инвентар не е открит. Гробовете са датирани от проучвателя в V – IV в. пр. Хр. (Милчев 1956, 506) или преди V в. пр. Хр. (Милчев 1974, 398).

И двата проучени гроба са частично застъпени от югоизточната крепостна стена и според проучвателя се касае за извършено жертвоприношение на роби (Милчев 1956, 506) или за некропол, предхождащ изграждането на фортификационните съоръжения.

Състоянието на гробовете под крепостната стена не позволява установяването на вида на некропола, към който принадлежат – плосък или могилен, чиито насипи са унищожени при строежа на укреплението. Липсата на инвентар затруднява тяхното датирание. Илюстративният материал в наличните публикации предлага изображения само на цилиндричните бутони с връзан кръст, украсявали урните в двата гроба (Милчев 1956, Табл. XV, Обр. 1). Този тип украса в Югоизточна Тракия е характерен за ранноелинистическата епоха (Ханджийска

2007, 23). Описаната от А. Милчев форма на урната и цилиндричният бутон с връзан кръст имат сходство с дълбоката купа от гроб С10М100 от некропола на Зимнича (Alexandresku 1980, fig. 22/12), датиран в първата половина на III в. пр. Хр. (Маджаров 2013, Таблица 1). Липсата на други датиращи материали от двата гроба и фрагментарното състояние на информацията за керамичните съдове не позволява категоричното им отнасяне към епохата на ранния елинизъм, но стратиграфската ситуация поставя въпроса за евентуално предатиране на крепостните съоръжения, поне в тяхната югоизточна част.

Лит.: Милчев 1957, 502 – 520; Милчев 1974, 395 – 400; Христов 2007а, 7.

Кат. № 2. Бабинци, Тетевенско

Могилният некропол е разположен в землището на с. Бабинци, Тетевенско. Регистрирани са 2 могили, по-малката от които е засегната от изкопни дейности през 1961 г. Могилиите не са номерирани.

Погребението в по-малката могила е извършено чрез трупоизгаряне под могилния насип. Няма сигурни данни за вида на гробното съоръжение, проучвателят допуска възможността да се касае за клада-гроб, върху която е натрупан насипът.

Погребението се датира в първата половина на IV в. пр. Хр. (Томанова под печат, кат. № 1).

Лит.: Герасимов 1963, 272 – 274; Герасимов 1977, 18 – 19.

Кат. № 3. Балканец, Троянско

Могилният некропол в землището на с. Балканец, Троянско, е разположен от двете страни на р. Кнежа и по околните височини (Имането, Бели лъг, Кратунковци, Пирово, Стражата и др.). Състоял се е от около 30 малки могили, повечето от които са разкопани от иманяри или унищожени при строежа на път и мостове в селото. По сведения на местните жители в тях са откривани железни предмети и в почти всички са регистрирани погребения, извършени чрез трупоизгаряне извън могилния насип.

В литературата има информация за 8 от могилиите от некропола, 7 от които са номерирани (№ 2 – 8) и 1 могила, неномерирана, разположена в м. Герджиковото. Всички те са напълно унищожени при различни строителни дейности или в резултат от иманярски интервенции. Данните за откритите в тях археологически материали и гробни съоръжения са непълни.

Въз основа на гробните съоръжения и намерените археологически материали некрополът може да бъде датиран в периода V – IV в. пр. Хр. (Томанова, под печат, кат. № 2)

Лит.: Петков 1939, 313 – 314.

Кат. № 4. Батошево, Габровско

Крепостта в м. Градът при с. Батошево се намира на 10 км югоизточно от Витата стена, на завой на десния бряг на р. Росица. През 1962 г. са проведени сондажни разкопки на обекта, а през 1968 г. е поставено началото на редовни археологически проучвания. Установените културни пластове се отнасят към V – III в. пр. Хр. и към V – VI в.

От предримската епоха са проучени останки от крепостен зид по западния склон, включен в линията на по-късните защитни съоръжения. Изграден е от ломени камъни на калова спойка, като лицевите страни са оформени с по-гладки и едри камъни. Крепостната стена е фундирана в здрава пръст, а ширината ѝ достига 1,90 м. Не са открити други архитектурни останки. В пласта са регистрирани керамични съдове и фрагменти от съдове, характерни за периода V – III в. пр. Хр.

Лит.: Милчев 1974, 412; Милчев, Койчева 1978, 58 – 65.

Кат. № 5. Беклемето, Троянско

Тракийски материали от предримската епоха са установени в цялата околност на м. Курт хисар, в района на римската пътна станция Montemno. Липсата на проучвания не позволява категоричното изясняване на техния характер, но вероятно се касае за неукрепено селище.

Лит.: Христов 2007а, 61.

Кат. № 6. Бели Осъм, Троянско

В землището на с. Бели Осъм са регистрирани 2 надгробни могили, напълно унищожени при различни обстоятелства. Данни за вида на погребалния обред и гробното съоръжение липсват. От инвентара на едната могила са запазени 2 фрагмента от бронзови спираловидни гривни, датирани от проучвателя в VI – IV в. пр. Хр., а на другата – железен връх за копие (III – II в. пр. Хр.).

В махала Попина лъка при с. Бели Осъм са регистрирани голям брой случайни находки от късната бронзова епоха, тракийски керамични съдове, бронзови монети на Филип II Македонски (359 – 336 г. пр. Хр.), Александър III Велики (336 – 323 г. пр. Хр.) и град Маронея, както и денари на Късната римска република (II – I в. пр. Хр.). Археологически разкопки не са провеждани. Според проучвателя в района е съществувало голямо тракийско селище от предримската епоха, в което са се съединявали пътеката от вр. Чучул, пътят от долината на р. Бели Осъм при дн. гр. Троян и обходната пътека на Троянския проход, както и множество пътеки на запад към Васильовската планина. По-късно в района е изградена римската пътна станция Ad radices и късноантично-то укрепено селище в м. Шамака.

Наличието на материали, датирани в дълъг период от време (от късната бронзова епоха до късната античност), недвусмислено говори за топографска приемственост, отнасяща се както до селищната, така и до пътната мрежа в района. Стратиграфски континуитет обаче би могъл да бъде доказан само при евентуални бъдещи разкопки.

Лит.: Тотевски 1991, 7 – 9; Христов 2007а, 27 – 34.

Кат. № 7. Белиш, Троянско

В надгробна могила в местността Шумака е разкопан каменен гроб, в който са открити плитък бронзов съд, железен нож, юзда, сребърна чаша и въгленни. Подробности за находката липсват, а съдбата и местосъхранението ѝ са неизвестни. Въз основа на единствения публикуван елемент от нея – желязната юзда (Венедиков 1954, 156 – 160, Обр. 8; Чичикова 1969, 76; Werner 1988, 36: т. 16, 108), извършването на погребението може да се постави в периода началото – третата четвърт на IV в. пр. Хр.

Лит.: Миков 1933, 155.

Кат. № 8. Богатово, Севлиево

При теренни обходи в землището на с. Богатово са регистрирани следи от 2 неукрепени селища.

Поселението в м. Бялата глина се намира на невисок рид, на 1 км юго-западно от селото. Площта му е приблизително 5 – 6 дка. Не са извършвани археологически разкопки. На база на материали от повърхността селището е датирано в късножелязната епоха.

Обектът в м. Гуля е локализиран на 2 км източно от с. Богатово. Не са провеждани археологически проучвания. Въз основа на откриваните по повърхността (на площ около 3 – 4 дка) материали селището е датирано в късножелязната епоха.

Лит.: Милчев 1974, 420.

Кат. № 9. Брестница, Ябланишко

Некрополът е разположен на левия бряг на р. Вит. При проучванията на В. Миков през 1929 г. той се е състоял от над 80 могили. Разкопките продължават през 1999 г., когато техният брой е намалял до около 50. При подновяването на проучванията на могилите е направена нова номерация. За улеснение по-късно проучените гробни комплекси тук получават допълнително буквено означение „А“.

През двата етапа на проучване на некропола са разкопани общо 15 могили. От тях 3 могили са датирани в ранножелязната епоха (могили 6, 10 и 10А), 8

могили – в късножелязната епоха (могили 1, 2, 3, 5, 7, 1А, 16А и 20А), а 1 могила – в римската епоха (Голямата могила). Състоянието при откриването и липсата на инвентар при останалите 3 могили (могили 4, 8 и 9) не позволяват да се определи със сигурност времето на тяхното насипване. Гробът в могила 2 е датиран от проучвателя в рамките на късножелязната епоха (Миков 1932, 164). В могилата е открит сребърен накит, определен от него като отворена гривна от усукана тел с четвъртито сечение, завършваща с конусовидни пъпки (Миков 1932, 164; Обр, 145). Предвид малкия ѝ диаметър (4,7 см) и паралелите от други гробни комплекси (Етрополе – Рендашкото, могила 3, Видраре – Камънака и др.) е логично да се предположи, че става дума за обеца, принадлежаща към тип, датиран в ранноелинистичната епоха на база на формалните си белези (Tonkova 1997, 20 – 21). Предвид липсата на други хронологични индикатори гробът в могила 2 от Брестница може да се датира най-общо в рамките на IV в. пр. Хр.

В некропола е практикувано както трупополагане (могили 2 и 9), така и трупозгаряне – на място (могили 1А, 16А и 20А) или извън могиления насип (могили 1, 4, 7 и 8). Кенотафи са издигани през ранножелязната (могила 10) и късножелязната епоха (могили 3 и 5).

Лит.: Миков 1932: 163 – 169; Агре 2002а: 58 – 59; Агре 2005: 214 – 221; Агре 2007: 86 – 103.

Кат. № 10. Брусен, Етрополско

Тракийската крепост Чертиград е разположена в землището на с. Брусен, западно от долината на р. Черни Вит, на скалисто възвишение, непристъпно от 3 страни. Достъпната югозападна страна е защитена с двуплицева крепостна стена, изградена от средни по големина местни камъни. Тя следва конфигурацията на терена, а зидовете са фундаментирани директно върху скалата. Не са открити входни съоръжения.

Според проучвателите крепостната стена има два строителни периода, датирани в късножелязната епоха. От същия период е запазена и централната сграда, с размери 5,80 м х 8,60 м, изградена по същия начин като защитната стена. В ранния пласт на това помещение са открити фрагменти както от керамични съдове, работени на гърнчарско колело, така и от бронзов съд, и от импортен чернофирнисов съд от елинистичната епоха, а в горния пласт има късноантична керамика.

Според проучвателите крепостта Чертиград възниква през късножелязната епоха във връзка с железодобив и металопреработване, следи от които са открити в източната ѝ част. Всички постройки от този период, с изключение на централната сграда, са унищожени от по-късните градежи. Продължителното използване на основната сграда, включително през римската и късноантичната епоха, показва континуитет на обитаването. Крепостта престава да функционира през втората половина на VI в.

Крепостта е проучена изцяло в продължение на 5 кампании (1968 – 1972 г.), но пълна публикация за резултатите от разкопките липсва.

Лит.: Велков, Гочева 1971, 52 – 62; Велков, Гочева 1973, 26.

Кат. № 11. Велковци, Габровско

Могилата е разположена на склон на възвишението Стражата в Средния Предбалкан. Проучена е при спасителни разкопки, предизвикани в резултат от иманярска дейност, при която е унищожен почти целият могилен насип.

При разкопките е открита зидана гробница, частично засегната във височина и в южната си част. Разположена е западно от центъра на могилата и е ориентирана в посока юг – север. Има издължен правоъгълен план и се състои от гробна камера и преддверие. Фасадата и входът са напълно унищожени.

Гробницата е ограбена, а гробът е разрушен още в древността. По откритите дребни фрагменти от човешки кости няма следи от обгаряне, поради което се предполага, че приложеният погребален обред е трупополагане.

Проучвателят датира построяването на гробницата в IV – III в. пр. Хр.

Лит.: Койчева 2002, 102 – 108; Койчева 1995, 61 – 62.

Кат. № 12. Видраре, Правешко

В землището на с. Видраре са регистрирани 2 могилни некропола – в махала Градище, м. Бялата чешма и в м. Камънака.

Некрополът в м. Бялата чешма е разположен на 4 км западно от селото. Няма информация за броя могили, влизащи в състава му, но от публикациите става ясно, че те са минимум 2 – проучената Васкова могила и друга, разположена в близост до нея, която е унищожена от иманяри с багер.

Във Васкова могила са проучени 2 гроба: първичен, извършен чрез трупополагане на нивото на античния терен, и вторичен – трупоизгаряне извън могиления насип. При гроб 1 тялото е положено по гръб, с изпънати крайници и е ориентирано в посока север – юг, а при гроб 2 горелите кости са поставени в керамична урна в насипа на дълбочина 0,40 м от повърхността.

Проучвателят датира натрупването на Васкова могила в V в. пр. Хр.

Некрополът в м. Камънака е разположен на около 200 м югозападно от р. Малък Искър, в обработваеми площи. Няма данни за броя могили, влизащи в състава му. Проучена е само 1 могила, като северозападната четвърт на нейния насип е разнесена, а в източната ѝ част е поставен оброчен кръст.

Под хумусния пласт е открита каменна могила с елипсовидна форма и ориентация изток – запад. Няма следи от извършено човешко погребение или наличие на гробно съоръжение.

Проучвателите датират могилата в рамките на V в. пр.Хр. (Борисова, Занева 2011, 217). В гроба са открити чифт сребърни обеци, идентични с описаната обеча от могила 2 при Брестница, и датиращи от същото време.

Лит.: Борисова 2009а, 271 – 273; Борисова 2009б, 306 – 308; Борисова, Занева 2011, 216 – 217.

Кат. № 13. Врабците, Габровско

Крепостта в м. Градът е разположена на вододелната височина между реките Синкевица и Паничарка, на 2 км североизточно от селото. Археологически разкопки не са провеждани, но са регистрирани следи от крепостна стена, при чието изграждане не е използван хоросан. Откритите керамични фрагменти от повърхността дават основание на А. Милчев да датира селището в IV – III в. пр.Хр.

Лит.: Милчев 1974, 413.

Кат. № 14. Габрово

В землището на град Габрово при изкопни работи през 1972 г. са открити голямо количество керамични фрагменти от късножелязната епоха. На базата на тази информация се приема, че на невисоката тераса в близост до р. Янтра е разположено неукрепено тракийско селище от късножелязната епоха.

Лит.: Милчев 1974, 420 – 421.

Кат. № 15. Гложене – махала Асен, Тетевенско

Могилният некропол е разположен в землището на с. Гложене, Тетевенско, в м. Равна поляна на махала Асен. Няма данни за броя могили, от които той се състои.

Проучената могила не е номерирана. Инвентарът е открит при оран през 1953 г. Няма данни за размера и структурата на могилния насип, както и за вида на погребалния обред и гробното съоръжение.

Гробът се датира във втората половина на IV в. пр.Хр. (Томанова, под печат, кат. № 10)

Лит.: Герасимов 1955, 595 – 597; Герасимов 1977, 22; Bozkova 2004, 247.

Кат. № 16. Големаните, Великотърновско

Могилният некропол при с. Големаните се състои от 8 могили, от които само 2 са проучени.

Богатият гроб от могила 1 е открит при прокопаване на траншея за водопровод. Разкритото гробно съоръжение представлява правоъгълна яма с ори-

ентация изток – запад и стени, облицовани с необработени камъни без спойка. Погребението е извършено чрез трупополагане край южния зид, с глава на запад. Гробният комплекс от могилата е датиран в края на V в. пр. Хр.

Могила 2 е проучена при спасителни разкопки, предизвикани от многократни иманярски интервенции, и в нея не са открити следи от извършено човешко погребение.

При обходи в землището на селото през 1991 – 1992 г., на 1,8 км южно от Големаните, са регистрирани останки от тракийска крепост. Защитеното пространство е с площ около 1 ха, а стените са запазени на височина до 1 м, градени от камъни без спойка. Укрепеното селище е датирано най-общо в късножелязната епоха на база на открити на повърхността керамични фрагменти. В рамките на защитената площ се предполага наличие на светилище.

Проучвателят категорично отбелязва, че при извършването на обходи и наблюдения в района не са установени податки за наличие на неукрепени селища в близост до некропола.

Лит.: Нинов 1994, 94; Христов 2007а, 8; Църков 1994, 44; Църков 2008, 7 – 99.

Кат. № 17. Голяма Желязна, Троянско

В непосредствена близост до село Голяма Желязна са регистрирани 2 надгробни могили. При проучването са установени разрушени погребения от V – IV в. пр. Хр. Липсва информация за прилагания погребален обред и вида на гробните съоръжения.

Могилите са разкопавани от местните жители в търсене на разбойническо съкровище.

В местността Баталя е проучена могила, в която е открито разрушено погребение чрез трупоиъгаряне от III – II в. пр. Хр. Данни за гробното съоръжение липсват.

В м. Чаира са проучени 4 надгробни могили. В първата, унищожена при копаене на основи за къща, е открит гроб с трупополагане, а инвентарът се състои от 2 златни гривни и златен нагръдник. Гробното съоръжение представлява камера от малки каменни блокове, вероятно покрита с дървени греди, ориентирана в посока северозапад – югоизток и разположена в южната част на могилата, на нивото на античния терен. Въз основа на аналогии със златния нагръдник от могилата в с. Калояново, Сливенско, погребението може да бъде датирано в средата на IV в. пр. Хр. (Чичикова 1969, 88).

В същата местност са проучени още 3 надгробни могили, в които са открити напълно разрушени гробове с трупоиъгаряне и фрагменти от керамични съдове от V – IV в. пр. Хр.

В м. Чербин са регистрирани 5 надгробни могили, 3 от които са проучени. Откритите фрагменти от керамични съдове датират погребенията в периода IV – III в. пр. Хр. Информация за прилагания погребален обред и гробните съоръжения липсва.

В землището на селото са регистрирани 3 обекта, интерпретирани от проучвателя като скални светилища и датирани в късножелязната епоха.

Обектът в м. Манастира е разположен на 4 км югоизточно от с. Голяма Желязна върху висок скален връх в северните склонове на Васильовската планина. Не са извършвани археологически разкопки. Достъпната западна част на върха е преградена от каменен разсип. Керамичният материал от повърхността включва фрагменти от съдове от късножелязната, ранновизантийската и средновековната епохи.

Обектът в м. Калето (Грамадата) се намира на 2 км североизточно от м. Манастира. Не са провеждани археологически проучвания. По повърхността са регистрирани струпвания от големи ломени камъни, разположени във форма на кръг, с приблизителен диаметър 23 м – суха зидария от камъни с различни размери и трошляк за запълване на фугите. В описанието на обекта липсва обосновка за датирането му в късножелязната епоха.

Тракийското светилище в м. Момски камък е разположено на 5 км южно от селото на висок скален нос с дължина 200 м. Не са извършвани археологически разкопки. При обход на терена е регистрирано голямо количество керамика от периода V – III в. пр. Хр., задържана в естествено оформени скални джобове и корени на дървета. Според проучвателя ритуално строшените съдове са били депонирани в най-високата част на терена, където вероятно е била построена дървена конструкция. Обектът е интерпретиран като тракийско скално светилище от късножелязната епоха.

Сред останалите обекти от тази епоха в землището на с. Голяма Желязна трябва да бъде спомената и случайната находка от 2004 г., съдържаща 18 тетрадрахми на I македонска област. Монетите са съхранявани в керамичен съд, укрит в скална ниша в североизточното подножие на м. Манастира. Находката се датира във II – I в. пр. Хр.

Лит.: Миков 1950, 150 – 151; Христов 2007б, 58 – 67.

Кат. № 18. Градница, Габровско

В землището на с. Градница са регистрирани 9 надгробни могили, принадлежащи към два некропола – 6 могили в м. Тънката рътлина (датирани в V – IV в. пр. Хр. според резултатите от сондажни проучвания) и 3 могили в м. Поленица. Четвъртата могила от този некропол е унищожена през 50-те години на XX в.

Могилите в местността Поленица са проучени през 1961 г. Наличие на гроб е регистрирано само в могила I-ва – трупоиъгаряне върху площадка от трамбована глина, на височина 5 м над нивото на античния терен. Гробният комплекс е датиран в средата на IV в. пр. Хр.

В останалите 2 могили от некропола не са открити човешки погребения. Проучвателите ги интерпретират като кенотафи и също ги датират в средата на IV в. пр. Хр.

Крепостта в м. Пречиста при с. Градница е разположена върху естествено укрепен хълм, ограден от 3 страни от р. Боазка. В близост до върха са установени множество водоизточници. Проучванията на крепостта показват наличие на многослоен обект, обитаван с известни прекъсвания през къснобронзовата, ранножелязната, късножелязната и римската епохи, както и през Средновековието. Селищата от къснобронзовата и ранножелязната епохи са неукрепени, а най-ранната крепост функционира след V в. пр. Хр.

Силно разрушената крепостна стена е изградена от ломени камъни на калова спойка и следва очертанията на скалния венец. На места е застъпена от по-късната фортификация или други постройки. Установена е редова двулицева зидария от ломени камъни, а вътрешността е запълнена с по-дребни необработени камъни.

При разкопките на средновековната Църква № 1 през 1973 г. в югозападния и северозападния ъгъл на наоса са установени останките на 2 тракийски жилища, в които са проучени останки от огнища и боклучна яма. За съжаление в кратката публикация за крепостта липсва информация за начина на градеж на постройките, като се споменава единствено, че южната им страна е била вкопана в наклонения терен. На най-високата част на хълма е проучено още 1 жилище, датирано в края на III в. пр. Хр. на база на откритата дръжка с печат от тасоска амфора.

Според проучвателя тракийската крепост е разрушена в III в. пр. Хр., а после отново заселена през римската епоха.

Подобно на крепостта Чертиград и тук, въпреки продължителните археологически проучвания, пълна публикация на резултатите от разкопките липсва.

Наред с останалите обекти от късножелязната епоха в землището на с. Градница трябва да бъде спомената и случайно откритата сребърна фиала, датирана в IV в. пр. Хр. (Милчев 1974, 435 – 436, Табл. XXXV).

Лит.: Милчев 1974, 405 – 410; Милчев, Китов 1972, 46 – 61; Христов 2007а, 87 – 88.

Кат. № 19. Гръблевци, Габровско

При селището в м. Градът при с. Гръблевци са регистрирани останки от крепостна стена, изградена от различни по големина камъни на калова спойка. Укрепителното съоръжение има формата на правоъгълник, в чиято източна част са регистрирани следи от постройка, издигната със същата строителна техника. Археологически проучвания не са извършвани, а крепостта е датирана в рамките на V – IV в. пр. Хр. на базата на откритата керамика по повърхността.

Лит.: Милчев 1974, 416.

Кат. № 20. Гумощник, Троянско

Проучванията на надгробни могили в землището на с. Гумощник са извършени през 1973 – 1975 г. Разкопани са 21 могили, датирани в периода IX – IV в. пр. Хр. Проучвателите определят гробовете от късножелязната епоха като предимно бедни, извършени чрез трупополагане с глава на север. Поради липсата на посочена номерация трите могили, за които има публикувани данни, тук получават условните наименования могила Х, могила У и Гумощник – Деянови могили.

Могила Х е датирана в V в. пр. Хр. според откритата в нея конусовидна бронзова чаша с отвор на дъното. Приложеният погребален обред и видът на гробното съоръжение не са уточнени.

Погребението в могила У е извършено чрез трупоиъгаряне на място върху площадка с квадратна форма. Покойникът е поставен на дървено ложе, под което са открити недогорели части от тялото на кон.

В могилата в местността Деянови могили е открита разрушена от иманяри гробница, състояща се от гробна камера и дълъг дромос. Според проучвателите покритието вероятно е било куполно. Липсва информация за приложения погребален обред.

Лит.: Китов, Шалганов, Крайнов 1980, 13 – 17.

Кат. № 21. Дамяново, Севлиево

Крепостта на вр. Лалева канара е разположена на стръмно възвишение, отстоящо на 0,5 км от с. Дамяново. Укрепената площ е малка, около 1 декар, и е достъпна само от север. Регистрирано е наличие на силно разрушени крепостни стени, градени без употреба на хоросан. На база откритата по повърхността керамика селището се датира в V – IV в. пр. Хр.

На стръмен скалист връх, отстоящ на 3 км западно от село Дамяново, е регистрирано и скално светилище, силно разрушено от продължителни иманярски интервенции. В един от изкопите е открита разбита есхара с площ около 3 м². При огледа на обекта са открити фрагменти от керамични съдове, монети на Филип II Македонски (359 – 336 г. пр. Хр.) и Александър III Велики (336 – 323 г. пр. Хр.), бронзови фибули и малки криви ножове. Светилището е датирано в периода IV – II в. пр. Хр.

Лит.: Милчев 1974, 418; Христов 2007а, 93; Христов 2007б, 71 – 74.

Кат. № 22. Дамяновци, Тревненско

Могила № 1 при с. Дамяновци е почти изцяло разрушена при селскостопански дейности. В нея е открита зидана гробница, изградена с необработени камъни на глинена спойка. Според проучвателя тя вероятно е имала куполно

покритие. Няма информация за вида на приложения погребален обред. Датира се в IV – III в. пр. Хр.

Лит.: Койчева 1994, 91.

Кат. № 23. Джурово, Правешко

В землището на с. Джурово са проучени 15 надгробни могили, принадлежащи към 2 могилни некропола – в местностите Мечи трън и Преслопа.

Некрополът в м. Мечи трън се състои от 14 ниски могили, насипите на повечето от които са разнесени. Резултатите от разкопките не са публикувани, а в литературата е посочена само обобщена информация.

В проучените 8 могили не са открити гробни съоръжения. Погребенията са извършвани чрез трупоизгаряне. Инвентарът е беден и се състои от малко количество керамика и фрагменти от метални предмети.

Проучвателите датират некропола в IV в. пр. Хр.

Могилата в м. Преслопа е била разкопана от иманяри. Погребението е извършено чрез трупоизгаряне, вероятно извън могиления насип. Гробното съоръжение представлява зидан гроб, разположен в центъра на могилата под каменно струпане.

Проучвателят датира погребението в края на V – III в. пр. Хр. (Филев 1938, 394). Двете бронзови фибули от гроба (Филев 1938, Обр. 174) спадат към подвариант IIb по класификацията на В. Зира (Zirra 2000, abb. 3/30; 4/1 – 7), датиран в първите десетилетия на III в. пр. Хр., което дава възможност за прецизиране на датировката.

Няма данни за наличие на други могили в м. Преслопа.

Лит.: Борисова 2006, 11; Китов, Борисова 1987, 102; Китов, Борисова 1988, 63; Миков 1938, 393 – 394.

Кат. № 24. Добродан, Троянско

Надгробната могила е напълно разрушена и данни за вида на погребалния обред и гробното съоръжение липсват. От инвентара е запазен железен връх за копие, датиран в III – II в. пр. Хр.

Лит.: Тотевски 1991, 7 – 8.

Кат. № 25. Дълбок дол, Троянско

Могиленият некропол при с. Дълбок дол се състои от 7 могили, от които само 3 са запазени и проучени. Погребения са открити при 2 от тях (могили 1 и 3). В първия случай тялото е положено в посока изток – запад върху издигната в източния край каменна площадка, изградена на нивото на античния терен. Погребението се датира в IV в. пр. Хр.

В могили 2 и 3 не са открити следи от извършено човешко погребение. Датата им е идентична с тази на погребението от могила 1.

Лит.: Найденова, Тотевски 1984, 50 – 51; Найденова, Тотевски 1985, 93 – 94; Тотевски 1988б, 10 – 16.

Кат. № 23. Етрополе

В землището на град Етрополе са проучени 27 надгробни могили, принадлежащи към 9 некропола – в местностите Гаврилов рът, Генковото, Горунака, Долна Равна, Люташкото, Мишовото, Равнището, Рендашкото и Ябланица.

Некрополът в м. Гаврилов рът се намира на 5 км северозападно от Етрополе. Състои се от 6 могили, разположени по южната част на склон, като 2 от тях са напълно унищожени при направа на каптаж за водохващане.

В 2 от проучените могили (могила 1 – Чиковата и могила 2) не са открити следи от гроб или гробно съоръжение, в могила 3 погребението е извършено чрез трупоеизгаряне на място под могиления насип, а в могила 4 са открити 2 каменни съоръжения, интерпретирани като кенотафи.

Могила 1 е датирана от проучвателката в края на V – началото на IV в. пр. Хр. (Агре 2001, 53; Агре 2008, 30 – 32). Илюстрираната фибула (Агре 2008, 31 – 32; Табл. Пб) принадлежи към подвариант Па по класификацията на В. Зира (Zirra 2000, abb. 3/12 – 29), датиран във втората половина на IV в. пр. Хр. Кратерът (Агре 2002, 35; Обр. 4) има точен паралел в урната от Браничево, могила III (Дремсизова 1961, 169; Обр. 6). На база амфорната тара и импортните предмети от некропола Ц. Дремсизова поставя неговото съществуване в периода средата на IV – средата на III в. пр. Хр. (Дремсизова 1961, 185). Друг паралел е съдът от гроб С7М1 от некропола при Зимнича (Alexandrescu 1980, fig. 29/1), датиран във втората половина на IV в. пр. Хр. (Alexandrescu 1980, 47; 50). Скифосът повтаря точно формата на чернофирнисов скифос, открит в могила в м. Кованлъка при с. Надежда (дн. с. Кърпачево), Ловешко (Миков 1932, 161 – 162; Обр. 143). Той е датиран в първата половина на IV в. пр. Хр. (Божкова 1989, 4). Предвид факта, че съдът от Етрополе е имитация на чернофирнисова керамика, вероятно за него може да се предположи по-късна дата. На база на изброените паралели могила 1 от Етрополе – Гаврилов рът се датира в средата на IV – втората половина на IV в. пр. Хр.

Останалите 3 могили са отнесени общо в периода края на V – средата на IV в. пр. Хр.

Няма данни за конкретното местоположение на некропола в м. Генковото. Липсва информация за броя могили, от които той се състои.

В проучената могила няма следи от извършено човешко погребение и не е открито гробно съоръжение. Няма данни за намерени археологически материали.

Проучвателят датира могилата в периода V – IV в. пр. Хр.

Некрополът в м. Горунака е разположен на около 8 км югозападно от Етрополе. Няма данни за броя могили, влизащи в състава му. Проучена е 1 могила (могила 1, Правешки връх).

В могилата не са открити следи от извършено човешко погребение и не е открито гробно съоръжение.

Няма информация за открити археологически материали, с изключение на малко количество керамика в насипа.

Проучвателят датира некропола в края на V – началото на IV в. пр. Хр.

Няма данни за броя могили, от които се състои некрополът в м. Долна Равна. Единствената проучена могила не е номерирана и няма информация за откритото гробно съоръжение. Погребението е извършено чрез трупоизгаряне, а инвентарът се състои от керамична кана без дръжки. Датира се от проучвателя в IV в. пр. Хр.

Некрополът в м. Люташкото се намира на 1,5 км западно от гр. Етрополе. Няма данни за броя могили, влизащи в състава му. Проучени са 5 могили, една от които не е включена в общата номерация и тук получава условното наименование „могила X“.

В могили 1, 4 и X са проучени погребения чрез трупополагане по гръб, с изпънати крайници. Телата в могили 1 и X са ориентирани в посока изток – запад, а за могила 4 няма данни. В могили 2 и 3 не са открити следи от извършено човешко погребение.

И трите погребения чрез трупополагане са извършени на нивото на античния терен под каменни струпвания. В могила X главата на погребаната е положена върху глинен олтар.

Проучвателят датира могила 1 от некропола Етрополе – Люташкото в IV в. пр. Хр., а останалите 4 могили са отнесени към V – IV в. пр. Хр.

Няма данни за броя могили, влизащи в състава на некропола в м. Мишовото. Проучени са 2 от тях. В могилите са извършени погребения на мъже чрез трупополагане по гръб, с изпънати крайници. Погребенията са на нивото на античния терен, като при могила 1 гробът се намира в центъра, а при могила 2 е в нейната западна част.

Проучвателят датира некропола Етрополе – Мишовото в периода V – IV в. пр. Хр.

Некрополът в м. Равнището се намира на 1,5 км североизточно от гр. Етрополе. Състои се от 5 могили с различни размери, разположени върху спускащ се на изток планински склон. Проучен е от Д. Агре: могили 1 и 2 – през 1989 г., могили 3 и 4 – през 1990 г., и могила 5 – през 2000 г.

В рамките на некропола Етрополе – Равнището са проучени 4 гроба: 2 в могила 1 и по 1 в могили 3 и 5. Всички те са чрез трупоизгаряне, като в два от случаите кремацията е извършена на място (първичният гроб в могила 1 и могила 3), а в другите 2 – извън могиления насип. В могили 2 и 4 не са открити следи от извършено човешко погребение.

Проучвателката датира първичното погребение в края на V – началото на IV в. пр. Хр., а вторичното – в IV в. пр. Хр. Амфората от първичния гроб има близки паралели при съдовете от гробове C10M6 и C10M89 (Alexandrescu 1980, fig. 30/3, 6) от некропола на Зимнича и принадлежи към тип, отнесен към периода края на IV в. – началото на III в. пр. Хр. (Alexandrescu 1980, 47). Типът сребърни обеци с широко отворена халка, украсена с меандровиден филигранен мотив над различно оформения завършек, е датиран в ранноелинистичната епоха (Тонкова 2003, 219). Въз основа на тези данни първичният гроб в могила 1 може да се отнесе към края на IV – началото на III в. пр. Хр. Липсата на информация в литературата не позволява да бъде прецизирана хронологията на вторичния гроб.

Могила 2 е датирана в V в. пр. Хр, могили 3 и 4 – в IV в. пр. Хр., а могила 5 – в периода V – IV в. пр. Хр.

Некрополът в м. Рендашкото се намира на 6 км северозападно от гр. Етрополе. Състои се от 7 могили, от които 4 са проучени: могили 1, 2, 3 и 6.

От 4-те проучени могили в некропола гроб е открит само в могила 1. Погребението е извършено чрез трупоиизгаряне извън могилиния насип.

Гробът в могилата е датиран от проучвателката в средата на V в. пр. Хр. (Агре 1996, 35; Агре 2001, 53). Сребърната обеса с пирамидален завършек от гроба принадлежи на тип, характерен за ранноелинистичната епоха (Тонкова 2003, 220). Пръстенът има паралели сред някои от накитите от гроб C7M1 от некропола на Зимнича (Alexandrescu 1980, fig. 51/2 – 4,7), датирани във втората половина на IV в. пр. Хр. (Alexandrescu 1980, 47; 50). Характерните белези на отворената обеса-халка (гладко неукрасено тяло и краища, оформени като конични пъпки) я причисляват към тип, датиран в ранноелинистичната епоха (Tonkova 1997, 20 – 21). Въз основа на тези наблюдения извършването на погребението в могила 1 може да бъде поставено във втората половина на IV в. пр. Хр.

Могила 3 е датирана от Д. Агре в края на V – началото на IV в. пр. Хр. (Агре 1996, 35; Агре 2001, 54; Агре 2001a, 50). Конусовидните завършеци на сребърната обеса-халка са без паралели в класическата епоха и типът е считан за ранноелинистически (Tonkova 1997, 20 – 21). Липсата на информация за откритите бронзови фибула и фиала предполага могилата да бъде датирана в IV в. пр. Хр.

Могила 2 е датирана в началото на V в. пр. Хр., а могила 6 – в V в. пр. Хр.

Некрополът в м. Ябланица е разположен на 4 км западно от гр. Етрополе. Състои се от 5 могили, от които 4 са проучени.

В Могили 1 и 2 не са открити археологически материали и съоръжения.

От 4-те проучени могили в некропола гроб е открит само в могила 4. Погребението е извършено чрез трупополагане по гръб, с изпънати крайници. Тялото е ориентирано в посока запад – изток.

Могила 3 е датирана от проучвателите в средата на IV в. пр. Хр. (Божкова, Агре 1995, 32). Бронзовите фибули принадлежат към подварианти IIa и IIIa по класификацията на В. Зира (Zirra 2000, abb. 3/12 – 29; abb. 4/13 – 23), датирани във втората половина на IV в. пр. Хр. Кратерът има паралели в гроб С7М3 от некропола на Зимнича (Alexandrescu 1980, fig. 29/4). Авторът датира съда във втората половина на IV – началото на III в. пр. Хр. (Alexandrescu 1980, 47). Във формално отношение бронзовият пръстен е точен паралел на вече посочения пръстен от Етрополе – Рендашкото, могила 1 и има същата датировка. На база датата на отделните находки насипването на могила 3 може да бъде поставено в края на IV в. пр. Хр.

Могила 4 се датира в IV в. пр. Хр. Липсата на археологически материали и структури не позволява да се определи времето на насипване на могили 1 и 2.

Некрополът в м. Язовира е разположен на 4 км северозападно от гр. Етрополе. Няма данни за броя могили, влизащи в състава му. Проучена е само Стаменова могила.

В тази могила е открито погребение на мъж, извършено чрез трупополагане по гръб, с изпънати крайници. Тялото е ориентирано в посока запад – изток.

Проучвателят датира Стаменова могила в края на V – IV в. пр. Хр.

При сондажни проучвания в границите на съвременния град Етрополе са открити останки от селище, обитавано от V в. пр. Хр. насетне, в което проучвателката предполага наличие на керамична работилница (Агре 2002, 42). Предвид голямото разстояние между изброените могили некрополи обаче малко вероятно е всички те да принадлежат на една селищна единица.

Лит.: Агре 1990, 43 – 44; Агре 1991, 52 – 54; Агре 1992, 51 – 52; Агре 1994, 43 – 44; Агре 1995, 61; Агре 1996, 35 – 36; Агре 2001, 38 – 60; Агре 2001a, 50; Агре 2001b, 38 – 39; Агре 2002, 57 – 58; Агре 2002b, 7; Агре 2006, 34; Агре 2008, 30 – 37; Божкова, Агре 1995, 28 – 36; Божкова, Делев 1989, 51 – 52; Божкова, Делев, Агре 1990, 189; Панайотов, Делев 1988, 73.

Кат. № 27. Иванковци, Габровско

Надгробната могила е разположена на около 6 км североизточно от гр. Габрово. В нея е проучен зидан гроб от необработени камъни с калова спойка, образуващи конструкция, подобна на свод. Погребението е извършено чрез трупополагане, като тялото е с ориентация изток – запад.

Проучвателят датира погребението в периода V – III в. пр. Хр. (Филов 1910, 158). Фибулата (Филов 1910, 158; Обр. 5) спада към подвариант IIb по класификацията на В. Зира (Zirra 2000, abb. 3/30; 4/1 – 7), който се отнася към първите десетилетия на III в. пр. Хр. Керамичният аскос (Филов 1910, 158; Обр. 4) принадлежи към групата на аскосите с 2 дръжки, датирани в самия край на IV в. и първата половина на III в. пр. Хр. (Иванов 1963, 141). Въз основа на това погребението в могилата при Иванковци може да бъде датирано в края на IV в. – началото на III в. пр. Хр.

Лит.: Филов 1910, 156 – 157.

Кат. № 28. Калейца, Троянско

През 1994 г. са извършени сондажни проучвания на крепостта в м. Калето при с. Калейца. Местността е разположена на 2 км южно от селото и обхваща висок хълм. По повърхността са регистрирани каменни струпвания от разрушена крепостна стена, оформящи укрепление с неправилна елипсовидна форма. В резултат от проучванията е установено, че защитните съоръжения следват изцяло конфигурацията на терена, като при южния най-стръмен склон липсват следи от укрепване. В тази част на крепостта са открити желязна крица и керамични фрагменти, индикиращи наличие на металопреработващи дейности.

В подножието на хълма са регистрирани останки от каменни зидове на жилищни сгради, които дават основание на проучвателите да предполагат наличие на „подградие“, свързано с основната крепост.

Откритият керамичен материал се отнася основно към 2 епохи – късножелязна (VI – II в. пр. Хр.) и ранновизантийска (V – началото на VII в.), но състоянието на обекта и степента на проучване не позволяват прецизно разграничаване на пластове.

Лит.: Христов, Генчева, Иванова 1995, 64 – 75.

Кат. № 29. Калугерово, Правешко

В землището на с. Калугерово са проучени 20 могили в местностите Могилите и Чекотински ливади.

Некрополът в м. Могилите се състои от 3 могили (Усойна, Генадиева и Гечева), изцяло проучени. На база на близостта му с могилите в местността Чекотински ливади проучвателите предполагат, че принадлежат към същия некропол и ги включват в общата номерация.

От 3-те могили в некропола гроб е открит само в могила 20 (Гечева могила). Погребението е извършено чрез трупополагане по гръб, а тялото е ориентирано в посока югозапад – североизток.

Трупополагането е извършено в гроб с неправилна елипсовидна форма, разположен в северозападната част на насипа. Гробната яма е вторична спрямо могиления насип и за ограждането ѝ са използвани плочести камъни от облицовката на могилата.

Под насипа на могила 19 (Генадиева) са открити 2 каменни плочи с врязани геометрични мотиви. Проучвателите предполагат, че става дума за част от олтар, разрушен в резултат от иманярски интервенции.

Проучвателите датират некропола в периода V – IV в. пр. Хр.

Некрополът в м. Чекотински ливади се състои от 17 могили с височина до 2 м, разположени на равен терен. В голямата си част могилите са ограбени и частично разрушени.

Некрополът е проучен в периода 1989 – 1994 г. от екип с ръководител Г. Китов. В наличните публикации информацията за резултатите от разкопките е обобщена и за голяма част от отделните могили липсва конкретна информация.

В некропола е прилагано трупоиъгаряне извън гроба, в района на могилия насип. Вероятно част от могилия не съдържат погребения.

На база открития инвентар проучвателите датират некропола в VI – V в. пр. Хр.

Лит.: Борисова 2005б, 129 – 132; Борисова 2006, 12 – 15; Китов, Борисова 1989, 50; Китов, Борисова 1994, 41 – 42; Китов, Теодосиев, Борисова 1990, 35.

Кат. № 30. Кръвеник, Габровско

В землището на селото са регистрирани над 88 могили, разположени поединично и в некрополи. Много от тях са унищожени при строителни и селскостопански дейности, както и в резултат от иманярски интервенции. Откривани са погребения, извършени както чрез трупополагане, така и чрез трупоиъгаряне. Инвентарът им се състои от керамични съдове, железни оръжия (ножове и върхове за копия), бронзови и сребърни фибули. Според наблюденията на авторите по-голямата част от гробовете се датират в рамките на IV в. пр. Хр.

Макар че нито едно могило погребение в района на с. Кръвеник не е проучено чрез археологически разкопки, в литературата има по-подробни сведения за материалите, обряда и гробните съоръжения от 6 могили, вероятно принадлежащи на 4 отделни некропола: Бабина Йовина могила, Кръвеник – Караивани (2 бр.), Кръвеник – Пириево (1 бр.) и Кръвеник – Могилата (2 бр.).

При Бабина Йовина могила, Кръвеник – Караивани, Могила У и Кръвеник – Пириево погребенията са извършени чрез трупоиъгаряне; при Кръвеник – Караивани, могила Х – чрез трупополагане, а за двата гроба в м. Могилата приложеният погребален обред е неизвестен. От 3-те случая с регистрирана кремация информация за гробното съоръжение има само за Бабина Йовина могила – горелите кости са събрани в урна, поставена на нивото на античния терен и затрупана с камъни. При могила У в м. Могилата погребението е извършено в правоъгълен каменен гроб, покрит с наднесени плоски камъни и затворен от южната страна с плоча. Вероятно конструкцията е подобна на описаната при с. Иванковци (Кат. № 27).

Авторите датират погребението в Бабина Йовина могила в IV в. пр. Хр. (Милчев, Ковачев 1971, 47) и посочват, че откритите урни са сходни с тези от гробовете при крепостта на вр. Голям Острец, отнесени с голяма доза предпазливост към първата половина на III в. пр. Хр. (Кат. № 1). По аналогия с тях погребението, извършено в Бабина Йовина могила, би могло да се постави в същото време.

Откритата в могилен гроб в м. Дряна бронзова фибула (Милчев, Ковачев 1967, Обр. 3) принадлежи към подвариант Пс по класификацията на В. Зира

(Zirra 2000, Abb. 4/10), датиран в началото на III в. пр. Хр., към което време се отнася и натрупването на могилата.

Гробът в Кръвеник – Караивани, могила Х се датира в края на IV в. пр. Хр. (Томанова под печат, кат. № 38), а гробът в могила Y – най-общо в IV в. пр. Хр.

Според авторите гробът в м. Пириево се датира в рамките на IV в. пр. Хр. (Милчев, Ковачев 1971, 49). Откритата сребърна фибула принадлежи към подвариант Пс по класификацията на В. Зира (Zirra 2000, abb. 4/8 – 12), датиран в началото на III в. пр. Хр., към което време трябва да се отнесе и извършването на погребението.

В близост до някои от могилните некрополи в землището на село Кръвеник са регистрирани неукрепени тракийски селища – в местностите Карамедовото, Дългата ливада, Лещака и в околностите на махалите Пейковци и Табашко. При последната е открита каменна пота за леене на бронз. Селището в м. Карамедовото е разположено върху невисок конусовиден връх, в чието подножие (м. Присойката) е регистриран могилен некропол. Нито един от изброените обекти не е проучен, но на база на керамика от повърхността са датирани в късножелязната епоха.

Лит.: Ковачев 1972, 30 – 31; Милчев 1974, 121; Милчев, Ковачев 1971, 47 – 52.

Кат. № 31 Къпиново, Великотърновско

Могилата се намира в м. Стубел в землището на с. Къпиново и е разкопана при земеделска обработка на терена. Не са открити гроб или гробно съоръжение. В насипа са проучени каменни и керамични ступвания, ями и каменни зидове във формата на полудъги. Според проучвателите могилата има култово-обреден характер и натрупването ѝ се датира във втората половина на IV в. пр. Хр.

Лит.: Гергова, Писарев 1988, 64 – 65.

Кат. № 32. Люляците, Габровско

Височинното селище в м. Люляците е разположено на 12 км югоизточно от гр. Габрово върху южен склон на едно от северните ребра на Стара планина. Оградена е от високи скални венци, а от северната и източната страна са регистрирани каменни струпвания от разрушени крепостни зидове. През 1961 г. са извършени малки сондажни проучвания, на базата на които изграждането на крепостта се датира в IV – III в. пр. Хр., като тя продължава да функционира и през римската епоха.

Лит.: Милчев 1974, 415.

Кат. № 33. Орешак, Троянско

Надгробните могили в землището на с. Орешак са проучвани през 1973 – 1974 г. (1 могила без номер, означена тук като могила X) и през 1985 – 1986 г. (23 могили). Вероятно по-рано проучената могила принадлежи към отделен некропол. Насипите на могилиите са силно увредени от продължителната селскостопанска обработка и многократните иманярски интервенции.

При могилените погребения от с. Орешак е прилагано както трупополагане (могили 1, 2, 5, 8, 9, 10, 21, 22 и X), така и трупозгаряне – на място (могили 4 и 17) или извън могиления насип (могили 6 и 7). В 5 случая (могили 11, 12, 13, 14 и 15) липсва информация за вида на прилагания погребален обред, а в 3 – няма следи от извършено погребение (могили 3, 18 и 20). Информацията в литературата, отнасяща се до наличието и вида на погребенията, извършени в могили 16, 19 и 23, е противоречива и дори взаимноизключваща се.

При инхумациите тялото е поставяно на нивото на античния терен, а около него грубо е оформян гроб от ломени камъни, над който е натрупвана каменна могила, покрита с пръст. Предпочитаната ориентация е север – юг. Обгорените кости след трупозгаряне са събирани в керамични урни, поставяни на нивото на терена, и над тях също е правена каменна могила, затрупана с пръст. В повечето случаи насипите покриват единични гробове с изключение на могили 22 и X – по 2 гроба.

Проучвателите датират некропола в периода V – III в. пр. Хр.

В околностите на с. Орешак са регистрирани 2 култови паметника, отнесени към тракийската култура – Орешашкият камък и жертвен камък от м. Баба Стана.

Орешашкият камък е открит през 20-те години на XX в. и представлява пясъчникова плоча с плитко врязани изображения на конник, яздец наляво срещу женска фигура, в долната част на която е врязана двойна брадва. Под тях е изобразен правоъгълник, разделен на 4 части, а около него – други, още по-плитко врязани фигури, някои от които са незавършени. Според И. Христов камъкът е открит в близост до некропола в махала Коевци и е свързан с него, а сцената е интерпретирана като изображение на свещен брак между богинята майка и царя-жрец.

Жертвеният камък от м. Баба Стана е открит на северен, съседен на некропола, вододелен рид и представлява скала с издълбани улеи и 2 ритуални корита (2 м х 0,95 м). По аналогии с подобни паметници от околностите на Котел, Трънско и Разградско И. Христов датира паметника в IV – III в. пр. Хр.

Лит.: Китов, Шалганов, Крайнов 1980: 17 – 18; Тотевски, Найденова 1986: 57 – 58; Найденова, Тотевски 1987: 96 – 97; Тотевски 1988б: 10 – 16; Тотевски 1994, 94 – 104; Христов 2007б, 48 – 52.

Кат. № 34. Осиковица, Правешко

В землището на с. Осиковица са проучени 3 надгробни могили, принадлежащи към 3 некропола – в махала Гроздевици и в м. Пряслопа и м. Св. Илия.

Некрополът в махала Гроздевици се намира на 2 км северозападно от селото в слабо пресечена местност, на поляна с наклон на юг. Няма информация за броя на могилите в състава му, но единствената проучена от тях е получила номер 6, т.е. вероятно некрополът се състои от поне 6 могили.

В могила 6 няма следи от извършено човешко погребение и не е открито гробно съоръжение.

Проучвателите датират могилата в периода края на V – IV в. пр. Хр.

Некрополът в м. Пряслопа се намира на около 8 км южно от селото, на склон с денивелация на север. Няма информация за броя на могилите в състава му, а само 1 от тях е проучена. В могилата няма следи от извършено човешко погребение и не е открито гробно съоръжение.

Проучвателят датира могилата във втората половина на IV в. пр. Хр.

Няма данни за броя могили, от които се състои некрополът в м. Св. Илия. В проучената могила, ограбена още в древността, е открито погребение чрез трупополагане по гръб, с изпънати крайници. Тялото е ориентирано в посока югоизток – северозапад.

Гробното съоръжение представлява зидан гроб с елипсовидна форма. Изграден е от речни, ломени и плочести камъни. Подът е настлан с каменни плочи, върху които е положено тялото.

Проучвателите датират погребението в IV в. пр. Хр.

Лит.: Борисова 2002, 277 – 279; Борисова 2006, 11; Борисова, Занева 2017, 194 – 197; Китов, Борисова 1988, 63.

Кат. № 35. Ошани, Тревненско

Надгробната могила е обработвана, а насипът ѝ е силно увреден от продължителни иманярски интервенции. Проученото погребение е извършено чрез трупоиъгаряне, при което горелите кости са събрани в гроб от необработени камъни, разположен на нивото на античния терен, и ориентиран в посока север – юг.

Проучвателите датират гроба в V – IV в. пр. Хр.

Лит.: Милчев, Бонева 1981, 127 – 128.

Кат. № 36. Патрешко, Троянско

В могилата е проучено погребение, извършено чрез трупоиъгаряне извън могилния насип. Горелите останки са събрани в гроб от необработени камъни, покрит с плочи, на нивото на античния терен. Инвентарът се състои от около

100 бронзови върха за стрели, бронзово лекане и бронзова кана арибал. Гробът се датира в средата на V в. пр. Хр. (Томанова под печат, кат №46).

Лит.: Тотевски 1991, 15; Тотевски 1994, 97.

Кат. №37. Правец

В землището на гр. Правец са проучени 3 могили от 2 могилни некропола – в махалите Миленска и Скърнава.

Няма информация за конкретния брой могили, от които се състои некрополът в махала Миленска. В публикациите е посочено, че 2 от тях са унищожени през 70-те години на XX в. при селскостопански дейности. Още 2 могили (№3 и 13) са проучени спасително за освобождаване на терен около язовир „Правец“, което предполага, че в некропола е имало минимум 13 могили.

И в 2-те могили не са установени следи от извършено човешко погребение или наличие на гробно съоръжение.

На база на откритите в насипа фрагменти от битова керамика проучвателката датира могилите в средата на IV – III в. пр. Хр. и ги определя като ритуални.

Няма данни за броя могили, от които се състои некрополът в махала Скърнава. Единствената могила, за която съществува информация, е проучена при спасителни разкопки, предизвикани от иманярска интервенция.

Под могилния насип са открити 2 погребения, извършени чрез трупоизгаряне. Първичният гроб, разположен в югоизточната част на могилата, е бил разрушен и ограбен. Горелите кости са били събрани в керамична урна, фрагменти от която са открити при проучването. Вторичният гроб е разположен в североизточната част на насипа – малка урна, в която са примесени пръст и силно горели кости.

Проучвателката датира могилата в средата на V – началото на IV в. пр. Хр.

Лит.: Борисова 2003, 82 – 83; Борисова 2005а, 143 – 144; Борисова 2006, 15 – 16.

Кат. №38. Правешка Лакавица, Правешко

Некрополът се намира в м. Кременското, на склон с денивелация на изток, в източното подножие на вр. Голям Боровец. Състои се от 5 могили, разположени почти в права линия по склона. От тях са проучени 4 – Пешова, Цецова, Букова и Асенова. В първия случай се касае за надгробна могила от римската епоха, натрупана върху останки от сграда, интерпретирана като култова и датирана в IV в. пр. Хр. В Асенова могила не са открити археологически материали и структури, на базата на които да бъде уточнена нейната хронология.

В Цецова и Букова могили няма открити следи от извършено погребение. Проучени са по 1 огнище и по 3 каменни струпвания (2 в Цецова и 1 – в Букова

могила) от големи необработени камъни. В насипа на Цецова могила са открити голямо количество материали от средновековната епоха.

На база на открития керамичен материал 2-те могили са датирани от проучвателите в IV в. пр. Хр.

Лит.: Борисова, Занева 2010, 235 – 237; Борисова, Занева, Стайков 2016а, 306 – 309; Борисова, Занева, Стайков 2016б, 309 – 310.

Кат. № 39. Престой, Тревненско

Могила 1 в м. Аладжов хан при с. Престой е силно нарушена от иманярски изкоп, засягащ целостта на гробното съоръжение. Погребението е извършено чрез трупозгаряне. Гробното съоръжение представлява малка кръгла гробница с куполоподобно покритие на нивото на античния терен, изградена от ломени и речни камъни. Входът е оформен на източната ѝ страна.

Проучвателят датира гроба в IV – III в. пр. Хр.

Лит.: Койчева 1994, 91.

Кат. № 40. Равнище, Правешко

Некрополът се намира в землището на с. Равнище, но в публикациите липсва информация за конкретното му местоположение и броя на могили, влизащи в неговия състав. В литературата се споменават 3 могили, от които Могила 1 е датирана в римската епоха, а за резултатите от разкопките на Могила 3 липсват данни.

В Могила 2 няма открити гроб или гробно съоръжение. Под насипа са проучени 3 ями, интерпретирани като ритуални.

Могилата е датирана в IV в. пр. Хр.

Лит.: Китов, Борисова 1988, 63; Китов, Борисова 1989, 49; Борисова 2006, 11 – 12; Нинов 1996, 29 – 33.

Кат. № 41. Разлив, Правешко

Могилата се намира в м. Мъртви маж край с. Разлив. Няма данни за наличие на други могили. Проучена е при спасителни разкопки, предизвикани от иманярски интервенции.

В могилата не са открити гроб или гробно съоръжение. Под насипа е проучено каменно ступване, изградено на 3 нива с различни по размер камъни.

Датирана е от проучвателката в V – IV в. пр. Хр.

Лит.: Борисова 1996, 34 – 35; Борисова 2006, 15.

Кат. № 42. Рибарица, Тетевенско

Могилният некропол при с. Рибарица се състои от 4 могили, като има информация само за най-голямата. В нея при изкопаване на яма за съхраняване на лед е открит гроб с трупополагане и 3 бронзови съда – лекане, хидрия и съдче със сферична форма. Няма данни за вида на гробното съоръжение. Гробът се датира в средата на V в. пр. Хр. (Томанова под печат, кат. № 53).

През 2000 г. в м. Кедриа в землището на с. Рибарица е открито скално светилище, датирано най-общо в I хил. пр. Хр. Разположено е на стръмен скалист връх, а в скалите са регистрирани изсечени стъпала. Обектът е ограден с ниска стена от камъни без спойка. В централната му част е разкрита малка пещера и ниска скала с всечен в нея равностраничен триъгълник.

Лит.: Герасимов 1937, 308; Герасимов 1955, 594 – 595; Герасимов 1977, 18 – 19; Христов 2007б, 75 – 78.

Кат. № 43. Севлиево

В землището на град Севлиево са регистрирани 4 неукрепени тракийски селища от предримската епоха: в местностите Функата, Баадалата, Света гора и Даямите. От изброените поселения сондажни проучвания са извършвани само в м. Функата, на 0,5 км северно от града. Установени са голямо количество фрагменти от керамични съдове, датирани в V – IV в. пр. Хр., и късове отухлена мазилка от жилища.

Откритите селища в местностите Баадалата, Света гора и Даямите са регистрирани на база на единични метални находки и керамични фрагменти, събирани от повърхността и датирани общо в късножелязната епоха

Лит.: Милчев 1974, 421 – 422.

Кат. № 44. Скалско, Габровско

През 2002 г. са извършени сондажни проучвания на скално светилище, разположено в землището на с. Скалско. Разкрита е скална площадка с елипсовидна форма, изсечена в подножието на малка пещера. Върху площадката е проучена клада, в която са депонирани дарове, състоящи се от керамични фрагменти, монети на Филип II Македонски (359 – 336 г. пр. Хр.), фибули и фрагменти от сребърни и бронзови торкви, датирани във II – I в. пр. Хр. Керамичният материал принадлежи предимно на ранножелязната епоха и в много по-малка степен – на късножелязната и римската. В резултат от проучванията е установено, че светилището е било разположено върху праисторическо селище (временно обиталище), датиращо от неолитната и халколитната епоха.

Лит.: Христов 2007б, 79 – 89.

Кат. № 45. Скандалото, Ловешко

Крепостта е разположена югоизточно от м. Кованджиите, на билото на хребета Ослар, на площадка със стръмни склонове на север, запад и юг. Обградена е със защитна стена от всички страни, с изключение на северната, където е най-непристъпна. Запазената височина на зидовете е до 1 м, при дебелина до 1,20 м.

От източната страна при предполагаемия вход са регистрирани 6 стъпала, водещи към вътрешността на укреплението. В ниската част на северните склонове са установени следи от широк път, изкачващ се към крепостта. При извършените през 1996 г. теренни обходи от повърхността са събрани фрагменти от тракийска керамика и отухлена пръст. Според проучвателя се касае за временно обитавана крепост, служила за убежище на местното население в случай на опасност.

Лит.: Христов 2007а, 86 – 87.

Кат. № 46. Скравена, Ботевградско

Некрополът е разположен около манастира „Св. Никола“, северно от с. Скравена. Няма данни за конкретния брой могили, влизащи в неговия състав. Установено е, че те са ниски или съвсем изравнени с терена. По-добре запазени са само 3 могили, като има сравнително подробна информация за резултатите от разкопките на 2 от тях, проучени от Д. Агре през 1985 г. могила 1 е най-източната и най-голяма в некропола, а могила 2 е разположена на 1 км северозападно от нея. И в 3-те могили са разкрити погребения, извършени чрез трупоиъгаряне извън насипа.

Проучвателката датира могила 1 в първата половина на IV в. пр. Хр., а могила 2 – в V в. пр. Хр.

В м. Грамаде, североизточно от селото, е регистрирано неукрепено селище. Там не са провеждани археологически разкопки. Датировката е извършена на базата на откритите материали от повърхността – фрагменти от тракийска, римска и късноантична керамика, монети на Филип II Македонски (359 – 336 г. пр. Хр.), оброчни плочки на Тракийския конник и др.

Лит.: Агре 1985, 97 – 98; Агре 1986, 55 – 56; Агре 1990, 17 – 31; Агре 2006, 34; Гочева, Домарадски 1974, 45.

Кат. № 47. Стефаново, Ловешко

Крепостта е разположена източно от селото. Наличие на крепостна стена е регистрирано само от северната най-достъпна страна. Според И. Христов укреплението е използвано от траките и преустроено след разрушаването на

античното селище в м. Маревото през III в. Не са провеждани археологически разкопки и не се съобщава за открити материали, на базата на които може да бъде прецизирана датата на тракийското обитаване на крепостта.

Лит.: Христов 2007а, 93.

Кат. № 48. Стоките, Севлиево

Надгробните могили в с. Стоките не са проучени по археологически път. В литературата има откъслечна информация за някои от тях, разположени в махалите Кръстевци и Селище.

В напълно унищожена надгробна могила в махала Кръстевци е открит гроб, изграден от необработени камъни на глинена спойка, покрит с каменни плочи. Видът на приложения погребален обред е неизвестен.

Проучвателите датират гроба в V – IV в. пр. Хр.

В махалата Селище са регистрирани 27 надгробни могили, подлагани на системна селскостопанска обработка и иманярски интервенции. Под земления насип на повечето от тях е регистрирано наличие на малки каменни могилки.

В една от могилите, разкопана от иманяри, е открит гроб от необработени камъни на глинена спойка, покрит с каменни плочи. Видът на приложения погребален обред е неизвестен.

Проучвателите датират надгробните могили в V – IV пр. Хр.

Лит.: Милчев, Ковачев 1971, 46 – 47.

Кат. № 49. Столът, Севлиево

В околностите на с. Столът са регистрирани над 250 могили, групирани в 7 некропола, както и могили, разположени единично по течението на р. Левица. Информацията в литературата се отнася до могили, проучени в местностите Блатешки рът и Кантона.

Некрополът в м. Блатешки рът се състои от над 80 могили, от които е проучена само могила 4. В нея е открит гроб с трупополагане, изграден от необработени камъни на глинена спойка, който е разположен на нивото на античния терен. Гробът е разрушен и ограбен.

Проучвателят датира могилата в рамките на IV в. пр. Хр. (Милчев 1956, 487). Откритата бронзова фибула принадлежи към подвариант Пс по класификацията на В. Зира (Zirg 2000, abb. 4/8 – 12), датиран в първите десетилетия на III в. пр. Хр. Въз основа на това времето на извършване на погребението в могилата може да бъде изместено в началото на III в. пр. Хр.

В м. Кантона при различни обстоятелства са проучени 6 могили. От тях 3 са разкопани в периода 1920 – 1949 г. от местни учители и при изкопни работи и не са включени в номерацията на могилите от некропола. За улеснение в настоящия преглед са им дадени условни наименования – могили X, Y и Z.

В 2 от могилите в м. Кантона са проучени погребения чрез трупополагане (могили Х и 3), в 2 – чрез трупоизгаряне (могили 1 и 2) и при 2 могили приложеният погребален обред е неизвестен. Телата са положени в гробове, изградени от необработени камъни на глинена спойка на нивото на античния терен и ориентирани в посока изток – запад.

Погребенията в могилите в м. Кантона се датират в VII – VI в. пр. Хр. (могили Z и 2) и в IV в. пр. Хр. (могили Х, Y, 1 и 3).

В м. Валогът, на 1,5 км югозападно от с. Столът, в хълмиста местност от дясната страна на р. Левица е регистрирано неукрепено тракийско селище. Археологически проучвания не са извършвани, датирането в рамките на късножелязната епоха е направено на базата на керамични фрагменти, открити на повърхността.

Лит.: Милчев 1956, 450 – 486; Милчев 1974, 422 – 423.

Кат. № 50. Съево, Троянско (дн. Старо село)

В разрушена надгробна могила е открито погребение чрез трупополагане, с ориентация североизток – югозапад. Под главата на покойника е поставена каменна плоча, а от двете страни на тялото са разположени по 2 камъка. Над гроба е натрупана малка каменна могила, покрита с пръст. Инвентарът се състои от железен връх за копие. Проучвателят датира гроба в късножелязната епоха.

На 3 км северно от селото е регистрирано укрепление, разположено в м. Батън на висок скален рид, заобиколен от р. Сопотска. Местността е труднодостъпна с изключение на източната страна, която е защитена с ров и крепостна стена, следваща очертанията на терена. Дебелината на фортификационното съоръжение е приблизително 2 м, а входът е от северозапад и представлява естествен процеп в скалите. Укрепената площ е около 2 дка, а стратиграфските пластове във вътрешността са силно нарушени от системни иманярски дейности. При теренните обходи са открити голямо количество глинени замазки от жилища и фрагменти от керамични съдове, датирани в 2 периода – втората половина на I хил. пр. Хр. и IV – VI в.

В крепостта не са провеждани археологически разкопки и не е изяснено към кой от периодите на обитаване принадлежат крепостната стена и жилищните постройки.

Лит.: Тотевски 1991, 7; Христов 2007а, 81 – 84.

Кат. № 51. Терзийско, Ловешко

В литературата има информация за 5 надгробни могили от землището на с. Терзийско, вероятно принадлежащи на различни некрополи.

В разрушена надгробна могила в м. Китката е открито погребение чрез трупополагане на нивото на околния терен. Над гроба е натрупана малка каменна могила, покрита с пръст. Инвентарът се състои от отворена бронзова гривна, според която погребението е датирано в III в. пр. Хр.

От разрушена надгробна могила в м. Митилакът произхожда железен връх за копие, датиран в VI – V в. пр. Хр. Липсват данни за вида на погребалния обред и гробното съоръжение.

Надгробната могила в м. Момин рът е напълно разрушена и данни за вида на погребалния обред и гробното съоръжение липсват. От инвентара е запазена бронзова кана ойнохое, датирана в V – IV в. пр. Хр.

В разрушена надгробна могила в м. Плочакът е открито погребение чрез трупополагане, при което тялото е ориентирано в посока север – юг. Липсват данни за вида на гробното съоръжение. Инвентарът се състои от железен връх за копие, датиран в VI – V в. пр. Хр.

В землището на селото случайно е открит детски гроб, при който погребението е извършено чрез трупополагане, вероятно вторично по отношение на могиления насип. Няма данни за вида на гробното съоръжение. Инвентарът се състои от 2 обеци-халки (едната с изтънени краища, а другата има краища с различна дебелина), синьо стъклено мънисто и луновидна висулка, украсена с набодени точки по периферията. Няма информация от какъв метал са изработени накитите. Гробът се датира във втората половина на IV в. пр. Хр.

Лит.: Тотевски 1991, 6, 12; Тотевски 2002, 96 – 97; Обр. 3.

Кат. № 52. Тетевен

Надгробната могила в м. Панталей е напълно разрушена и данни за вида на погребалния обред и гробното съоръжение липсват. От инвентара са запазени 5 бронзови апликации за конска амуниция, датирани в IV – III в. пр. Хр.

Лит.: Герасимов 1950, 253 – 255.

Кат. № 53. Троян

В околностите на град Троян са проучени 9 могили, вероятно принадлежащи на 4 отделни некропола.

В могила до града е открит гроб с трупополагане, от който произхождат 3 бронзови фибули и 2 железни върха за копие. Видът на гробното съоръжение е неизвестен. Могиленото погребение е датирано от проучвателя в периода V – III в. пр. Хр. (Филов 1910, 156). Откритите 3 бронзови фибули (Филов 1910, Обр. 1) принадлежат към подварианти Ib1 и IIIa1 по класификацията на В. Зира (Zirra 2000, abb. 1/7 – 21; Abb. 4/13 – 23), датирани във втората половина на IV в. пр. Хр., което позволява прецизирането на времето на насипване на могилата.

Могилният некропол в махала Габърска се състои от 4 могили, всичките със следи от иманярска намеса. В 2 от тях са проучени погребения чрез трупополагане – 7 гроба в могила 1 и 2 гроба в могила 4. Гробовете в могила 4 са определени от проучвателя като вторични, а поради липсата на първично погребение се предполага, че могилата е насипана като кенотаф. Няма данни за вида на използваните гробни съоръжения. Погребението в могила 2 от некропола е извършено чрез трупоизгаряне, като горелите кости са събрани в урна, поставена на нивото на античния терен.

В основата на могила 3 е открито огнище без пепел, въглени и археологически материали. Не са регистрирани следи от извършено човешко погребение, поради което проучвателят я интерпретира като могила за кремации.

Погребенията са датирани в IV в. пр. Хр.

При разрушаване на надгробна могила в м. Присоеето са открити 2 керамични съда, единият от които – червенофигурен атически кратер, датиран в IV в. пр. Хр.

Видът на погребалния обичай и гробното съоръжение са неизвестни.

Могилният некропол в м. Турлата се състои от 7 могили, от които 3 са датирани в късножелязната епоха (могили 3, 5 и 7). Погребенията са извършени чрез трупополагане (могила 3) и трупоизгаряне извън могилния насип (могила 5), а в могила 7 няма регистрирани следи от гроб или гробно съоръжение. При инхумацията тялото е ориентирано в посока север – юг и е положено в гроб, изграден от необработени камъни на нивото на античния терен. Кремираните останки в могила 5 са разпръснати в южната половина на насипа.

Проучвателят датира погребението в могила 3 в рамките на IV в. пр. Хр. Бронзовата фибула (Тотевски 2002, Обр. 1ж) принадлежи към подвариант Ib1 по класификацията на В. Зира (Zirra 2000, abb. 1/7 – 21), датиран във втората половина на IV в. пр. Хр., което уточнява времето на изграждането на гроба. Останалите могили са датирани в периода V – IV в. пр. Хр.

В землището на град Троян са регистрирани 3 неукрепени селища от предримската епоха. Археологически проучвания не са извършвани, обектите са датирани в IV – III в. пр. Хр. на база на керамика от повърхността.

Лит.: Миков 1933, 129; Найденова 1981, 42 – 43; Найденова, Тотевски 1982, 35 – 36; Найденова, Тотевски 1983, 41; Тотевски 1987, 95; Тотевски 1988а, 61 – 62; Тотевски 1990, 49 – 50; Тотевски 1991, 11 – 14; Филов 1910, 155 – 156.

Кат. № 54. Трънито, Габровско

Укреплението в землището на с. Трънито е разположено в труднодостъпна местност. Запазената крепостна стена е датирана в късноантичната епоха, но на разстояние няколко метра от нея са регистрирани каменни струпвания със същата посока, за които се предполага, че са останки от по-ранно укрепително съоръжение. Във вътрешността на селището са открити следи от активна

иманярска дейност. Обектът е датиран в V – IV в. пр. Хр. на базата на открити фрагменти от керамични съдове.

Лит.: Милчев 1974, 417 – 418.

Кат. № 55. Хирево, Севлиевско

Непроучено селище е регистрирано в м. Събчев бряст, на 1,5 км югоизточно от с. Хирево. То е разположено в обработваеми площи и на база на откритите по повърхността керамични фрагменти е датирано в късножелязната епоха. В непосредствена близост до него е открит и тракийски могилен некропол.

Лит.: Милчев 1974, 423.

Кат. № 56. Царева ливада, Дряновско

Крепостта в м. Стринава при с. Царева ливада е разположена в източния край на платото Стражата, в труднодостъпен район от северната и южната страна. През 1967 г. на обекта са извършени сондажи, а през 1968 г. – и редовни археологически разкопки. Проучвателят датира крепостта в рамките на V – IV в. пр. Хр. на базата на откритите керамика и фибула тракийски тип, както и на фрагменти от вносна гръцка керамика, амфорен печат на остров Тасос и монети на Александър III Македонски (336 – 323 г. пр. Хр.).

Лит.: Милчев 1974, 412 – 413.

Кат. № 57. Черни Вит, Тетевенско

В надгробната могила, силно повредена от иманярски изкопи, е проучена гробница от ломени камъни, покрита с каменни плочи. Погребението е извършено чрез трупополагане, като тялото на покойника е положено върху каменния под. По наблюдения на проучвателите гробницата е ограбена още в процеса на насипване на могилата. От инвентара са запазени само сребърна халка и фибула тракийски тип, датирани в края на IV – началото на III в. пр. Хр.

Лит.: Китов, Шалганов, Крайнов 1980, 18.

Кат. № 58. Черни Осъм, Троянско

Надгробната могила е напълно разрушена и данни за вида на погребалния обред и гробното съоръжение липсват. От инвентара е запазен железен връх за копие, датиран в III – II в. пр. Хр.

Лит.: Тотевски 1991, 7 – 8.

Кат. № 59. Черноврѣх, Тревненско

В могилата, проучена от Б. Султов през 1958 г., е открит гроб с трупоиизгаряне, при което кремираните останки са събрани в керамична урна. Според бедния инвентар гробът е датиран в късножелязната епоха.

Лит.: Бараков 1999, 129 – 130; Бараков 2007, 39.

Кат. № 60. Черноврѣх, Тревненско

В землището на с. Черноврѣх, на хълма Елова могила, частично е проучено скално светилище. Първоначалното му изграждане е датирано в елинистичната епоха на база на откритите фрагменти от керамични съдове, бронзови фибули и монета на Александър III Велики (336 – 323 г. пр. Хр.). Периодът на активно функциониране е поставен във втората половина на II в. – последната четвърт на III в.

Лит.: Иванов, Бараков, Бинев 2005, 154 – 185; Иванов, Бараков 2006, 210 – 211; Бараков 2007, 39 – 45.

Кат. № 61. Чифлик, Троянско

Надгробната могила в землището на селото е напълно разрушена и данни за вида на погребалния обред и гробното съоръжение липсват. От инвентара е запазен железен връх за копие, датиран в късножелязната епоха.

В надгробна могила в м. Чарското е проучен гроб с трупополагане на нивото на античния терен, над който е натрупана каменна могила, покрита с пръст. От инвентара са запазени няколко големи керамични съда и малка керамична паничка, датирана в IV – III в. пр. Хр.

Лит.: Тотевски 1991, 7; 14 – 15.

Кат. № 62. Врѣх Чучул, Троянско

Врѣх Чучул се намира на вододелния рид между реките Бели и Черни Осъм, в северните склонове на Троянската планина. В северното му подножие е регистрирано трасето на източната обходна пътека на римския път през дн. Троянски проход, свързващ римската пътна станция *Ad radices* със станция *Montemno*. Според проучвателя този маршрут е използван и в предримската епоха.

Тракийското светилище на вр. Чучул е проучено чрез сондажи. От южната страна на хълма са установени 2 заравнени площадки, по-ниската от които има форма на полудъга, а по-високата е разположена на самия връх и има кръгъл план с диаметър 10 м. Периферията ѝ е очертана с каменен насип, а централната заравнена част е с диаметър 6 – 8 м.

При проучването е установено, че ограждането на горната площадка е извършено чрез насип от пръст и дребни камъни, като само на повърхността е изградена крепида от плочести камъни. Основата на светилището е опалвана и върху нея са депонирани фрагменти от керамични съдове, монети и железни предмети, след което е направен насипът.

Нисък и силно разлат насип е регистриран и около по-ниската площадка, като в източния ѝ край са побити плочести камъни, маркиращи границите на свещеното пространство. Според проучвателите и двете заграждения имат по-скоро символичен характер.

На база на откритите находки – керамичен материал, по 1 бронзова монета на Филип II Македонски (359 – 336 г. пр. Хр.) и Александър III Велики (336 – 323 г. пр. Хр.), железни юзда и връх за копие, светилището е датирано в IV в. пр. Хр., като не е изключено използването му и в по-късни епохи.

Лит.: Христов 2002а, 75 – 76; Христов 2007а, 33 – 44.

Кат. № 63. Шипково, Троянско

Могилният некропол е разположен в землището на с. Шипково, Троянско. Няма данни за броя могили, от които той се състои. В литературата има частични данни за материали, открити при разрушаването на 2 от тях през 1936 г. На едната от могилиите е поставен № 1, а другата е неномерирана и тук получава условното наименование могила Х.

Могила Х е напълно разрушена и данни за вида на погребалния обред и гробното съоръжение липсват. От инвентара е запазен железен връх за копие, датиран в късножелязната епоха.

Погребението при могила 1 е извършено чрез трупоизгаряне извън могилния насип. Липсва информация за вида на гробното съоръжение. Инвентарът се състои от бронзово съдче и железен връх за копие. Гробът е датиран в рамките на късножелязната епоха (Петков 1939, 315). Бронзовото съдче е сходно по форма със съдчето от Светлен (Велков 1929, 50, Обр. 73). То е открито заедно с дръжка на бронзово лекане с хоризонтални дръжки, поставени върху тялото, и бронзов арибал. Тази гробна находка е отнесена към втората-третата четвърт на V в. пр. Хр. (Маджаров 2013, 16, Таблица 1; Мутафчиева 2018, 16 – 18, 28), което позволява евентуалното датиране на могилата в с. Шипково в рамките на V в. пр. Хр.

В землището на с. Шипково са регистрирани 2 укрепления (в местностите Калето и Тръса), проучени чрез сондажи.

Крепостта в м. Калето е разположена на възвишение, като южната му страна е защитена от висок скален венец, наречен Латинската стена. На база на оскъдния археологически материал, открит при сондажите, периодът на обитаване на крепостта се поставя в рамките VIII в. пр. Хр. до края на късножелязната епоха. Не са открити податки за функциониране през по-късни периоди.

Степента на проучване не позволява прецизирането на вътрешната хронология на укреплението.

Укреплението в м. Тръса се намира северозападно от вр. Васильов, в естествено защитено място, на висок скален венец. Крепостта е достъпна единствено от югоизток, където са изградени каменни стени.

На база на открития керамичен материал крепостта се датира от късно-желязната епоха до началото на IV в. Липсата на системни проучвания не дава възможност за допълнително уточняване на периодите ѝ на обитаване.

Лит.: Петков 1939, 314 – 315; Тотевски 1991, 7; Христов 2007а, 98 – 101.

Кат. № 64. Ябланица, Ловешко

Могилата Баба Ралчовица се намира в м. Шумнене, в землището на гр. Ябланица. Проучена е от Д. Агре през 1997 г.

В могилата не са открити следи от извършено човешко погребение. В центъра на насипа, над нивото на античния терен, е проучен каменен кенотаф.

В основата на могилата на нивото на античния терен са извършени жертвоприношения на куче, сърна и глиган. В близост до тях са разположени 2 огнища, а в насипа над кенотафа са вкопани 2 ями с обмазани с глина стени.

До кенотафа е поставен гръцки лекит, на базата на който проучвателят датира могилата в средата на IV в. пр. Хр.

Няма данни за наличие на други могили в м. Шумнене.

Лит.: Агре 2001, 53; Агре 2006, 39.

Кат. № 65. Яворец, Габровско

Укрепеното селище в м. Витата стена при с. Яворец е частично проучено в периода 1962 – 1973 г. Разположено е в западната част на платото Стражата и е достъпно само от север и изток. Установените културни пластове се датират в неолитната, халколитната, късножелязната и римската епохи, като укрепването на местността се отнася към III – IV в. В наличните публикации от проучването на обекта липсва информация за укрепителни съоръжения от предримската епоха.

В източната част на платото, в пласт с керамика от V – IV в. пр. Хр., са установени останки от каменни зидове с калова спойка, интерпретирани като наземни жилища. Планът на постройките не може да бъде установен поради силното разрушаване от по-късните градежи. Към находките от епохата се отнасят прешлени за вретено, тежести за стан, железни ножчета и монета на Александър III Македонски (336 – 323 г. пр. Хр.).

Лит.: Милчев, Койчева 1978, 52 – 58.

ЛИТЕРАТУРА

- Агре 1990:** Д. Агре. Тракийски могилен некропол в м. „Равнището“ край Етрополе. – *Археологически открития и разкопки през 1989 г.* Кюстендил, 1990, 43 – 44.
- Агре 1991:** Д. Агре. Тракийски могилен некропол в м. „Равнището“ край Етрополе. – *Археологически открития и разкопки през 1990 г.* София, 1991, 52 – 54.
- Агре 1992:** Д. Агре. Разкопки на тракийски надгробни могили в землището на Етрополе. – *Археологически открития и разкопки през 1991 г.* София, 1992, 51 – 52.
- Агре 1994:** Д. Агре. Тракийски могилен некропол в землището на Етрополе. – *Археологически открития и разкопки през 1992 – 1993 г.* София, 1994, 43 – 44.
- Агре 1995:** Д. Агре. Тракийска могила № 1 – Правешки връх от могилен некропол в м. Горунака край Етрополе. – *Археологически открития и разкопки през 1994 г.* Смолян, 1995, 60 – 61.
- Агре 2001:** Д. Агре. Ями и олтари в тракийски могили от Етрополско (V – IV в. пр. Хр.). – *Археология*, XLII, 2001, 1 – 2, 52 – 60.
- Агре 2001a:** Д. Агре. Тракийски накити от района на Етрополе. – *Археология*, XLII, 2001, 3 – 4, 48 – 56.
- Агре 2001б:** Д. Агре. Археологически разкопки в землището на Етрополе. – *Археологически открития и разкопки през 1999 – 2000 г.* София, 2001, 38 – 39.
- Агре 2002:** Д. Агре. Разкопки на три могили в м. „Гаврилов рът“ – Горунака, край Етрополе. – *Археологически открития и разкопки през 2001 г.* София, 2002, 57 – 58.
- Агре 2002a:** Д. Агре. Разкопки на могилен некропол край с. Брестница, Ябланишка община. – *Археологически открития и разкопки през 2001 г.* София, 2002, 58 – 59.
- Агре 2002б:** Д. Агре. Типология на керамиката от тракийски могили в Етрополско (V – IV в. пр. Хр.). – *Археология*, XLIII, 2002, 2, 1 – 13.
- Агре 2005:** Д. Агре. Накити от ранножелязната епоха в Ябланишко, Ловешка област. – В: *Heros Hephaisstos. Studia in honorem Liubae Ogneva-Marinova*. В. Търново, 214 – 221.
- Агре 2006:** Д. Агре. Погребални практики и съоръжения в Северозападна Тракия през VI – III в. пр. Хр. – В: *Исторически корени и културно наследство на община Правец*. Правец, 29 – 44.
- Агре 2007:** Д. Агре. Тракийски могили от късноелинистическата епоха в долината на река Вит, Ябланишка община. – *Годишник на Националния археологически музей*. XI, 2007, 86 – 95.
- Агре 2008:** Д. Агре. Тракийски некропол край Етрополе. – В: *По пътя на миналото. Сборник научни статии по повод 65-годишнината на д-р Г. Китов*. София 2008, 30 – 37.
- Бараков 1999:** В. Бараков. Археологически паметници в Тревненско. – В: *Старопланински проучвания*. Т. 1, София, 128 – 135.
- Бараков 2007:** В. Бараков. Новооткрито светилище на Тракийския конник край Трявна. – *Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново*, XXII, 2007, 39 – 51.

Божкова 1989: А. Божкова. Атическа чернофирнисова керамика в Тракия (V – III в. пр. н.е). – *Археология*, XXXI, 1989, 2, 2 – 10.

Божкова, Агре 1995: А. Божкова, Д. Агре. Тракийски могили в местността Ябланица край Етрополе. – *Археология*, XXXVII, 1995, 4, 28 – 36.

Божкова, Делев 1989: А. Божкова, П. Делев. Разкопки на надгробни могили край Етрополе. – *Археологически открития и разкопки през 1988 г.* Кърджали 1989, 51 – 52.

Божкова, Делев, Агре 1990: А. Божкова, П. Делев, Д. Агре. Разкопки на надгробни могили в община Етрополе. – *Археологически открития и разкопки през 1989 г.* Кюстендил, 1990, 189.

Борисова 1996: Т. Борисова. Археологически разкопки на тракийска могила Рзл. 1, община Правец. – *Археологически открития и разкопки през 1995 г.* София, 1996, 34 – 35.

Борисова 2003: Т. Борисова. Археологическо проучване на надгробна могила в махала Скърнава, гр. Правец. – *Археологически открития и разкопки през 2002 г.* София, 2003, 82 – 83.

Борисова 2005а: Т. Борисова. Археологическо проучване на две тракийски могили в махала Миленска, Правец. – *Археологически открития и разкопки през 2004 г.* София, 2005, 143 – 144.

Борисова 2005б: Т. Борисова. Тракийски могилен некропол край с. Калугерово, Софийска област. – В: *Земите на България – люлка на тракийската култура*. Т. II. София 2005, 129 – 132.

Борисова 2006: Т. Борисова. Археологически проучвания в Правешка община. Резултати, проблеми, перспективи. – В: *Исторически корени и културно наследство на община Правец*. Правец, 2006, 7 – 21.

Борисова 2008: Т. Борисова. Археологическо проучване на тракийска могила край с. Осиковица, община Правец. – *Археологически открития и разкопки през 2007 г.* София, 2008, 277 – 279.

Борисова 2009а: Т. Борисова. Могила „Св. Петка“, с. Видраре, община Правец. – *Археологически открития и разкопки през 2008 г.* София, 2009, 271 – 273.

Борисова 2009б: Т. Борисова. Тракийска надгробна могила в м. Бялата чешма, с. Видраре, община Правец, 2008. – *Археологически открития и разкопки през 2008 г.* София, 2009, 306 – 308.

Борисова, Занева 2010: Т. Борисова, М. Занева. Могилен некропол в м. Кременското, с. Правешка Лакавица, община Правец. – *Археологически открития и разкопки през 2009 г.* София, 2010, 235 – 237.

Борисова, Занева 2011: Т. Борисова, М. Занева. Спасително археологическо проучване на две могили в землището на с. Видраре, община Правец. – *Археологически открития и разкопки през 2010 г.* София, 2011, 216 – 217.

Борисова, Занева 2015: Т. Борисова, М. Занева. Археологическо проучване на Пешова могила, с. Правешка Лакавица, община Правец. – *Археологически открития и разкопки през 2014 г.* София, 2015, 241 – 244.

Борисова, Занева 2017: Т. Борисова, М. Занева. Могила Осиковица – 6, м. Гроздеви, м. Балините при с. Осиковица. – *Археологически открития и разкопки през 2016 г.* София, 2017, 194 – 197.

Борисова, Занева, Стайков 2016а: Т. Борисова, М. Занева, В. Стайков. Пешова могила, м. Кременското, с. Правешка Лакавица, община Правец. – *Археологически открития и разкопки през 2015 г.* София, 2016, 308 – 309.

Борисова, Занева, Стайков 2016б: Т. Борисова, М. Занева, В. Стайков. Асенова могила – Могила №2, м. Кременското, с. Правешка Лакавица, община Правец. – *Археологически открития и разкопки през 2015 г.* София, 2016, 309 – 310.

Валентинова 2008: М. Валентинова. Археологически паметници от землището на с. Бежаново, Ловешко. – *Известия на Регионален исторически музей – Ловеч*, VIII, 2008, 48 – 70.

Велков 1927: И. Велков. Стари селища и градища по долината на Вит. Материали за археологическата карта на България. Кн. IV. София, 1927.

Велков 1929: И. Велков. Нови могилини находки. – *Известия на Българския археологически институт*, V, 1929, 13 – 55.

Велков, Гочева 1971: В. Велков, З. Гочева. Тракийската крепост „Чертиград“ в Стара планина (предварително съобщение). – *Археология*, XIII, 1971, 52 – 62.

Велков, Гочева 1973: В. Велков, З. Гочева. Разкопки на тракийската крепост „Чертиград“. – *Археологически открития и разкопки през 1972 г.* София, 1973, 26.

Венедиков 1957: И. Венедиков. Тракийската юзда. – *Известия на Археологическия институт*, XXI, 1957, 153 – 201.

Герасимов 1937: Т. Герасимов. Новооткрити старини. – *Известия на Българския археологически институт*, XI, 1937, 308.

Герасимов 1950: Т. Герасимов. Две находки със скитски бронзови украси от Северна България. – *Известия на Археологическия институт*, XVII, 1950, 253 – 256.

Герасимов 1955: Т. Герасимов. Старини от музея в град Тетевен. – *Известия на Археологическия институт*, XX, 1955, 594 – 602.

Герасимов 1963: Т. Герасимов. Тракийско могилено погребение в Тетевенския Балкан. – *Известия на Археологическия институт*, XXVI, 1963, 272 – 274.

Герасимов 1977: Т. Герасимов. Тетевенския край в древността. – В: *Сборник Тетевен*. София, 1977, 9 – 25.

Гергова, Писарев 1988: Д. Гергова, А. Писарев. Спасителни разкопки на тракийска могила при с. Къпиново, Великотърновско. – *Археологически открития и разкопки през 1987 г.* Благоевград, 1988, 64 – 65.

Гочева, Домарадски 1974: З. Гочева, М. Домарадски. Антични останки в Ботевградско. – *Векове*, 1974, 6, 45 – 54.

Джамбазов 1962: Н. Джамбазов. Гробни находки от с. Крушуна, Ловешко. – *Археология*, IV, 1962, 1, 56 – 58.

Домарадски 1982: М. Домарадски. Тракийските укрепителни съоръжения IV – II в. пр. н. е. – В: *Първи национален симпозиум „Поселищен живот в Тракия“*. Ямбол, 1982, 44 – 59.

Дремсизова 1962: Ц. Дремсизова. Могилният некропол при с. Браничево (Коларовградско). – *Известия на Археологическия институт*, XXV, 1962, 165 – 186.

Иванов 1963: Т. Иванов. Антична керамика от некропола на Аполония. – В: *Аполония. Разкопките в некропола на Аполония през 1947 – 1949 г.* София, 1963, 65 – 273.

Иванов, Бараков, Бинев 2005: Р. Иванов, В. Бараков, М. Бинев. Тракийско светилище край с. Малки Станчовци, община Трявна. – *Археологически открития и разкопки през 2004 г.* София, 2005, 184 – 185.

Иванов, Бараков 2006: Р. Иванов, В. Бараков. Проучване на светилище на тракийския конник край Трявна. – *Археологически открития и разкопки през 2005 г.* София, 2006, 210 – 211.

Китов, Борисова 1987: Г. Китов, Т. Борисова. Обхождане за регистрация на археологически обекти на част от територията на селищна система Правец. – *Археологически открития и разкопки през 1986 г.* Разград, 1987, 102.

Китов, Борисова 1988: Г. Китов, Т. Борисова. Обхождане и разкопки на тракийски могили в община Правец. – *Археологически открития и разкопки през 1987 г.* Благоевград, 1988, 63.

Китов, Борисова 1989: Г. Китов, Т. Борисова. Могилни некрополи в община Правец. – *Археологически открития и разкопки през 1988 г.* Кърджали, 1989, 49 – 50.

Китов, Борисова 1994: Г. Китов, Т. Борисова. Могилният некропол край Калугерово в Правешко, 1993 г. – *Археологически открития и разкопки през 1992 – 1993 г.* В. Търново, 1994, 41 – 42.

Китов, Теодосиев, Борисова 1990: Г. Китов, П. Теодосиев, Т. Борисова. Тракийски могили край селата Калугерово и Равнище в община Правец. – *Археологически открития и разкопки през 1989 г.* Кюстендил, 1990, 35.

Китов, Шалганов, Крайнов 1980: Г. Китов, К. Шалганов, И. Крайнов. Траките в Ловешки окръг. София, 1980.

Ковачев 1972: Н. Ковачев. Миналото на героичен Кръвеник, Габровско. София, 1972.

Койчева 1994: К. Койчева. Надгробни могили в Централния Балкан. – В: *Първи международен симпозиум „Севтополис. Надгробните могили в Югоизточна Европа“*. В. Търново, 1994, 89 – 97.

Койчева 1995: К. Койчева. Тракийска надгробна могила край с. Велковци, Габровско. – *Археологически открития и разкопки през 1994 г.* София, 1995, 61 – 62.

Койчева 2002: К. Койчева. Новооткрита тракийска гробница край с. Велковци (Габровско). – В: *Studia Archaeologica, Sup. II. Сборник с изследвания в чест на професор Атанас Милчев*. София, 2002, 102 – 108.

Маджаров 2013: К. Маджаров. Некрополите като извор за културното развитие на Североизточна Тракия в периода VI – III в. пр. Хр. Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2013.

Миков 1932: В. Миков. Могилни некрополи от Ловчанско и Тетевенско. – *Известия на Българския археологически институт*, VI, 1932, 153 – 170.

Миков 1933: В. Миков. Предисторически селища и находки в България. София, 1933.

Миков 1938: В. Миков. Приноси към предисторическата епоха у нас. – *Известия на Българското археологическо дружество*, XII, 1938, 384 – 396.

Миков 1950: В. Миков. Тракийски накитни предмети от V – IV в. пр. Хр. – *Известия на Археологическия институт*, VII, 1950, 146 – 156.

Милчев 1956: А. Милчев. Археологическо проучване на Севлиево и Троянско. – *Годишник на Софийския университет, Философско – исторически факултет*, L, 1956, 443 – 539.

Милчев 1974: А. Милчев. Габрово и неговият окръг през праисторическата и античната епоха. – *Годишник на Софийския университет – Исторически факултет*, 68, 1974, 369 – 458.

Милчев, Бонева 1981: А. Милчев, И. Бонева. Разкопки в околностите на с. Ошани и с. Белица, Тревненско. – *Археологически открития и разкопки през 1980 г.* София, 1981, 127 – 131.

Милчев, Китов 1972: А. Милчев, Г. Китов. Тракийски могили край с. Градница, Габровски окръг. – *Археология*, XIV, 1972, 1, 46 – 61.

Милчев, Ковачев 1967: А. Милчев, Н. Ковачев. Необнародвани паметници от Севлиево. – *Археология*, IX, 1967, 2, 39 – 47.

Милчев, Ковачев 1971: А. Милчев, Н. Ковачев. Материали за археологическата карта на Севлиево. – *Археология*, XIII, 1971, 2, 45 – 57.

Милчев, Койчева 1978: А. Милчев, К. Койчева. Археологически данни за поселищния живот в две крепости в Габровски окръг. – *Годишник на музеите от Северна България IV*, 1978, 52 – 65.

Мутафчиева 2018: Я. Мутафчиева. Бронзови съдове от Тракия от V – IV в. пр. Хр. Автореферат за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2018.

Найденова 1981: В. Найденова. Могилен некропол до гр. Троян. – *Археологически открития и разкопки през 1980 г.* София 1981, 42 – 43.

Найденова, Тотевски 1982: В. Найденова, Т. Тотевски. Тракийски могилен некропол при град Троян. – *Археологически открития и разкопки през 1981 г.* Михайловград, 1982, 35 – 36.

Найденова, Тотевски 1983: В. Найденова, Т. Тотевски. Проучвания на тракийски могили до гр. Троян. – *Археологически открития и разкопки през 1982 г.* Плевен, 1983, 41.

Найденова, Тотевски 1984: В. Найденова, Т. Тотевски. Тракийски могилен некропол до с. Дълбок дол, Ловешки окръг. – *Археологически открития и разкопки през 1983 г.* Смолян, 1984, 50.

Найденова, Тотевски 1985: В. Найденова, Т. Тотевски. Тракийски могилен некропол до с. Дълбок дол, Ловешки окръг. – *Археологически открития и разкопки през 1984 г.* Сливен, 1985, 93 – 94.

Найденова, Тотевски 1987: В. Найденова, Т. Тотевски. Тракийски могилен некропол при с. Орешак, Ловешки окръг. – *Археологически открития и разкопки през 1986 г.* Разград, 1987, 96 – 97.

Нинов 1994: Л. Нинов. Остеологични проучвания на антични обекти. – *Археологически открития и разкопки през 1992 – 1993 г.* В. Търново, 1994, 94 – 95.

Нинов 1996: Л. Нинов. Жертвени животни от могила № 1 край с. Равнище, Ботевградско. – *Археология*, XXXVIII, 1996, 1, 29 – 33.

Панайотов, Делев 1988: И. Панайотов, П. Делев. Експедиция „Етрополе“ 1987. – *Археологически открития и разкопки през 1987 г.* Благоевград, 1988, 73.

Пенчев 1961: К. Пенчев. Нови археологически находки в Тревненско. – *Вестник Балканско знаме*, бр. 14, 15.02.1961 г.

Петков 1939: Н. Петков. Могилни некрополи в Софийско и Троянско. – *Известия на Българския археологически институт*, XIII, 1939, 309 – 315.

Среброто на траките. Исторически музей „Искра“ – Казанлък (28 август – 18 декември 2017 г.). Национален археологически музей, Каталози. Т. VII. София, 2017.

Теодосиев 1998: Н. Теодосиев. Северозападна Тракия през V – I в. пр. Хр. Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 1998.

Тонкова 2003: М. Тонкова. Произведения на тракийската ювелирна школа от втората половина на IV в. пр. Хр. – В: *Пътят. Сборник научни статии*. София, 2003, 216 – 224.

Томанова, под печат: М. Томанова. Могилни некрополи в северния дял на Централна Стара планина и Предбалкана (VI – I в. пр. Хр.). – *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis*, VII, под печат.

Тотевски 1987: Т. Тотевски. Тракийска надгробна могила в град Троян. – *Археологически открития и разкопки през 1986 г.* Разград, 1987, 95.

Тотевски 1988а: Т. Тотевски, Тракийски могилен некропол до Троян. – *Археологически открития и разкопки през 1987 г.* Благоевград, 1988, 61 – 62.

Тотевски 1988б: Т. Тотевски. Златни и сребърни накитни предмети от могилен гробове в Троянско. – В: *Културно-историческо наследство на троянския край*. Кн. 1. София, 1988, 10 – 16.

Тотевски 1990: Т. Тотевски. Тракийски могилен некропол до Троян. – *Археологически открития и разкопки през 1989 г.* Кюстендил, 1990, 49 – 50.

Тотевски 1991: Т. Тотевски. Случайни археологически находки от Троянско. – В: *Културно-историческо наследство на троянския край*. Кн. 4, София, 1991, 3 – 24.

Тотевски 1994: Т. Тотевски. Траките по горното течение на река Осъм през I хил. пр. Хр. – В: *Трети международен симпозиум „Поселищен живот в Древна Тракия“*. Ямбол, 1994, 94 – 104.

Тотевски, Найденова 1986: Т. Тотевски, В. Найденова. Тракийски могилен некропол при с. Орешак, Ловешки окръг. – *Археологически открития и разкопки през 1985 г.* В. Търново, 1986, 57 – 58.

Ханджийска 2007: В. Ханджийска. Традиции и тенденции в производството на керамика на ръка в днешна Югоизточна България през V – I в. пр. Хр. Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2007.

Христов 1995: И. Христов. Теренни археологически проучвания на пещери в Централна Стара планина. – *Архив за поселищни проучвания*, 1995, 4, 69 – 75.

Христов 2002: И. Христов. Археологическа експедиция „Централен Балкан – 2001“. – *Археологически открития и разкопки през 2001 г.* София, 2002, 75 – 76.

Христов 2007а: И. Христов. Антични и средновековни крепости в Централна Стара планина. – В: *Културно-историческо наследство на троянския край*. Т. 14, В. Търново, 2007.

Христов 2007б: И. Христов. Светилища на траките в Централен Хемус. – В: *Културно-историческо наследство на троянския край*. Т. 16, В. Търново, 2007.

Христов, Генчева, Иванова 1995: И. Христов, М. Генчева, М. Иванова. Археологически проучвания на тракийска и ранновизантийска крепост при с. Калейца – Троянска община. – *Анали*, 1995, 1 – 2, 64 – 75.

Филов 1910: Б. Филов. Два могилни гроба в Балкана. – *Известия на Българското археологическо дружество*, I, 1910, 155 – 158.

Църов 1994: И. Църов. Спасителни разкопки на Могила №2 от некропола край с. Големаните, Великотърновско. – *Археологически открития и разкопки през 1992 – 1993 г.* В. Търново, 1994, 44.

Църов 2008: И. Църов. Траките край Атрюс. Тракийско погребение от с. Големаните, Великотърновско. София, 2008.

Чичикова 1969: М. Чичикова. Тракийската гробница от с. Калояново, Сливенски окръг. – *Известия на Археологически институт*, XXXI, 1969, 45 – 90.

Alexandrescu 1980: A. Alexandrescu. La Nécropole Gète de Zimnicea. – *Dacia*, N.S., XXIV, 1980, 9 – 126.

Bozkova 2004: A. Bozkova. Metal und Tongefäße: typologische Parallelen aus Thrakien. – In: *Von Domicia bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus*. Sofia, 245 – 250.

Čičikova 1963: M. Čičikova. Développement de la ceramique thrace al epoqe classique et hellenistique – *Acta antiqua Philippopolitana, Studia archaeologica. Serdicae*. Sofia, 1963, 35 – 48.

Theodossiev 2000: North-Western Thrace from the Fifth to First Centuries BC. Oxford. (British Archaeological Reports 859). 2000.

Tonkova 1997: M. Tonkova. Traditions and Influences on the Jewellery of Thracia in Early Hellenistic Times – In: *Archaeologia Bulgarica*, 1, 1997, 2, 18 – 31.

Werner 1988: W. Werner. Eisenzeitliche Trenschen an der unteren und mittleren Donau. – *Prähistorische Bronzefunde*, XVI/4. München, 1984.

Zirra 2000: V. Zirra. Bemerkungen zu den thraco-getischen Fibeln. – *Dacia*, N. S., XL – XLII, 1996 – 1998, 29 – 53.

CULTURAL CHARACTERISTICS OF THE LANDS IN THE FOOTHILLS AND THE NORTHERN SLOPES OF THE CENTRAL BALKAN MOUNTAIN DURING THE LATE IRON AGE

Michaela Tomanova

(Abstract)

In spite of the lasting public and academic interest in the Thracian cultural legacy, the territory of the northern slopes of the Central Balkan Mountain and its foothills is among the least studied as far as the Late Iron Age is concerned. Quite a lot of tumuli, open settlements, fortresses and sanctuaries from the Late Iron Age have been registered in this region, yet few of them have actually been studied during archaeological excavations. In general, the sites were registered during field trips and were dated on the basis of ceramic material and incidental finds on the surface of the ground. More often than not they were found heavily fragmented due to repeated treasure hunters' intervention, various agricultural activities or construction works. Moreover, any attempt at summarizing the available information faces numerous difficulties because of the partial, incomplete or non-existing publications on the individual sites.

So far there is academic information about 194 tumuli, completely or partly studied (at different times and under different circumstances), belonging to 76 necropolises. A survey of the archaeological findings reveals a great diversity both in terms of grave facilities, and in terms of unearthed gifts, indicating the status of the dead in the ancient society. These general trends in the burial practices and funeral rituals are compared to the ones already established in the adjacent regions of Northern Thrace.

The settlement system in the northern slopes of the Central Balkan Mountain and its foothills is hardly studied. Most of the sites were registered during field trips and brief announcements followed afterwards, however, without publishing the finds, which were used to date the sites. Not many of the localized fortresses, which were inhabited also in the Late Iron Age, have been completely or partly studied, yet no article covering all the finds from the archaeological excavations, has been published about any fortress. Not studied to date are also all of the registered fortified settlements in the region. This is why it would be useful to offer a survey, albeit short, of the available information in order to highlight the general characteristics in the development of the settlement system during the Late Iron Age and to situate it in the overall settlement system of Northern Thrace.

A classification of the available information about the Thracian culture from the Late Iron Age in the region would make it possible to outline its main characteristics; to position the region in the general picture of ancient Thrace and would encourage further research, which would make it possible to get a proper idea of ancient Thrace.

ОБЩЕСТВЕНА ЧЕШМА ОТ НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ

Иван Църов

През 2017 г. при почистване от растителност на пространствата западно от форумния комплекс в Никополис ад Иструм се „появиха“ отново 12 архитектурни детайла от доломитизиран (хотнишки) варовик, известни – но не и на мен, още от 80-те години на миналия век. Тогава при машинното разчистване на депата пръст от предхождащи разкопки фадромата ги засегнала и извадила от линията на трасето на декуманус максимус. Допускам, че три от тях имат връзка във функционалността си като елементи от обществена чешма.

Безусловно единият от блоковете е фасада на чешма (**Ил. 1**), която е имала поне два шулнара (чучура). Запазените му размери са: височина 1,45 м; ширина 1,56 м; дебелина при профилираната основа 0,59 м; дебелина в средната част 0,45 м. Лицевата страна е обработена прецизно, без декорация. Долната основа е профилирана, като нейният ляв добре запазен край е скосен под ъгъл от 45°. Вероятно идентичен по вид е бил профилът и на горната основа, но от него е запазен само малък фрагмент с дължина 0,15 м. По специфичен начин е обработена страницата, заемаща дебелината на блока. Отдясно, към лицевата повърхност, по цялата вертикална част е направена старателно ивица, широка 0,08 м. Наличието ѝ би могло да се обясни като начин за получаване на прецизна fuga с допиращ се блок. В средата на страницата е изсечен вертикален жлеб с ширина 0,10 – 0,12 м и дълбочина 0,01 – 0,015 м. Не особено старателното му изпълнение показва, че не е бил пряко видим. Наличието му също навежда на идеята за елемент на сглобка с друг детайл.

На 0,45 м от левия край и на височина от 0,95 м от основата на блока се намира центърът на отвора на левия шулнар (**Ил. 2**). Формата му е леко овална – 0,058 x 0,048 м. Арматурата, вероятно отлята от бронз, е представлявала кръгла декоративна пластина в плитко гнездо с диаметър 0,26 м, снабдена с 4 щифта за захващане към блока, като в центъра се е намирала тръбата за оттичане. Всяко едно от гнездата за щифтовете е с различна големина. Това показва, че не са правени по стандарт, а са напасвани и изсичани в момента на монтиране на арматурата. В посока към тилната страна на блока отворът на шулнара се разширява конично, като добива кошеровидна и леко овална форма и достига размери 0,31 x 0,27 м. Повърхността тук е груба, без специална обработка. По нея се наблюдава синтер (варовикови инкрустации), получил се при продължително функциониране. Край отвора на разстояние от 0,04 и 0,06 м от неговия ръб

съответно на 0,41 м едно от друго, са разположени две гнезда. Размерите им са 0,035 x 0,025 м (дясното) и 0,03 x 0,02 м (лявото). Чрез щифтове в тях е била захваната пластина, която е крепяла двустранно арматурата към блока (**Ил. 3**).

От десния шулнар, отстоящ на 0,91 м от центъра на левия, са запазени само следи (**Обр. 1**). Върху лицевата повърхност на блока личат част от гнездото на кръглата пластина и две от гнездата на щифтовете. Във вътрешността на блока има следи от коничен отвор, идентичен с описания по-горе. Върху задната повърхност се вижда само дясното гнездо за щифта на закрепващата планка. Друго едно повредено клиновидно гнездо, изсечено на 0,26 м под долния ръб на конусовидния отвор, не подсказва никаква идея за своята функция.

Не допускам шулнарите да са били конструирани като кранче (*epitonion*). Използването на тъкъв вид арматура обичайно се среща при частните ползватели, докато обществените чешми са конструирани за постоянно източване. Според модерното схващане това е голямо разточителство. Във времето на Ранната империя обаче не са възприемали „постоянното източване“ по този начин, тъй като акведуктите не са били амортизирани и са доставяли проектните количества вода, удовлетворяващи необходимостите на консуматорите.

Засега това е първата известна обществена чешма в Никополис. Като част от конструкцията вероятно е имала корито (*exceptorium*), направено от вертикално сглобени плочи. Фронтин нарича този тип обществени чешми „преливащи“ и „течащи“, като водата от тях е безплатна (Frontinus, II/94). Такса се събирала само от потребители, ползващи водата им за производствени цели в своите работилници, както и от собствениците на частни чешми (Vitruvius, VIII/6,2; Frontinus, II/94). Като цяло още от времето на Републиката важал законът, че на първо място трябва да бъде удовлетворена нуждата на всички граждани, чак след това може да се обърне внимание на други интереси. В гръцките градове процедурата е била идентична. Добър пример за това, как е изглеждал обектът на нашето внимание, са някои от чешмите в Помпей (**Обр. 2**) (Eschebach 1987, 205, Abb. 6, 10, 11).

От непосредствена близост до чешмата произхожда варовиков блок (**Обр. 3**) – „коляно“ (*geniculus*). Размерите му са: височина 0,83 – 0,93 м; при горна основа 0,79 x 0,69 м. Принципно такива съоръжения се използват при необходимост от рязка смяна на посоката на отток на керамичен провод – в случая на 90°. Направен е от варовик, за да устоява и да не се поврежда от големия напор на водата (флуида) на конкретното място. Керамичен елемент не би издържал на напора. Краят на приемащия отвор е снабден с яка, в която е влизала шийката на последния тръбен елемент. Отдаващият край е снабден с висока 0,035 м шийка, която е влизала в яката на първата следваща тръба. Не се откриват следи от свързваща смес (*maltha*), но това е обяснимо поради вторичната му употреба. Вътрешността на отвора е сравнително добре обработена, като на места личат следи от каменоделския инструмент. Това контрастира с неособено прецизно обработените страни. С оглед първичната му функция, когато е

бил част от подземен провод, поради това че е оставал скрит от очите на хората, неправилната му форма и неособено прецизно обработените му повърхности не са могли да въздействат негативно върху естетическите им възприятия. А когато по-късно е станал част от видимата структура на чешмата, явно на това не се е обръщало внимание. При тук описвания блок, наред с двата отвора за свързване с керамичните тръби, вторично е изсечен трети такъв с улей, който практически обезсмисля функцията на коляното като част от водопровод. Има почти кръгла форма с диаметър 0,14 – 0,16 м, а улейчето започва от центъра и леко вляво на страницата на блока. Отворът е с дълбочина 0,23 – 0,34 м, като стените му са с груба повърхност и допълнително покрити с вертикални насечки, отстоящи на неравномерни интервали. Като цяло горната основа на блока с вторичния отвор е с по-гладка повърхност от стените. Считам, че това се е получило при вторичното му използване, когато вече е бил на открито и е служел за връзка между чешмата и уличната канализация за оттичане на водата. Не е ясно как се е осъществявала тази връзка, тъй като детайлите не са открити *in situ*.

Пак от споменатото място произхожда и малка каменна кутия, която е имала липсващ сега капак (**Обр. 4**). Външните размери са: 0,78 x 0,68 м; височина с ръба на устието 0,615 м. Вътрешните размери са: при устието 0,51 x 0,44 м; в средата 0,474 x 0,375 м; дълбочина 0,42 – 0,45 м. Това прави обем от 0,086 м³ – приблизително колкото е на съвременна хладилна чанта. Външните и вътрешните повърхности са обработени много добре. Прецизно е оформен и ръбът на устието. Безспорно това е направено с цел плътно затваряне. Дали това е ставало с дървен или метален капак, не може да се установи, но същият е бил прикрепен към съоръжението чрез срещулежащи щифтове, видно от запазените техни гнезда. Наличието на капак и липсата на отвор не подсказват възможност за функциониране като корито на чешма (*exceptorium*). Не може да се определи дали е ползвана за обществени или частни нужди, а също свързана ли е пряко с описаната по-горе чешма.

Обществените чешми са водни съоръжения, изградени във всяко снабдено с акведукт селище. Обичайно средствата за направата им постъпват от дарители. Както споменава Плиний Стари (Plinius, XXXVI/121), само Агрипа изградил в столицата Рим 500 постоянно течащи чешми (*salientes*). А от плана на Помпей с нанесените улични чешми (Hodge 2005, 305 – 307, Fig. 213) се вижда, че за никой жител на града пътят до най-близкото обществено място за черпене на вода не е бил дълъг повече от 50 м (Eck 1987, 84).

Големината на разходите трудно би могла да се конкретизира поради влиянието на многобройни и разнообразни фактори, а примерите едва ли могат да послужат като ориентир. Един благодетел от Калама в провинция Нумидия (дн. в Алжир) похарчил 30 000 сестерции за чешма. Меценатът Фламул Туллул съоръжил на свои разноски родния си град Сабрата (дн. в Либия) с акведукт, а също построил 12 чешми, облицовани с мрамор и украсени със статуи. Освен

това дарил още 200 000 сестерции за поддръжката им (Еск 1987, 73, 76). Обичайно упоменаваните в строителните надписи мотиви за едно такова действие гласят: „от любов към отечеството“, „за блясъка и хубостта на отечеството“, „заради телесното здраве“ и прочие (Църов 2017, 43).

Обществени чешми са известни и от римските градове по българските земи – Сердика (Герасимов 1955, 582; Кесякова 1985, 118; Кесякова 1999, 107; Biernacka-Lubanska 1973, 316); Филипополис (Кесякова 1999, 99 – 107); Августа Траяна (Kamischeva 2015, 54, fig. 8/1-8); Деултум (Балабанов, Петрова 2002, 242) и други.

ЛИТЕРАТУРА

Балабанов, Петрова 2002: П. Балабанов, С. Петрова. Довелт – Деултум – Девелт. – В: *Римски и ранновизантийски градове в България*. София, 2002, 237 – 250.

Герасимов 1955: Т. Герасимов. Една монета от Сердика с изображение на чешма. – *Известия на Археологическия институт*, XX, 1950, 581 – 583.

Кесякова 1985: Е. Кесякова. Водоснабдяването на Филипопол през римската и късно-античната епохи. – В: *Сто години Народен археологически музей – Пловдив*. Пловдив, 1985, 114 – 126.

Кесякова 1999: Е. Кесякова. Филипопол през римската епоха. София, 1999.

Църов 2017: И. Църов. Акведуктите по българските земи II – IV век. В. Търново, 2017.

Biernacka-Lubanska 1973: M. Biernacka-Lubanska. Iconographic – Sources to the History of Roman Aqueducts in Northern Thrace. – *Arhaeologia Polona*, XIV, 1973, 315 – 329.

Eck 1987: W. Eck. Die Wasserversorgung im römischen Reich: Sozio – politische Bedingungen, Recht und Administration. – In: *Die Wasserversorgung antiker Städte*. Mainz am Rhein, 1987, 49 – 102.

Eschebach 1987: L. Eschebach. Bildanhang. Beispiele antiker Wasserversorgungsanlagen. Pompeji. – In: *Der Wasserversorgung antiker Städte*. Mainz am Rhein, 1987, 202 – 207.

Frontinus: Sextus Iulius Frontinus. De aquaeductibus urbis Romae.

Hodge 2005: A. T. Hodge. Roman Aqueducts and Water Supply. London, 2005.

Kamischeva 2015: M. Kamischeva. The Water Supply of Augusta Traiana. – *Archaeologia Bulgarica*, XIX, 2015, 2, 41 – 62.

Plinius: Gaius Plinius Secundus. Naturalis Historia.

Vitruvius: Marcus Vitruvius Pollio. De Architectura.

A PUBLIC WATER FOUNTAIN FROM NICOPOLIS AD ISTRUM

Ivan Tsarov

(Abstract)

In 2017 along the bed of *decumanus maximus*, west of the forum of Nicopolis ad Istrum, a limestone block was “re-discovered”. It turned out that it had been a structural element of a public water fountain. This is the first public fountain localized so far in the town. It has a bronze spout (tube) and a trough. Frontinus designated this type of water fountains as “pouring fountains” meaning that they run all the time.

Another block seems also to be related to the fountain. Initially it was used as a “knee” (*geniculus*) in a conduit, but afterwards holes were drilled in it and it was reused in the structure of the water facility.

One box-block, whose lid has not been localized so far, was unearthed close to the above two; however, it is not possible to identify its function yet.

Обр. 1. Отвор на десния шулар – лице.
Fig. 1. The mouth of the right water spout – front.

Обр. 2. Обществена чешма в Помпей.
Fig. 2. A public fountain in Pompeii.

Обр. 3. Варовиков блок – коляно (geniculus).
Fig. 3. A limestone block – knee (geniculus).

Обр. 4. Кутия от варовик.
Fig. 4. A limestone box.

ОТ *CAPUT AQUAE* ДО *CASTELLUM AQUAE* НА ЗАПАДНИЯ АКВЕДУКТ НА *NICOPOLIS AD ISTRUM*

(Разкопки на каптажа в с. Мусина и наблюдения
върху топографията на трасето)

Калин Чакъров

В настоящата статия са представени резултатите от осъществени през август и септември 2017 г. разкопки на каптажа на Западния акведукт на Никополис ад Иструм и теренни наблюдения върху топографията на трасето на акведукта¹.

Изследването на каптажа на Западния акведукт на Никополис ад Иструм е пряко свързано с намиращата се в съседство Мусинска пещера (**Обр. 1**). Тя е известна в литературата още от XIX в. През 1872 г. във вестник „Право“ е поместена дописка, гласяща следното: „Въ селото на едина край извира отъ еднѣ Пещерѣ вода като рѣка; до главата на извора има двѣ воденици съ три камѣка, и селенитѣ повече на тѣх си мелятъ брашно“ (Право 1872, 3)². Това е и първото споменаване на каптажа („главата на извора“). В кратка статия за състоянието и местоположението на Никополис ад Иструм арх. Г. Козаров отбелязва, че акведуктът на града е захранван от с. Мусина (Козаров 1899, 105). По същото време пионерите на българската археология – братята К. и Х. Шкорпил, записват местна легенда, обясняваща строителството на акведукта от с. Мусина до Никополис ад Иструм и изграждането на Лесичерските стълбове (Шкорпил, Шкорпил 1898, 59; Шкорпил 1905, 174). Едно от най-ранните сведения за Мусинската пещера, извиращата от нея буйна и чиста вода и изграждането на воденици, дава Г. Недялков (1861 – 1928 г.) (Недялков 2013, 106 – 111). Двете крайни точки от водопроводната система на града са представени и от М. Бръчкова (Бръчкова 1920, 75). Първото най-подробно описание на пещерата и каптажа прави Д. Цончев в своя студия за водоснабдяването на римския град (Цончев 1935, 131 – 135). В. Бешевлев отбелязва, че водата за Никополис идва от Мусинската пещера (Бешевлев 1939, 12). Подобни данни съобщава и Ив. Велков (Велков 1948, 4). За пръв път каптажът е проучван чрез разкопки от Б. Султов (Султов 1960, 2). Години по-късно М. Биернацка-Любанска обръща внимание на съоръжението в своята книга за водоснабдяването в Долна Мизия и Северна Тракия. Тя за пръв път публикува снимки и планове на каптажа (предоставени ѝ вероятно от Б. Султов) (Biernacka-Lubańska 1973, 68, рис. 36;

133, гус. 88; 161 – 162; 204, гус. 141; 205, гус. 142; 236 – 239; Църов 2017, 198). Най-подробни сведения за самата пещера са придобити по време на нейното изследване от спелеолози през 1978 г. и други по-късни експедиции (Даалиев, Стрезов 1978; Beron, Daaliev, Jalov 2006, 276). В публикации за трасето на акведукта и в обобщаващата си монография за акведуктите в България съоръжението анализира и И. Църов (Църов 2006, 21; Църов 2010, 107 – 110; Църов 2017, 165 – 168; 197 – 200).

Каптажът на Западния акведукт на Никополис ад Иструм се намира пред входа на карстовата Мусинска пещера в с. Мусина, община Павликени, в м. Поляната в имот 00084 от КВС на община Павликени³ (**Обр. 1, Ил. 1**). Пещерата е регистрирана в АИС „АКБ“⁴ под №0700439. Изворът е разположен е на 587 м югозападно от църквата на с. Мусина. На около 1,50 м югозападно от него има стара воденица⁵, при строежа на която е конфигуриран теренът наоколо. В края на 70-те години на XX в. северно от каптажа са изградени съвременен бент и развѣдник за пѣстърва (**Обр. 1**)⁶. Това довежда до изкуствено повдигане на нивото на терена пред античното съоръжение и поради тази причина в наши дни то е частично или напълно под вода. На снимки от 1960 г., направени преди строежа на рибарника, се виждат над водата редове 2 – 4 от структурата на каптажа, както и два канала, започващи от него (**Обр. 2**). След изграждането на бента водата е над четвъртия ред при спуснат шлюз или на горното ниво на трети ред при отворен шлюз. Както описва още Д. Цончев, водата е най-ниска в края на август и в началото на септември (60 – 70 л/с), а най-голямото пълноводие е през пролетта (200 л/с) (Цончев 1935, 134). По време на разкопките през 2017 г. водата в каптажа е с дебит около 50 л/с, а температурата е 13,9°. При силни есенни дъждове тя приижда и се отцежда повече от седмица, след като е валило в Мусина, което вероятно означава, че водосборът е от различни и далечни подземни реки⁷.

Според Д. Цончев водата за каптажа идва от номерирания от него тесен сифон IV (Цончев 1935, 134; 137, Обр. 68) (**Обр. 3**). При проверка в пещерата, след преминаването през зали „а“ и „б“ срещу течението, се достига до бент, който възпрепятства преминаването на водата⁸ към разклонение III. Той е направен от съвременни тухли „единички“ и бетон. След неговото преодоляване се достига до малка зала, която продължава в изкуствено конфигуриран тесен процеп, по стените на който личат следи от съвременни длета, оставили кръгли дупки в скалата с диаметър няколко сантиметра. Продължавайки по разклонение III, се стига до зала „ж“ на разклонение III – 2 (по Д. Цончев). Залата е с размери 3,95 м дължина от първия бент до началото на разклонение IV, ширина 1,85 – 2,90 м, височина 2,30 м. В южния край на галерията има изкуствен бент със следните размери: височина 1,80 м, височина на каменен градеж 1,45 м, височина на тухлен градеж над него 0,35 м, ширина горе 1,10 м, ширина в средата 0,85 м, ширина долу 1,20 м. В източния му ляв край има издаване на скалата, което променя ширината на бента и е зазидано от него. От дъното на галерията

до долната част на скалното издаване разстоянието достига 0,75 м. Височината над бента до тавана на галерията в тази част е 0,67 м.

Бентът е граден основно с камъни и хоросан, а в горната част и със съвременни тухли (0,24 м х 0,05 м). На обратната му южна повърхност личи градеж от съвременни тухли отдолу до горе, което показва, че в този си вид той е изцяло съвременен – от първата половина на XX в. В десния си край е пробит и има отвор с ширина 0,25 м, от който изтича вода. След него в южна посока следва малък изкуствен вир с дължина 2,50 м, получен от преграждането на водата. След първия (северен) бент („Големият бент“ по Д. Цончев) (**Обр. 4**) е и вторият („Малкият бент“ по Д. Цончев)⁹ (**Обр. 3, Обр. 5**). Той е видимо по-нисък и граден от камъни с хоросан. По време на изследването му не е забелязан червен хоросан, регистриран от Д. Цончев (Цончев 1935, 134).

От втория бент срещу течението следват две разклонения – полусифони (**Обр. 5**), от които идва вода в посока към бентовете и към разклонение № III – 1 на Д. Цончев. Разклонения III – 1 и III – 2 не са свързани на плана на Д. Цончев (Цончев 1935, 137, обр. 68). В действителност водата, идваща от малкия вир, получаващ се южно от втория бент, в който се сливат два водни ръкава, е мястото, от което тя се отклонява за разклонение III – 1, което излиза пред съвременния вход на пещерата до мелницата, и към разклонение III – 2.

При експериментално надграждане с чували със слама и камъни на втория бент е пресечен почти целият приток на вода към галерия „ж“. Водата в каптажа не променя нивото си. Това означава, че по този начин бентовете я отклоняват към разклонение III – 1, което я отвежда към споменатата мелница. Следователно съоръженията са съвременни и нямат отношение към римската епоха. Според доклад на Т. Даалиев и А. Стрезов от ноември 1978 г. и двата бента са направени от мелничарите около 1920 г. върху съществуващ преди това зид за стара воденица. Освен това строителите са настлали пода на малкия вир южно от втория бент с плочи от пясъчник, за да не дренира водата и да се отвежда по-голямо количество през разклонение III – 1. По време на експедицията за проучване и картиране на пещерата, проведена през 1978 г. (Даалиев, Стрезов 1978)¹⁰, тези плочи са описани като бетонни, но през 2018 г. е установено, че са каменни (пясъчник). Вероятно в този участък (южно от втория бент и края на разклонение III – 1) трябва да се търси цепнатина в скалата, през която се процежда водата, захранваща каптажа.

Д. Цончев дава разклонение IV като почти прав сифон, водещ до римския каптаж. Според плана на пещерата (Beron, Daaliev, Jalov 2006, 276) този сифон е непроследим заради това, че е тесен. В действителност от зала „ж“ по разклонение IV се достига до други две задънени разклонения. Лявото е много тясно и в него се вижда и чува силнотечаща вода. По всяка вероятност то води към каптажа, като е на по-ниско ниво от водата, преминаваща през разклонение III – 1. Преди преграждането на втория бент водата се излива в зала „ж“ и дренира в пода, който представлява струпане от нападали камъни. По време на

разкопките през 2017 г. е пуснат оцветител, който след 20 минути се проявява единствено в каптажа, без да го има в намиращите се в района пред пещерата каптирана чешма и извор в двора на рибарника. Това свидетелства, че водата за каптажа идва от подземната река под левия ръкав на разклонение на № IV.

Каптажът се намира на около 30 м североизточно от входа на Мусинската пещера и на 1,50 м северно от останките на воденицата на Раеви. Той представлява осмоъгълно в план съоръжение, изградено от 32 каменни блока, направени от доломитизаран варовик (**Обр. 6**), какъвто е и околният скален масив, простиращ се чак до римските кариери между селата Хотница и Самоводене (Приложения № 1 и 2). Вътрешната ширина на съоръжението при втория ред е 4,23 м между раменете на блоковете и 4,60 – 4,65 м между ъглите. Външната му ширина е около 5,30 м. Общата височина на каменната зидария е 2,20 м, а дебелината на стените 0,50 – 0,55 м. Блоковете са подредени в 4 вертикални реда по 8 броя на ред (**Обр. 7, Обр. 8**). Въведената номерация от 1 до 32 (**Обр. 7, Обр. 8**) започва от най-долния ред (първи).

От първия и втория ред са запазени всички блокове (№ 1 до № 16) (**Обр. 7**), от третия ред има пет блока (№ 19 – 23) и лява половина от № 24, която не е *in situ* (**Обр. 8.1**), а от четвъртия ред са оцелели блокове с № 27 – 30 (**Обр. 8.2**). Липсващите блокове от четвърти (№ 25 – 26 и 31 – 32) и трети ред (№ 17 – 18 и № 24) позволяват да се вземат почти всички размери¹¹ на № 9 – 10, № 15 и № 16 на втори ред, № 19 на трети и № 27 – 30 на четвърти. Първи и трети редове са градени от блокове с форма на равнобедрен трапец (**Обр. 7.1, Обр. 8.1**), а втори и четвърти от петоъгълни (**Обр. 7.2, Обр. 8.2**). Върху фугите на трапецовидните блокове лежат ъглите на петоъгълните. Четвъртият ред се наддава с 0,12 м навътре в каптажа и неговите ъгли са леко ексцентрични спрямо тези на по-долните редове (**Обр. 8.2**). Освен това от вътрешната си страна те са леко заоблени и имат по-големи фуги помежду си в сравнение с плътно прилепналите долни редове. На първи и втори ред са открити гнезда за П-образни железни скоби, които сега липсват (**Обр. 7**). Те представляват плитък правоъгълен улей с ширина 0,05 – 0,06 м, който в предния си край става овален и по-дълбок, като в центъра има вписана вдлъбнатина. Там дълбочината е 0,02 – 0,03 м. Общата дължина на всяко легло за скоба на отделните блокове е 0,12 м. Това означава, че скобите са с дължина около 0,24 м, ширина 0,05 – 0,06 и височина на шиповете около 0,02 м. Гнездата за скоби са видими сега на съседните краища на блокове № 1 и № 2 на първи ред и сглобката между № 10 и № 9, № 9 и № 16 и № 16 и № 15 (**Обр. 9, Ил. 2**). На запазените блокове от редове 3 и 4 няма следи от легла за скоби. В пълнежа на каптажа е открит къс олово, отпечатан с форма на фуга, която е запълвал.

Блокове № 1 и № 2 на първи ред са пропаднали надолу и между тях се получава фуга с височина около 0,60 м, през която може да се премине извън каптажа – югозападно, откъдето видимо извира водата (**Обр. 9, Ил. 2**). Оказва се, че след като се влезе през фугата, се достига до неизвестна до момента малка

галерия с ширина до 1 м, височина до 1,50 м и дължина приблизително 3 – 4 м (**Обр. 6.1, Обр. 10**). В южната си част тя е успоредна на външните лица на Блок №2 от първия ред и на съседните рамена на Блокове №10 и №11 на втори ред (**Обр. 6.1**). После прави завой на североизток при ъгъла на Блок №10 на втори ред, след което става непоследима.

Извън каптажа, над лявата половина на Блок №1 на първи ред и дясната половина на Блок №10 на втори ред, има зид от тухли, едър чакъл и камъни, който в момента „виси“ заради пропадаването на блоковете и е видима долната му неравна повърхност (**Обр. 6.1, Обр. 11**). Сега зидът е успореден на дясното рамо на Блок №10, а вероятно преди пропадаването и на лявата половина на Блок №1 от първи ред.

На дъното на галерията има нападали безформени камъни, върху които е открит двойноконичен прешлен за вретено. Заради опасността от надвисналите блокове не са взети детайлни размери на зида и галерията. Вероятно от последната идва водата за каптажа, извираща от подземната река под левия ръкав на разклонение №IV на пещерата (по Д. Цончев) (**Обр. 3, Обр. 5**). Възможно е тази галерия да заобикаля каптажа и да служи за отвеждане на водата с цел пресушаване на терена преди строителството на самото съоръжение и впоследствие за отклоняване на водата за извършване на почиствания (**Обр. 6.1**). Наличието на такава система за отклоняване на водата е предположено от Д. Цончев (Цончев 1935, 135) и И. Цървов (на базата на плана на М. Биернацка-Любанска, но в противоположната страна на каптажа) (Цървов 2017, 199 – 200). Чрез проникването в скалната галерия през 2017 г. се коригира точното разположение на това отклонение.

Фактът, че Блок №1, частично дясната половина на Блок №2 и лявата на Блок №8 на първи ред са пропаднали (**Обр. 9, Ил. 2**), навежда на мисълта, че съществува кухня под тях. Вероятно от нея става заустването на водата в каптажа чрез зидана структура или по друг начин. Това може да бъде установено едва след премахването на цялото количество камъни и нанаси във вътрешността на каптажа, което обаче би предизвикало срутване на конструкцията. Възможно е след затлачването на вътрешността му и съответно на входа да се е получило избиване на водата, вследствие на което са пропаднали блокове от най-долните редове и това е довело до образуването на голямата фуга, през която сега може да се премине.

В горния ляв край на Блок №1 и в десния на Блок №2 от първи ред се наблюдава трапецовидно в план засичане. Такова има и на долната повърхност при предния тъп ъгъл на Блок №9 от втори ред (**Обр. 6, Обр. 7, Обр. 8, Обр. 9**). Така се образува конструктивен отвор в стената на каптажа, от който започва зиданият канал на акведукта. Отворът има височина около 0,56 м и вътрешна ширина 0,60 м. Отвън е по-тесен, като по този начин водата е насочвана към канала, от който сега е видима съвсем малка част непосредствено пред отвора.

По подобен начин са оформени и още 4 блока (**Обр. 7, Обр. 8, Обр. 9, Ил. 2**): долният десен край на Блок № 16 и долният ляв край на Блок № 15 на втори ред. Те са били покрити от подобно изсичане, но в долния край на Блок № 24 от трети ред, от който е запазена лявата половина – сега извадена на терена над мелницата с цел нейното експониране. Така се получава още един отвор в каптажа, но с различна посока от юг към север и с по-високо ниво. На снимките на Б. Султов (**Обр. 2**) и план, публикуван от М. Биернацка-Любанска (Biernacka-Lubańska 1973, 204, рис. 141), се вижда, че долният отвор е заустен в зидан канал, правещ лека чупка пред каптажа в посока север. Горният отвор продължава в канал с посока юг – север и след около 1 м чупи в западна посока и влиза в другия канал. Разликата в нивата и свързването между каналите навежда на мисълта, че долният отвор и съответно каналът, започващ от него, са основните. Горният отвор и прилежащият му канал образуват преливник, чрез който при по-висока вода се вкарва излишното количество вода в главния. До това заключение достига и Б. Султов (Султов 1960, 2). Аналогичен е принципът при изграждането на съвременните язовирни стени и техните преливници. За съжаление и двата канала, извън каптажа, са покрити с дебел слой тиня и не са проучени по време на разкопките. Причината е, че рибарникът не работи повече от 10 г., а шлюзът на бента е затворен. Това довежда до нанасяне на тиня и камъни при по-висока вода и тяхното отлагане в и около каптажа.

На плана, публикуван от М. Биернацка-Любанска (Biernacka-Lubańska 1973, 204, рис. 141), пространството между двата канала е запълнено с камъни. Заради тинята това не е проверено през 2017 г. Южно и източно от каптажа, до отвесната скала, има струпване от камъни и пръст. Не е ясно дали то е направено още от римските строители, при изграждането на воденицата в недалечното минало или при прокарването на напоителна вада през втората половина на XX в.

По време на проучванията през 2017 г. са извадени близо 6 м³ камъни, тиня и отпадъци от вътрешността на съоръжението. Сред тях е лявата половина на Блок № 24 от трети ред. Почистване е направено основно при четири поредни акции с водолази, както и чрез еднократно използване на багер. След премахването на по-едрите камъни на дъното остава слой от по-дребни, примесени с лепкава тиня. С помощта на багер са направени няколко загребвания във вътрешността на каптажа. При внимателното отвесно спускане на кофата този пласт е преодолян и се достига до твърда повърхност, от която потъването спира. Според звука и вибрациите, получени от работата на машината, дъното може да бъде определено като изкуствено заравнена скала. На дъното на каптажа остават още около 2 м³ камъни, които не могат да бъдат извадени на този етап. Сведението за наличието на метална (сребърна) решетка на дъното на каптажа (Цончев 1935, 135) не са потвърдени (Църов 2017, 198) при проведените разкопки. Направените измервания на дълбочината показват, че в източната и южната си части каптажът е дълбок 2,20 м, а при пропадането на

най-долния ред в западната половина достига до 2,40 м. Фактът, че там теренът е по-дълбок, вероятно има отношение към заустването на извиращата вода в каптажа. Обемът от достигнатата дълбочина до горния ръб на четвъртия ред на градежа е около 9 – 10 м³.

Наддаването на четвъртия (последен?) ред блокове на каптажа свидетелства вероятно за изграждането на фалшив свод във височина, който намалява диаметъра на горния отвор (**Обр. 6.1**). Не може да бъде изяснено какво е покритието на съоръжението. При намиращата се в североизточна посока съвременна чешма има каптаж, покрит с много голяма монолитна плоча от пясъчник, като този до втория бент в пещерата. Дали тя е преизползвана, не може да се твърди със сигурност. От друга страна, при последното загребване на багера в римското съоръжение са извадени множество парчета от тегули, имбрекси и тухли с различен цвят на глината след изпичането. Възможно е те да представляват част от покрива или да са попаднали в по-късно време, след като акведуктът преставя да бъде поддържан.

Северозападно от каптажа са документирани структури, свързани с канала на акведукта (**Обр. 12, Обр. 13, Обр. 14, Обр. 15**). На разстояние 8,10 м северозападно от левия (долния) отвор на каптажа има линейно засичане в скалата с проследена дължина 1,60 м и азимут 354° (**Обр. 12, Обр. 13**). Възможно е то да е горна повърхност на лява страница на канала заради разликата от 0,64 м в нивата¹² между дъното на левия канал (кота 107,634 м) и това на скалното засичане (кота 108,275 м). Оформеният в скалата жлеб би могъл да бъде тълкуван като основа на зидана структура.

На разстояние 2,70 м северозападно от скалното засичане (азимут от 302° спрямо него) има кръгла дупка, оформена в скалата (**Обр. 12, Обр. 13**). Тя е с диаметър 0,29 м горе и 0,27 м долу, а дълбочината е 0,34 м. Дали има отношение към функционирането на каптажа, не може да бъде установено категорично. Такава връзка обаче е възможно да бъде предположена. Подобни дупки, изсечени в скалата, са установени като основи от дървен мост над р. Осъм до кастела Состра при с. Ломец, Троянско, по трасето на пътя Ескус – Филипопол (Христов 2013, 23 – 29). Размерите им са почти идентични. Възможно е и тук да е имало подобно съоръжение, което да премоства акведукта и р. Пещерска, или дървена конструкция, от която водата да се излива над канала.

На 20 м северозападно (азимут 347°) от началото на левия канал на каптажа е регистрирана дясна страница от канала на акведукта (**Обр. 12, Обр. 14, Обр. 15**). Тя е пресечена от бетонната стена на съвременния рибарник (Църов 2017, 169). Запазен е участък с дължина 1,80 м отвътре и 3,40 м отвън. Ширината на страницата е 0,55 – 0,57 м. На 0,95 м от началото на запазения участък е разкрит контрафорс с дължина 0,67 м ширина на издаването 0,40 м. Той има конструктивна връзка със страницата на канала. Двата зида са градени от ломени камъни, залети с обилно количество бял пясъчлив хоросан. При подрав-

няване на терена източно от сегашното русло на р. Пещерска извън оградата в близост до съвременната чешма е регистрирано струпване от камъни. В него е открито парче от страница на акведукта с контрафорс. Структурата и размерите са като на вече описаните. Вероятно е изхвърлено от там през 70-те години на XX в. при строежа на рибарника. През 2017 г. то е преместено на заравнената площадка над каптажа, с цел да бъде експонирано.

По време на разкопките са открити единични обезличени фрагменти от керамични съдове от римската епоха, силно изтрита медна монета и парчета от римски покривни керемиди и тухли¹³. Освен тях в скалната галерия е открит и споменатият двойноконичен прешлен за вретено.

Липсата на сигурни данни за датировката на съоръжението поражда необходимостта от търсене на близки по функция и устройство каптажи, като този до Мусинската пещера, в други части на Римската империя.

В конструктивно отношение представеният каптаж има най-голямо сходство с този в м. Жидовец до с. Лагошевци, община Димово, Видинско. Двете съоръжения представляват резервоари, в които се вливат планински извори, бликащи от скални цепнатини. Тези особености са присъщи за водохващането в Долна Мизия и Тракия и са свързани с осигуряването на постоянен целогодишен дебит, зависещ малко от сезонните колебания на повърхностните води (Биернацка-Любанска 1971, 2 – 3).

Каптажът до Лагошевци има шестоъгълна форма, дължина 4,17 м и дълбочина 2,20 м. Граден е от големи призматични каменни блокове с дължина 1 – 1,25 м, ширина 0,52 – 0,55 м и височина 0,54 – 0,57 м. Ъглите са оформени чрез специално направени петоъгълни блокове. Стените имат дължина 2,40 – 2,55 м и средна дебелина 0,55 м. Водата навлиза в каптажа през отвор (ширина 0,20 м), оформен в един монолитен блок от стената с дължина 2,35 м (Atanasova 1980, 85). Дъното му, подобно на каптажа в Мусина, е заравнената скала. Дебелината на блоковете на двете съоръжения е еднаква, а дължината е близка. За разлика от мусинския каптаж този до с. Лагошевци има измазани с хоросан fugи между блоковете. Покритието вероятно е сводесто, за което свидетелстват произхождащите от вътрешността парчета от тухли. Въз основа на откритите в конструкцията на акведукта на Рациария тухли с печати на император Хадриан (117 – 138) изграждането на съоръжението може да бъде отнесено към времето на неговото властване (Atanasova 1980, 84 – 86, 92).

Близък по план на каптажа в Мусина е *caput aquae* на акведукта на Енона (*Aenona*) в Далмация (дн. гр. Нин в Хърватия). Той се намира в м. Боликовац на десния бряг на р. Милашич Яруга (Ilakovac 1982, 109 – 111). Водата в каптажа на Енона извира от това място до изграждането на съвременно водно съоръжение на реката през 1970 г. С цел предпазване от разливите на близката река през Античността е направен земен насип, ограждащ каптажа. В близост до водоизточника е регистрирана и кариера за камъни, от която вероятно е добит и градивният материал (Ilakovac 1982, 109 – 111)¹⁴. Подобно на Енона и при

каптажа в Мусина може да се предполага използването на околния скален масив за добив на камък, нужен за строителството на съоръжението, тъй като той е от същата планинска верига и порода като този от Хотница – доломитизиран варовик.

Самият каптаж в Енона е дванадесетстенно съоръжение, зидано с ломени камъни и хоросан. То има външен диаметър 9,60 м и ширина на основите 1,40 м. Структурата не е проучена до дъно заради високите подпочвени води. Направената възстановка на горната част е оформена с многоскатен покрив (Ilakovac 1982, 111 – 115). Съдейки по откритите на дъното на каптажа в Мусина парчета от керемиди и по плана на двете съоръжения, може да се предположи, че и тук е използван такъв вид покритие.

Подобно на проучванията на други антични водопроводни съоръжения и при енонския акведукт датиращите находки и керамика са оскъдни. Едно от малкото сведения е републикански денар от 72 г. пр.Хр., открит в канала на акведукта, който обаче има контрамарка *V Z*, свързана с император Веспасиан (69 – 79 г.). Поради тази причина като *terminus post quem* за направата на акведукта е прието времето на неговото управление (Ilakovac 1982, 138 – 139), въпреки че монета може да попадне по различни начини в канала на един акведукт.

Граден от каменни блокове без спойка помежду им е един от каптажите на Цезарея в Палестина (*Caesarea Martima*). Той се захранва от извора Ен Забарим ('En Tsabarim/'En Zabarim), има кръгъл план. Долната му част е изсечена в скалата, а отгоре (диаметър 4,80 м) е надзидан с шест реда дялани камъни. В долната част на стената на съоръжението са оформени два отвора. Единият е на по-ниско ниво и от него идва водата, която се събира в резервоара, а другият е разположен на по-голяма височина и отвежда събраното количество към зидания канал на акведукта. Дълбочината е 5 м (Siegelmann 2002, 131 – 132). Подобно на мусинския каптаж изворът е насочен в събирателно съоръжение, от което започва същинският акведукт. Датите на изграждане на канали „В“ (Хадрианово време) и „С“ (IV в.) на акведукта на Цезарея, към които вероятно принадлежи каптажът в Ен Забарим, показват, че той е построен или през ранен II в. или през IV в. (Porath 2002, 114 – 115, 126).

Приведените паралели от Рациария, Енона и Цезарея са близки по датировка с изграждането на Западния акведукт на Никополис ад Иструм при императорите Траян (98 – 117 г.) и Хадриан (117 – 138) (Цървов 2006, 21, 23; Цървов 2017, 165 – 166). Конструктивните особености и строителни техники са сходни с тези на съоръжението в с. Мусина.

Освен разкопки на каптажа и близката му околност, през 2017 г. се направи и трасиране на Западния акведукт на Никополис ад Иструм с GPS (**Обр. 16, Обр. 17, Обр. 18**). Топографията на водоснабдителното съоръжение от каптажа до *castellum aquae* е подробно изследвана и поради тази причина тук няма да бъдат преповтаряни вече известни данни (Цончев 1935; Харитонов, Кръстев,

Лефтеров 1991, 14 – 15, 21 – 22; Църов 2002а; Църов 2002б; Църов 2006, 21 – 24; Църов 2010; Църов 2013; Църов 2017, 165 – 325). Останалата част от трасето на акведукта в землището на с. Мусина е обходена там, където има данни с помощта на GPS на смартфон CAT S30 и приложението Orixmaps (Приложение 3). Следвано е описанието на Димитър Цончев по имена на собственици на недвижими имоти в регулацията според действащия все още кадастрален план от 1930 г.¹⁵.

Неслучайно населението на селата Мусина, Русаля, Лесичери и Дичин нарича акведукта „Маркова вода“, „Еркесия“, „Шулнар“, „Гириз“ (Цончев 1935, 136 – 137). При обхождане през имотите в селата Мусина, Дичин и Водолей местните жители в почти всички случаи познават и до ден-дневен трасето, защото външните им тоалетни са изградени върху канала на акведукта. На места съвременните хигиенно-санитарни съоръжения са встрани и отходните води се отвеждат с тръби до античния акведукт. Другаде върху него са изградени кладенци. Причината за тези технически особености вероятно се крие в това, че съоръжението е масивно изградено и предлага значителна „кухина“, която да дренира отпадните води.

В началото на акведукта според изследователите е разположена първата аркада (Цончев 1935, 135; Църов 2006, 21; Църов 2010; Църов 2013, 352; Църов 2017, 235) (**Обр. 16, Обр. 17**). Трябва да се отбележи, че тя е или много къса, или не е имало такава. Разстоянието между канала пред каптажа и пресечената от съвременния рибарник дясна страница от акведукта е много малко – 19,80 м от каптажа и 10,80 м от северния край на скалното засичане (**Обр. 12, Обр. 13**). В допълнение на това котата на достигнатото дъно на основния канал при каптажа е 107,634 м, дъното на скалното засичане е 108,275 м, горната нарушена повърхност на страницата при рибарника е 107,835 – 108,041 м. Това показва, че каналът и страницата са приблизително на едно равнище и така изграждането на аркада няма как да бъде осъществено. В Античността количеството вода в река Пещерска би трябвало да е поне двойно по-малко, защото основният поток е „уловен“ с каптажа, а това, което остава без него, е водата, изтичаща от разклонение III – 1, зала „б“ (Цончев 1935, 132, 134). Другата вода, излизаща от пещерата, може да се види на архивни снимки от 1960 г. на XX в., направени преди изграждането на рибарника (**Обр. 2**). Не е ясно и къде би преливала водата, ако няма изкуствените бентове в пещерата. Възможно е река Пещерска да е отведена с конструкция над канала на акведукта, а над тях да е построено дървено мостово съоръжение, от което да е запазена дупката в скалата. Д. Цончев споменава, че под мелницата на братя Иринчеви¹⁶ акведуктът прави първата си извивка (Цончев 1935, 135). Може да се предположи, че в този участък има басейн утайник, защото, както отбелязва И. Църов, при пролетно пълноводие водата е толкова мътна, че е негодна за директна консумация (Църов 2017, 200).

В регулацията на с. Мусина каналът на акведукта е вкопан на различна дълбочина в зависимост от теренните особености (Приложение 3). В края на

селото¹⁷ започва първата голяма аркада – тази над река Негованка (днес с „изправени“ меандри) (Цончев 1935, 136; Църов 2006, 21; Църов 2010; Църов 2013, 352; Църов 2017, 169, 235) (**Обр. 17 – 18**). Според анализа на маркираното чрез GPS трасе началото ѝ може да бъде търсено в района на точка № 16 (Приложение 3), а крайт – при точка № 17 (Приложение 3).

След това каналът е подземен (Цончев 1935, 136; Църов 2017, 169 – 170) от точка № 17 до точка № 25 (Приложение 3). Премоства с друга аркада коригираното днес Бабино/Кору дере (Цончев 1935, 136; Църов 2006, 21; Църов 2010; Църов 2013, 352; Църов 2017, 169, 235) (**Обр. 17 – 18**), продължава отново под земята¹⁸, след което започва най-голямата аркада – тази над река Росица (Цончев 1935, 136; Църов 2006, 21; Църов 2010; Църов 2013, 352 – 363; Църов 2017, 169, 236 – 269) – точки № 26 до № 36 (Приложение 3).

На левия бряг на река Росица акведуктът прави завой на изток, видим на сателитна снимка (Църов 2017, 183 – 184), и след няколко стотин метра навлиза от запад в с. Дичин (Харитонов, Кръстев, Лефтеров 1991, 21 – 22) (**Обр. 18**). Направените през 2017 г. теренни наблюдения в регулацията на селото са подобни на тези в с. Мусина (Приложение 3). Изключение прави долинената местност Урвата, която акведуктът по всяка вероятност заобикаля (Църов 2017, 187).

Между селата Дичин и Водолей акведуктът е плитко вкопан (Приложение 3). Проучените два участъка дават точното трасе в този район (Църов 2016; Църов 2017, 187 – 188). В регулацията на селото са установени още две точки. Едната е на улицата, в близост до църквата, а другата е в западния край, където акведуктът е засечен при прокарване на съвременен водопровод за гробищата (Църов 2017, 188)¹⁹. През с. Водолей преминава малка рекичка, започваща от чешмата, с посока север – юг, която образува слабо изразен дол. Д. Цончев отбелязва, че в този участък акведуктът го заобикаля (Цончев 1935, 140) (**Обр. 16, Обр. 17**). Възможно е обаче протичащият напречно (север – юг) на акведукта поток да е наложил изграждането на малък мост с една арка или друг вид съоръжение, което да го преодолява.

Продължавайки под земята, от с. Водолей към Никополис ад Иструм, акведуктът стъпва на предпоследната си аркада в кв. Малък Ресен на с. Ресен над река Бара (Църов 2017, 188 – 191) (**Обр. 16, Обр. 17**). В този участък съоръжението по-скоро преминава южно от Голямата могила и съвременното шосе Ресен – Водолей (Църов 2017, 189), а не северно от нея, както смята Д. Цончев (Цончев 1935, 140).

След мостовата конструкция над река Бара акведуктът е отново подземен. Така той продължава до последната аркада пред водоразпределителния резервоар (Цончев 1935, 141; Църов 2017, 191, 269 – 276) (**Обр. 16, Обр. 17**). Разлика в нивата от точка № 1 до точка № 59 е 28,404 м или 32,404 м, ако каналът е заустен например на 4 м над дъното на резервоара. Общата дължина от *caput aquae* до *castellum aquae*, измерена по KML файла в Quantum GIS 2.1, възлиза

на 20,03 км. Дадените от Д. Цончев 26 – 27 км (Цончев 1935, 141) и И. Църов 22 – 22 км (Църов 2017, 192) не бива да бъдат изключени, защото най-точното измерване би могло да се получи при напълно разкрит акведукт с всичките му чупки по трасето.

В резултат на последните проучвания датировката на крайната точка на доградското водоснабдяване – *castellum aquae*, е отнесена към времето от втората четвърт на IV до първата четвърт на V в. (Църов 2017, 313). Това категорично показва, че резервоарът е изграден на по-късен етап от построяването на акведукта (началото на II в.?). Аркадата, водеща към него, обаче със сигурност съществува преди IV в. На основата на хронологичната разлика и констатираната особеност, че тя е свързана косо с *castellum aquae*, И. Църов изказва предположението, че в близката околност трябва да бъде търсен по-ранен резервоар. Според него съоръжението вероятно се намира на около 50 – 70 м в югоизточна посока, където е най-високата точка на терена (Църов 2017, 317).

В този район се намират негативните следи от концентрична структура, видима отчетливо на самолетната снимка от 1943 г. (Църов 2017, 193, Обр. 82). Тя е разположена на 75 м западно от западната крепостна стена и на около 90 м югоизточно от водния резервоар. Очертанието се състои от 14 кръгли в план ями с диаметър 2,50 – 3 м. Те са разположени концентрично около вдлъбнатина в терена с диаметър 30 м. В центъра на последната има още една яма, която е с диаметър като на останалите. В литературата е изказана хипотеза, че това може да са следи от амфитеатър (Иванов, Иванов 1994, 114), мнение на което се спират и други автори (Vagalinski 2002, 284; Вагалински 2009, 80).

При проучванията на П. Владкова са установени три строителни периода. През първия има трамбовано подово ниво, датирано с монети от целия III в. Вторият е свързан с подово ниво на сграда от края на IV и началото на V в., а за през третия е регистриран некропол с *terminus post quem* IV в. (Владкова 2012, 290).

Проведените разкопки са на ограничена площ, а самата структура е унищожена до основи преди 1871 г., защото не е изобразена на гравюрата на Ф. Каниц (Kaniz 1877, 70 – 71). Поради тази причина не може да бъде направена категорична интерпретация на концентричното очертание. Предположенията могат да бъдат в различна посока – амфитеатър, обществена и/или култова сграда с колонада, водоразпределителен резервоар и др. Съпоставката на дънните коти на *castellum aquae* (79,23 м) с тези на ямите (80,76 м горно ниво, 78,39 м – стерил терен)²⁰ показва близки стойности. Археологическите структури и находки, открити при разкопките, както и големите размери не позволяват обектът да бъде идентифициран като по-ранен резервоар. Следователно негативната структура не може да бъде интерпретирана като част от акведукта на Никополис.

Правилното концентрично очертание с отделните ями по-скоро свидетелстват за различен вид структура – вероятно толосен храм, подобен на оп-

исания от Ф. Билабел на изток от Никополис ад Иструм (Билабел 1899, 177), гробница или др., която е имала монументална колонада, подобна на тази от западния портик на Никополис (Димитров 2007, 370 – 371, кат. №44 – 45)²¹. Това може да бъде установено при бъдещи археологически разкопки на по-голяма площ.

При разкопките през 2017 г. е направено по-добро описание и анализ на каптажа на Западния акведукт на Никополис ад Иструм. Изяснени са някои технологични и конструктивни особености. Установен е източникът на водата, храняващ каптажа. Документирани са непубликувани досега елементи от акведукта и е проследено неговото трасе чрез 59 GPS точки. Изведените заключения допълват картината на добре изследваната водоснабдителна система на Никополис ад Иструм.

БЕЛЕЖКИ

¹ Разкопките са проведени от Калин Чакърв, понастоящем археолог в РИМ – Велико Търново, с помощта на кмета на с. Мусина Христо Иванов; с участието на доброволците Тихомира Методиева, Маргарита Николова, Деница Пенева, Радослав Гатев, Румен Дедиков, Веселина Митова, Венцеслав Сапунджиев, Лидия Симеонова; на Евгени Коев (Туристическо дружество „Академик – ВТУ“ Велико Търново), Димитър Димитров (собственик на „ЕкоПрод“ ООД), Велчо Велчев и Младен Калчев (собственици на рибарника за пъстърва в съседство на каптажа), инж. Емануил Манолов (кмет на община Павликени), плевенските водолази от дружество „Вертикал“ Милен Димитров, Орлин Колов-Фори и Красимир Петков-Гущера.

Обходите по трасето на акведукта са осъществени с помощта на Константин Моновски от с. Мусина (роден през 1931 г.), Николай Теодосиев (кмет на с. Дичин), Иван Кръстев (бивш кмет на с. Дичин), Манол Витанов (от с. Водолей), както и д-р Иван Църв – директор на РИМ – Велико Търново и дългогодишен проучвател на Западния акведукт на Никополис ад Иструм.

Аеро-фотозаснемане на каптажа и околността е направено от Емилиян Френчев. Снемането на геодезически точки на каптажа е дело на инж. Тодор Тодоров. Ценни съвети и напътствия авторът на статията получи от доц. д-р Павлина Владкова и д-р Иван Църв от РИМ – Велико Търново. На всички авторът изказва своите благодарности.

² Информация за историята на спелеоложките проучвания се съдържа в: Българска федерация по спелеология, архивна единица Мусинската пещера, №2697, код 213039.

³ Други названия на местността са „Воденицата“ и „Пещерата“.

⁴ В АИС „АКБ“ е регистрирана Мусинската пещера. Към нея е описан и каптажът. Последният не е регистриран като отделен обект. Пещерата е обявена за „паметник на културата“ от „местно“ значение в ДВ бр. 78 от 1968 г. под №67. Тя е природна забележителност по силата на Заповед №1799 от 30.06.1972, ДВ, бр. 59 от 1972 г.

⁵ Собственост на Величко Трифонов Тодоров (1880 – 1946 г.), Никола Величков Раев (1901 – 1993 г.) – баща и син. Уточнението за родословието е на кмета на с. Мусина Христо Иванов.

⁶ На неговото място преди това има по-стар бент, свързан с обслужването на воденицата на братя Иринчеви, върху която сега се намират сградите на рибарника.

⁷ Наблюдения на автора през 2017 г. и 2018 г.

- ⁸ При пролетно пълноводие водата преминава и над него.
- ⁹ Във вира между двата бента има буци бетон, засели формата на чувалите, в които са напълнени.
- ¹⁰ Архивът се съхранява в Българска федерация по спелеология.
- ¹¹ Външните и някои от вътрешните размери на отделните блокове не могат да бъдат измерени заради сегашното състояние на каптажа, който е изцяло под вода.
- ¹² Всички измерени нива в балтийски коти.
- ¹³ Любопитни находки са откритите фрагменти от керамични лули от XIX в., предна част от балканска кремъчна пушка „бойлия“, желязно гюле от трипудово оръдие, вероятно система „Грибовал“ (на въоръжение в Османската империя от 1808 г. до 1860 г.) и връх от ятаган. Авторът на настоящата статия изказва своята благодарност на Симеон Цветков – уредник в отдел „Етнография“ на РИМ – Велико Търново, за консултацията. Предметите ще бъдат обект на отделна публикация.
- ¹⁴ Югоизточно от каптажа на високия скален масив над него има стара кариера за камъни. По сведения на местни жители тя е експлоатирана в XX в. Не е ясно дали е имало добив и през римската епоха. Почти на ръба на скалния венец има малко могилообразно възвишение, наподобяващо купчините от камъни в римските кариери в местностите Курници и Истерна до с. Хотница. Координатите на кариерата в Мусина (DD): 43,1496 N 25,4273 E.
- ¹⁵ Обхождането е направено на 05.08.2017 г. с помощта на местния жител Константин Христов Моновски, роден в с. Мусина през 1931 г. От Мусина до река Росица данните са от проведени на 30.03.2015 г. и 05.03.2017 г. с д-р И. Църков теренни наблюдения. Сведенията за трасето през регулацията на с. Дичин са получени на 16.08.2017 г. от Иван Кръстев (бивш кмет на селото и съавтор на селищната монография) и записаните от него данни са според актуалния кадастрален план на селото от 1926 г. (Харитонов, Кръстев, Лефтеров 1991, 21 – 22). В с. Водолей информатор е Манол Витанов. За всички останали места са ползвани сведенията от публикуваното наскоро най-подробно изследване на акведуктите в България (Църков 2017, 165 – 325).
- ¹⁶ Сега на нейно място е хижата на рибарника. К. Моновски от с. Мусина споделя през 2017 г., че на това място са открити антични зидани останки от укрепен обект, който охранява акведукта. Тези сведения няма как да бъдат проверени по археологически път.
- ¹⁷ При бившата яма за изхвърляне на умрели животни.
- ¹⁸ Този участък е регистриран за пръв път от Ф. Каниц (Цончев 1935, 136; Kanitz 1877, 137).
- ¹⁹ Забелязаният от И. Църков вертикален отвор в земята (Църков 2017, 188) е една от няколкото дупки, получени при сондиране за природен газ в района, сведение, получено от информатора за топографията на трасето на акведукта през с. Водолей.
- ²⁰ Авторът изказва благодарностите си на доц. д-р П. Владкова за възможността да работи с документацията от разкопките.
- ²¹ Ф. Билабел споменава за останки от монументални колони с височина 7 м в областта на агората на Никополис ад Иструм (Билабел 1899, 177).

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

Размери на блокове, гнезда и фуги от конструкцията на каптажа

Ред № 1. Кота дъно на долния ляв канал: 107,634 м. Други размери не могат да бъдат взети на този етап (**Обр. 7.1**).

Ред 2. Петоъгълни блокове с гнезда за П-образни скоби (**Обр. 7.2**). Номерацията на блоковете е от № 9 до № 16, като № 9 е блокът с долния основен канал на акведукта, а останалите се редуват обратно на часовниковата стрелка. Разстояние между вътрешните тъпи ъгли на каптажа: от Блок № 9 до Блок № 13 – 4,64 м; от Блок № 10 до Блок № 14 – 4,65 м; от Блок № 11 до Блок № 15 – 4,60 м; от Блок № 12 до Блок № 16 – 4,60 м; от Блок № 10 до Блок № 15 – 4,23 м.

Блок № 9. Размери: дължина на външно ляво рамо 0,97 м, дължина на външно дясно рамо 1,10 м, дължина на вътрешно ляво рамо 0,80 м, дължина на вътрешно дясно рамо 0,92 м, ширина дясно 0,50 м, ширина ляво 0,47 м, височина 0,56 м, разстояние между вътрешните два остри ъгъла 1,60 м, разстояние между предните два остри ъгъла 1,96 м, разстояние между предния ляв остър ъгъл и вътрешния десен остър ъгъл 1,83 м, разстояние между предния десен остър ъгъл и вътрешния ляв остър ъгъл 1,82 м, вътрешна ширина на канала 0,60 м, дебелина на капака на канала, оформен от самия блок 0,28 м. Кота: 108,285 м.

Гнездо за П-образна скоба в дясната част на блока. Размери: дължина 0,10 м, ширина 0,05 м, ширина при овалната част 0,07 – 0,08 м, дълбочина 0,03 м.

Блок № 10. Размери: дължина на вътрешното ляво рамо 0,94 м, дължина на вътрешното дясно рамо 0,87 м, ширина 0,56 м, височина 0,55 м, разстояние между вътрешните остри ъгли 1,68 м. Кота: 108,291 м.

Блок № 11. Размери: дължина на лявото рамо 0,92 м, дължина на дясното рамо 0,80 м, разстояние между вътрешните остри ъгли 1,63 м, височина 0,58 м.

Блок № 12. Размери: дължина на лявото рамо 0,85 м, дължина на дясното рамо 0,88 м, височина 0,60 м, разстояние между вътрешните два остри ъгъла 1,86 м.

Блок № 13. Размери: дължина на лявото рамо 0,84 м, дължина на дясното рамо 0,94 м, разстояние между вътрешните остри ъгли 1,68 м.

Блок № 14. Размери: дължина на лявото рамо 0,82 м, дължина на дясното рамо 0,85 м, разстояние между двата вътрешни остри ъгъла 1,68 м.

Блок № 15. Размери: дължина на лявото рамо без засичането за канала 0,51 м, дължина на дясното рамо 0,90 м, разстояние между вътрешните остри ъгли 1,38 м, дължина на засичането за канала 0,22 м. Кота: 108,285 м.

Блок № 16. Размери: дължина на лявото рамо 0,84 м, дължина на дясно рамо до началото на засичането за канала 0,55 м, разстояние между вътрешни-

те остри ъгли до засичането за канала 1,33 м, дължина на външното ляво рамо 1,03 м, дължина на външното дясно рамо до засичането за канала 0,70 м, разстояние между предните остри ъгли до засичането за канала 1,63 м, разстояние между левия вътрешен ъгъл и десния външен до засичането за канала 1,50 м, разстояние между десния външен ъгъл и левия вътрешен ъгъл до засичането за канала 1,54 м, дължина на издаването на засичането на канала 0,33 м, ширина 0,51 м. Кота: 108,242 м горе, 108,029 м на дъното на горния десен канал.

Фуги: между Блок №9 и №10 – 0,01 – 0,03 м, между Блок №9 и Блок №16 – 0,05 м.

Гнездо за П-образна скоба в лявата част на блока. Размери: дължина 0,11 м, ширина 0,05 м, дължина на овалната част 0,07 м, най-голяма дълбочина 0,02 м.

Канал (десен горен) – долна половина. Размери: външна ширина 0,62 м, вътрешна ширина 0,63 м, разстояние между външния десен ъгъл и вътрешния ляв 0,70 м, разстояние между външния ляв ъгъл и вътрешния десен ъгъл 0,90 м, дебелина на дъното на канала 0,29 м.

Ред №3. Блокове с формата на равнобедрен трапец, късата основа на който е към вътрешността на каптажа (**Обр. 8.1**). Номерацията на блоковете започва от ъгъла, намиращ се вляво от десния горен канал. Първият блок за реда е №17, а последният 24. Размери: между десния ъгъл на №19 и левия на Блок №23 – 4,06 м; между десния ъгъл на Блок №20 и левия на Блок №23 – 4,47 м; между левия ъгъл на Блок №20 и левия ъгъл на Блок №23 – 4,21 м; между десния ъгъл на Блок №19 и десния ъгъл на Блок №22 – 4,22 м; между десния ъгъл на Блок №19 и левия ъгъл на Блок №22 – 4,52 м. Азимут: между вътрешния десен ъгъл на Блок №19 на трети ред и вътрешния ляв ъгъл на Блок №23 на трети ред 100°; между вътрешния десен ъгъл на Блок №19 на трети ред и вътрешния тъп ъгъл на Блок №12 на трети ред 170°; между вътрешните тъпи ъгли на Блок №9 и Блок №13 – 120°.

Блок №17. Не е запазен.

Блок №18. Не е запазен.

Блок №19. Размери: дължина на малката основа 1,70 м, дължина на дясното бедро 0,60 м, ширина 0,76 м, височина 0,52 м. Блокът има напречна пукнатина на разстояние 0,70 м от десния вътрешен ъгъл. Кота: 108,785 м.

Блок №20. Размери: дължина на късата основа 1,80 м, височина 0,55 м.

Блок №21. Размери: дължина на късата основа 1,80 м, височина 0,52 м.

Блок №22. Размери: дължина на късата основа 1,73 м, височина 0,55 м.

Блок №23. Размери: дължина на късата основа 1,80 м, височина 0,53 м, ширина 0,55 м. Кота: 108,799 м.

Блок №24. Запазени размери на лява половина: външна дължина 1,44 м, вътрешна дължина 1,30 м, височина 0,55 м, дебелина на капака на канала 0,25 м, ширина на канала 0,50 – 0,60 м, ширина на страницата на капака 0,58 – 0,60 м.

Фуги. Размери: между Блокове №20 и №21 – 0,01 – 0,02 м, между Блокове №21 и №22 – 0,01 – 0,02 м.

Ред №4. Този ред съдържа осем петоъгълни блока, от които са запазени само Блокове №27 – 30 (**Обр. 8.2**). Размери: между вътрешния десен ъгъл на Блок №27 и тъпия вътрешен ъгъл на Блок №29 – 3,61 м; между тъпия вътрешен ъгъл на Блок №28 и левия вътрешен ъгъл на Блок №30 – 3,50 м; между вътрешните тъпи ъгли на Блокове №27 и №30 – 4,13 м. Наддаване на целия ред навътре 0,12 м. Азимут: между вътрешния тъп ъгъл на Блок №27 и вътрешния тъп ъгъл на Блок №29 – 120°.

Блок №27. Размери: дължина на външното ляво рамо 1,10 м, дължина на външното дясно рамо 1,03 м, дължина на вътрешното ляво рамо 0,90 м, дължина на вътрешното дясно рамо 0,73 м, разстояние между външните остри ъгли 1,98 м, разстояние между предния десен остър ъгъл и вътрешния ляв остър ъгъл 1,90 м, разстояние между предния ляв остър ъгъл и вътрешния десен остър ъгъл 1,90 м, разстояние между вътрешните остри ъгли 1,62 м, ширина на дясното рамо 0,57 м, ширина на лявото рамо 0,50 м, височина 0,58 м. Кота: 109,411 м.

Блок №28. Размери: дължина на външното ляво рамо 1,20 м, дължина на външното дясно рамо 0,95 м, дължина на вътрешното ляво рамо 0,88 м, дължина на вътрешното дясно рамо 0,86 м, разстояние между външните остри ъгли 1,98 м, разстояние между предния десен остър ъгъл и вътрешния ляв остър ъгъл 1,88 м, разстояние между предния ляв остър ъгъл и вътрешния десен остър ъгъл 1,88 м, разстояние между вътрешните остри ъгли 1,60 м, ширина на дясното рамо 0,54 м, ширина на лявото рамо 0,55 м, височина 0,52 м. Кота: 109,346 м.

Блок №29. Размери: дължина на външното ляво рамо 1,16 м, дължина на външното дясно рамо 1,08 м, дължина на вътрешното ляво рамо 0,85 м, дължина на вътрешното дясно рамо 0,92 м, разстояние между външните остри ъгли 1,90 м, разстояние между предния десен остър ъгъл и вътрешния ляв остър ъгъл 1,93 м, разстояние между предния ляв остър ъгъл и вътрешния десен остър ъгъл 1,93 м, разстояние между вътрешните остри ъгли 1,65 м, ширина на дясното рамо 0,57 м, ширина на лявото рамо 0,58 м, височина 0,52 м. Кота: 109,397 м.

Блок №30. Размери: дължина на външното ляво рамо 1,15 м, дължина на външното дясно рамо 1,05 м, дължина на вътрешното ляво рамо 0,90 м, дължина на вътрешното дясно рамо 0,85 м, разстояние между външните остри ъгли 1,90 м, разстояние между предния десен остър ъгъл и вътрешния ляв остър ъгъл 1,93 м, разстояние между предния ляв остър ъгъл и вътрешния десен остър ъгъл 1,90 м, разстояние между вътрешните остри ъгли 1,63 м, ширина на дясното рамо 0,66 м, ширина на лявото рамо 0,58 м, височина 0,48 м. Кота: 109,351 м.

Фуги. Размери: между Блок №27 и Блок №28 – 0,04 м, между Блок №28 и Блок №29 – 0,03 – 0,05 м.

ПРИЛОЖЕНИЕ 2

Геодезически точки и коти на каптажа и на антични и съвременни структури около него в UTM координатна система

№ на точка	Местоположение	Координати			
		Зона	Изток	Север	Кота в метри
1.	Външен тълп тълп на Блок № 27	35T	372155.956	4778777.889	109,411
2.	Външен тълп тълп на Блок № 28	35T	372158.037	4778777.100	109,346
3.	Външен тълп тълп на Блок № 29	35T	372160.067	4778778.205	109,397
4.	Външен тълп тълп на Блок № 30	35T	372160.554	4778780.377	109,351
5.	Външен краен тълп на Блок № 19	35T	372155.017	4778779.458	108,785
6.	Вътрешен краен тълп на Блок № 19	35T	372155.601	4778779.481	108,778
7.	Външен краен тълп на Блок № 23	35T	372159.425	4778782.054	108,799
8.	Вътрешен краен тълп на Блок № 23	35T	372159.076	4778781.556	108,768
9.	Външен тълп тълп на Блок № 10	35T	372154.988	4778779.467	108,291
10.	Външен тълп тълп на Блок № 9	35T	372155.501	4778781.322	108,205
11.	Външен тълп тълп на Блок № 16	35T	372157.428	4778782.601	108,242
12.	Външен тълп тълп на Блок № 15	35T	372159.344	4778782.021	108,285
13.	Външен ръб на канала, Блок № 16	35T	372158.028	4778782.507	108,237
14.	Външен ръб на канала, Блок № 15	35T	372158.697	4778782.196	108,286
15.	Начало на скално засичане северозападно от каптажа	35T	372152.299	4778788.663	108,298
16.	Край на скално засичане северозападно от каптажа	35T	372152.151	4778790.231	108,296
17.	Център на дупката в скалата северозападно от каптажа	35T	372149.762	4778791.750	108,572
18.	Начало вътрешно на страница на акведукта	35T	372151.351	4778800.888	107,911
19.	Вътрешен край на страница на акведукта	35T	372151.156	4778802.595	108,041
20.	Външен край на страница на акведукта	35T	372151.521	4778804.108	107,830
21.	Външно начало на страница на акведукта	35T	372151.790	4778800.895	107,857
22.	Начало на контрафорса на акведукта	35T	372152.100	4778801.902	107,835
23.	Край на контрафорса на акведукта	35T	372151.824	4778802.459	107,956
24.	Северозападен тълп на воденицата	35T	372158.019	4778775.563	111,296
25.	Югозападен тълп на воденицата	35T	372149.253	4778772.570	112,136
26.	Югоизточен тълп на воденицата	35T	372149.879	4778764.735	112,602
27.	Кота дъно на ляв долен канал	35T	372156.285	4778781.304	107,634
28.	Кота дъно на десен горен канал	35T	372158.283	4778782.183	108,029
29.	Кота дъно на скалното засичане северозападно от каптажа	35T	372152.344	4778789.106	108,275
30.	Кота горе на дупката в скалата северозападно от каптажа	35T	372149.728	4778791.622	108,932
31.	Репер 1 – над воденицата	35T	372173.78	4778774.23	113,697
32.	Репер 2 – на скалния склон	35T	372191.35	4778743.23	123,138

ПРИЛОЖЕНИЕ 3

**Таблица с GPS точки по трасето на Западния акведукт
на Никополис ад Иструм, снети през 2015 г. и 2017 г.**

№	Местоположение и описание	Координати
1.	Мусина, <i>caput aquae</i> (дъно на левия основен канал).	DD: 43.150980 N 25.427668 E, h 107,634 UTM: 35T 372156.285 E 4778781.304 N 107,634
2.	Мусина – начало (юг) на скално засичане северозападно от каптажа.	DD: 43.151043 N 25.427630 E 108,298 UTM: 35T 372152.299 E 4778788.663 N 108,298
3.	Мусина – край (север) на скално засичане северозападно от каптажа.	DD: 43.151061 N 25.427629 E 108,296 UTM: 35T 372152.151 E 4778790.231 N 108,296
4.	Мусина, начало на вътрешно лице на дясна страница на канала до ри-барника.	DD: 43.151151 N 25.427615 E 107,911 UTM: 35T 372151.351 E 4778800.888 N 107,911
5.	Мусина, край на вътрешно лице на дясна страница на канала до ри-барника.	DD: 43.151169 N 25.427614 E 108,041 UTM: 35T 372151.156 E 4778802.595 N 108,041
6.	Мусина – къща на Петко Христов (по: Д. Цончев). Кв. 74, парцел VIII, п. н. 129.	DD: 43.153 N 25.4292 E UTM: 35T 372283.00 E 4779002.00 N
7.	Мусина – кладенец на семейство Мицови. На около 3 м дълбочина от съвременния терен е пресечена страницата на акведукта с азимут на акведукта около 60°. Кв. 74, парцел VII, п. н. 131.	DD: 43.153 N 25.4296 E UTM: 35 T 372316.00 E 4779002.00 N
8.	Мусина – къща на сем. Мицови – върху самия канал на акведукта. Кв. 74, парцел VII, п. н. 131.	DD: 43.1531 N 25.4298 E UTM: 35T 372332.00 E 4779013.00 N
9.	Мусина, – улица пред къщата на Любен Рачков. Кв. 74, парцел VI, п. н. 134.	DD: 43.1532 N 25.4305 E h 106,95 UTM: 35T 372389.00 E 4779023.00 N
10.	Мусина – къща на сем. Димитрови, Дафин Димитров. На около 7 – 8 м под съвременния терен в двора южно от къщата, азимут около 60°. Кв. 69, парцел XI, п. н. 157.	DD: 43.1539 N 25.4314 E UTM: 35T 372464.00 E 4779099.00 N
11.	Мусина – къща на Петко Ганчев, Лиляна Иванова Ганчева. На 0,50 м дълбочина при оран излизат камъни от акведукта. Кв. 66, парцел IV, п. н. 176.	DD: 43.1544 N 25.4326 E UTM: 35T 372563.00 E 4779153.00 N
12.	Мусина – къща на семейство Събчеви. Кв. 39, парцел VI, п. н. 181.	DD: 43.1562 N 25.434 E UTM: 35T 372680.00 E 4779351.00 N
13.	Мусина – в имота, съседен на семейство Събчеви. Елена Станчева Илиева. Точката е взета върху оградата. Имотът не е посетен. Кв. 39, парцел V, п. н. 182.	DD: 43.1562 N 25.4343 E UTM: 35T 372705.00 E 4779350.00 N
	Мусина – къщата на Върбан Кирилов, намираща се между Елена Станчева Илиева и сем. Димови, е на Върбан Кирилов. Не е посетен. Кв. 39, парцел V, п. н. 5.	

14.	Мусина – къща на семейство Димови, Йордан Костадинов Димов. Акведукът е на дълбочина от около 3 м от съвременния терен. В тази къща е известен като „Никипската вода“. Кв. 39, парцел IV, п. н. 183.	DD: 43.1563 N 25.4349 E UTM: 35T 372754.06 E 4779360.77 N
–	Мусина – между къщата на семейство Димови и Паничарови е къщата на Димитър Аспарухов, през която вероятно също преминава акведукът. Не е посетена. Кв. 39, парцел III, п. н. 183 а.	
15.	Мусина – бетонов електрически стълб пред къщата на семейство Паничарови. Място, където при изкопни работи е достигнат каналът на акведукта. Заради това стълбът е преместен. Вероятно акведукът преминава и през имота до стълба. Кв. 39, парцел II.	DD: 43.1571 N 25.4361 E UTM: 35T 372853.00 E 4779447.00 N
16	Мусина – на около 30 м след табелата за началото на с. Мусина, по посока от с. Русаля. Според сведенията на К. Моновски в този район преминава каналът. В обраслата с дървета площ източно от бившето ТКЗС в миналото има яма за изхвърляне на умрели животни и там преминава акведукът. Точката е взета на шосето.	DD: 43.16 N 25.4405 E UTM: 35T 373217.00 E 4779763.00 N
–	Зидана структура в профила на южния (десен) бряг на река Негованка. Брегът е коригиран и изправен. Структурата представлява два успоредни зида, споени с кал, които се рушат вследствие на ерозията на брега. Те по-скоро не са част от акведукта, защото в противен случай биха били споени с хоросан. Възможно е да са от постройка от XIX в., защото в района е имало воденица, но тя не е на това място. Няма спомен за други постройки в XX в. На северния (ляв) бряг на реката личат множество камъни. Възможно е те да са от разрушени при коригирането с булдозери структури, може би и от акведукта, но това няма как да бъде установено.	DD: 43.1629 N 25.4432 E UTM: 35T 373442.51 E 4780081.15 N
–	Камъни на северния (ляв) бряг на река Негованка. Не са от акведукта.	DD: 43.163 N 25.4433 E UTM: 35T 373450.84 E 4780092.10 N
17.	Русаля – струпване на камъни по предполагаемото трасе на акведукта. По описание на Д. Цончев (Цончев 1935, 135) и снимка на Google Earth от 30.08.2014 г.	DD: 43.1721 N 25.4469 E UTM: 35T 373762.00 E 4781097.00 N
18.	Русаля – петно от червена пръст. Видимо на сателит северно от река Негованка. По описание на Д. Цончев (Цончев 1935, 135) и снимка на Google Earth от 30.08.2014 г.	DD: 43.1733 N 25.4474 E UTM: 35T 373805.00 E 4781229.00 N
19.	Русаля – петно от червена пръст. Видимо на сателитно изображение, северно от река Негованка. По описание на Д. Цончев (Цончев 1935, 135) и снимка на Google Earth от 30.08.2014 г.	DD: 43.1736 N 25.4475 E UTM: 35T 373814.00 E 4781262.00 N
20.	Русаля – петно от червена пръст. Видимо на сателитно изображение, северно от река Негованка. По описание на Д. Цончев (Цончев 1935, 135) и снимка на Google Earth от 30.08.2014 г.	DD: 43.174 N 25.4476 E UTM: 35T 373823.00 E 4781307.00 N
21.	Русаля – петно от червена пръст. Видимо на сателитно изображение, северно от река Негованка. По описание на Д. Цончев (Цончев 1935, 135) и снимка на Google Earth от 30.08.2014 г.	DD: 43.1746 N 25.4478 E UTM: 35T 373840.00 E 4781373.00 N
22.	Русаля – петно от червена пръст. Видимо на сателитно изображение, северно от река Негованка. По описание на Д. Цончев (Цончев 1935, 135) и снимка на Google Earth от 30.08.2014 г.	DD: 43.1752 N 25.448 E UTM: 35T 373858.00 E 4781439.00 N

23.	Русаля – петно от червена пръст. Видимо на сателитно изображение, северно от река Негованка. По описание на Д. Цончев (Цончев 1935, 135) и снимка на Google Earth от 30.08.2014 г.	DD: 43.1755 N 25.4481 E UTM: 35T 373866.00 E 4781473.00 N
24.	Русаля – петно от червена пръст. Видимо на сателитно изображение, северно от река Негованка. По описание на Д. Цончев (Цончев 1935, 135) и снимка на Google Earth от 30.08.2014 г.	DD: 43.1758 N 25.4483 E UTM: 35T 373883.00 E 4781506.00 N
25.	Русаля – петно от червена пръст. Видимо на сателитно изображение, северно от река Негованка. По описание на Д. Цончев (Цончев 1935, 135) и снимка на Google Earth от 30.08.2014 г.	DD: 43.1761 N 25.4484 E UTM: 35T 373892.00 E 4781539.00 N
26.	Обект „Русаля“ – сондаж „L“ (Църков 2017, 195).	DD: 43.186788 N 25.452517 E UTM: 35T 374249.391 E 4782720.065 N
27.	Обект „Русаля“ – сондаж „A“ (Църков 2017, 195).	DD: 43.187987 N 25.452598 E UTM: 35T 374258.407 E 4782853.518 N
28.	Обект „Русаля“ – кей № 8 (Църков 2017, 195).	DD: 43.188383 N 25.452588 E UTM: 35T 374258.534 E 4782897.027 N
29.	Лесичери/Дичин, акведукт – корнизен блок.	DD: 43.1914 N 25.4531 E UTM: 35T 374302.173 E 4783230.115 N
30.	Лесичери/Дичин, акведукт – кей в южната част на жп линията (Църков 2017, 195).	DD: 43.1950 N 25.4531 E UTM: 35T 374317.808 E 4783636.240 N
31.	Лесичери/Дичин, акведукт – фрагмент от полутръба.	DD: 43.2017 N 25.4539 E UTM: 35T 374390.975 E 4784370.259 N
32.	Лесичери/Дичин, акведукт – сондаж „A“ (Църков 2017, 195).	DD: 43.206926 N 25.454126 E UTM: 35T 374421.867 E 4784954.777 N
33.	Лесичери/Дичин, акведукт – кей сондаж „B2“ (по: Църков 2017, 195).	DD: 43.208592 N 25.454157 E UTM: 35T 374427.988 E 4785139.510 N
34.	Лесичери/Дичин, акведукт – кей сондаж „B1“ (Църков 2017, 195).	DD: 43.208702 N 25.454278 E UTM: 35T 374437.237 E 4785151.375 N
35.	Обект „Дичин – запад“ – сондаж „D“ (Църков 2017, 195).	DD: 43.213221 N 25.456835 E UTM: 35T 374654.323 E 4785649.754 N
36.	Обект „Дичин – запад“ – сондаж „A“ (Църков 2017, 195).	DD: 43.213295 N 25.456969 E UTM: 35T 374665.533 E 4785657.879 N
37.	Дичин – западно от селото – завой на акведукта (западен край). По Google Earth от 10.07.2013 г.	DD: 43.213519 N 25.457579 E UTM: 35T 374715.03 E 4785681.98 N
38.	Дичин – западно от селото – завой на акведукта. Извивка. По Google Earth от 10.07.2013 г.	DD: 43.215052 N 25.461073 E UTM: 35T 375002.07 E 4785846.11 N
39.	Дичин – западно от селото – завой на акведукта. Източен край. По Google Earth от 10.07.2013 г.	DD: 43.214335 N 25.466016 E UTM: 35T 375402.08 E 4785759.05 N
40.	Дичин – в селото – обрасло, засипано с отпадъци. На стръмния бряг в югозападната част на селото.	DD: 43.214558 N 25.472609 E UTM: 35T 375938.396 E 4785774.312 N
41.	Дичин – улица и свлачище.	DD: 43.2146 N 25.4739 E UTM: 35T 376042.00 E 4785776.00 N
42.	Дичин – къща на сем. Димитрови, Фроска Герганова, на около 1,50 м под съвременния терен. Кв. 21, парцел VI, п. н. 203 (Харитонов, Кръстев, Лефтеров 1991, 21).	DD: 43.2146 N 25.4744 E UTM: 35T 376083.00 E 4785775.00 N

43.	Дичин – къща на семейство Игнатови, на около 1 м дълбочина от съвременния терен. Преди е имот на Йордан Лазаров Антонов. Кв. 21, парцел IV, п. н. 205 (Харитонов, Кръстев, Лефтеров 1991, 21).	DD: 43.2147 N 25.4749 E UTM: 35T 376124.00 E 4785786.00 N
44.	Дичин – къща на Ангел Кънчев, сега на Мария Димитрова, на 1 м дълбочина от съвременния терен. Кв. 28, парцел I, п. н. 127 (Харитонов, Кръстев, Лефтеров 1991, 22).	DD: 43.2139 N 25.4778 E UTM: 35T 376358.00 E 4785693.00 N
45.	Дичин – къща на Йордан Мартинов, над 1 м дълбочина от съвременния терен. Кв. 32, парцел парцел VIII, п. н. 111 (Харитонов, Кръстев, Лефтеров 1991, 22).	DD: 43.2142 N 25.4794 E UTM: 35T 376488.00 E 4785724.00 N
46.	Дичин – къща на Марин Георгиев, поне на 1 м дълбочина под съвременния терен. Кв. 84 а, парцел III, п. н. 73 (Харитонов, Кръстев, Лефтеров 1991, 22).	DD: 43.2146 N 25.4812 E UTM: 35T 376635.00 E 4785765.00 N
47.	Дичин – на улицата под дървен телефонен стълб.	DD: 43.215 N 25.4824 E UTM: 35T 376734.00 E 4785808.00 N
48.	Дичин – къща на Тодор Кънев, непосетена, точката е взета от тротоара. Кв. 77, парцел VI, п. н. 31 (Харитонов, Кръстев, Лефтеров 1991, 22).	DD: 43.2154 N 25.4853 E UTM: 35T 376970.00 E 4785848.00 N
49.	Дичин – двор в къщата на Иван Иванов, на около 5 – 6 м под съвременния терен. Кв. 76, парцел II, п. н. 11; кв. 76, парцел V, п. н. 537 (Харитонов, Кръстев, Лефтеров 1991, 22).	DD: 43.2153 N 25.486 E UTM: 35T 377027.00 E 4785836.00 N
50.	Дичин – двор в къщата на Иван Иванов, на около 5 – 6 м под съвременния терен. Кв. 76, парцел II, п. н. 11; кв. 76, парцел V, п. н. 537 (Харитонов, Кръстев, Лефтеров 1991, 22).	DD: 43.2153 N 25.4862 E UTM: 35T 377043.00 E 4785836.00 N
51.	Дичин – двор в къщата на Иван Иванов, на около 5 – 6 м под съвременния терен. Кв. 76, парцел II, п. н. 11; кв. 76, парцел V, п. н. 537 (Харитонов, Кръстев, Лефтеров 1991, 22).	DD: 43.2152 N 25.4867 E UTM: 35T 377083.00 E 4785824.00 N
52.	Дичин – двор в къщата на Иван Иванов, на около 5 – 6 м под съвременния терен. Кв. 76, парцел II, п. н. 11; кв. 76, парцел V, п. н. 537 (Харитонов, Кръстев, Лефтеров 1991, 22).	DD: 43.2152 N 25.4871 E UTM: 35T 377116.00 E 4785823.00
53.	„Водолей – Запад“ – сондаж „В“ (по: Църов 2017, 195). Западно от селото, в нивата, на около 0,30 м дълбочина от съвременния терен.	DD: 43.2155 N 25.4981 E UTM: 35T 378010.00 E 4785841.00
54.	„Водолей – Запад“ – сондаж „А“ (Църов 2017, 195). Западно от селото и източно от съседната разкрита част от акведукта. На около 0,30 м дълбочина от съвременния терен.	DD: 43.2154 N 25.499 E UTM: 35T 378083.00 E 4785828.00
55.	Водолей – улица до църквата.	DD: 43.2147 N 25.5131 E UTM: 35T 379227.00 E 4785730.00
56.	Водолей – изток (Църов 2017, 195). Акведуктът е пресечен от съвременен водопровод за гробищата. Намира се в източния край на селото.	DD: 43.2146 N 25.5175 E UTM: 35T 379584.00 E 4785713.00
57.	Ресен – пресечка с газопровод западно от квартал „Малък Ресен“ (Църов 2017, 195).	DD: 43.214292 N 25.544711 E UTM: 35T 381794.501 E 4785640.601
58.	Обект „Могилите“ – границата между землищата на с. Ресен и с. Никюп (Църов 2017, 195 – 196).	DD: 43.217153 N 25.592019 E UTM: 35T 385642.296 E 4785892.586 N
59.	<i>Castellum aquae</i> на Западния акведукт на Никополис ад Иструм (Църов 2017, 285).	DD: 43.2178 N 25.6059 E h 79,23 BHM UTM: 35T 386770.00 E 4785944.00 N

ЛИТЕРАТУРА

Бешевлиев 1939: В. Бешевлиев. Един любопитен паметник от римско време. – *Прометей*, IV, 1939, 1, 10 – 15.

Биернацка-Любанска 1971: М. Биернацка-Любанска. Някои проблеми върху изследванията на римските водопроводи в Долна Мизия и Северна Тракия. – *Археология*, 1971, 2, 1 – 20.

Билабел 1899: Ф. Билабел. Моста прѣз р. Росица. – *Списание на Българското инженерно-архитектурно дружество*, 1899, 8 – 10, 176 – 178.

Бръчкова 1920: М. Бръчкова. Никополис ад Иструм. – *Годишник на Народния музей*, 1920, II, 71 – 78.

Българска федерация по спелеология, архивна единица Мусинската пещера, № 2697, код 213039.

Вагалински 2009: Л. Вагалински. Кръв и зрелища. Спортни и гладиаторски игри в елинистическа и римска Тракия. София, 2009.

Владкова 2012: П. Владкова. Nicopolis ad Istrum. – *Археологически открития и разкопки през 2011 г.*, София, 2012, 287 – 290.

Велков 1948: И. Велков. Водопроводът на Стария Никюп и Марковият камък. – *Вестник Изгрев*, бр. 1210 от 14.09.1948, 4.

Даалиев, Стрезов 1978: Т. Даалиев, А. Стрезов. Описание на пещерата при с. Мусина, окръг Великотърновски. София, 1978.

Димитров 2007: З. Димитров. Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I – III в. сл. Хр.). София, 2007.

Иванов, Иванов 1994: Т. Иванов, Р. Иванов. Никополис ад Иструм. История. Топография. Градоустройство. Агора. Архитектура. Надписи. Библиография. Т. I. София, 1994.

Козаров 1899: Г. Козаров. Разходка до Никюпъ – Nicopolis ad Ister. – *Списание на Българското инженерно-архитектурно дружество*, 1899, 4 – 5, 103 – 107.

Недялков 2013: П. Недялков. Родът на Костадинците. „Пропелер“, София, 2013.

Право 1872: Мусина 25 Маѣя 1872 (Село на рѣка Росица отстоище отъ Търново 4 – 5 часа на Сѣверо-Запад). – *Право. Вѣстникъ за народны, политическы и книжевны новины*, год. 7, бр. 17, 3 юлій, Цариградъ, 1872, 3 – 4.

Султов 1960: Б. Султов. Водоснабдяването на Никополис ад Иструм. – *вестник Борба*, бр. 116, 24.IX.1960, 2.

Харитонов, Кръстев, Лефтеров 1991: Х. Харитонов, И. Кръстев, П. Лефтеров. Село Дичин. 1991.

Христов 2013: И. Христов. Основи на дървен римски мост над р. Осъм върху трасето на пътя Ескус – Филипополис до кастела Состра. – *Известия на Националния исторически музей*, 2013, 25, 23 – 32.

Цончев 1935: Д. Цончев. Водопроводите на ΝΕΙΚΟΠΟΛΙΣ ΠΡΟΣ ΙΣΤΡΟΝ. – *Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей*, 1931 – 1934, София, 1935, 131 – 148.

Църов 2002а: И. Църов. Западният акведукт на Никополис ад Иструм – 70 години по-късно. – In: The Roman and Late Roman City L. Ruseva-Slokoska, R. Ivanov, V. Dinchev (eds.), Sofia, 2002, 35 – 44.

Църов 2002б: И. Църов. Западният акведукт на Никополис ад Иструм: аркадата в долината на река Росица. – *Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново*, XVII – XVIII, 2002 – 2003, 2002, 189 – 198.

Църов 2006: Ив. Църов. Водоснабдяване в Мизия (Горна и Долна Мизия) и Тракия. – В: *Археология на българските земи*. Р. Иванов (съст. и ред.), Т. 2, София, 2006, 17 – 32.

Църов 2010: И. Църов. Западният акведукт на Никополис ад Иструм: топография на трасето. – *Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново*, XXIV – XXV, 2010, 107 – 126.

Църов 2013: И. Църов. Западният акведукт на Никополис ад Иструм: аркади. – *Studia Classica Serdicensia*, 2013, 2, 352 – 376.

Църов 2016: И. Църов. Западният акведукт на Никополис ад Иструм: обект „Водолей – запад“. – *Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново*, XXXI, 2016, 9 – 21.

Църов 2017: И. Църов. Акведуктите по българските земи II – IV век. В. Търново, 2017.

Шкорпил, Шкорпил 1898: К. Шкорпил, Х. Шкорпил. Могили. Пловдив, 1898.

Шкорпил 1905: К. Шкорпил. Някои изъ дороги восточной Болгаріи. – *Извѣстия Русскаго археологическаго института въ Константинополѣ*, X, Софія, 1905, 443 – 502.

Atanasova 1980: J. Atanasova. La conduite d'eau de la ville de Ratiaria. – In: *Ratiarensia*, I, 1980, 83 – 92.

Beron, Daaliev, Jalov 2006: P. Beron, T. Daaliev, A. Jalov. Caves and Speleology in Bulgaria. Sofia, 2006.

Biernacka-Lubańska 1973: M. Biernacka-Lubańska. Wodociągi rzymskie i wczesnobiżantyjskie z obszaru Mezji Dolnej i Północnej Tracji. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1973.

Ilakovac 1982: Rimski akvedukti na području Sjeverne Dalmacije. Zagreb, 1982.

Kanitz 1877: F. Kanitz. Donau-Bulgarien und der Baklan. Historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860 – 1879. II, Leipzig, 1877.

Porath 2002: J. Porath. The Water-supply to Cesarea: a re-assessment. – In: The Aqueducts of Israel D. Amit, J. Poatrich, Y. Hirschfeld (eds.), Portsmouth, Rhode island, 2002. = *Journal of Roman Archeology. Supplementary Series Number 46*, 2002, 104 – 129.

Siegelmann 2002: A. Siegelmann. Appendix: The Tunnels of Taninum and Snunit. – In: D. Amit, J. Poatrich, Y. Hirschfeld (eds.) The Aqueducts of Israel, Portsmouth, Rhode island, 2002. = *Journal of Roman Archeology. Supplementary Series Number 46*, 2002, 130 – 140.

Vagalinski 2002: L. Vagalinski. Arenas of Roman Thrace. – In: The Roman and Late Roman City L. Ruseva-Slokoska, R. Ivanov, V. Dinchev (eds.), Sofia, 2002, 30 – 34.

FROM *CAPUT AQUAE* TO *CASTELLUM AQUAE*
OF THE WESTERN AQUEDUCT OF *NICOPOLIS AD ISTRUM*
(Excavations of the Water-Catchment in the Village of Mussina
and Observations on the Topography of the Route)

Kalin Chakarov

(Abstract)

The Western aqueduct of *Nicopolis ad Istrum* is one of the best studied Roman conduits excavated so far in modern-day Bulgaria (Църков 2017, 165–325). The focus of this article is the water-catchment at the village of Mussina, excavated by the author in 2017. Furthermore, personal observations along the route of the aqueduct are also presented here.

The water-catchment is situated in the Polyanata site, 587 m southwest of the church in the village of Mussina. It is located about 30 m northeast of the entrance to the Mussina Karst Cave and 1.50 m north of the remains of the Raevi Mill (**Fig. 1, Ill. 1**). After it was built the terrain was re-shaped (**Fig. 12**). North of the catchment there is a modern dam, built in the late 70s of the 20th century along with a trout hatchery (**Fig. 1, Fig. 12**). This raised the terrain in front of the spring-box, and nowadays it is partially or completely underwater (**Fig. 9, Fig. 15, Ill. 1, Ill. 2**). It is an octagon-planned structure made up of 32 stone blocks of dolomite limestone, as is the surrounding rock massif extending to the Roman stone quarries between the villages of Hotnitsa and Samovodene (Appendices 1 and 2). The inside width of the facility on the second row is 4.23 m between the long sides of the blocks and 4.60 – 4.65 m between the corners. Its outer width is about 5.30 m. The total height of the stone masonry is 2.20 m and the wall thickness is 0.50 – 0.55 m. The blocks are arranged in four vertical rows of 8 pieces per row (**Fig. 6, Fig. 7, Fig. 8**). The stone blocks are numbered from 1 to 32 starting from the bottom row (row 1).

The water comes from the cave (**Fig. 3, Fig. 4, Fig. 5**). There are three artificial dams inside it. Two of them were described by D. Tsonchev as the “Big Dam” (**Fig. 4**) and the “Small Dam”, and the author noted that the smaller one had a mortar with crushed pieces of bricks in its structure and was probably from the Roman period (Тсончев 1935, 134). The 2017 site observations indicated that the big one was built entirely of stones and modern bricks. The structural features of the Small Dam do not provide grounds to refer it to a certain period. However, after sacks of straw were piled over it to divert the water to the entrance of the cave, it was found that the water level at the catchment did not change. This means that the Dam was built to divert water to Branch III (after Тсончев 1935, 134, 137), which supplied water to the mill in front of the cave. Therefore the Small Dam seems to have been built in modern times. In a description of the cave made during the mapping expedition in 1978, the authors mentioned that the millers had made the Big Dam and the Small Dam around 1920, having found a previous wall of an older mill (Даалиев, Стрезов 1978). This hypothesis finds support in the existing third dam, made of modern bricks and concrete. It blocks Branch III (after D. Tsonchev) (**Fig. 3, Fig. 5**).

Branch IV is presented in the cave plan, made by D. Tsonchev, as leading right to the water-catchment beyond the cave (**Fig. 3**). In fact, in this branch there are three in-

surmountable cracks in the rock. On the left there is a crack with underground streams that are almost inaccessible. The water passing through it probably comes from the small pond beyond the second (small) dam, and seeps through cracks in the rock. When the water passes through the two dams it drains into the floor of hall “g” (after D. Tsonchev) and connects again with the already mentioned underground stream and takes out water of constant temperature of 13.9 – 14.1°. During the 2017 excavations it was found that the flow rate at the water-catchment was about 50 l/s.

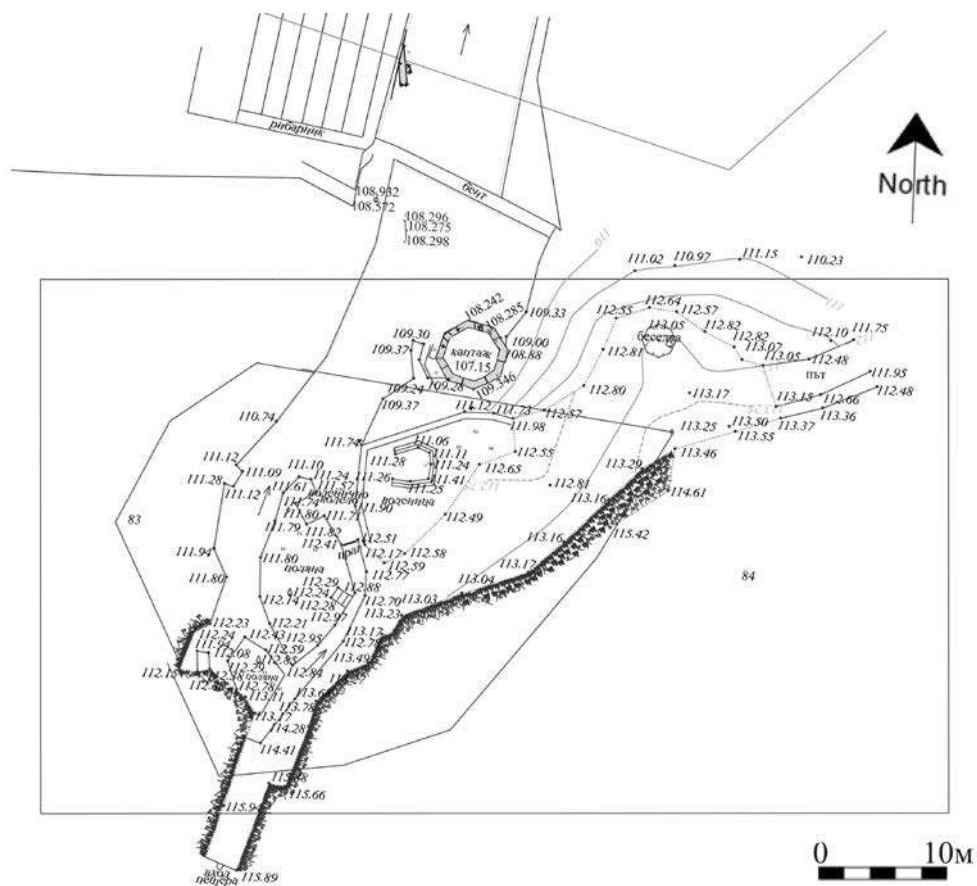
After going out of the cave, the water passes through a rock-cut underwater gallery about 1 m in width, about 3 – 4 m in length and about 1.50 m high. It is located just south-west and west of the water-catchment and is invisible on the ground surface now (**Fig. 6, Fig. 10**). Blocks nos. 1 and 2 on the lower (first) row of the catchment have collapsed and a joint was formed through which one can pass inside the gallery (**Fig. 9, Ill. 2**). A wall was also found in the gallery (**Fig. 11**), adjoined along the outer faces of blocks no. 1 on the first row and nos. 9 and 10 on the second. As block no. 1 has already subsided, the wall now seems to be “hanging out”. It is built of bricks, mortar, stones and gravel. Its front surface is smooth and its lower surface – irregular. The rock gallery and the wall might be a bypass to divert water during the construction of the catchment and, if needed, to drain the inside of the facility. The subsidence of the first row in the western part of the catchment shows that the bottom in this part is at a lower level. This can be explained by the fact that water from the gallery enters the catchment at this point. After the facility was abandoned and filled with trash and stones, the water burst through the structure itself and caused the blocks to be displaced.

The water-catchment is built of 32 stone blocks made of dolomite limestone, as is the surrounding rock massif (**Fig. 6, Fig. 7, Fig. 8, Fig. 9, Ill. 1, Ill. 2**). The blocks are arranged in four vertical rows of 8 pieces per row. A numbering of 1 to 32 is presented starting from the lowest row (row 1) (Appendix 1 – 2). All the blocks (no. 1 to no. 16) from the first and the second rows are preserved; blocks nos. 19 – 23 and the left half of block no. 24, which is not *in situ* now, are preserved from the third row, and blocks nos. 27 – 30 of the fourth row. The first and the third rows are made of blocks of isosceles-like trapezoid shape, and the second and the fourth – of pentagonal ones. The corners of the trapezoidal blocks lie on the angles of the pentagonal ones. The fourth row is drawn 0.12 m inwards the catchment and its corners are slightly eccentric compared to those of the lower rows. Perhaps a corbel arch dome was made in this way. Beds for U-shaped iron clamps, now missing, were found on the first and second rows. Two mouths are formed in the wall of the facility. One of them is at a lower level and the main channel of the aqueduct begins from there. The other one is higher and probably served as a spillway channel, through which, in higher waters, the excess water was directed to the main channel (**Fig. 2**). The following structures of the aqueduct were localized to the northwest of the catchment: a linear rock cutting, a round hole, and part of the right wall of the channel with a buttress (**Fig. 124, Fig. 14, Fig. 15**).

By analogy to the water-catchment of the main aqueduct of Ratiaria, the *caput aquae* of the Western aqueduct of *Nicopolis ad Istrum* could be dated to the same period – the early 2nd c. AD, as Roman bricks with stamps of Hadrian (117 – 138) were found in the conduit structures of the aqueduct in Ratiaria. The two water-catchments are almost similar in terms of construction techniques and plans. The construction of

the Western aqueduct of Nicopolis ad Istrum began most probably during the reign of Trajan (98 – 117) and was continued by his successor Hadrian (117 – 138) (Църов 2017, 165 – 166).

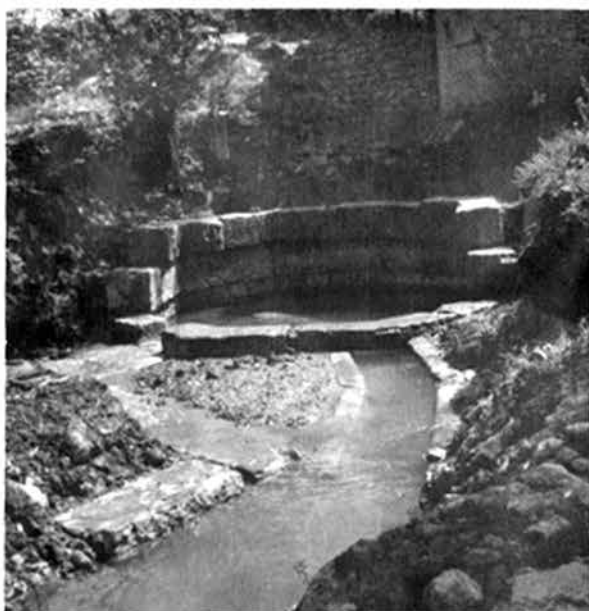
The author of this article also documented with GPS points of the route of the Western aqueduct of Nicopolis ad Istrum (Appendix 3). The study covered the distance from the water-catchment to the water reservoir before the city. The exploration was based on points previously known from the publications, and on new ones, suggested by local guides in the villages of Mussina, Dichin and Vodoley. A total of 59 points were documented (**Fig. 16, Fig. 17, Fig. 18**). The estimated length of the conduit is 20.3 km. The elevation difference is 24.404 m, measured at the bottom of the channel in Mussina and the bottom of *castellum aquae* before *Nicopolis ad Istrum*. If the aqueduct was mouted 4 meters from the bottom of the reservoir, the difference in the level would be 32.404 m (**Fig. 17**).

Обр. 1. Геодезическа снимка на района около каптажа и Мусинската пещера.
Fig. 1. Geodesy of the Area around the Water-catchment and the Mussinska Cave.

1.

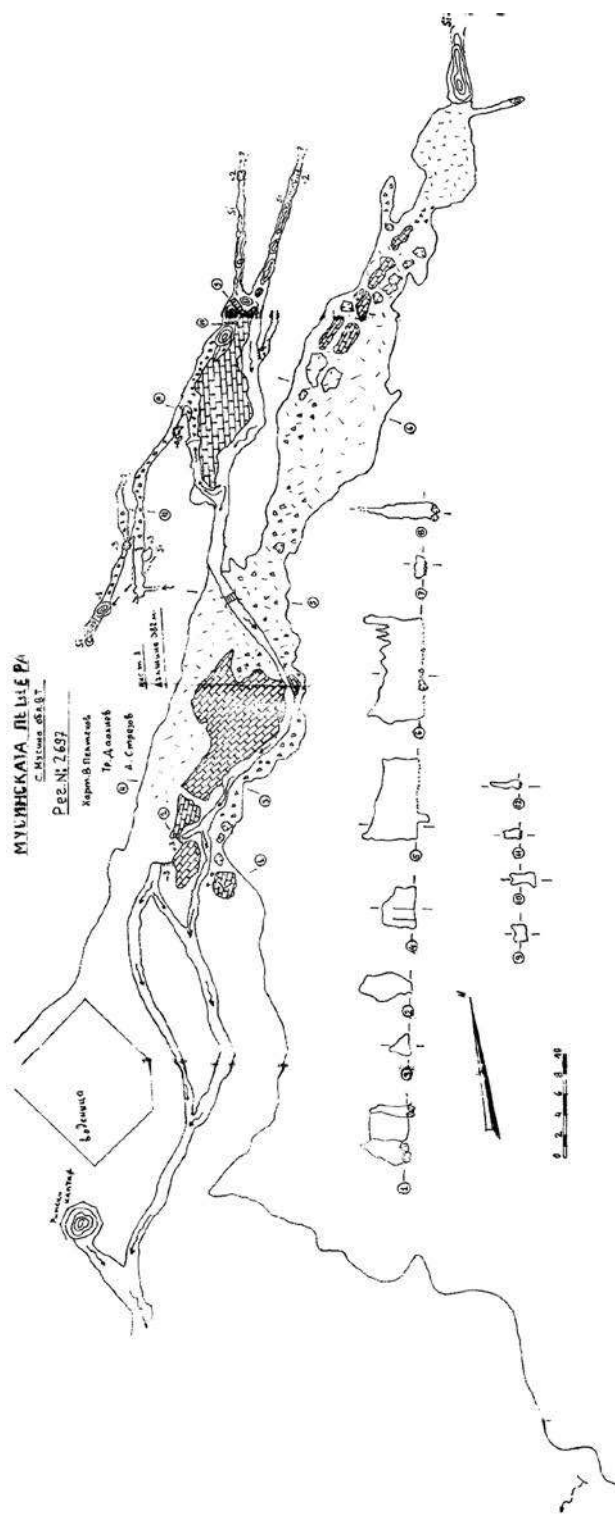
2.

Обр. 2. Архивни снимки на каптажа от 1960 г.

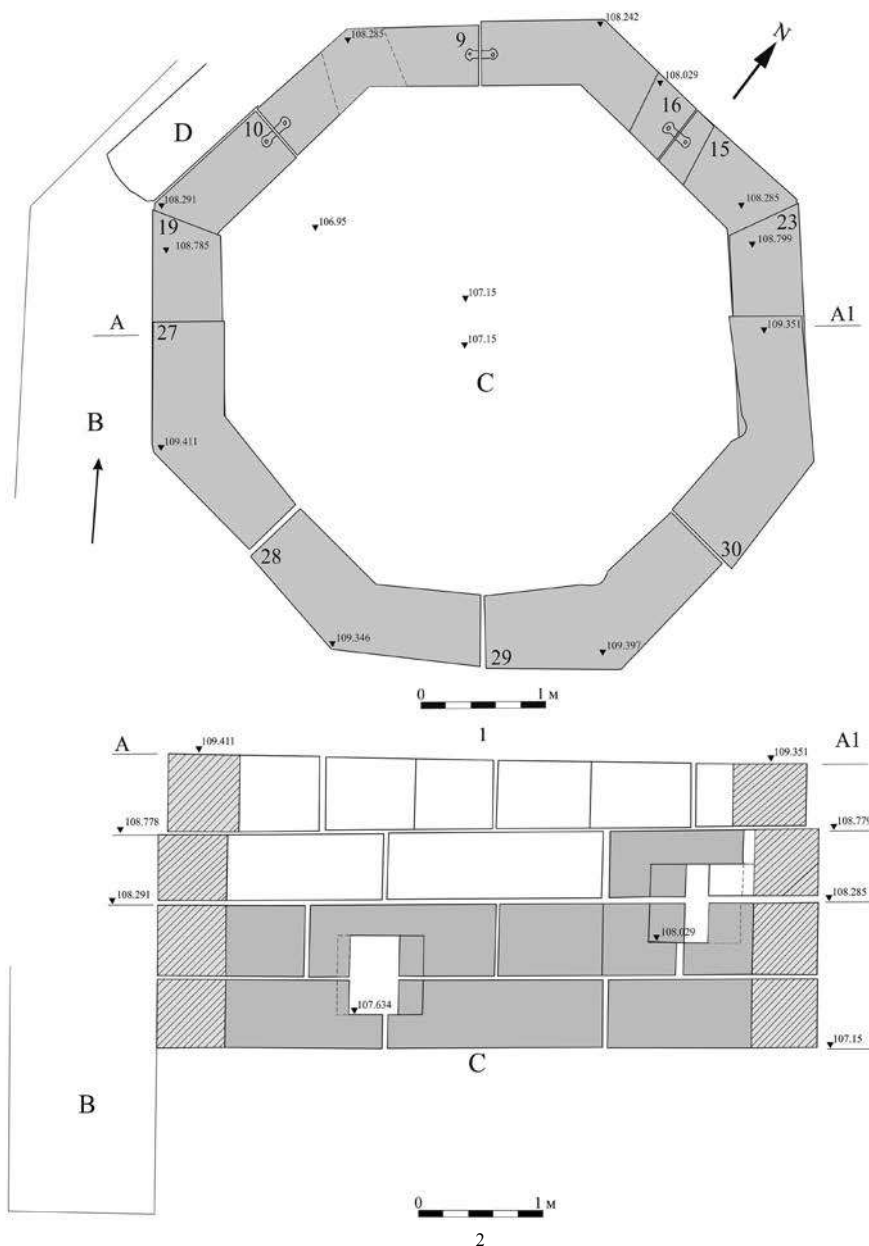
1. Каптажът – поглед от юг; 2. Каптажът – поглед от север.

Fig. 2. Archival Photos of the Water-catchment from 1960.

1. Water-catchment – view from the South; 2. Water-catchment – view from the North.

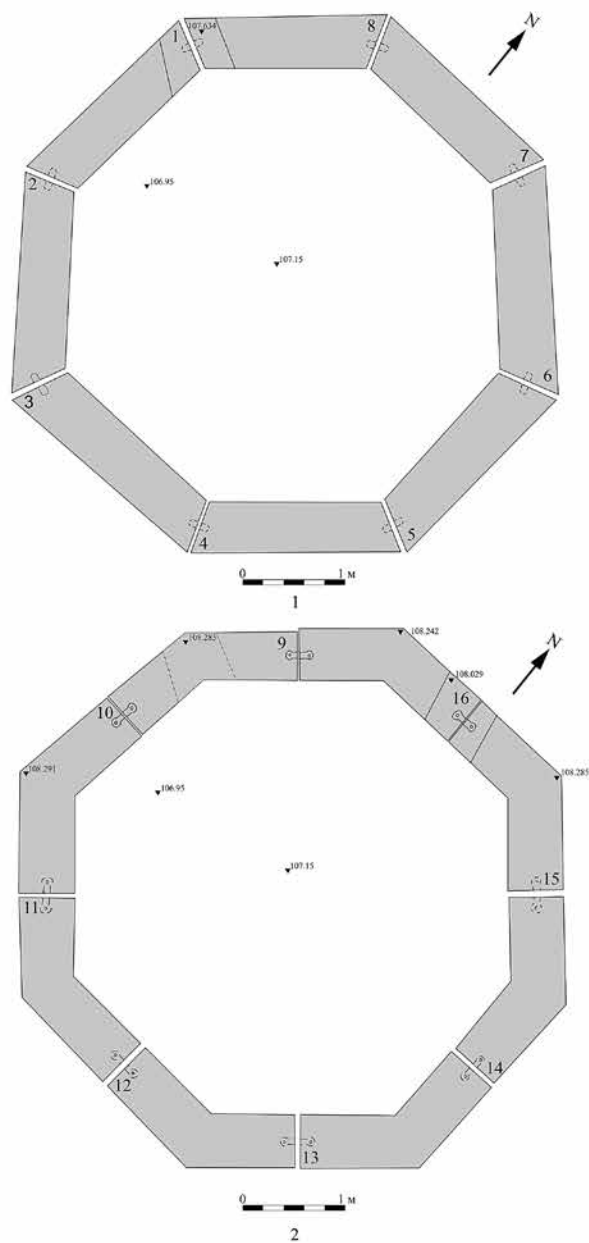

Обр. 5. План на Мусинската пещера от 1978 г. (по Българска федерация по спелеология).
 Fig. 5. Plan of the Mussinska cave, 1978 (after Bulgarian Federation of Speleology).

Обр. 6. Общ план и напречен разрез на каптажа (чертежи К. Чакъров).
 1. Общ план: В – подземна скална галерия; С – каптаж; D – зид между каптажа и галерията; 2. Напречен разрез.

Fig. 6. General plan and Cross-section of the Water Catchment (drawings K. Chakarov).
 1. General plan: B – Underground Cut in the Rock Gallery; C – Water-catchment; D – Wall between the Water-catchment and the Gallery; 2. Cross-section.

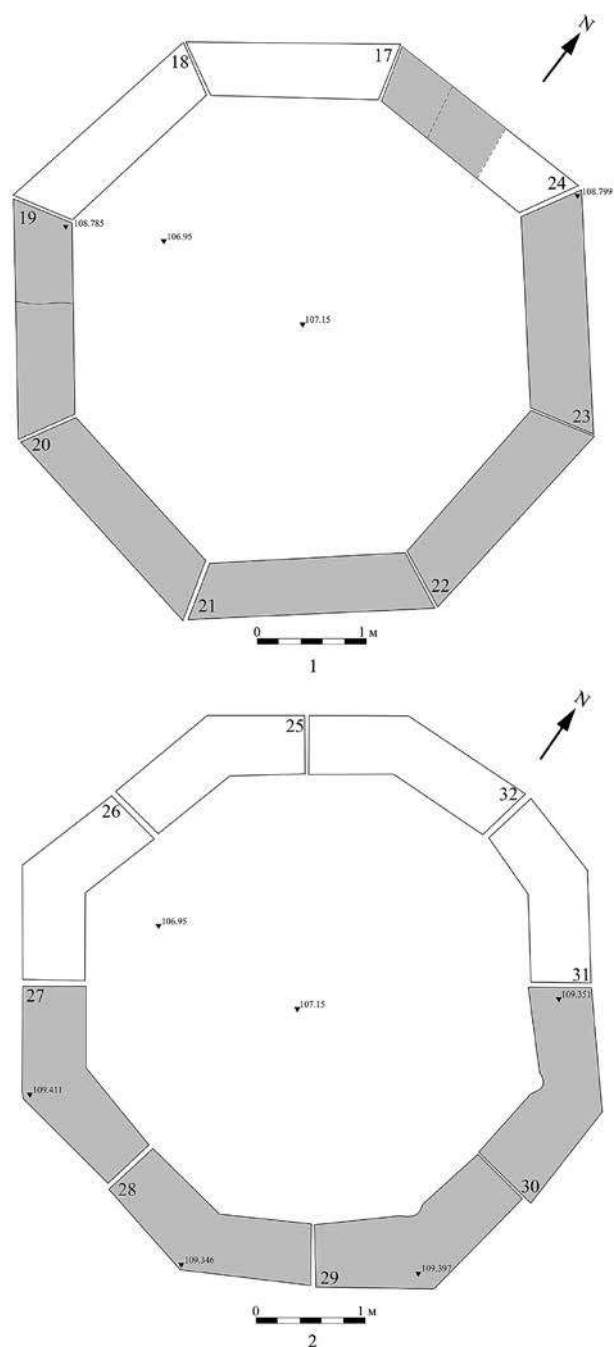

Обр. 7. План на каптажа (чертеж К. Чакъров).

1. Блокове на ред № 1; 2. Блокове на ред № 2.

Fig. 7. Plan of the Water-catchment (drawing K. Chakarov).

1. Row № 1; 2. Row № 2.

Обр. 8. План на каптажа (чертеж К. Чакъров).

1. Блокове на ред № 3; 2. Блокове на ред № 4.

Fig. 8. Plan of the Water-catchment (drawing K. Chakarov).

1. Row № 3; 2. Row № 4.

Обр. 9. Каптажът – поглед от югоизток (снимка К. Чакъров).

Fig. 9. The Water-catchment – view from the Southeast (photo K. Chakarov).

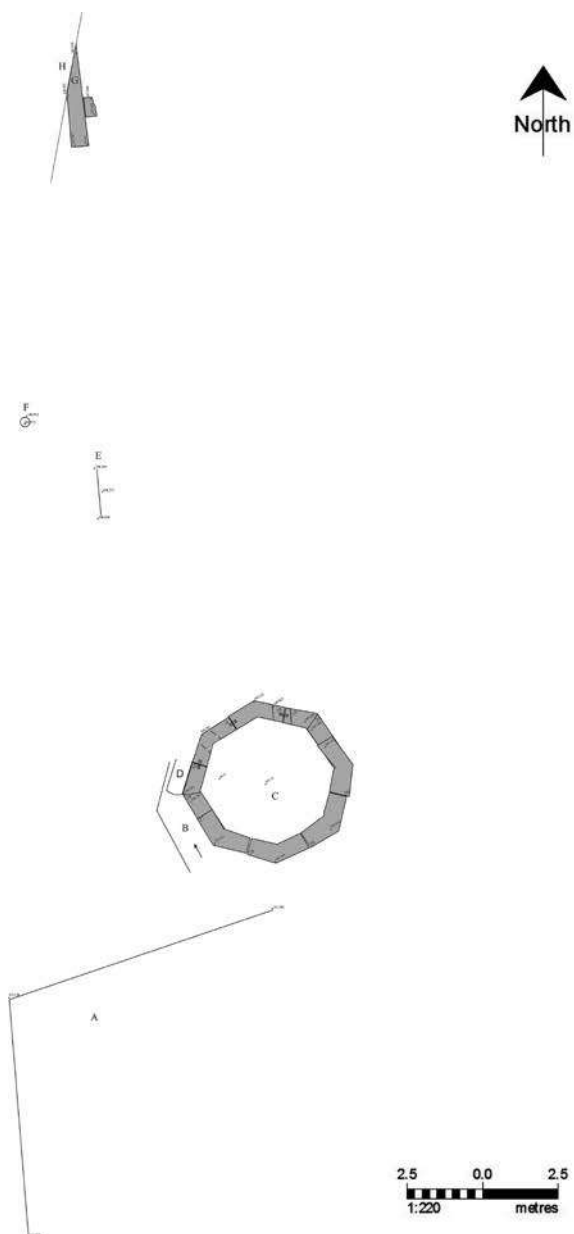

Обр. 10. Скална галерия (B), югозападно от каптажа (C) (снимка К. Чакъров).

Fig. 10. Cut in the Rock Gallery (B) Southeast of the Water-catchment (C) (photo K. Chakarov).

Обр. 11. Зид (D) в скалната галерия (B) (снимка К. Чакъров).
Fig. 11. Wall (D) in the Cut in the Rock Gallery (B) (photo K. Chakarov).

Обр. 12. План на каптажа и структурите около него: A – стара мелница; B – скална галерия; C – каптаж; D – зид в галерията; E – скално засичане; F – дупка в скалата; G – страница от акведукта; H – съвременен рибарник (чертеж К. Чакъров).

Fig. 12. Plan of the Water-catchment and Related Structures in the Area: A – Old Mill; B – Cut in the Rock Gallery; C – Water-catchment; D – Wall inside the Gallery; E – Rock Cutting; F – Cut in the Rock Hole; G – Right Wall of the Aqueduct; H – Modern Trout Hatchery (drawing K. Chakarov).

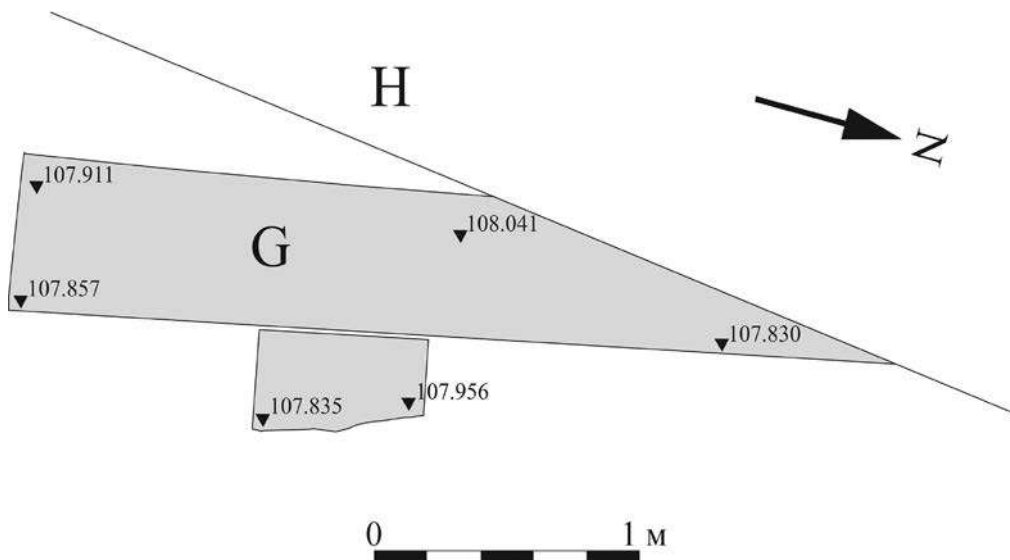
Обр. 13. *Каптажът, скалното засичане и дупката в скалата –
поглед от север (снимка К. Чакъров).*

Fig. 13. *The Water-catchment, the Rock Cutting, and the Cut in the Rock Hole –
View from the North (photo K. Chakarov).*

Обр. 14. *Дясна страница от акведукта – поглед от югозапад (снимка К. Чакъров).*

Fig. 14. *Right Wall of the Aqueduct – view from the Southwest (photo K. Chakarov).*

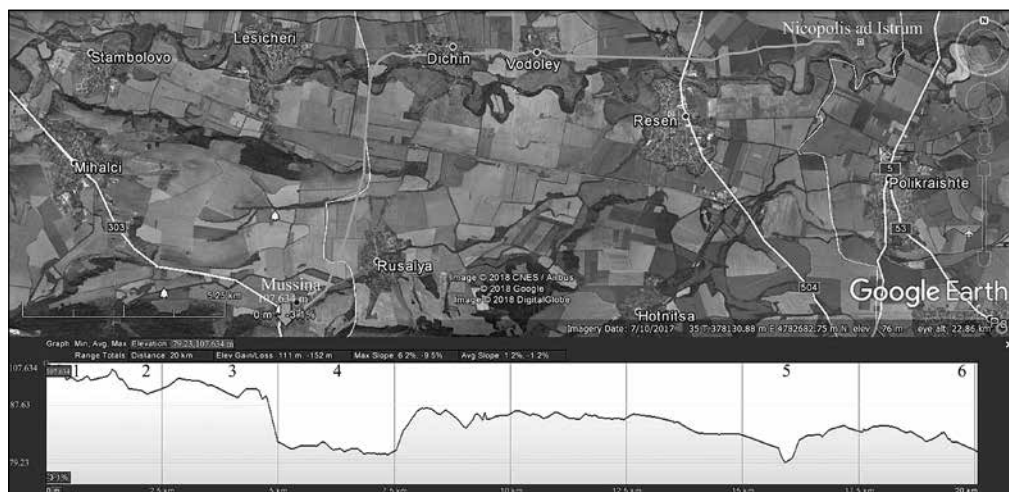
Обр. 15. План на дясната страница от акведукта: G – страница;
H – стена на рибарник (чертеж К. Чакъров).

Fig. 15. Plan of Right Wall of the Aqueduct: G – Roman Wall;
H – Modern Hatchery Wall (K. Chakarov).

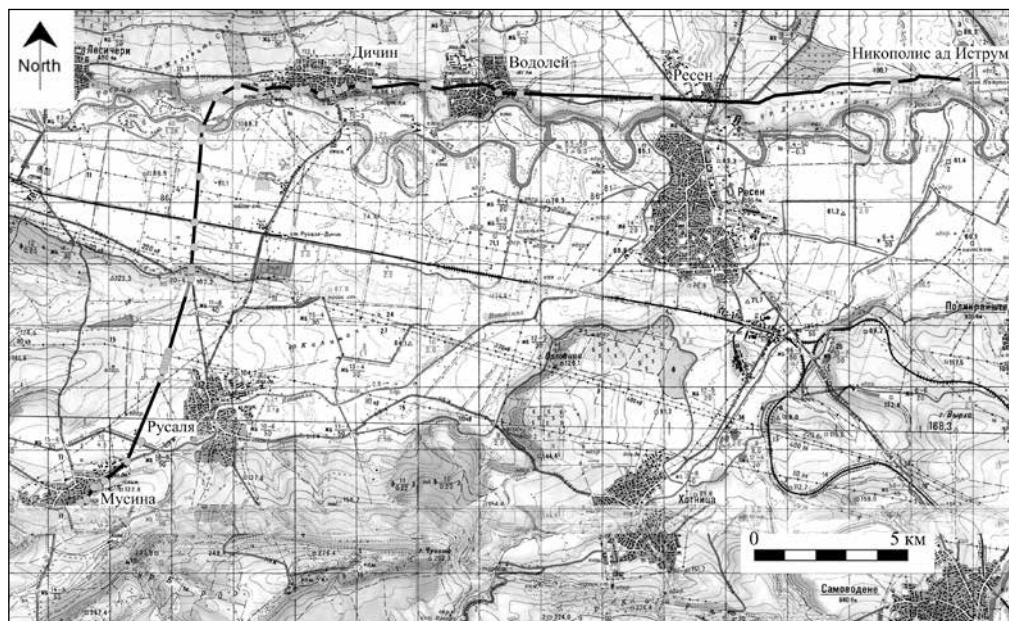
Обр. 16. Трасе на Западния акведукт на Никополис ад Иструм
(Google Earth; К. Чакъров).

Fig. 16. Route of the Western Aqueduct of Nicopolis ad Istrum
(Google Earth; K. Chakarov).

Обр. 17. *Трасе на Западния акведукт на Никополис ад Иструм и разрез на терена с ардаки: 1 – над река Пещерска (?); 2 – над река Негованка; 3 – над Бабино/Кору дере; 4 – над река Росица; 5 – над река Барата; 6 – пред castellum aquae (Google Earth; К. Чакъров).*

Fig. 17. *Route of the Western Aqueduct of Nicopolis ad Istrum and Terrain Cross-section with Arcades: 1 – over Peshterska River; 2 – over Negovanka River; 3 – over Babino/Koru Dere River; 4 – over Rossitsa River; 5 – over Bara River; towards castellum aquae (Google Earth; K. Chakarov).*

Обр. 18. *Трасе на Западния акведукт на Никополис ад Иструм (К. Чакъров).*
Fig. 18. *Route of the Western Aqueduct of Nicopolis ad Istrum (K. Chakarov).*

ДИГИТАЛНА РЕСТАВРАЦИЯ И РЕКОНСТРУКЦИЯ НА УКРАСАТА НА ДВА КЕРАМИЧНИ СЪДА ОТ РИМСКАТА ЕПОХА

Веселина Стоянова

Чрез спасителни разкопки през 60-те години на XX в. под ръководството на Богдан Султов от Историческия музей във Велико Търново е проучен некрополът в м. Калвака, локализиран на 1000 м до 1200 м южно от съвременното село Бутово. Изследвани са 11 могили с разкрити 45 гроба в тях. Всички погребения са чрез трупоишгаряне. Датировката на некропола на базата на нумизматичния материал е от началото на II в. до към 70 – 80-те години на същия век. В Могила 3, Гроб 2 са открити две керамични паници, обект на настоящата статия (Sultov 1985, 29 – 30).

Предметите са претърпели поражения от вторично опалване, били са фрагментирани и са преминали през реставрация, преди да бъдат инвентирани в основен фонд „Античност“ на Исторически музей – Велико Търново през 1971 г. Състоянието, в което се намират в момента, не позволява допълнителни реставрационни намеси, което създава проблем при опитите за пълноценно разглеждане на изображенията. С помощта на достъпни съвременни технологии обаче може да бъде направен опит за по-подробен анализ на рисунките върху двата съда. Резултатите от тези изследвания няма да се доближават до такива, получени с археометричните похвати, но все пак ще дадат насоки и информация, която иначе е недостъпна при наблюдения с просто око. Намерението е да се направи двуизмерна дигитална реставрация на все още съществуващите елементи на двете рисунки и реконструкция на липсващите, като по този начин ще се запази настоящото състояние на предметите, но ще има възможност да се види приблизителна версия как би изглеждала керамиката, преди да претърпи нарушенията на вида си. Подходът наподобява традиционното рисуване и чертане на керамика с тази разлика, че се търси фотореализъм, а не графично опростяване на формите. За целта на проучването са използвани неинвазивни техники, не са извършвани дереставрации, чрез които да се наблюдава структурата на глината, както и допълнителни консервационни намеси, включително мокрене (Кулев 2012, 311 – 312). Състоянието на предметите не е променено, но резултатите обогатяват наличното им описание.

Като метод на обследване и изграждане на рисунките се използват дигитални фотографии на паниците в JPEG формат, заснети с различни ъгли

на осветяване, за да може ясно да се наблюдават всички обеми и снимки на наблюдения с ултравиолетова светлина UV. Също се използват и дигитални изображения, получени чрез рентгеново заснемане, експортирани в растрено изображение (Cronyn 1990, 147). Наличието на достатъчно информация позволява да се направи информирано предположение относно формата и цвета на липсващите елементи.

Подобни компютърни реконструкции отдавна се използват за визуално възстановяване на стенописи, картини и украси (Stanco 2011, 12). Дигиталният подход позволява създаването на неограничен брой обработки на един и същ източник на информация, като една снимка може да бъде подобрена многократно с различни софтуерни програми, които да открият характерен елемент или да изчистят ненужен такъв, например повреда или зацапване. В продължение на много време фотозаснемането се е възприемало само като форма на документирание и запазване на информация, но в последните години то се доказва като много успешен метод за анализ и изучаване на исторически значими предмети (France 2017, 32, 1, 16). Най-близка като техника, която заимствам, е широко възприетата дигитална реставрация на фотоизображения. Има само няколко промени, които произлизат от специфичните особености на предмета и техническите ограничения. В случая се използват общодостъпни уреди като скенер за хартиени документи. С негова помощ е извадена снимка на дъното на паницата с „Почиващият Херакъл“. При сканирането няма перспективно изкривяване и размерите отговарят по-точно на формите от рентгеновото изследване. Тази техника е неприложима за лицата на предметите, понеже сканирането по този начин е възможно само на плоски предмети. Вместо това, като се използват снимки на предмета с разнообразни ъгли на осветяване, сила и тип на лампата, може да се изолира среден тон на различните елементи, който да се използва за основа. Макроснимки на отделните елементи позволяват по-детайлна обща картина след добавянето към основното изображение. При заснемането на елементите вниманието трябва да е повишено, за да не се появи перспективно изкривяване, като най-добре е обектите да се снимат максимално перпендикулярно и центрирано на изолирания елемент. По този начин се създава базата, която ще бъде обработвана и манипулирана както чрез преглед на самото изображение, така и чрез добавяне на допълнителни изображения, които да внесат нова гледна точка (Mudge 2010, 10 – 11).

С помощта на рентгеново заснемане е проверено дали са използвани пигменти, които реагират на лъчението. Наличието на такава боя ще се покаже дори и в зоните, които са видимо празни вследствие от различни обстоятелства, като повърхностно отмиване или изтриване. Допълнителна полза от рентгенографията е, че от нея може да се извлекат данни за плътността на съда, ясно да се разграничи реставрацията от оригинала и да се разгледа поръзността и структурата на материала (Karl 2014, 253 – 260).

Възстановяването на липсващите части на изображенията представлява най-сложната част от технологична и етична гледна точка. Всички възстановявания са съобразени с Венецианската конвенция, според която реставрацията приключва там, където започва хипотезата, затова и реставрацията на рисунките не обхваща всички елементи. Тя е ограничена до свързване на прекъснати прави линии, изравняване и обобщаване на петна, линии и зони, където не може да има съмнения за посоката, дебелината, формата и местата, където цветът се е запазил достатъчно, за да даде индикация за цялостния вид. Дигиталната реставрация следва правилата до достигане на етапа с предположенията. От този етап промените се възприемат като реконструкция. Въпреки че има следи от още елементи, там, където те не могат да бъдат категорично разпознати, се оставя без обработка (Barov 1988, 173). Осланяйки се на тези методи и похвати, поотделно са разгледани двата предмета, направен е анализ на тяхното състояние и опит за реконструиране на изобразените сцени.

Паница с изображение на сцената „Почиващият Херакъл“ № 1415 а/том (Ил. 1)¹.

Паницата има равно дъно без столче. Дъното е с диаметър 12 см, като от него първоначално под ъгъл от 45° в продължение на 1,5 см върви стената на съда (**Обр. 1.2**), а след това продължава под ъгъл от 67° още 2,8 см до достигане на ръба на устието (**Обр. 1.3**). Най-широката част на съда е устието, което има диаметър 15,5 см, а височината е 3,8 см (**Обр. 1.1**) Изработен е върху гърнчарско колело от фина светлокафява глина след изпичането. Вътрешната повърхност има следи от лъскаво покритие, най-вероятно глазура със светъл жълто-кафяв цвят (жълта охра). Претърпял е предишна консервационна и реставрационна намеса. Първоначалното му състояние е било силно фрагментирано. В момента съдът е съставен от 29 фрагмента с липсващи елементи от около 5 – 8% от пълния му размер, сега запълнени с гипс. Много от фрагментите са слепени с труднообратим материал, сроден на епоксидна смола, което е видимо при осветяване с ултравиолетова светлина (**Обр. 2**), която има свойството да реагира на определени материали (Helmenstine 2017, 1 – 11). Част от запълнените липси отразяват неоновозелен цвят, индикиращ наличието на епоксидни смоли. Това прави опитите за дереставрация твърде опасни и крайно нежелателни. Дебелината на съда варира между 0,5 – 0,8 см, като тя е най-голяма при сгъвката на преминаването от дъното към устието и в центъра. Поради вторичното опалване част от калциевите пълнители са нарушили здравината на предмета. На рентгеновата снимка, направена с поглед върху вътрешността на съда, може да се разгледат структурата, плътността и дефектите в тялото. На снимката се открояват запълнените части със своята по-ниска плътност (**Обр. 3**), които имат по-сив тон от останалите. На снимката се забелязват допълнителни елементи, които не са част от структурата на съда. Във вътрешността на белите полета

може да се проследи формата на фигурата. Приемайки, че степента на интензивност на белия цвят пряко кореспондира с плътността на предмета, могат да се изведат някои наблюдения.

Паницата е направена от сравнително плътно компресирана глина, но в нея има известно количество примеси, които дават леко пъстър вид на тестото. Открояват се калциеви камъчета с размери до 0,2 – 0,3 см. Наблюдават се известно количество въздушни кухини, като част от тях са повърхностни и вследствие на отпадане на запълващите ги калциеви частици. По-малките обаче са от самото разточване на глинено тесто и следват посоката на моделирането на съда върху гърнчарско колело. На снимката също ясно се виждат зоните на изтъняване на стените на съда, които се редуват с удебеляването. Най-важният извод, който може да се извлече от изображението, са видимите следи от рисунката в дясната част на паничата. Това може да е вследствие от материалите, използвани като пигмент със съдържанието на метални елементи. Като правило при елементите с по-голям атомен номер има и по-голямо абсорбиране на лъчите. Най-слабите и невидими на рентгеновите снимки са пигменти с органичен произход, а най-ясно се виждат тези с метално съдържание (Douma 2008, whites). Поставен в логиката на изображението, търсеният цвят е светъл, по-скоро бял, с възможни сини или зелени оттенъци, но със задължително червено-оранжев полутон. Без допълнителни спектрографски изследвания трудно може да се определи материалът, но е много възможно да е с оловен произход.

Трябва да се вземе под внимание и едно допълнително усложнение, което произлиза от дефект и корекция върху дъното на керамичния съд. На рентгеновата снимка ясно се вижда цепнатина, която минава под изображението, без да е достигнала до самата повърхност. От дъното тя е бегло видима, понеже е настъпила още при самата изработка на предмета, и за да се стабилизира съдът върху нея, е разлят от материала, използван върху лицето (Обр. 4). Голямо релефно петно покрива част от фрагмента. На снимката не се вижда пукнатината, необходимо е известно оптично увеличение, за да се наблюдава ясно. Затова при обработката на изображението от яркостта и формата се вадят елементи със същите размери и сила, за да се компенсира натрупването. Открива се, че дори и след премахване на тази част остават линии, които отговарят на видими следи по рисунката.

При обработката на снимките се забелязва известно разминаване в яркостта на цветовете, затова допълнително се извършва ръчно калибриране на тоналностите с помощта на някаква физическа цвetoва скала. В този случай се използва художествено помагало, достъпно в почти всички книжарници (Обр. 5). То служи за отправна точка, но освен ако не се извършва настройка с професионална техника, при разглеждането на дигиталните изображения на различни мултимедийни устройства ще бъдат забелязани известни разлики в цветовете нюанси. Още по-голяма разлика в цветовете ще се открие при отпе-

чатване на изображението. За максимална точност е нужно то да се настрои със същата скала в предпечатната подготовка.

При увеличено разглеждане на фрагменти от рисунката ясно се вижда методът на изработка. След изпичането на страницата върху вътрешността са изрисувани очертанията, които са повторени на места с по-гъст пигмент. Явно твърде глазираната повърхност е създала леки затруднения на автора поради по-ниската си водопропускливост и цветът не е успял да проникне в дълбочина. Това е довело до нуждата от използване на много гъст пигмент, вследствие на което на много места и рисункът е обемен. Изградените образи са със силно живописно звучене и в същото време цветовете не са смесени, а колажно насложени. Има конкретен ред на изграждане на рисунката. Това е най-видимо на дясната ръка на легналия мъж. При отлюшването на слоевете се откриват първоначалните линии и последващите етапи.

Техниката, използвана върху рисунката, позволява скициране, тъй като насочващите линии ще бъдат скрити под положените отгоре им цветове. Първо е маркирано местоположението на торса, след което е уточнена позата. С помощта на тъмен разреден пигмент са очертани основните обеми. Маркирани са сгъвките на ръцете и краката, като много бързо са уточнени формите. На много места първоположените линии не претърпяват вторични промени на посоката си, което индикира, че авторът е бил доволен от вида на рисунката. Това не означава, че няма опити за корекции. Те обаче благодарение на техниката са почти незабележими и се губят на общия план. Подобен момент е в сгъвката на дясната ръка, където падането на боята е открило неколккратно удебеляване на контура. Самите линии варират слабо като дебелина, забелязва се еднотипна ширина из цялото изображение. Удебелявания се наблюдават само там, където авторът е сменял посоката на линията. Тези промени във формата дават информация, която индикира за нивото на опит. Плавното и непрекъснато описване на формата е пряк признак за отработено движение на ръката. Бързината на изграждане също е индикатор за нивото на увереност при изобразяване на конкретна форма. Ако погледнем ходилата, по-голямото стъпало има кръстосани линии в основата на петата. Това показва срещането на две отделни движения. Първото е тръгнало от нивото на бедрото и трябва да е нарисувано сравнително бързо, за да може да се създаде толкова остър завършек на линията. Второто движение започва с леко разтичане на боята извън желаната форма, риск от работа с воднист материал, и продължава плавно към пръстите с разнообразни дебелини в контура. Четката, с която е работил, е била достатъчно мека, за да може да прави тези характерни извивания, без да разлива встрани. Четка от естествен косъм лесно е можела да бъде изработена². Линиите подсказват за глава на плоска четка със странично скосяване³. С такава лесно се получават артистични изкривявания и скосявания, които се забелязват на много места по изображението. Експресивността на линията се губи цялостно единствено поради последващото наслойване на пигменти и допълнителното очертване.

След маркирането на двете фигури телата им са запълнени с равен пласт от гъста червена боя. Най-разпространени са червените железнооксидни пигменти, които са и най-лесни за добиване, затова боята най-вероятно е от този тип. Плътността на цвета предразполага към по-твърда четка, а тази най-вероятно е била и плоска. Това предположение е на база на тънките контури на пръстите на ръцете. За всеки отделен цвят принципно е необходима отделна четка, за да се избегне замърсяване на боите и излишна загуба на материал при евентуално почистване. Остава въпросът дали в една боя не е била натопена една мултифункционална четка, което би било по-практично, отколкото няколко с различни размери. Това не изключва възможността от наличието на четки за запълване и на други за детайлите.

Лицата и ръцете предварително са оцветени с бяла боя. От същата има нанесена и върху предмета в лявата ръка. Облият контур тук говори по-скоро за обикновена акварелна на вид четка. Боята не реагира на рентгеновото лъчение, което я прави продукт с органичен произход, като варовиков или гипсов пигмент. По-неустойчивият материал би обяснил защо загубите по него са толкова големи. След изсъхване върху белия слой са нанесени контури и детайли от същата боя, която е използвана върху телата. Самите фигури отново са повторени с още по-плътен пласт боя. Ако слоевете бяха нанесени, докато първата ръка боя е била още влажна, нямаше да се разслоят толкова силно. Преди да е напълно изсъхнал цветът, са нарисувани гънки и са добавени светлосенки. Този ефект се наблюдава най-ясно в ръкава на женската фигура. Тъмните линии тук са размити и преливащи в драперията.

Следващият етап от изграждането е запълване с металния бял пигмент. Като се разглеждат видимите петна по рентгеновия образ, се забелязва, че петната точно опасват тялото на мъжката фигура и силуетът му личи на по-тъмния фон. Петното съвпада с драперията, на която той лежи. След изсъхването на боята, за да не става зацапване, са нанесени последните штрихи. Забелязват се фини линии, които са добавени като детайл към гънките на бялата драперия. Много е вероятно и в дрехата да има по-нежни линии, но поради структурата на боята е невъзможно да се прецени категорично. Торсът е очертан и върху него са нарисувани гънки на дрехата и са добавени изсветлявания, с които да се създаде илюзията за ефирност. Върху краката на мъжката фигура са дорисувани ботуши, които излизат извън техния обем. Погледнато отстрани, се създава усещането, че женската фигура е нарисувана с дрехи, докато мъжката първоначално е била гола и впоследствие е „облечена“ от автора.

По този начин се е получило голямото наслояване, което е твърде чувствително на топлинни максимуми. Най-силно релефен е платът, минаващ през гърдите на мъжката фигура. Този елемент излиза и най-ярко на рентгеновата снимка, затова е много вероятно авторът да е оцветил в по-тъмен нюанс тази част и след това да го е изсветлил, което изисква известно натрупване на боя и обяснява обема и плътността на този елемент.

Рисунката със сигурност е била запечатана чрез повторно изпичане. Този извод е на база на типа на боите, състоянието им по съда и дефекта на дъното. Не е ясно дали предметът два или три пъти е връщан в пещта. Това зависи от момента на откриването на пукнатината. За да се коригира, тя е запълнена с метален пигмент, който е бил топлинно запечатан. Боите също са претърпели не просто изсъхване, а и леко глазиране, което се постига с повторна обработка. Бялата метална боя е хомогенно разлята и набъбнала. Ако това е резултат само от повторното опалване, не би трябвало видът ѝ да е толкова еднотипен.

На пръв поглед е представена само една фигура, но след по-обстойно наблюдение се вижда, че те всъщност са две. Втората фигура реагира на рентгеновата снимка в няколко свои конкретни елемента – видимата ръка след лакътя, драперията, върху която е седнала, част от страничната част на стола и в булото/шала на фигурата. Последният елемент частично попада в зоната на петното от дъното на съда, затова и част от информацията е непълна, но на мястото, където трябва да е вратът, се забелязва подвиване, което може да представлява както част от шлейфа, така и риза, ако се следва логиката на бялата ръка, както и шал, който преминава пред тялото по идентичен начин на мъжката фигура.

Последните видими елементи са вляво от мъжката фигура. Вижда се едно голямо размито поле от тънък разлят слой и лека концентрация на материал в предмета, който фигурата държи. На рентгеновата снимка не се забелязват други особености, които да подсказват нещо за съда или изображението. На този етап не са намерени подобни наблюдения, тъй като предпочитаният метод за изследване на украсите по керамичните съдове дава конкретни химически резултати, докато тук те са предимно визуални.

Като се има предвид получената дотук информация с помощта на направените снимки на предмета и с пряко наблюдение върху него се преминава към дигиталната реконструкция на образите (**Обр. 6**).

Програмата, която е използвана за обработка на снимките, е Adobe Photoshop CS. Създаден е нов файл с размери W:3648 pix. на H:2736 pix. Резолуцията е 350 pixels/inch. Размерът на работното поле е с H: 26,47 см и W: 19,86 см. За фон (background) е оставено изцяло бяло поле. Избрана е снимка, направена центрирано, с подходяща светлина и ъгъл на осветяване (**Ил. 1**), и е импортирана като нов слой (new layer). Тази снимка е използвана като основа, която няма да претърпи директни обработки. Избрани са още две снимки на същата паница, заснети под различен ъгъл на осветяване на украсата, и също са добавени като нови самостоятелни слоеве. По същия начин са добавени две снимки на паницата с UV осветяване на детайлите и рентгеновата снимка. Всички тези изображения са завъртени и мащабирани спрямо оригиналното изображение с помощта на Ctrl+A>Edit>Free transform, като за улеснение Opacity е намалено на 60%. На всички слоеве без фона са направени дубликати (Duplicate layer). Една от снимките е обработена само като яркост от Image>Adjustments>Brightness/Contrast. Останалите снимки с изключение

на рентгеновата се обработват с Filter>Filter gallery, като се избира най-подходящият ефект, който разкрива максимална информация за линиите. По такъв начин чрез обработване с Filter>Filter gallery>Watercolor е получено изображение, което е извадило в черни очертания всички крайни обеми и линии (**Обр. 6.1**). Дубликиране на необработените слоеве и третирането им с различни ефекти дава възможността на алгоритъма на програмата да отдели успешно всички елементи на изображението, за да бъдат разпознати (**Обр. 6.2**), (**Обр. 6.3**). Рентгеновата снимка е наложена върху изображението (**Обр. 6.4**) и допълнително копирана и обърната в противоположна тоналност – черното в бяло и обратно, чрез Ctrl+I (**Обр. 6.5**). Всички слоеве са използвани като референция, за да се нарисуват на нов слой очертанията на украсата (**Обр. 6.6**). За контурите е използвана четка Brush>Spatter в размер 20 pix и 40 pix. Цветът е взет с помощта на пипетата за селектиране на цвят (Eyedropper tool) с избор на среден цвят от зоната на вземане на мостра (5 by 5 average) директно от основната снимка, за да кореспондира максимално. Същият метод и четка са използвани за цялото изображение. Рисунката е насложена няколко пъти върху оригиналната снимка, като слоевете са с различни настройки. Първият е с ефект Pin Light; Opacity 60 %, другият е Linear Light; Opacity 55 %, а последният е на Darker Color; Opacity 100 %. Това позволява по-естествено да се колажира рисунката върху съда. Готовата реконструкция е запаметена във формат JPEG. Това, което е постигнато накрая, е изравняване на тоновете в зоните с един и същ цвят. Свързани са прекъснатите линии, добавени са нови цветове на местата, в които са изгубени, но формата е разпозната. На този етап само външните очертания на главите са четими, но не и самите лица. След обработката е получена примерна визуализация (**Ил. 2**).

Така, вече максимално възстановено, може да опишем изображението. Композицията е изтеглена в долната дясна част на страницата и освен дъното част от рисунката покрива и стените. Самото изображение представлява две фигури – мъжка и женска, като първата е изцяло на преден план и е застъпила втората така, че част от нея не е видима. Мъжката фигура е излегната върху легло, с ръка, подпряна на подлакътника, все едно тежестта на тялото е изнесена върху него. Пръстите на ръката са небрежно отпуснати върху заобления край на облегалка за ръце. Дясната ръка е вдигната над тялото и стиска бял предмет, който в долната си част има триъгълна форма, а в горната е извит в дъга. Предметът прилича на кърпа, рог, мях или, ако се приложи по-голямо въображение, може да се определи като птица, стисната за врата. Под него има объл предмет, но линиите около него са твърде размити и е трудно да се определи дали са част от формата му. Торсът на мъжа е полуизправен, докато краката му са изцяло отпуснати. Те са поставени в небрежна поза, като единият е облеган върху другия. Десният крак е прегънат и коляното е доста точно анатомично пресъздадено като линия и много плавно преминава в пресеца. Ходилата имат известна разлика в размерите си, за да се създаде идеята за перспектива и дълбочина,

но твърде голямата близост на двете създава трудности при различаването им. Въпреки това може да се видят извивките на петата и мостът на стъпалото. В облеклото на фигурата има вкарани няколко детайла – очертани са външните форми на обувките и най-силните гънки с тъмен контур. По дрехата са нарисувани по-светли линии, които да подчертаят набирането на драперията, и е добавен по-тъмен нюанс на същия цвят в определени зони, за да се създаде сянка и обем на цялото тяло. Поради размера си петната не подчертават драперията толкова, колкото самата фигура.

Визуално се различават като наситеност и тон две зони по тялото, въпреки че е използвана една и съща боя. Под нивото на таза краката са в по-монохромна тоналност и по-хомогенна текстура, докато торсът е покрит с гънки и изсветлявания, които създават оптическата илюзия за повече цветове. След нивото на гърдите се намира последната светла линия, която заедно с останалите се събира в зоната на рамото, и е със структура, наподобяваща възел или халка. Над тази оформена крайна линия се намира зона с цвят и структура като тази по крайниците и следва голямото премтане на плат през рамената.

Интересното на ръката, държаща предмет, е, че предмишницата е оформена изключително обло, което може да е стилистика, макар че на други места е проследена линията на стеснение и естествения анатомичен модел. Затова и тази ръка прилича по-скоро на облечена в дреха, отколкото открита. Драперията, която лежи под фигурата, не получава същото внимание към детайла. Посоката ѝ на прегъване само е подчертана с тъмен контур.

Лицето на фигурата е крайно нечетимо. Струпването в долната половина прилича на брада, но поради силните деформации точната форма е неопределима, затова и не е включена във възстановката. В горната част на главата има слабо видим силует, който наподобява венец.

Женската фигура вдясно е в по-малко раздвижена поза. Тя е представена седнала в покой върху стол, макар че единствената видима ръка не е поставена върху подлакътника, а по-скоро върху собствените си крака. Това може да е грешка на автора, който е искал долната част на стола да съвпада с линията на земята на мъжкото изображение или да е умишлено, за да се предаде пристоеен смирен вид на женската фигура. Това може да съвпадне и с позата на главата, която е леко приведена. Тялото има ясно оформени деликатни, меко извити женствени рамена, но останалото е покрито от свободно падаща драперия и няма така силно различни форми като при мъжа. Линиите на плата са използвани, за да покажат посоката, и се извиват с всяко прегъване на фигурата. Боята, използвана за дрехата, е малко по-наситена и с по-морав подтон от мъжката, но пак е с твърде близък цвят с останалите елементи. В зоната, където краката ѝ срещат леглото, върху което почива мъжът, формите се сливат и става твърде трудно да се разграничат. Много ясно открито е ръката, която е покрита до лакътя с основния плат и след това е изцяло изобразена с фина линия и оцветена в бяло. Фактът, че лицата и пръстите не са оцветени в същия цвят, водят

до мисълта, че това е долна дреха. Същият цвят се оформя около яката и врата, както и в шлейфа, който обрамчва главата и се спуска зад гърба.

Отгоре на главата се различават жълти петна с формата на венчелистчета, наредени като диадема над лицето на фигурата. Така най-вероятно е изобразена косата или е представена украса.

Формата на стола е любопитна. В частта на облегалката е с леко заоблен вид и стандартно слиза в класическа форма, но след това има няколко линии, които излизат странично. Основата като начало е много по-голяма от размера на подлакътника, макар че има линии, които съвпадат с него в основата. Отстрани е нарисувана една дълга централна черта, пресичаща по височина центъра на страницата на стола, от подлакътника до земята, а от нея от двете страни са изрисувани къси линии, излизащи перпендикулярно. Двете фигури са свързани помежду си в долната част с линиите на драперията.

Тези две фигури обаче не представляват цялата украса. По стените на съда от вътрешната страна се виждат остатъци от декоративни линии и петна без конкретна форма, с малки размери от половин сантиметър, но с естетична функция (**Обр. 7**). С помощта на осветяване с UV лампа се забелязват иначе трудновидими повтарящи се елементи. В средата на съда, до главата на мъжката фигура, се забелязва едно тъмно петно, което е трудно да се оприличи на нещо конкретно и много повече прилича на грешка или повреда. При него обаче ясно се вижда една много по-тъмна зона, която продължава диагонално на основната композиция в противоположния край на двете фигури. При затъмняване на снимката петното се отделя като две успоредни черти, които постепенно се събират в една точка. Зоните с боя са по-склони да се запазят и да оставят следи по повърхността, а в този участък, въпреки горенето, се забелязват различни остатъци от ангобата и цветове, приличащи на боя. Много е възможно в този край да е имало допълнителни елементи, което би обяснило защо двете фигури не са центрирани върху съда. Това мнение обаче е изцяло в рамките на предположенията.

Паница с фигурални изображения № 1416 а/том (Ил. 3)

Паницата е ниска, плоска, слабо вдлъбната, без столче. От устието към дъното тя се свива към центъра, като запазва баланс на повърхност с диаметър около 1,5 см. Дъното не съществува в пълния смисъл на думата. Погледнат отстрани, съдът представлява по-скоро полуовал и не е особено стабилен при поставяне на равна повърхност. Изработен е върху гърнчарско колело с доста тънък инструмент, което е видно както от линиите, оставени ясно по повърхността, така и от ъгъла на извайване на паничата. Ако приемем за дъно малко по-плоския център, от него веднага започва плавно изкачване с ъгъл от едва 3°, който след 1 см преминава в 6°, след 3 см следващата извивка е на 25°, а на 2 см от устието вече е достигнат ъгъл от 50° (**Обр. 8.2**). Най-широката част на

съда е устието, което е с диаметър 16,1 см. Височината е едва 2,8 см, дебелината е около 0,5 см, като най-голямата е в издутината в центъра, където достига 0,7 см (**Обр. 8.1**).

Предметът е преминал през реставрация, като липсват части от около 15 % от общия обем, и има известни поражения от вторично опалване под формата на загуби по повърхността и леки изкривявания на отделните фрагменти. Затова и ломовете му са доста широки. И тук след оглед с UV лампа се вижда, че като лепило е използван материал от типа на труднообратимите епоксидни смоли. Видимо е съставен от 20 фрагмента, покрит е от вътрешната страна с пореста матова ангоба в цвят светла охра и е изработен от сравнително фина светлокафява глина. Както и при другия съд рентгеновата снимка разкрива допълнителна информация за неговото състояние (**Обр. 9.1**).

Като начало снимката ясно отделя реставрираната част от оригинала. В случая гипсът, за разлика от другата паница, е изключително порест, с множество въздушни мехури, като част от тях са там, където се свързва пълнителят с фрагментите. Това означава, че има риск от отлепяне на гипса от съда при намокряне. От друга страна, порестият център предразполага и към повреждане на реставрацията, което би довело до повторна обработка, а това е крайно нежелателно за него, преди да бъде допълнително спектрографски разучен. Препоръчително е съдът да се предпазва максимално от механични влияния. Продължавайки огледа на състоянието, се забелязва очевидно голямото разделяне на фрагментите един от друг, на много места ломовете вървят диагонално, следвайки извивката, така че двата фрагмента да се застъпят, на много малко места счупването е като прав разрез – напречно на повърхността. На снимката ясно личат две пропуквания в най-големите централни фрагменти, но те не са достигнали до лицето на съда и само единият е видим откъм дъното. Самото тяло на паницата излиза доста пъстро на снимката. Виждат се множество малки уплътнители, които не надвишават размер от 1 мм. В тялото се съдържат и множество кухини. Те варират от по-едри пори на самата керамика до кухини с дължина 3 – 4 мм и ширина до 1 мм. Интересното е, че въздушните мехури са с тази форма поради бързото въртене на грънчарското колело и докато в другия предмет подобен ефект се вижда слабо, тук целият съд е усукан. Огледът на линиите на дъното показва, че паницата е въртяна по посока на часовниковата стрелка.

Последната информация, която може да се изведе от снимката, е за самата рисунка (**Обр. 9.2**). Вдясно е представена силно затъмнена версия, за да се видят по-ясно зоните, които представляват интерес. Те съвпадат с изображенията на повърхността и са с различни функции. Реакцията е малко по-слаба от тази на другия съд, но това е обосновано от разликата в техниката на изработка. Докато предишната рисунка е с натрупване, което наподобява темперна техника, тук изображенията са изрисувани основно с по-акварелен подход, тъй като ангобата е пореста и водопропусклива. Линиите изглеждат много по-водни и за

изграждане на светлосенките е повторено с по-гъст пигмент, който в най-тъмните си части успява да създаде едва видими повърхностни натрупвания. Може да се предположи, че тук отново е използвана бяла оловна боя. Елементите, в които тя най-силно е използвана, са две триъгълни зони в средата на дрехата на двете женски фигури вляво и вдясно от центъра. Боята служи за основа в централната композиция, но само на средната фигура. Част от багрилно вещество преминава към дрехата на дясното изображение, но като основа за портрет се среща само върху лицето на междинната фигура. В горната дясна част на съда има реакция, следваща неговата форма. На същото място се проследяват бегли следи от боя в трудноопределима конструкция. Възможно е тук да е имало украса, част от изображение или корекция на изображението от страна на автора. Това би могло да се определи с по-голяма сигурност с подробно разглеждане на рисунките по съда.

Интересен е начинът, по който авторът е избрал да постави фигурите. Цялостната композиция е кръстовидна, с пет отделени художествени части. Вертикално са разположени две двойки образи, мъж и жена, с огледално едно спрямо друго разположение. По хоризонтала са противопоставени самостоятелни женски изображения. Всички те са на почти равно отстояние от съседното и основите на всичките са насочени към центъра на паницата. Там се намират тройка изображения, които са с най-голям детайл и са фокусът на цялата паница. Това допълнително се засилва от композирането на трите женски фигури. Лицата на двете крайни са извърнали поглед към средната, която гледа право напред. Трите фигури са с различна степен на деструкция, като най-малко запазена е дясната. Използвайки оцелелите части и добитата дотук информация, можем да възстановим доста голяма част от загубите по лицата и дрехата.

Най-добре запазеният портрет дава много сведения за техниката и похвата на изписване. Тук са използвани три цвята, въпреки че привидно тоналностите са много повече. Това се постига от изграждането с техника, която много наподобява литографската „лави“⁴ (Богомилов 1994, 81), защото изграждането започва сравнително акварелно, но по-тъмният цвят се постига от неразреден пигмент, който постепенно спира да попива в материала и започва да се натрупва по повърхността. Този ефект е ясно забележим при очертаващите линии в различните елементи по целия съд. Подобен пигмент обаче позволява множество етапи на разреждане и всички тонове от светложълто до тъмнокафяво са от една боя. Това е видимо много ясно на местата, където дебелият слой на тъмния цвят се е отлющил или изтъркал и отдолу остава светлото оцветяване от други елементи на фигурите.

Така с помощта на водниста боя са очертани основните линии на фигурите в средата и са запълнени зоните на лицето, врата и косата. Изключение прави средната фигура. При нейното лице очевидно е използвана боя, примесена с бял пигмент. Остава под въпрос дали това е било с цел визуален ефект, или следствие от грешка при изрисуването. Много е възможно бяла боя да е

използвана след изрисване на предмета върху дясната фигура, за да се открият по-ясно обемите на бузите и челото. При останалите елементи техниката е същата като останалите – с по-гъста боя са набелязвани формите по лицето и дори линиите на мускулите на врата. С най-наситен пигмент са очертаващите разказвателни линии. В изображенията има обаче един изненадващ визуален обем и реализъм, те не стоят плоско, защото в сенките им е използван студен цвят.

Вторият цвят е внесен в най-тъмните части на лицата. Очертани са линиите на очите, носа и устата. Използван е, за да внесе гънки в дрехите и да отдели косата от врата.

Използван е и в рамената на лявата фигура, с цел категорично визуално отделяне на телата на съседните фигури една от друга. Дрехите на фигурите са решени в три различни цвята, въпреки че са използвани за целта само два пигмента, като това е компенсирано с допълнително тониране на лявата фигура и фино изграждане на дрехата на средната.

Така, погледнато от разстояние, дясната фигура е в наситен синьозелен тон, като цветът е постигнат с максималната гъстота на боята, без да е разреждана. Интересното тук е, че за постигане на многотоние е използван умбра пигментът, с който са очертани допълнително линиите на яката и сенките. Централната фигура в съседство е жълта/охра на цвят, а лявата е в тъмен червено-оранжев нюанс. Много интересна е крайната линия на долната част на фигурите, защото формата е вълниста, а не право отсечена.

Синьо-зеленият нюанс се среща в доста по-разводнено състояние в точковото изграждане на венците върху главите на трите фигури. Авторът е опитал да се съобрази с посоката, в която са извърнати главите, и да създаде усещане за перспектива. От по-далечната страна спрямо наблюдаващия петната са по-малко, по-къси и по-сгъстени, при централната фигура лицето е в пълен анфас и обрамчващите главата петна са с един и същ размер и отстояние едно от друго. Интересно е да се отбележи, че зелените и сините цветове са смятани за по-редки и луксозни⁵ от червено-кафявите, които от своя страна са силно разпространени.

Така оформената тройна централна композиция е поставена върху платформа, от чиято среда излизат две линии право надолу, които впоследствие образуват правоъгълно поле, в което е поставен мъжки портрет. До него се намира бюст на женска фигура, която не е затворена в така ясно оформено пространство, а вместо това е обградена с V-образни орнаменти. Двете фигури не са със същия детайл на изобразяване като централните, като женският портрет е много по-линеарен, ажурен и плосък. Лицето на фигурата не е уплътнявано, вместо това е използван естественият цвят на ангобата като основа, върху която са маркирани формите на лицето и косата. Леко е повторено върху тях с нови линии, даващи допълнителен детайл, като извиване на косата и мускула на врата, за да се подчертае посоката, в която е извърната фигурата. Очевидно

авторът е преценил, че е изградил твърде бледо лицето и е повторил линията на носа и очите в тъмен цвят. Дрехата е изградена също водно, с почти равен синкав тон, повторено е върху дрехата с по-тъст пигмент и се е получила извивката на ръката на фигурата, която държи или поднася предмет/ръка към портрета вдясно.

Мъжката фигура е доста трудно четима, но може да се извлече информация и за нея. Тя е изградена също толкова подробно, колкото и централните три изображения. Използван е син цвят за сенките, очертани са дълбочините на очите и носа. Погледът е към женския портрет. Дрехата не е тонирана, а е оставена в цвета на ангобата. Много вероятно е фигурата да прави някакъв жест, но поради степента на поражение е невъзможно да се определи със сигурност.

Огледално разположени срещу тази двойна композиция са оцелели очертания на същия тип оформление на портрет в рамка и съседен женски с линии, тръгващи от централните фигури, но самото изображение се е намирало върху липсващите фрагменти на съда. От женската фигура са оцелели само част от врата и дрехата. Поради това за разглеждане остават двете женски фигури, разположени вляво и вдясно от трите бюста в средата. Дясната фигура е очертана с водниста охра, уточнени са линиите на лицето, уплътнена е косата и е нарисувана сянката все със същия цвят. За да се създаде разграничение, с по-тъмна боя е повторена косата с въртеливи движения, със същия цвят е отделен с тънка линия вратът от яката на бялата част на дрехата. Като се изключи триъгълникът на гърдите, дрехата е оцветена със синьо-зелена боя и завършва в долната си част леко релефно, но за разлика от останалите фигури има ясно отделени ръце, които излизат извън ширината на рамената. Ръцете са извити в една и съща посока, но лявата е спусната, докато дясната е вдигната. Същият цвят като на тялото е използван, за да се добавят като точки очите. Тяхното местоположение и формата на главата подсказват, че фигурата гледа наляво. Насрещната фигура (лявата) е малко по-силно очертана, линии има дори около дрехата – както при централните изображения. Тук обаче липсва всякакъв детайл в лицето, то е очертано с един светъл тон за сянка и твърде леко около очите. Извивката на врата подсказва, че фигурата гледа наляво. Косата е доста плътно оцветена. От главата на фигурата излизат тънки дълги линии. Дрехата е добре уплътнена от синьо-зеления цвят, като в средата е нарисуван бял триъгълник. На тази фигура ясно се вижда ръка, стиснала предмет, наподобяващ камшик. Всички представени фигури са поставени в една обща композиция, която е оградена от линия, минаваща под ръба на цялото устие на паницата.

След направения пълен оглед на целия съд може да се открият някои наблюдения относно изработката на рисунките. Паницата е завъртана, докато се изписва, за да може спокойно да се работи по фигурите. Те са изградени на няколко етапа, като предположението е, че отделните групи са изграждани самостоятелно вместо всички едновременно. Първо е определено местоположението на трите централни фигури. Избелено е пространството, върху което ще

бъдат нарисувани. Те са маркирани с разредена боя, очертани са лицата и са запълнени с равен тон косите, определен е размерът на дрехите. Следващият етап на изграждане е контуриране с тъмнокафявата боя. Описани са овалите на главите, очертани са външните линии и краищата на бюстовете. С постепенно натрупване на пигмент са изпълнени лицата, дрехите и косите. Под фигурите е изтеглена черта от дясно наляво и е повторена, за да оформи поставката. Очертани са затворените полета, в които да се поместят портретите. Линиите са с постоянна дебелина и имат рязко прекъсване. Това подсказва, че е използвана плоска четка. Ако не същата, то подобна е използвана за изграждане на светлосенките на по-слабо уплътнените лица. Ако разгледаме шията на фигурата с камшика, ще забележим прекъсване на линиите, което се постига със скосена плоска четка. Дебелината също отговаря и на ширината на използваната четка. Другите линии и цветове също пасват на профила на този инструмент. Изграждането на другите фигури следва същия принцип със слабо очертаване на общи контури и постепенно наслагване на детайл. Последно е добавена металната бяла боя. И при този съд е имало второ изпичане и глазиране на места по цветовете.

Върху основата на тези наблюдения стъпват манипулациите, чрез които е изградена дигиталната реконструкция на рисунката на паницата (**Обр. 10**).

По идентичен начин, както при първия съд, е подхождено с обработката на изображението. Във Фотошоп (Photoshop) е създадено ново поле с размери W: 3454 на H: 4608 pix. Размерът на работното поле е W: 121,92 см на H: 162,56 см, но резолюцията е само 72 pixels/inch. Избрана е снимка за основа (**Ил. 3**) и е оставена като фон (background). Направено е копие – Background copy, което е с подсилени цветове през Image>Adjustments> Brightness/Contrast и Image>Adjustments>Levels. На същия този слой се прави копие и се обръща в противоположни цветове с CTRL+I (**Обр. 10.1**). Добавят се още снимки, които са мащабирани спрямо оригиналното изображение с Ctrl+A>Edit>Free transform. Правят се нови корекции на цвета и отново се обръщат цветовете с команда CTRL+I (**Обр. 10.2**). По този начин се възстановява най-десният портрет от централната композиция. На необработено копие на изображението се извършва Image>Adjustments>Replace Color (**Обр. 10.3**) и се избира цветът на обгорялата част на паницата (**Обр. 10.4**), за да се изчисти от снимката (**Обр. 10.5**). Направен е нов слой, върху който с помощта на Lasso Tool>Polygonal е селектирано полето около централните фигури (**Обр. 10.6**). В него със син цвят с Paint Bucket tool е запълнено пространството и с ефектите на полето на Layers са направени множество различни ефекти, които са копирани, когато допринасят за изграждане на изображението. Например Linear Burn дава информация за белите пространства и добре отделя елементите (**Обр. 10.7**). Цветовете по цялата паница са възстановени, като се селектират контурите на цветните петна и се избере най-запазената част с пипетата за селектиране на цвят (Eyedropper tool) с избор на среден цвят от зоната на вземане на мостра

(5 by 5 average). След това е избран ефект Overlay, Multiply, Screen или Soft Light със 100 % на всички стойности. Изборът зависи от това, кой ефект ще даде най-добър резултат. Това е направено на всички цветни петна. Спрямо рентгеновата снимка са нанесени белите полета (**Обр. 10.8**). С четка Brush>Chalk в размер 20 – 40 pix и цвят, селектиран от основата, са повторени всички контури. Те са нарисувани на нов слой с ефект Darker Color и Opacity 72 % (**Обр. 10.9**). Накрая с помощта на Clone Stamp Tool е създадена повтаряща се текстура, наподобяваща керамичната повърхност, и с нея са покрити всички повредени зони, които нямат рисунка по тях. По този начин е получено реконструираният изобразение (**Ил. 4**).

Поради факта, че двата керамични съда са намерени в един гроб, е неизбежно те да се разгледат и сравнят един спрямо друг. Очакването е между тях да има множество прилики, но след обстойно наблюдение са открити известни разминавания. Първите разлики са още при изходния материал са първите разлики. Глиненото тесто, използвано за направата на двата съда, в структурата си не е едно и също. На рентгеновата снимка на паница № 1416 А/ТОМ то е с много повече примеси и кухини. От друга страна, керамичното тяло е много по-фино. Цветът на глината след изпичане е светлокафяв, но паница № 1415 А/ТОМ е с червеникав тон, докато другата е с жълт. Големите разлики се наблюдават в техниката на рисуване. Двете фигури на първата паница са изпълнени в темперна техника, с наслагване на плътни цветове един над друг върху глазирана основа в жълт цвят. При втората паница основата е матова и хигроскопична. Техниката е акварелна, като цветът на керамиката играе роля при изграждането на образите. Ангобата е фон и основен цвят при изграждането на лицата за разлика от другия съд. Там е добавен цвят, който да служи за телесен тон, а ангобата се използва само като заден фон.

Визуално разликите в изображенията са много. При единия артефакт имаме двойна диагонална фигурална композиция с цели фигури, докато другата е само портретна, с кръстова симетрична с централен фокус. Ако сравним ръцете, мъжката фигура има конкретно разчертани пръсти, докато при женските портрети се вижда само основно маркиране на формите. Не е възможно да се направи сравнение на лицата, но и при двата съда женските коси са жълти. Чисто цветово портретната композиция е много по-разнообразна цветово вследствие на броя на използваните бои и на тоналностите на същите. Ограничено е използването на бяла метална боя за разлика от „Почиващият Херакъл“, където тя участва активно в изграждането на изображението.

Не може да се пропуснат и някои интересни прилики между двете паници. Използван е един и същ тип боя. В маниера на рисуване на мъжките глави и при двата съда ухото излиза извън основния обем. И при двете рисунки има две успоредни линии, които излизат от центъра на паниците, или по-точно от фокусния център на композицията. Друго любопитно наблюдение е, че и при двата съда е използвана плоска скосена четка.

От посочените наблюдения не може да се изведе категоричен извод, но могат да се направят няколко предположения. Не е сигурно, че съдовете са изрисувани от един автор, но е в рамките на допустимото те да са произлезли от едно и също ателие. При паница № 1415 А/ТОМ дори съществува възможността двама художници да са участвали в направата ѝ. По-опитният е поставил контурите, а друг е запълнил цветовете. Същото е и при съд № 1416 А/ТОМ – различните композиционни групи може да са дело на различни майстори. Това би обяснило различните степени на стилизация на изображенията. Освен ако този похват не е със силно символична цел. Със сигурност обаче може да се заяви, че изображенията на двата съда принадлежат към една и съща школа. Засега се предполага, че предметите не произлизат от местно ателие. Този извод се уповава на липсата на намерени подобни предмети на територията на България. Остава да се провери дали до този момент някъде другаде има направени разкрития на съвпадащи с типа и стилистиката на керамичните съдове. Засега оставаме само с визуалната информация, дадена ни от представените паници.

Примерните реконструкции на изображенията не представят със стопроцентова истинност реалната украса на двата съда. Допълнителна информация за нея може да се извлече само ако паниците преминат през рентгенова дифракция (HRD), инфрачервена спектроскопия (IRS) или рентгенофлуоресцентен анализ (XRF) (Кулев 2012, 306). Без подобен тип изследвания е невъзможно точно да се определи оригиналният тон на цветовете на пигментите. Наблюденията с просто око също не могат да открият избледнелите цветове и такива, които са оставили химическа диря, но не и видима. Дигиталната реконструкция прави максимално лесно четимо изображението и премахва визуалните шумове, които пречат на директния анализ. По този начин остават само чистият образ и композицията за тълкуване и разглеждане. Сложни и деликатни рисунки не могат да бъдат реставрирани в традиционния физически смисъл на думата, затова като единствена алтернатива остава компютърната реставрация и визуализация.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Снимките и илюстрациите са дело на автора на настоящия текст.
- ² Доказано са използвани четки с косми от дивеч и домашни животни.
- ³ Наподобява правоъгълен трапец, на англ. – Angular brush. Наблюдение на автора.
- ⁴ Отпечатакът на „лави“ напомня акварелна рисунка в един цвят. Полагането на стойностите е от светло към тъмно.
- ⁵ Често са се произвеждали от полускъпоценни камъни като малахит, азурит и др.

ЛИТЕРАТУРА

Богомилов 1994: Е. Богомилов. Технология на графиката. Литография. Част първа. София, 1994.

Кулев 2012: И. Кулев. Археометрия. София, 2012.

Barov 1988: Z. Barov. The reconstruction of a Greek vase. The kyknos krater – Studies in conservation, 1988, 33, 165 – 177.

Cronyn 1990: J. Cronyn. The elements of archaeological conservation. London, 1990, 147.

Sultov 1985: B. Sultov. Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum (2nd – 4th Century). – Terra Antiqua Balcanica V. I., Sofia, 1985.

Douma 2008: M. Douma. *Pigments through the Ages*. <http://www.webexhibits.org/pigments/> (изтеглена информация на 08.02.2018 г.)

France 2017: F. France. Visualizing conservation science communicating data through imaging. Imaging in conservation perspectives the gci newsletter, 2017, 32, 1, 16 – 18. http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/newsletters/pdf/v32n1.pdf (изтеглена информация на 10.01.2018 г.)

Helmenstine 2017: A. M. Helmenstine. List of Things That Glow in Black Light (Ultra-violet Light). Thoughtco, 2017. <https://www.thoughtco.com/what-glows-under-a-black-light-607615> (изтеглена информация на 03.02.2018 г.)

Karl 2014: S. Karl. Insights into manufacturing techniques of archaeological pottery: Industrial X-ray computed tomography as a tool in the examination of cultural material. Craft and science: International perspectives on archaeological ceramics, UCL Qatar Series in Archaeology and Cultural Heritage, 1 Graz, 2014, 253 – 260. <http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/volltextserver/17934/1/ucl.2014.ch27.pdf> (изтеглена информация на 27.01.2018 г.)

Mudge 2010: M. Mudge. Principles and Practices of Robust, Photography-based Digital Imaging Techniques for Museums – The 11th International Symposium on Virtual reality, Archaeology and Cultural Heritage, VAST, 2010, 10 – 11. <https://www.si.edu/mci/earlyphotography/references/VAST2010.pdf> (изтеглена информация на 08.01.2018 г.)

Stanco 2011: F. Stanco. Digital Imaging for Cultural Heritage Preservation – Analysis, Restoration, and Reconstruction of Ancient Artworks. Boca Raton, 2011. <https://www.crcpress.com/Digital-Imaging-for-Cultural-Heritage-Preservation-Analysis-Restoration/Stanco-Battiato-Gallo/p/book/9781138073791#googlePreviewContainer> (изтеглена информация на 15.01.2018 г.)

DIGITAL RESTORATION AND RECONSTRUCTION OF THE IMAGES AND DECORATION OF TWO CERAMIC VESSELS FROM THE ROMAN PERIOD

Vesselina Stoyanova

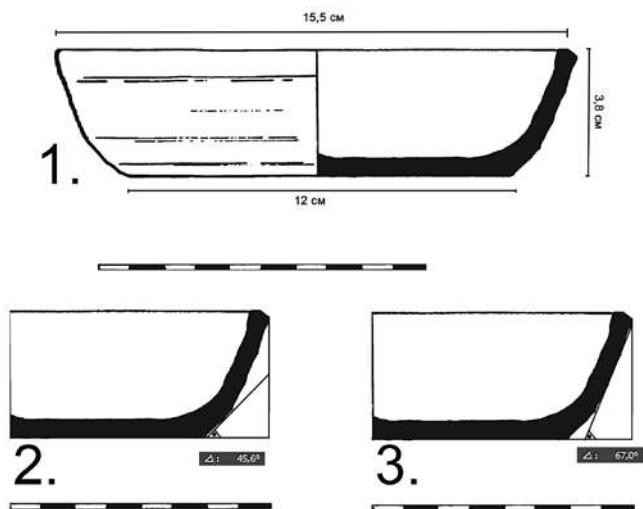
(Abstract)

The subject of this study are two ceramic bowls, unearthed in the 1960s in a grave in the tumulus in the Kalvaka area near the village of Butovo. The objects stir interest with the beautiful drawings on the inside surface, but the bowls were broken and the sherds were damaged due to secondary burning leaving the fragments slightly deformed. Moreover, this changed the initial colour of the clay, and the angoba and the depicted images were damaged irreparably (II. 1), (II. 3). The artefacts have been subjected to a labour-intensive restoration and the major problems appeared in the mismatch of the joins, thus it was not possible to reassemble the pieces seamlessly, therefore the resulting bonds are somewhat unstable. This prompted the restorers to resort to bonding with a material difficult to reverse, whose removal at present would damage the edges of the sherds beyond repair. Here comes the issue with contemporary restoration, as it would include actions that cannot be currently applied to the objects, considering not the condition of the ceramic body, but rather the images that might peel off, wash out or smear. Excluding any physical intervention, the point is how to improve the outer appearance and the quality of the objects, so that one can get a better idea of the images. Various elements and values of artefacts have been studied with contemporary techniques available in the Regional Museum of History – V. Tarnovo, namely photographing under magnification and varied illumination, including UV light, as well as X-ray capture. The results of this examination do not come close to those obtained with archeometry, nonetheless, they still provide guidance and information that cannot be perceived with the naked eye. A bowl depicting ascene of Heracles Resting no. 1415 A/TOM (II. 2) and a bowl with figural images no. 1416 A/TOM (II. 4) were digitally reconstructed. The method resembles the traditional painting and drawing on ceramic objects, only that in this case the point is to obtain a photorealistic model rather than a graphically simplified form. In this way we can see an approximation of what the ceramic objects must have looked like before being damaged, preserving at the same time the current condition of the objects. Digital restoration follows rules until the process reaches the stage of assumptions. Changes from this stage are considered a reconstruction. The objects were digitally processed with the image editing software Adobe Photoshop CS6 and were reconstructed on the principle of collage. All the photo material was converted in JPEG format and was gradually processed through the software in order to obtain refined images. The X-ray capture results were actively used in the reconstruction of bowl no. 1415 A/TOM (Fig. 6.4), (Fig. 6.6) and (Fig. 6.6). Provided the image is processed with other tools, the new colour data can offer a new perspective for the forms of decoration (Fig. 6.1), (Fig. 6.2) and (Fig. 6.3). With this object the basic work was focused on reconstructing the lines and aligning the colours. With bowl no. 1416 A/TOM the corrections included most of all colour reversal (Fig. 10.1) and (Fig. 10.2), in order to remove the dark spots (Fig. 10.3), (Fig.

10.4) and **(Fig. 10.5)**, and to recover the faded colours **(Fig. 10.6)**, **(Fig. 10.7)**. The colour spots in the drawings were repeated **(Fig. 10.8)** and all the lines were doubled and drawn anew **(Fig. 10.9)**. In the end all the cracks, damaging the image, were hidden. In order to achieve an all-round reconstruction the male portrait was also added on an analogy with the model opposite it **(II. 4)**.

Data about the two objects, relevant not only to the image processing, but also to the bowl-making technology and the origin of bowls, were used in the whole process of digital restoration and reconstruction. A more detailed observation of the objects provides a point of departure to compare them to one another. For the time being it seems that the two objects were not made at a local workshop.

The proposed reconstructions do not represent the authentic decoration of the two objects at a hundred per cent. Additional information about the decoration can be retrieved only if the bowls undergo further tests. What digital reconstruction achieves is to present the best readable image and to eliminate the visual noises precluding any direct analysis. Thus leaving only the pure image and composition to be examined and interpreted. More complex and delicate drawings cannot be restored physically in the traditional way. Therefore, digital reconstruction and visualization seems to be the only alternative.

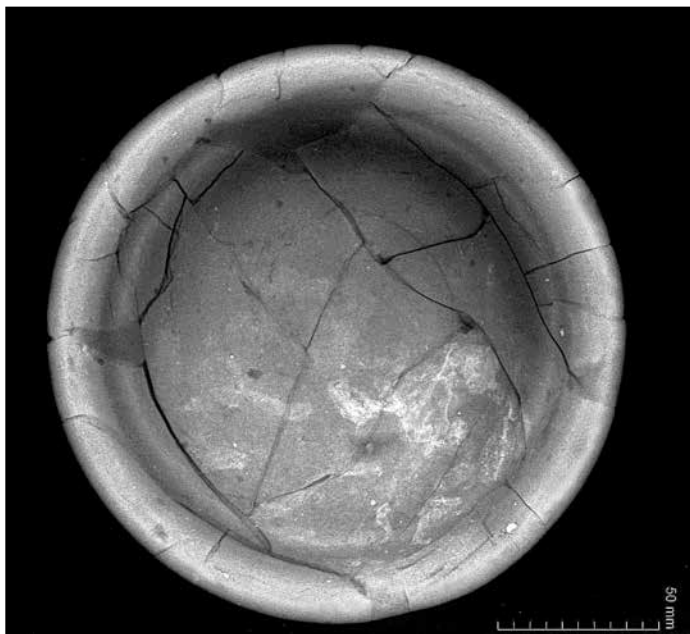
Обр. 1. Профил на паница № 1415 A/TOM – рисунки.
 1. Цял профил; 2. Първи ъгъл на изкачване от дъното – детайл;
 3. Втори ъгъл на източване на стените – детайл.

Fig. 1. The profile of Bowl No. 1415A/TOM – drawings.
 1. The whole profile; 2. The first angle rising from the bottom – a detail;
 3. The second angle in the shaping off the walls – a detail.

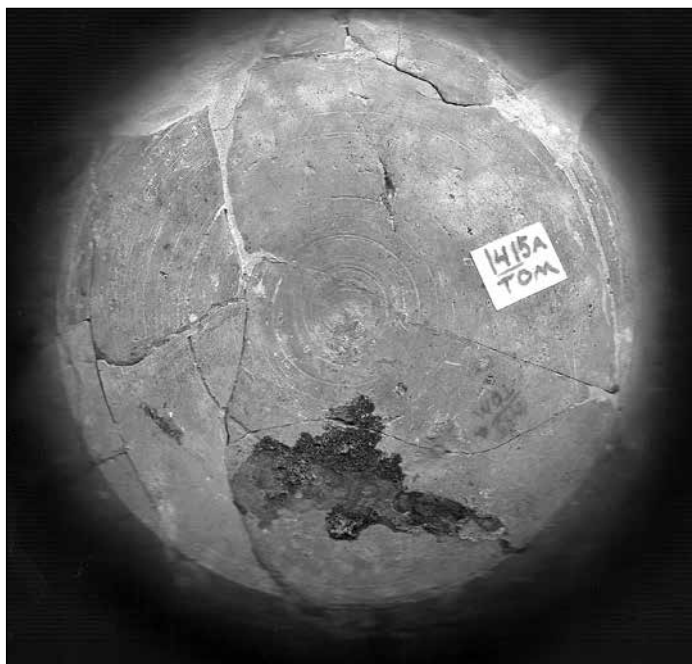

Обр. 2. Външен ръб на паница № 1415 A/TOM след осветяване с UV светлина – детайл.

Fig. 2. The external edge Bowl No. 1415 A/TOM after UV light treating – a detail.

Обр. 3. Вътрешността на паница № 1415 А/ТОМ – рентгенова снимка.
Fig. 3. The inside of Bowl No. 1415 A/TOM – a X-ray photo.

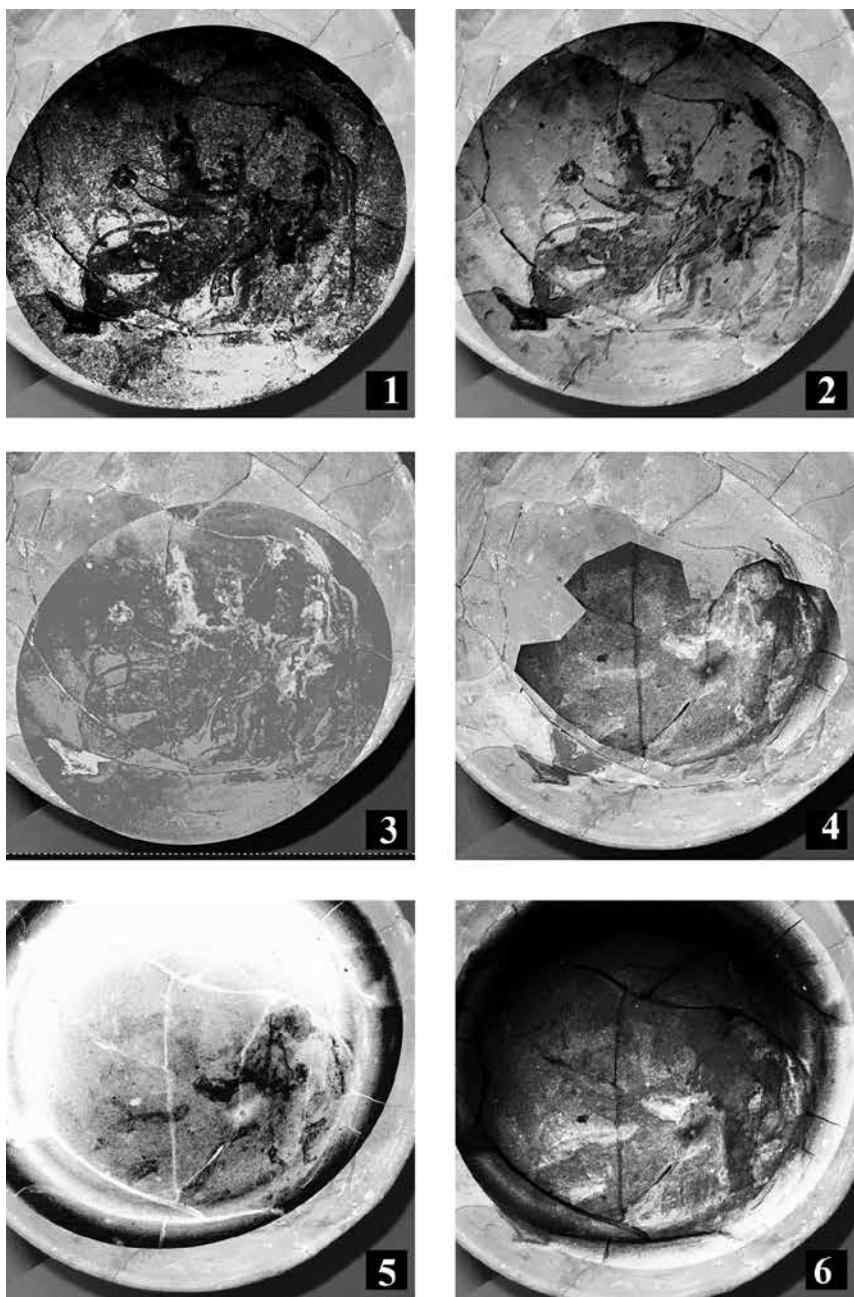

Обр. 4. Дъното на паница № 1415 А/ТОМ.
Fig. 4. The bottom of Bowl No. 1415 A/TOM.

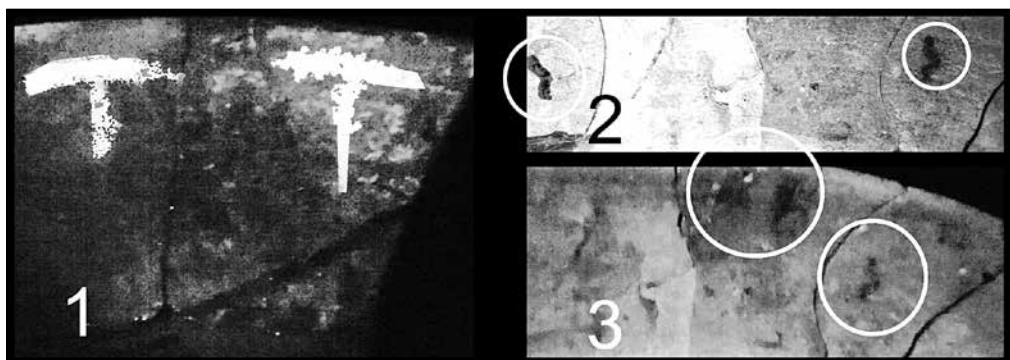

Обр. 5. Паница № 1415 А/ТОМ с положена цветна скала – детайл.

Fig. 5. Bowl No. 1415 A/TOM with a colour scheme applied – a detail.

Обр. 6. Етапи на реставрация на паница № 1415 А/ТОМ.
Fig. 6. The restoration stages of Bowl No. 1415 A/TOM.

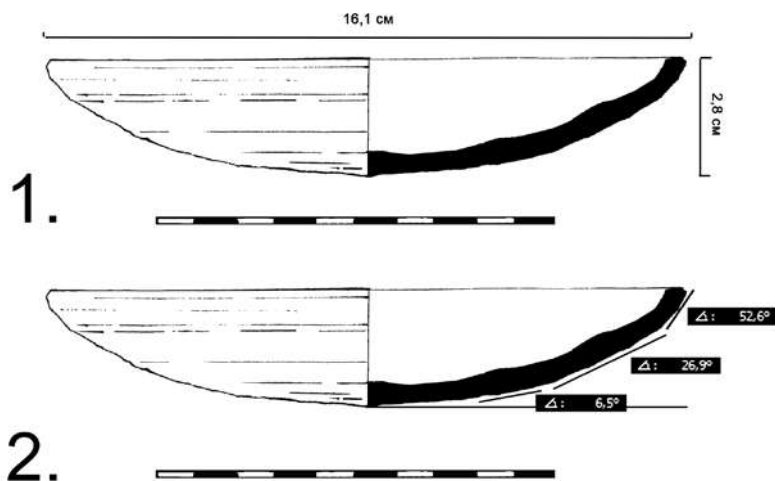

Обр. 7. Вътрешен ръб на паница 1415A/TOM – детайл.

1. Осветяване с UV лампа; 2. Осветяване със светкавица; 3. Осветяване с UV лампа.

Fig. 7. The internal edge of Bowl No. 1415A/TOM – a detail.

1. UV lighting; 2. Flash lighting; 3. UV lighting.

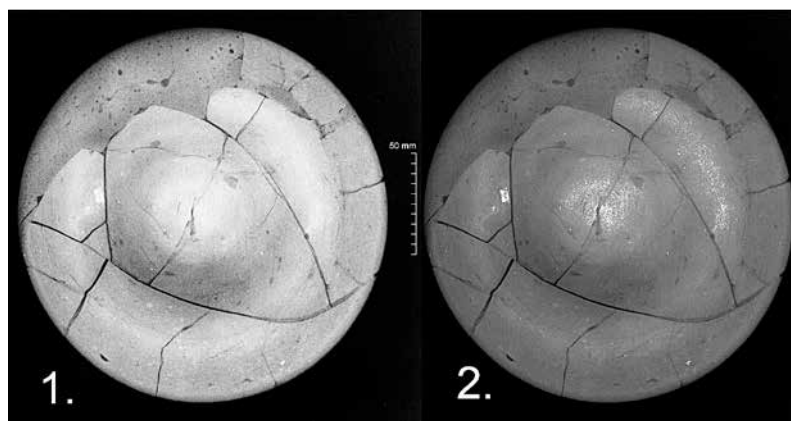

Обр. 8. Профил на паница № 1416 A/TOM – рисунки.

1. Цял профил; 2. Промяна на ъглите на профила.

Fig. 8. The profile of Bowl No. 1416 A/TOM – drawings.

1. The whole profile; 2. The changing of the angles of the profile.

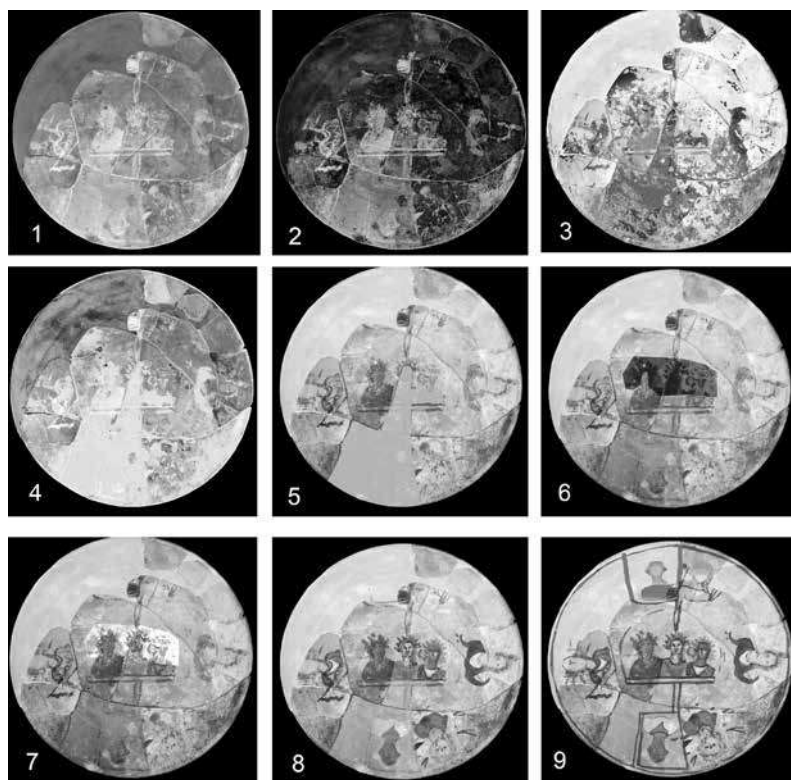

Обр. 9. Паница № 1416 А/ТОМ – рентгенови снимки.

1. С нормални стойности на осветяване; 2. Със силно контрастиране.

Fig. 9. Bowl No.1416 A/TOM – X-ray photos.

1. Regular light values; 2. Strong contrast.

Обр. 10. Етапи на реставрация на паница № 1416 А/ТОМ.

Fig. 10. The restoration stages of Bowl No. 1416 A/TOM.

СЪДЕБНАТА СИСТЕМА В СРЕДНОВЕКОВНА ИСЛАНДИЯ (930 – 1262/1264 Г.) – СЪЩНОСТ И СТРУКТУРА

Димитър Харбалиев

Историята на исландския народ започва около 870 г., когато норвежците Ингоулвур Артнарсон и Хьорлейвур Хроудмарсон заедно със своите семейства и приятели се заселват на отдалечения и допреди това безлюден остров Исландия. Това поставя началото на вълна от скандинавски заселници, жадни за земя. До 930 г. годните за обитаване части на острова са заселени, а независимото исландско общество вече е факт. В този момент, повлияни от правата на свободните хора в Скандинавия и Британия, исландците започват да изграждат своята съдебна система. В резултат се формира един добре уреден и сложен механизъм от съдилища. Той се стреми да поддържа реда в страната до 1262 – 1264 г., когато Исландия признава върховенството на норвежката корона. Поставена в този хронологичен период и взета в своята цялост, съдебната система е сред основните теми, които трябва да бъдат разгледани, за да се вникне в Исландското средновековие. Нещо повече – тя следва да обогати познанията на медиевиста за правораздаването в средновековната епоха. За да се постигне това, най-напред е необходимо да се обърне внимание на изворовите данни, които са толкова богати, че тяхното обработване се оказва трудоемка задача. Почти всяка исландска сага в някаква степен засяга съдебната система. Въпреки това след продължителни изследвания и анализи се изгражда един задоволителен образ на средновековния исландски съд, който отразява историческата действителност на острова, изпълнена с множество дребни и мащабни конфликти.

Специфично за средновековното исландско правосъдие е, че то действа единствено в областта на частното право. Причина за това е липсата на постоянни държавни органи. Така исландските съдилища разглеждат дела само между частни лица и се стараят да бъдат справедливи в своите решения. Това обаче невинаги води до прекратяване на насилието. Макар съдът успешно да разрешава дребни кавги, спорове и вражди, той не се оказва достатъчно ефективен при по-сериозни проблеми (Byock 1988, 69; Bagge 2014, 88). Често по време на продължителен конфликт участниците в него се обръщат към съда. Те обаче не целят да прекратят насилието, а да манипулират общественото мнение и така да унижат и ограбят своя опонент. В такива моменти делото представлява само маневра от ходовата линия на конфликта. Всичко това до голяма степен

се дължи на липсата на изпълнителна власт. Някои от нейните функции обаче могат да се открият в обществото. Привеждането в сила на наложената от съда присъда е дело, което най-напред се извършва от общността, към която принадлежи осъденият (семейство, род, приятели, съседи), и след това от цялото общество.

Друга характеристика на съдебната система в средновековна Исландия е, че съдебните процеси се провеждат на открито. Това дава възможност на страните по делото да покажат пред всички, че почитат законите, уважават своя опонент, не се страхуват от него и че твърдо застават зад своите убеждения. За да няма съмнения, всеки участник в съдебно дело трябва да положи клетва. Спазването на тези процедури и успехът в съда се отразяват благоприятно на репутацията и обществената позиция. Това обаче е тясно свързано с настроението на страничните наблюдатели, заинтересовани по една или друга причина от съдебната полемика. Всеки свободен исландец има право да присъства на съдебно дело, да изрази мнение и да аргументира своята концепция за справедливост, дори и да не е пряко засегнат от делото. Ниската популация и ограничените ресурси на острова водят до ситуация, в която всеки един междуличностен или междугрупов конфликт се отразява върху общността по един или друг начин. Това е и причината исландците живо да се интересуват от случващото се най-напред в техния регион, а след това и в цяла Исландия. Освен това тяхното пристрастие често се оказва определящо за съдебните решения. Колкото по-многобройни, популярни и заможни са *привържениците* (*þingmaðr*)¹ на някоя от страните по делото, толкова по-големи са нейните шансове за успех. Съществена част от социалните и политическите взаимоотношения в страната се базират именно на този механизъм.

При съдебно дело между обикновени *фермери* (ед.ч. – *bóndi*; мн.ч. – *bændr*) участниците в него се обръщат за подкрепа към високоставените представители на обществото – *старейшините* (ед.ч. – *goði*; мн.ч. – *goðar*). Това са формирани по естествен път лидери, които изпъкват чрез своята мъдрост, познания върху законите, политическата си съобразителност и религиозните си функции (Nordal 1990, 77). Всеки свободен исландец, притежаващ земя, има право да избере свой старейшина и да стане негов привърженик. По този начин се полага начало на отношенията старейшина – фермер, които са присъщи за средновековното исландско общество. Те се изразяват в предоставянето на взаимна подкрепа по време на напрегнати ситуации, събрания и съдебни дела. По силата на тези отношения фермерът може да разчита на помощта на своя старейшина и неговите привърженици. Успехът в съда често зависи от репутацията на старейшината, която зависи от броя и социалното положение на неговите привърженици, както и от уменията му да тълкува законите. Старейшината на свой ред може да се възползва от отношенията с фермерите, за да забогатее (Karlsson 2000, 24). Например, ако фермер бъде лишен от целия си имот по време на поземлен спор със свой съсед, той може да изпадне в положение, при

което трябва да „купи“ застъпничеството на популярен старейшина. Цената обикновено е целият спорен парцел или голяма част от него. Ако делото се окаже успешно, фермерът се оказва без печалба. В някои екстремни ситуации той дори може да се окаже лишен от наследствения си имот. И понеже земята в Исландия е оскъдна, той продължава да обработва този парцел земя, но срещу натурален данък (Byock 1988, 168 – 173). Фермерът обаче запазва свободния си статут. Ако не е доволен от действията на своя старейшина, той има право да го замени с друг и дори да заживее на ново място. Именно това е механизмът, който възпира появата на феодализъм в средновековна Исландия. Всеки старейшина се страхува да не остане без привърженици, защото това би го принизило до обикновен фермер. Поради това всеки от тях се старае чрез дарове, пирове и обещания за приятелство да привлече на своя страна възможно най-много хора. Тази надпревара може да прерасне в трескаво и насилствено осигуряване на подкрепа – явление, което се забелязва през XII – XIII в. В *Saga за исландците* (Íslendinga saga) се описва как Колбейн Младия заедно със 100 души отива в стопанството на Халфдан, за да потърси неговата помощ. Първоначално Халфдан отказва, но след като е заплашен, той и неговите братя преминават на страната на Колбейн (Sturlunga saga 1970, 321 – 322).

Що се отнася до структурата на средновековната исландска съдебна система, малко се знае за нейната ранна форма. Опитите за обществено саморегулиране в началото на X в. водят до образуването на местни, общодостъпни и равноправни годишни събрания, известни като *тингове* (þing). Те се провеждат веднъж годишно през пролетта или лятото на точно определени места и продължават близо седмица (Byock 1988, 59). Характерно за тях е, че притежават съвещателни и съдебни функции, като всеки отделен тинг е снабден с тричленно председателство, съставено от старейшини. На тези събрания се провеждат открити съдебни дела, чийто регламент до голяма степен преповтаря този в Норвегия. На този ранен етап успехът и провалът вече са тясно свързани с общественото мнение. Съдебните задължения на председателите са да изслушват всеки съдебен иск, след което да назначат съдии, които да се произнасят по делата. Така те запазват авторитета си непокътнат, без да взимат решения, които могат да навредят на репутацията им.

От друга страна, събранията в страната не действат съгласувано. Те упражняват и прилагат различни разновидности на обичайното право, което води до редица негативни последствия. Все по-осезаемо започва да се усеща необходимостта от приемането на единен закон. Това се случва малко преди 930 г. Исландският историк Ари Торгилсон Мъдрия (1067 – 1148 г.) описва това събитие в своята *Книга за исландците* (Íslendingabók) по следния начин:

„И когато Исландия била заселена нашироко, мъж от изток на име Улф-лъутур донесъл тук закони от Норвегия, които били наречени „Закони на Улфлъутур“ ... Повечето от тези закони бяха изградени върху „Законите на Гюлатинг“² и по съветите на Торлеифур Мъдрия, син на Кари Строгия,³ кой-

то посочвал къде трябва да се добавят или премахват неща, или да се изразят по различен начин“ (The Book of Icelanders 2006, 4)⁴.

След установяването на единен закон събранията продължават да имат недостатъци, най-големият сред които е неспособността да уреждат отношенията между хора, обитаващи различни региони. Това налага изграждането на национално събрание. То се формира през 930 г. и носи името *Алтинг* (Alþingi) (Johannesson 1974, 35 – 93). Според споменатата вече „Книга за исландците“ Улфлюотур вдъхновява и това събитие. Там дори се споменава, че той е и първият негов председател (The Book of Icelanders 2006, 5), но тези сведения често се подлагат на критика (Jones 1986, 144 – 145). Безспорна е ролята на това събрание, което превръща Исландия в политическа единица и поставя началото на нов период в исландската история.

Алтингът е ежегодно представително и общодостъпно събрание със съдебни и законодателни функции. За разлика от другите събрания то има национален характер и на него могат да присъстват хора от цялата страна. Започва в средата на юни и трае две седмици, като винаги се провежда на място, наречено *Тингвелир* (Þingvellir). То представлява плитък разлом в западната част на Исландия, образуван от континенталния дрейф между северноамериканската и евразийската тектонични плочи. Мястото навярно е избрано, защото е леснодостъпно, живописно, предлага завет, дървесина и обилна паша за конете и добитъка. Близките водоеми – река Оксарау (Öxará) и голямото езеро Тингвалаватн (Þingvallavatn), изобилстват от риба и са източник на питейна вода. Всичко това е от значение, защото, докато трае събранието, мястото се препълва с хора и се превръща в най-мощното национално събитие. Там се завързват приятелства, заплитат се интриги, създават се, подсилват се или се развалят всякакви по вид взаимоотношения, разпространява се информация, разказват се саги и се извършват търговски дейности. Понякога се стига дори до въоръжени сблъсъци поради липсата на забрана за носене на оръжие⁵.

През първите тридесет години от своето съществуване (930 – 960 г.) Алтингът е в процес на постоянни реформи. Онова, което не се изменя, е неговото ядро. То представлява съвет от 36 старейшини, всеки от които притежава *старейшинство* (goðorð). Това е нетериториална сфера на влияние над фермери, която може да се предава в наследство, да се продава или подарява (Byock 2002, 4). С времето някои от старейшинствата се поделят, което на свой ред води до увеличаване на старейшините. На Алтинга обаче трябва да присъства по един старейшина от всяко старейшинство, като той обикновено е по-заможният и по-уважаваният. Измежду представителите на съставения по този начин съвет също се забелязват разлики в материалното и общественото положение (Benediktsson 1974, 172 – 186; TCHS 2008, 214). Въпреки това, докато трае събранието, съществува равенство. Така гласът и мнението на всеки старейшина се взима под внимание (TCHS 2008, 214).

Съдът, който се формира и провежда по време на Алтинг, наподобява този по време на споменатото вече норвежко събрание Гюлатинг⁶. За разлика от него обаче съдилището на Алтинга е от висша инстанция и разглежда дела от цялата страна. То се формира, като всеки от Съвета на старейшините избира по един от своите привърженици, който трябва да отговаря на определени изисквания – да е над 12-годишен, да има постоянно местожителство и да е доказано отговорен към своите задължения и клетви (Byock 1988, 67). По този начин се образува орган от 36 съдии, който е с временен характер. След края на събранието той се разпуска, а на следващата година се формира нов. Изборът на съдии се провежда на втория ден от началото на всеки Алтинг, а на третия се изслушват възраженията към него. Ако бъдат посочени достатъчно обективни причини (например родствени връзки с някоя от страните по определено дело), избран вече съдия може да бъде заменен с друг. След това съдилището започва да заседава и да разглежда съдебните дела. Що се отнася до старейшините, тяхното положение тук е същото, каквото и по време на регионалните събрания – те навярно могат да влияят върху съдебните решения, но отговорността при даването на присъди пада изцяло върху плещите на съдиите.

По време на съдебните дела съдиите имат право да проучват фактите и да претеглят доказателствата. Крайните решения те взимат след анонимно гласуване. Ако поне шестима от тях са на противоположно мнение, не се достига до решение и делото изпада в застой. Съдиите обаче трябва да се съобразят с общественото мнение, за да бъдат избегнати евентуални обществени недоволства. Съдът се превръща в място, на което всяка от страните по делото публично представя своите доводи, с надеждата да спечели възможно най-много привърженици и по този начин да извлече максимум ползи за себе си. Това понякога води до игнориране на справедливостта и на свой ред до неефективност на съдебната система. За да подсилят своите тези, съперниците имат право да привлекат на своя страна до 12 свидетели. Те изпълняват ролята на гаранتي и застъпници, които не е задължително да са очевидци на събитието, подбудило делото. Свидетели трябва да има и в случаи на компургация⁷, както и при всяко извънсъдебно споразумение между враждуващите страни (Bagge 2014, 88).

Освен Висшия съд на Алтинга заседава и *Законодателен съвет* (Lögrétta). Той се състои от 36-те исландски старейшини, всеки от които е придружен от двама свои съветници – общо 108 души. Право на глас обаче имат само старейшините. Тяхната задача е да формулират и приемат нови закони, а също да доразвиват и тълкуват старите (Karlsson 2000, 22; Miller 1984, 97 – 99). В редки случаи този съвет може да анулира съдебни присъди и дори да разреши пренебрегването на определени закони (Nordal 1990, 80).

Председателят на Законодателния съвет се нарича *законовед* (lögsögumaðr; lögmaðr) (Laws of Early Iceland 1980, 187 – 188; Johannesson 1974, 63 – 66; Línal 1984, 124 – 130) – единствената платена длъжност в Исландия през разглежданя период. Той се избира за мандат от три години и основната му функция е

по време на всеки Алтинг да рецитира по памет пълните процедурни правила на събранието, както и 1/3 от законите на страната (Laws of Early Iceland 1980, 51). Той също е длъжен да актуализира знанията си и да оповестява устно всяка промяна в закона възможно най-скоро, след като тя бъде извършена. След като изтече мандатът му, на негово място може да бъде избран друг. Това обаче се случва рядко, като тази позиция обикновено се заема за повече от един мандат. Тя носи определен престиж и обществено положение, но не предоставя власт, както по време на събранието, така и извън него. Компетентността на законоведа му създава име, поради което той може да бъде привлечен за арбитър по заплетени съдебни казуси (TCHS 2008, 214). Понеже той е без съдебни функции, има право като всеки присъстващ да взема страна в съдебни спорове и да участва в полемики по време на Алтинга, без това да влияе на съдебните решения.

Информацията за законите, които се прилагат през X – XI в., е оскъдна и противоречива. Това се дължи на факта, че през този период те се съхраняват единствено в паметта на хората и се предават вербално. В началото на XII в. исландците навлизат в период на книжовен разцвет, като запазването на историческия опит мотивира съставянето на първите исландски саги. В тази обстановка, през 1117 г., започват да се записват и исландските закони. Веднага се налага правилото, че всеки записан върху пергамент закон се приема за действащ (Durtgenberg 1992, 80). Оригиналният ръкопис обаче не оцелява през вековете. Вместо това законите достигат до съвременните изследователи благодарение на преписите, направени в периода 1250 – 1270 г., известни като *Кралската книга* (Konungsbók) и *Книгата от Стадархоул* (Staðarshólsbók). Обединени, тези два ръкописа формират корпуса от средновековни исландски закони, наречен *Закони на сивата гъска* (Grágas)⁸. В закона има дял, който по изключение трябва да се рецитира всяка година по време на Алтинг. Той се отнася за процедурните правила на съда и дава да се разбере, че законът застава на страната на онези, които спазват процедурите.

Фиксираните и развиващи се правила създават чувство за сигурност и уважение към съдебната система. Първите доказани допълнения в закона се извършват през XII – XIII в., когато църквата се намесва в законодателството и въвежда наказания за престъпления срещу вярата и клира. За пръв път се появяват формулировки, според които вреда може да се извърши не само върху индивид и имущество (Bagge 2014, 89). Това води до промяна на концепцията за престъпление и до идеята за субективна вина, което означава, че мотивът за извършване на престъпление трябва да се третира като криминално намерение. Дълго време делата, в които участват представители на клира, се разглеждат от съдебна система, в която епископите и техните представители не се ползват с преференции. С времето обаче църквата налага някои от своите виждания, като например отхвърлянето на компургацията (Fonnesberg-Schmidt 2007, 163). Но основните промени върху исландската съдебна система настъпват, след като

страната попада под властта на норвежката корона (1262/64 г.). Налага се ново законодателство, което се базира на норвежкото публично право и се ръководи от кралски представители.

Що се отнася до съдебната система, реформите в нея продължават и през 60-те години на Х в. Първата промяна настъпва около 960 г., а „Книга за исландците“ я описва по следния начин:

„Тогава страната беше разделена на четири части, така че имаше по три събрания във всяка част, и на всяко място членовете на събранието трябваше да провеждат съдебните дела заедно. Освен това имаше четири събрания в северния регион, защото северняците не биха се съгласили на нищо друго“ (The Book of Icelanders 2006, 7).

От този абзац става ясно, че Исландия е разделена на четири големи региона. Те са наречени „източен“, „западен“, „северен“ и „южен“ според своето разположение. В границите на всеки от тях попадат по три отделни районни (местни) събрания, които се припокриват със старите тингове, но започват да се наричат *пролетни събрания* (várþing). Изключение от това правило се забелязва в северния регион, където има четири такива събрания. Общо тринадесет на брой за цялата страна, те се свикват всяка година през месец май и обикновено продължават около седмица. Председателството им все още се състои от по трима старейшини, които избират общо дванадесет съдии. Районните съдилища обаче вече се съставят от две половини – съд, който разглежда обвинения за нанесена вреда, и такъв за изплащане на дългове⁹ (Byock 2001, 171). Освен това на тези събрания се избират и тримата старейшини, които трябва да представляват района и региона на годишния Алтинг. Всеки от тях избира по двама съветници измежду доверените си хора (TCHS 2008, 215). Така всеки регион изпраща на Алтинга по 9 старейшини и 18 съветници с изключение на северния, който изпраща 12 старейшини и 24 съветници. По този начин Алтингът вече се състои от 39 старейшини и 78 съветници (Хяулмарсон 2007, 26). След известно време, с цел да се избегнат конфликти и да се постигне баланс, всеки от регионите започва да изпраща по 12 старейшини и 24 съветници. Така общият брой на старейшините по време на Алтинг става 48, придружени от общо 96 съветници (Karlsson 2000, 66). Когато към тази група се добави законоведът, а след 1106 г. и двамата епископи, общият брой на заседаващите в Законодателния съвет по време на Алтинг възлиза на 147 души¹⁰ (Nordal 1990, 83; TCHS 2008, 215; Sigurdsson 2007, 173 – 187).

По отношение на съдебната система следващата промяна настъпва около 965 г., когато исландците разбират, че малките местни съдилища не са особено ефективни при прекратяването на конфликти¹¹. За да се предотврати това, на Алтинга се учредяват четири *регионални съдилища* (fjórðungsdómar), предназначени да разглеждат дела от четирите исландски региона. В тях заседава група от 36 съдии¹² (Johannesson 1974, 66; Byock 1988, 67; Benediktsson 1974, 180). Така Алтингът вече се състои от Висш съд, Законодателен съвет и че-

тири регионални съдилища. Постепенно значението на пролетните съдилища започва да избледнява, като те се ангажират единствено с дребни местни дела (Johannesson 1974, 49 – 52, 66 – 70, 74 – 82).

В периода 1004 – 1030 г. се осъществява друго нововъведение. Висшият съд на Алтинга започва да се нарича *Пети съд* (Fimmtardómr) (Laws of Early Iceland 1980, 83 – 84). Нововъведението е предимно административно, като той се произнася по дела, неразрешени от четирите районни съдилища. Освен това разглежда дела за приютяване на престъпници, избягали роби, за клетвопрестъпничество и подкупи (TCHS 2008, 215; Laws of Early Iceland 1980, 84). Неговата юрисдикция продължава да обхваща цяла Исландия, което запазва висшата му инстанция. Броят на съдиите в него е 48, като всеки старейшина, участващ в Законодателния съвет, избира по един от тях (Miller 1990, 18; Nordal 1990, 83). Освен това от кодекса „Законали на сивата гъска“ се забелязва, че през XII – XIII в. в Исландия функционират други 5 местни съдилища, всяко от които има определено предназначение. Това са:

- *Ливаден съд* (Engidómr) – отговаря за уреждането на поземлени неразбирателства (Laws of Early Iceland 2000, 105 – 114).

- *Генерален съд* (Afrettdómr) – отговаря за уреждането на конфликти, възникнали за пасища (Laws of Early Iceland 2000, 455 – 460, 488 – 494).

- *Комунален съд* (Hreppadómr) – отговаря за конфликти, възникнали в малките общности (Laws of Early Iceland 2000, 188 – 191).

- *Енорийски съд* (Prestadómr) – отговаря за конфликти, които включват представители на клира (Laws of Early Iceland 1980, 200).

- *Конфискационен съд* (Fértinsdómr) – отговаря за конфискацията на имота на поставен извън закона индивид (Laws of Early Iceland 1980, 88 – 90, 92 – 93, 95 – 97, 112 – 116, 118 – 119).

Макар на пръв поглед тези съдилища да изглеждат важни за исландското общество, никое от тях не се споменава в исландските саги с изключение на Конфискационния съд. Това ограничава информацията за тях и обществената им роля остава неясна.

През IX – X в., по време на исландската християнизация на острова се забелязва и наличието на съдебни изпитания. Те се прилагат в редките случаи, в които по време на съдебно дело не става ясно дали обвиняемият е извършил това, за което е обвинен. В *Сага за хората от Лаксдал* (Laxdæla saga) се открива рядък пример за езическо съдебно изпитание. Според него, за да докаже правотата си, обвиняемият трябва да премине успешно през малка „Λ“-образна арка, изградена от едно-единствено продълговато парче торф с прикрепени към земята краища (CSI 1997, Vol. V, 19 – 21; Miller 1988). В сагата дори се посочва, че резултатът от него трябва да се смята за равнозначен на резултата от християнско съдебно изпитание. То на свой ред, макар и познато още от езически времена, навлиза в Исландия от Западна Европа през XI в. и представлява изпитание чрез *носене на нагорещено желязо* (járnburðr). Според него

обвиняемият трябва да държи с голи ръце нагорещено до червено парче желязо в продължение на определено време или да измине с него някакво разстояние. Податките за тази практика обаче са оскъдни (Sturlunga saga 1970, 70, 145; CSI 1997, Vol. II, 122; Сага за Фарьорците 2017, 66), като не става ясно дали се взимат под внимание раните на ръцете като знак за вина¹³. Доколкото е известно, за да бъдат приети думите на ответника за достоверни, изпитанието просто трябва да бъде успешно извършено пред свидетели. Тази практика е забранена през 1215 г. от Четвъртия латерански събор, но продължава да се практикува в Исландия до средата на XIII в.

Наличието на законодателна и съдебна власт предполага и изпълнителна. Такава обаче не съществува в Исландия под формата на функциониращ държавен орган, а по-скоро притежава едни твърде общи и неясни форми, които я отдалечават от общоприетата концепция. Поради това страната не се развива дотам, че да повдига обвинения като институция при неспазването на обществените порядки или при посегателства срещу нея. Ако при извършване на каквото и да е престъпление не бъде повдигнато обвинение, то остава без съдебни последици. Писмените доказателства сочат, че средновековните исландски съдилища разполагат с ограничен набор от наказания. Най-общо казано, те се изчерпват с изплащането на обезщетение, компенсация или кръвнина и с поставянето на личността извън рамките на закона за определен период от време.

Изплащането на обезщетение или някакъв вид глоба е най-често налаганото съдебно и извънсъдебно наказание. То обикновено се прилага при дребни провинения и спорове, с цел да се предотвратят ответни действия от страна на пострадалия и неговия род¹⁴. Понякога обаче подобни плащания се налагат при по-сериозни провинения и по време на ожесточени конфликти. Но в такива ситуации паричните санкции рядко решават проблемите и прекратяват враждите. Исландските саги описват и случаи, при които в момент на безизходица пострадалият предава правото върху цялото обезщетение на трета страна в замяна на услуга или подкрепа в съда¹⁵. Оказва се, че понякога победата е по-важна от материалната изгода. Забелязва се и още една специфична практика. Тя се нарича *самоосъждане* или *самооценка* (sjálfðæmi) и чрез нея загубилата страна в конфликта доброволно предоставя на победителя правото сам да обяви размера на компенсацията, която трябва да му бъде изплатена. Това се прави, когато двете страни нито желаят да загубят социално положение, нито да злепоставят своя опонент. Предоставянето на самоосъждане се смята за достойно дело заедно с обявяването на неговия размер в разумни граници (Byock 2002, 13).

Най-строгото съдебно наказание в средновековна Исландия е поставянето на осъдения извън рамките на закона и обществото за определен период от време¹⁶. Това е позор за личността и неговия род. В резултат осъденият трябва да заживее сам в пустошта. За да се подсили чувството за изолация, законът постановява, че никой няма право да го подслонява или да му оказва каквато и

да е помощ. От друга страна, безправieto на такъв човек се подчертава от това, че всеки свободен исландец може да отнеме живота му, без да носи съдебна отговорност. Обществото дори приема подобно действие като героичен подвиг, достоен за възхвала. Посичането на човек, поставен извън закона, най-често се извършва от страна на онези, които са потърпевши от неговите действия. Поради това може да се твърди, че поставянето извън закона до определена степен дава право на легално отмъщение, без да се очакват съдебни последици. Така то може да се смята за равнозначно на смъртно наказание, като осъденият е оставен изцяло на милостта на суровата исландска природа и благосклонността на хората. Въпреки това понякога поставянето извън закона може да се окаже неефективно решение, защото невинаги има хора, заинтересувани от отнемането на живота на осъдения. Така той се превръща в скитник, склонен да извърши насилие, за да се сдобие с храна и подслон. Дори се сформират групи от такива хора, които действат предпазливо, но организирани.

Поставянето извън закона е присъда с три основни разновидности, различаващи се според своята продължителност (Byock 1982, 219 – 220; Byock 1988, 29 – 30; Ingvarsson 1970, 94 – 173, 339 – 348). Най-леката и най-често срещаната от тях се дава за период от три години и се определя като краткотрайна¹⁷. Дава се в резултат от престъпления със средна тежест, а в „Закони на сивата гъска“ се посочват пет вида посегателства, които могат да доведат до нея (Laws of Early Iceland 1980, 25). Осъденият на този вид наказание може да напусне Исландия, за да запази живота си и да се завърне, след като изтекат трите години. Докато уреди заминаването си съдът може да ограничи неговото придвижване и дори да му предостави неприкосновеност. В известен смисъл осъденият, който напусне острова по този начин, може да се определи като *изгнаник* (*útleðgar*). Такава възможност присъства и при втората разновидност на това наказание, според която личността се поставя извън закона за период, по-дълъг от три години. Напусналите острова по този начин обикновено се отправят към Норвегия. През X – XI в. те често се включват в норвежки викингски експедиции и дори могат да станат част от свитата на норвежкия владетел. Всичко това предоставя пред изгнаника възможности да забогатее. Ако се завърне в родината си след изтичането на присъдата, той бива реабилитиран и приет от обществото като достоен и уважаван човек, стоически изтърпял наказанието си и оцелял. Но ако не се завърне, той автоматично се приема за страхливец или за мъртъв. През XII – XIII в. напускането на Исландия става все по-рядко и така поставените извън закона все по-често започват да се скитат из острова.

Най-тежкото съдебно наказание, напълно заличаващо средновековния исландец като социален индивид, е доживотното поставяне извън рамките на закона¹⁸. При издаването на подобна присъда всичко, коментирано по-горе за този вид наказания, се налага с перманентен ефект. Освен това се сформира и споменатият вече „Конфискационен съд“. Той отнема цялото имущество на

осъдения и по този начин лишава неговото семейство от собственост. Конфискуваното движимо имущество се предоставя на победителя в съдебното дело, а недвижимото се преразпределя между хората в региона. Освен това децата на осъдения се обявяват за незаконни и се лишават от претенции за каквото и да е наследство¹⁹. След като доживотно поставеният извън закона бъде убит или почине, той се погребва без ритуал и почести.

Реформите, които започват през 60-те години на X в., учредяването на Пети съд през първата четвърт на XI в., както и преобразуванията от XII – XIII в. целят да коригират несъвършенствата на първоначалната съдебна система и същевременно да я актуализират според постоянните промени в исландското общество. В резултат се изгражда една стабилна и централизирана мрежа от съдилища, която обвързва исландците с кодифицираното обичайно право. Въпреки това не всички спорове се решават в съда. При анализирането на 520 случая на конфликти, описани в сагите, швейцарският историк А. Хеслер посочва, че 297 от тях се решават извън съда, 119 приключват чрез съдебно решение, а останалите 104 чрез арбитраж. От онези, които приключват в съда, 50 завършват със съдебна присъда, 9 остават неразрешени, а 60 приключват чрез арбитраж (Heusler 1911, 99). Ако тези данни бъдат приети за легитимни, конфликтите, които приключват чрез съдебно решение, се оказват малък процент. Изглежда, че съдебната система, макар многообразна и стриктна, често се оказва неефективна, особено при мащабни и ожесточени конфликти. Това се дължи на липсата на държавни институции и органи, свързани с изпълнителната власт – един от най-големите минуси на средновековна Исландия. Исландците добре осъзнават, че невинаги наложените присъди се оказват ефективен начин за прекратяване на насилието. Те разчитат предимно на извънсъдебни споразумения, които се извършват бързо и се манипулират по-лесно от съдебните дела. Тези събития обаче рано или късно се оповестяват, а общественото мнение е определящо за репутацията и социалната позиция на острова. Така всеки трябва да се съобразява с обществените норми, които до голяма степен изграждат исландските закони. Оказва се, че голяма част от исландците присъстват на годишните събрания и взимат участие в съдебните дела, но не с цел да решат възникналите проблеми и да ограничат насилието, а по-скоро да демонстрират обществено присъствие и положение. Съдебната система – единствената функционираща исландска институция, не постига своите цели докрай поради липсата на изпълнителна власт. Въпреки това тя се оказва незаменим обществен крепител и единствената структура, която придава на исландското общество някакво чувство за ред. Може би това е и причината, поради която средновековните исландци са така обсебени от своята съдебна система и закони. Така Исландия предоставя рядък средновековен пример за общество, в което законът и редът се спазват без наличието на владетел и стабилна изпълнителна власт.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ За улеснение всеки превод от исландски език в текста се изписва в курсив. При първото споменаване на специфичен термин, топоним или заглавие на извор в текста, той също се изписва в курсив. Непосредствено до тях в скоби се изписват исландските им еквиваленти. Всички преводи от исландски език, поместени в текста, са дело на автора.
- ² *Законите на Гюлатинг* (Gulatingslög) са норвежки закони, съставени през първата половина на Х в. Те се прилагат върху населението по западното крайбрежие на Скандинавския полуостров.
- ³ Името на Торлейфур Мъдрия се споменава от *Снори Стурлусон* (Snorri Sturluson) в *Сага за Хаукон Добрия* (Saga Hákonar góða), която е част от компилацията *Земен кръг* (Heimskringla). За Торлейфур се говори като за съветник на крал Хаукон Добрия (935 – 961 г.) и като за един от съставителите на „Законите на Гюлатинг“. Все още не е ясна неговата роля в изграждането на исландските закони (Benediktsson 1974, 170 – 171).
- ⁴ Коментари върху този текст дават Сигурдур Нордал (Nordal 1942), Гунар Карлсон (Karlsson 2000, 20) и Йоун Хяулмарсон (Хяулмарсон 2007, 25).
- ⁵ За въоръжен сблъсък по време на Алтинг виж Глава 145 от *Сага за изгарянето на Нял* (Brennu-Njáls saga) (CSI 1997, vol. II, 286 – 293).
- ⁶ Начинът, по който то функционира, се загатва в староисландското произведение *Сага за Егил Скала-Гримсон* (Egils saga Skallagrímssonar) (CSI 1997, vol. I, 104 – 109).
- ⁷ Компургация – сваляне на обвинението след полагане на клетва. Обвиняемият трябва да се закълне, че е невинен, и след това да представи свидетели, които да потвърдят думите му.
- ⁸ Необичайното наименование „Закони на сивата гъска“ (Grágas) първоначално се дава на колекция норвежки закони. През XVI в. това име по погрешка се използва за кодексите със средновековни исландски закони, които обаче продължават да се наричат така и до днес.
- ⁹ На исландски език съдът, който разглежда обвинения за нанесена вреда, се нарича sóknarthing, а този за изплащане на дългове – skuldathing.
- ¹⁰ Законоведът и епископите нямат право на съветници.
- ¹¹ Според закона всяко престъпление трябва да се разглежда от съда на онова пролетно събрание, което се намира най-близо до мястото на неговото извършване. Ако някоя от страните по делото обитава друг регион, възниква противоречие относно това, от кое съдилище трябва да бъде разгледано делото (Byock 1988, 65).
- ¹² От наличната информация не става ясно дали всяко регионално съдилище се състои от 36 съдии, или това е общият им брой.
- ¹³ В Западна Европа този вид наказание се нарича *Божия съд* (Judicium Dei) – процедура, която се базира на вярването, че християнският бог ще помогне на невинния да извърши изпитанието, без да се нарани.
- ¹⁴ Примери за това се откриват в Глави 36 – 45-а от *Сага за изгарянето на Нял* (CSI 1997, Vol. I, 107 – 141) и в Глава 13-а от *Сага за Храпнкел, жрец на Фрейр* (Hrafnkels saga freysgoða) (CSI 1997, Vol. V, 267).
- ¹⁵ Примери за това се откриват в 7-а глава от *Сага за хората от Ваупнафиорд* (Vopnfirðinga saga). (CSI 1997, Vol. IV, 320 – 322), в 3-а глава от *Сага за хората от Ейри* (Eyrbyggja saga) (CSI 1997, Vol. V, 168 – 170), и в редица други.
- ¹⁶ Съществуват няколко думи в староисландския език, които се използват за назоваване на онзи, поставен извън рамките на закона. Една от тях е utlegð, която буквално се превежда като „лежа“ или „спя навън“. Тя е синоним за „поставяне извън обществото“. Друга е skoggangr, която означава „бродещ в гората, горянин“. Тя набляга на това, че наказанието

принуждава човека да живее сред дивата природа. Относно терминологията виж речника към книгата на Р. Келог и Дж. Смайли (Kellogg, Smiley 1997, 649 – 660).

¹⁷ На исландски език този вид наказание се нарича *flórbaugsgarðr*.

¹⁸ Терминът, който се използва за човек, осъден доживотно да бъде извън закона, е *skoggangr*.

¹⁹ Пример за това се открива в 4-а глава от *Сага за Торгилс и Хафлиду* (*Þorgils saga ok Hafliða*) (Sturlunga saga 1974, 29).

ЛИТЕРАТУРА

Сага за Фарьорците 2017: Сага за Фарьорците. И. Иванов (прев.). В. Търново, 2017.

Хяулмарсон 2007: Й. Хяулмарсон. История на Исландия. От заселването до наши дни. София, 2007.

Bagge 2014: S. Bagge. Cross&Scepter. The Rise of the Scandinavian Kingdoms from the Vikings to the Reformation. Princeton, Oxford, 2014.

Benediktsson 1974: J. Benediktsson. Landnám ogupphafallsherjarríkis. – In: Saga Íslands I. S. Línal (Ed.), Reykjavík, 1974, 153–196.

Byock 1982: J. Byock. Feud in the Icelandic Saga. Berkeley, Los Angeles, London, 1982.

Byock 1988: J. Byock. Medieval Iceland. Society, Sagas, and Power. Berkeley, Los Angeles, London, 1988.

Byock 2001: J. Byock. Viking Age Iceland. London, 2001.

Byock 2002: J. Byock. The Icelandic Althing. Dawn of Parliamentary Democracy. – In: Heritage and Identity: Shaping the Nations of the North. J. Fladmark (Ed.). Shaftesbury, 2002, 1–18.

CSI 1997: The Complete Sagas of Icelanders Including 49 Tales. V. Hreinsson, R. Cook, T. Gunnell, K. Kunz, B. Scudder (Eds.), Vol. I – V, Reykjavík, 1997.

Durrenberg 1992: E. Durrenberg. Iceland. Political Economy & Literature. Iowa, 1992.

Fonnesberg-Schmidt 2007: I. Fonnesberg-Schmidt. The Popes and the Baltic Crusades: 1147–1254 (The Northern World, Vol. 26), Leiden, Boston, 2007.

Heusler 1911: A. Heusler. Das Strafrecht der Isländersagas. Leipzig, 1911.

Ingvarsson 1970: L. Ingvarsson. Refsingar á Íslandi á Þjóðveldistímanum. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs, 1970.

Johannesson 1974: J. Johannesson. A History of the Old Icelandic Commonwealth. Islendinga saga. Winnipeg, 1974.

Jones 1986: G. Jones. The Norse Atlantic Saga: Being the Norse Voyages of Discovery and Settlement to Iceland, Greenland, and North America. Oxford, 1986.

Karlsson 2000: G. Karlsson. The History of Iceland. Minneapolis, 2000.

Kellogg, Smiley 1997: R. Kellogg, J. Smiley. The Sagas of Icelanders. New York, 1997.

Laws of Early Iceland 1980: Laws of Early Iceland. Grágás. The Codex Regius of Grágás, with Material from other Manuscripts. Vol. I, A. Dennis, P. Foote, R. Perkins (Trans.). Winnipeg, 1980.

Laws of Early Iceland 2000: Laws of Early Iceland. Grágás. The Codex Regius of Grágás, with Material from other Manuscripts. Vol. II, A. Dennis, P. Foote, R. Perkins (Trans.). Winnipeg, 2000.

Line 2007: P. Line. Kingship and State Formation in Sweden: 1130 – 1290. (The Northern World. Vol. 27). Leiden, Boston, 2007.

Líndal 1984: S. Líndal. Lög og lagasetning í íslenska þjóðveldinu. – Skírnir, 1984, 158, 121–158.

Miller 1984: W. Miller. Avoiding Legal Judgment: The Submission of Disputes to Arbitration in Medieval Iceland. – The American Journal of Legal History, 1984, 28, No. 2, 95–134.

Miller 1988: W. Miller. Ordeal in Iceland. – Scandinavian Studies, 1988, 60 (2), 189–218.

Miller 1990: W. Miller. Bloodtaking and Peacemaking. Feud, Law, and Society in Saga Iceland. Chicago, London, 1990.

Nordal 1942: S. Nordal. Íslensk menning. Reykjavík, 1942.

Nordal 1990: S. Nordal. Icelandic Culture. Ithaca, New York, 1990.

Sigurdsson 2007: J. Sigurdsson. Changing Layers of Jurisdiction and the Reshaping of Icelandic Society c. 1220–1350. – In: Communities in European history: Representations, Jurisdictions, Conflicts, J. Pan-Montojo, F. Pedersen (Eds.). Pisa, 2007, 173–187.

Sturlunga saga 1970: Sturlunga saga. The Saga of Hvamm-Sturla and The Saga of the Icelanders. Vol. I, J. H. McGrew (Trans.), New York, 1970.

Sturlunga saga 1974: Sturlunga saga. Shorter Sagas of the Icelanders, Vol. II. J. H. McGrew, R. G. Thomas (Trans.), New York, 1974.

TCHS 2008: The Cambridge History of Scandinavia. Prehistory to 1520. K. Hele (Ed.), Vol. I, Cambridge, 2008.

The Book of Icelanders 2006: Íslendingabók – Kristni Saga. The Book of the Icelanders – The Story of the Conversion. S. Grønlie (Trans.), London, 2006.

THE JUDICIAL SYSTEM IN MEDIEVAL ICELAND (930–1262/1264) – NATURE AND ORGANISATION

Dimitar Harbaliev

(Abstract)

This article focuses on the issue about the nature and organization of the Icelandic judicial system during the period 930 – 1262/64, with the purpose to identify some of the specific characteristics of medieval Iceland. To achieve this purpose, medieval Icelandic texts are analysed, which highlight the character of the Icelandic court. Organised entirely in consistence with the public order and traditional practices, it underwent a number of reforms. As a result a centralised and stable court network developed acting solely in the area of private law. In this way the jurisdiction covered the whole of Iceland, and the court procedures became an instrument for rapid social climbing. Each of the parties to the court proceedings presented publicly their arguments in the hope to win as many supporters as possible, to improve their reputation and impose their will over their opponents. Yet the court proceedings did not necessarily put an end to violent conflicts. Although successfully bringing to an end petty disputes and feuds, court proceedings were not sufficiently effective in case of more serious problems. According to the author of the article the reason for this might be that there were no central institutions and bodies related to the executive power. The author believes that the medieval Icelanders were well aware of the fact that the ruling of the court was not always an effective way to put an end to violence. In similar situations the Icelanders would rather go for out-of-court agreements. Nonetheless, the judicial system turned out to be an indispensable public pillar and the only organization that introduced a sense of order in the Icelandic society in a conflict-ridden environment.

СТРАННОПРИЕМНИЦИ В СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВГРАД

Евгени Дерменджиев

В резултат на дългогодишните археологически разкопки на територията на средновековния Търнов са открити значителен брой сгради и архитектурни комплекси. Досега обаче са изказани само няколко предположения за функционирането на странноприемници по времето на неговия столичен период. Посочено е, че комплексът, известен като „Болярското жилище при Малката порта“ в столичната цитадела на хълма Царевец, е възможно да е бил преустроен в странноприемница (Овчаров 2005, 135). Не се изключва и възможността сградата, разположена от северната страна на Дворцовия площад, също да е била странноприемница през XIII – XIV в. (Нешева 2000, 43).

Странноприемници от XII – XIV в. са идентифицирани, с по-голяма или по-малка сигурност, и в други големи градове на Второто българско царство – Червен, Калиакра, Кастрици, София, Сливен, Мелник, Красен (Василева 1977, 45 – 46, 48; Тулешков 1994, 61; Тулешков 2004, 11 – 16; Тулешков 2016, 215 – 218, 220 – 223, 225 – 227, 233 – 235). Към тях трябва да се добавят Странноприемницата в метоха „Св. Георги“ на Бачковския манастир в Станимахос (Морева 1979, 33 – 34) и Странноприемницата в метоха „Орлица“ на Рилския манастир (Тулешков 1981, 67 – 71).

Н. Тулешков определя 3 основни типа средновековни градски и крайпътни странноприемници в държавите от Югоизточна Европа според техния план и предназначение на отделните помещения (Тулешков 2016, 218, 223, 227). Първият тип странноприемници, който е най-обикновен и най-разпространен, представлява еднопространствена сграда, еднокорабна или трикорабна, с широк вход на тясната си страна и голямо огнище в противоположния край, в някои случаи оформено като ризалит, издаден извън плана на постройката. В тези странноприемници хората и животните са били приютявани заедно, като е имало пейки и маси за хранене, каменна основа за ясла за животните, наклонена рампа за влизане и улей за оттичане на урината и измиване на пода. Такива са били странноприемниците в Червен, Калиакра, Станимахос, Сливен (**Обр. 11, Обр. 12.1**) както и селджушките кервансарай от XII – XIII в. по пътищата в Мала Азия – Селимският кервансарай, Салапсу хан, Енипазари хан, Агласун хан, Йоресин хан, Дербент хан, Таш хан, Динар хан (Тулешков 2016, 222 – 223), кервансарайте в Зор и Аруч от XIII в. в Армения (Токарьский 1961,

268 – 271), османските кервансарай в Гюмюрджина и Йенидже вардар от края на XIV в. (Тулешков 2016, 222)

Вторият тип странноприемници представлява едноетажна сграда, обикновено с 2 или 3 верижно разположени помещения – отделно за хора и за животни. Възможно е такива да са били отбелязаните вече странноприемници в Кастрици, Красен и Търнов (Тулешков 2016, 224 – 225), както и османските странноприемници от края на XIII в. и края на XIV в. Исиз хан до Бурса и кервансараят на Евренос газы бей в Лутра (Тулешков 2016, 223 – 224). Към този тип е причислена и група странноприемници с по-развито вътрешно разпределение, състоящо се от 2 етажа – долен за животни и горен за настаняване на хора, каквато е сградата в метоха „Орлица“ на Рилския манастир и евентуално „Болярската къща“ в Мелник (Тулешков 2016, 225 – 227) (**Обр. 12.2**).

Третият, най-представителен, тип странноприемници включва вътрешен двор, ограден от няколко страни с едноетажни или двуетажни сгради с верижни помещения. Такива са селджушките кервансарай от XIII в. по пътищата в Мала Азия – Къзливиран хан, Якинларидакй Каргы хан, Агзы Кара хан, Дурак хан, Таш хан, Къргоз хан, Сараякент Чинчинли Султан хан (Тулешков 2016, 230), странноприемниците в Ани и кервансараят в Талин, Армения (Токарьский 1961, 257 – 259, 272 – 273), византийските странноприемници Балкапан хан в Константинопол и Бююк хан в Солун от XIII – XIV в., османските кервансарай от XIV в. Емир хан и Ипек хан в Бурса (Тулешков 2016, 230 – 233). Към този тип е причислен и Чохаджийският хан в София, чието строителство е отнесено към края на XII в. (Тулешков 2016, 233 – 235). Предполагане, че различни по план комплекси са функционирали като странноприемници, има и за византийските градове Коринт (Scranton 1957, 60 – 61, 125) и Херсонес (Голофаст 2009, 293, 312, Рис. 27) (**Обр. 13**).

Търнов, като столица и най-голям град на Второто българско царство, е бил естествен център на държавната и духовната власт, занаятите, търговията, културата и изкуството. По тази причина се е оказвал и притегателно средище за много и различни по занимания, задължения и интереси хора, които са идвали за неопределено време и за непостоянно пребиваване в града по работа, свързана с техните служебни, професионални или лични дейности. Такива са били посещенията в Търновград по повод на официални държавни събития и тържества – царски коронации, сватби, погребения, приеми, триумфални шествия, интронизации на патриарси; пренасяне на свети мощи (на св. Йоан Рилски, св. Иларион Мъгленски, св. Йоан Поливотски, св. Михаил Войн, св. Филотея, св. Петка Търновска, св. Сава Сръбски, св. Гавраил Лесновски) и свързаните с тях поклонничества; провеждането на църковни събори; честване на големи християнски празници; пристигане на официални държавни пратеничества и посолства (от Византия, Латинската империя, Ватикана, Сърбия, Унгария, Златната орда, Венеция, Генуа, Дубровник); организирането на панаири и пазари и др. (Андреев 1992, 111 – 118, 121 – 123, 131; Божилов 1994, 27 – 246;

Долмова-Лукановска 2011, 127 – 200; Тотев, Косева 2015, 365 – 371; Маринов 2015, 697 – 722).

Строежът и функционирането на сгради и комплекси за посрещане, приютяване и пребиваване на пътници от други градове и страни е напълно обичайна практика за средновековния свят (Тулешков 2016, 211 – 238), която не е била изключение и в столичния Търнов. В средновековните писмени извори има известие, макар и косвено, за съществуването на странноприемници в българската столица през XIV в. Григорий Цамблак в „Похвалното слово за Патриарх Евтимий“ отбелязва: *„А кой е така милостив, че от самия вид на бедните се облива в сълзи като него, който живееше в нищета, равна на тяхната? Ето защо той не тук и там, а целия свой град направи странноприемница“* (Цамблак 1996, 165). Това е важно сведение, което не дава конкретна информация за местоположението и броя на странноприемниците, но показва, че такива със сигурност е имало в столицата по това време.

Странноприемниците (комплекси и самостоятелни сгради), като обособен вид обществени постройки, могат да се определят като такива според сведенията в писмените извори, архитектурния план, местоположението и откритите находки в тях. Привеждането на достатъчно убедителни доказателства за идентифицирането на странноприемници и тяхното локализиране в границите на Търнов обаче не е лесно. Публикуваните до този момент резултати от археологическите разкопки и наличната теренна документация позволяват да се представят известните данни, да се анализират възможностите и да се направят предположения за функционирането на странноприемници на територията на столицата на Второто българско царство през XIII – XIV в.

Комплекси и сгради в столичната цитадела на хълма Царевец

В столичната цитадела на хълма Царевец има 3 архитектурни комплекса и 2 самостоятелни сгради, които могат да се разглеждат като средновековни странноприемници в Търновград (Обр. 1).

Комплекс до Северозападната порта (т. нар. „Болярско жилище“) (Обр. 1.1; Обр. 2)

Проучвания. Комплексът до Северозападната порта е разкопан в периода 1978 – 1980 г. от Т. Овчаров в очертанията на Обект 22, разположен почти в средата на западния склон на цитаделата на хълма Царевец, който има терасовидна конфигурация на терена и голям наклон на запад (Овчаров 2005, 108) (Обр. 1.1).

План, сгради и помещения (Обр. 2). Комплексът има неправилен многоъгълен план с максимални размери 20,80 м х 30 м. Той включва 3 крила,

разположени около неголям вътрешен двор, и е ориентиран в посока североизток – югозапад (Овчаров 2005, 112 – 136). Стените на приземните помещения, с дебелина 0,90 – 1,20 м, са иззидани от ломени и полуобработени камъни, споени с кал. В ширината им е вградена вътрешна сантрачна система. Горните етажи са били направени с паянтова дървена конструкция и отчасти с кирпичена зидария.

Западното крило е трапецовидно и в приземието има 2 помещения (Овчаров 2005, 112 – 115) (**Обр. 2.1**). Северното помещение е с вътрешни размери 6,70 м x 7,90 м и има под от трамбована глина. Входът откъм двора се намира на източната стена и е широк 2,40 м. В северозападния ъгъл е разкрит канал за мръсна вода, който е свързан с хигиенно съоръжение – най-вероятно баня или умивалник (Дерменджиев 2007б, 18). Южното помещение има вътрешни размери 5 м x 7,90 м и под от трамбована глина. В югоизточния ъгъл е била разположена дървена стълба за горния етаж. Входът между двете помещения се е намирал в източния край на разделителната стена.

Северното крило има трапецовиден план и 1 помещение в приземието с вътрешни размери 4,80 м x 4,80 м x 11,80 м x 10,40 м (Овчаров 2005, 115 – 116) (**Обр. 2.1**). Подът е направен от трамбована глина. Не са известни местата на входа откъм двора и на стълбата към горния етаж.

Южното крило, което е построено по-късно, има издължен трапецовиден план и 1 помещение в приземието с вътрешни размери 5,30 м x 18,10 м (Овчаров 2005, 116 – 119) (**Обр. 2.2**). Подът е направен от трамбована глина. Към източната стена е долепена каменна основа (ширина 0,80 м и височина 0,65 м) за поставяне на ясли за хранене на животни, а в пода пред нея е открита редица от 3 дупки за вертикални дървени стълбове. Входовете откъм двора са с ширина 2 м и се намират в двата края на северната стена. Впоследствие това помещение е било преградено с каменна стеничка на 2 нови помещения, за влизане в които са използвани двата съществуващи входа откъм двора. Източното помещение е с вътрешни размери 5,30 м x 10,40 м. Западното помещение има вътрешни размери 5,80 м x 7 м, като в средата и до източната му стена са открити основите на 2 пещи. Горният етаж на Южното крило се е издавал еркерно към двора.

Вътрешният двор е трапецовиден, с първоначална площ 180 м², която по-късно е намалена до 83 м² (**Обр. 2**). Настлан е с каменни плочи и отчасти с речна баластра. Комплексът има 2 порти, извеждащи към Западната главна улица на цитаделата (Овчаров 2005, 115, 120). Североизточната порта е с ширина 2 м и остава между оградната стена от изток и Южното крило. Северозападната порта е за пешеходци и се намира между оградната стена от запад и Западното крило, като ширината ѝ не е установена. Достъпът до нея е бил улеснен от няколко каменни стъпала.

Впоследствие подходът към Северозападната порта е бил преграден чрез издигането на каменни зидове от север и запад с ширина 1 – 1,25 м, споени с

бял хоросан. Новооформената по този начин постройка има външни размери 5,30 м х 5 м, като е посочено, че тя се явява „кула“, издигната за допълнителна защита на Комплекса (Овчаров 2005, 116) (**Обр. 2.2**). Към западната фасада е долепена правоъгълна каменна шахта с вътрешни размери 0,80 м х 1,50 м, която е част от санитарен възел, разположен на горния етаж на постройката. В тази шахта е влизал и каналът за мръсна вода, идващ от Северното помещение на Западното крило.

Определянето на постройката пред Северозападната порта на Комплекса като „кула“ явно е неправилно. Зидовете ѝ не са по-дебели от другите стени, а единствената разлика спрямо останалите сгради на Комплекса е използването на хоросанова спойка – най-малкото в приземието. Прекият достъп до всичките ѝ помещения във височина, както и паянтовите стени на първия етаж на Западното крило, които трябва да я затварят от изток и юг, показват, че тази т. нар. „кула“ не може да има някакво военнотбранително значение за Комплекса. По всичко личи, че в този случай става въпрос за усвояване на нова застроена площ чрез удължаване на Г-образния коридор зад Северозападната порта с новоизградената постройка, направата на допълнително покрито приземие на нивото на двора и оформяне на няколко помещения на етаж над него, включително и санитарен възел, като продължение на Северното крило (**Обр. 2.2**).

Местоположение. Комплексът отстои на 10,60 м източно от Северозападната порта на цитаделата и остава точно на кръстовището, където от Западната главна улица се отклонява улицата, водеща към Дворцовия площад (Долмова-Лукановска 1981, 72; Долмова-Лукановска 2007, 17 – 19) (**Обр. 1.1**). Самата Западна главна улица преминава непосредствено пред северната фасада на Комплекса, като към нея са извеждали неговите порти.

До източната фасада на Южното крило е проучен некропол от 10 гроба, датиран в XII – XIII в. (Овчаров 2005, 133 – 134). За този некропол е посочено, че принадлежи на малка църква (със запазен само югоизточен ъгъл), която е била съборена при строежа на Комплекса (Овчаров 1992, 20 – 21). Въпросната постройка обаче трудно може да се определи като църква – планът не отговаря на такава интерпретация, по стените и в нейната вътрешност не са запазени стенописи, а фрагментите от живопис и глинени панички от фасадна декоративна украса са открити на 4 м западно от нея (Овчаров 1992, 20). Под основите на Южното крило на Комплекса няма следи или останки от нейните стени, от което се предполага, че тази постройка се е развивала в северна посока. При разкопките не са открити застъпени или пресечени скелети при фундирането на техните зидове (Овчаров 1979, 7, бел. 1). Този факт показва, че гробовете от некропола са съобразени с мястото както на Комплекса, така и на постройката, и доказва, че той е съществувал едновременно с тях, най-вероятно през XIII в.

Християнски храм наистина има в близост, но той остава на разстояние 15 м североизточно от Комплекса – това е малката Църква № 19, която всъщност представлява параклис. Може да се каже, че най-вероятно точно оттам

произхожда и насипът със стенописните фрагменти, който при някакъв ремонт е бил изхвърлен недалеч от нея.

Датировка. Строежът на Комплекса до Северозападната порта е отнесен към средата на първата половина на XIII в., когато са били изградени Северното и Западното крило около вътрешния двор (**Обр. 2.1**), а към средата на XIV в. са добавени Южното крило и постройката с хоросановата спойка (т. нар. „кула“) (Овчаров 2005, 135) (**Обр. 2.2**). Всички сгради са били опожарени през лятото на 1393 г., а върху техните руини са построени първите жилища от след-столичния период на града (Овчаров 2005, 119, 136).

Функционирането на Комплекса през втората половина на XIV в. се подкрепя от откритите в неговите сгради находки, сред които се открояват големият брой сграфито съдове, колективната находка от сребърни монети на цар Иван Александър (1331 – 1371 г.) и медни монети на цар Иван Шишман (1371 – 1395 г.) (Овчаров 2005, 119, 121 – 133). Малко вероятно е обаче цялото Южно крило (сградата и прилежащите оградни стени) да е построено точно по това време (Овчаров 2005, 135). Вижда се, че Комплексът е изграден по единен план, който няма как да не включва още от самото начало южната оградна стена с четирите контрафорса (и конструктивно свързаната с нея източна стена), която всъщност се явява подпорна спрямо по-високия склон от тази страна. Тогава той е имал само Северно крило, Западно крило и голям вътрешен двор (**Обр. 2.1**). Така се установява, че Южното крило може наистина да е било изградено по-късно от строежа на целия Комплекс (Овчаров 2005, 118 – 119). За целта е трябвало да се построи единствено северната фасада откъм двора, която е долепена на фуга към източната оградна стена и към източната стена на Западното крило (**Обр. 2.2**). Постройката с хоросановата спойка и септичната шахта, затварящи Северозападната порта на Комплекса, явно са добавени по-късно, както и вътрешното преграждане на самото Южно крило.

Идентификация. Според местоположението, разчистването на терена чрез събарянето на по-ранни постройки, предварителното планиране и кръговото разполагане на сградите първоначалното мнение на Т. Овчаров е, че този Комплекс е принадлежал на представител на висшата аристокрация и е определен за „Болярско жилище“ (Овчаров 1985, 100). По-късно е изказано предположение, че е възможно Комплексът да е използван като странноприемница (Овчаров 2005, 134 – 135; Тулешков 2016, 224 – 225).

По своя план Комплексът до Северозападната порта може да се отнесе към странноприемниците от трети тип – с вътрешен двор и разположени около него двуетажни сгради (**Обр. 2**). Постройките в този Комплекс имат някои характерни архитектурни и конструктивни особености: голяма застроена площ, широки врати на приземията към двора, каменна основа на дървени ясли за хранене на товарни и ездитни животни, наличие на хигиенни съоръжения – санитарен възел, баня или умивалник.

Първоначално цялото приземие на Южното крило е било използвано за обор, а впоследствие в преградената южна част е оформено помещение с пещи – най-вероятно кухня (**Обр. 2.2**). В приземието на Западното крило няма открити отоплителни съоръжения, поради което помещенията там не са използвани за живеене, а за склад (в Южното помещение са намерени около 180 сграфито съда и овъглено зърно) и разполагане на баня или умивалник (в част от Северното помещение) (**Обр. 2**). За предназначението на приземието на Северното крило няма данни, но може да се предположи, че там е била гостилницата (**Обр. 2**). Приземието на добавената от северозапад нова постройка и покритият Г-образен коридор зад Северозападната порта, свързан с нея, които се явяват разширение на Северното крило, може би са били използвани за складове (**Обр. 2.2**). Санитарният възел (тоалетна) се е намирал в северозападния край на горния етаж на това разширение (**Обр. 2.2**). Вторите етажи са били жилищни.

Находки. Откритите находки в Комплекса до Северозападната порта имат сборен характер и представляват предмети от всекидневния живот на неговите обитатели (Овчаров 2005, 121 – 134, Обр. 131 – 193). Особеното при тях е, че оръжието и култовите предмети са представени само с единични екземпляри. Важна находка е оловният печат на латинския император Робер Куртене (1221 – 1228 г.), намерен в близост до Комплекса, но извън неговите очертания (Овчаров 1979, 5 – 8).

Комплекс до Църква № 14

(т. нар. „Манастир при Църква № 14“) (Обр. 1.2; Обр. 3)

Проучвания. Комплексът до Църква № 14 е разкрит от Х. Нурков и А. Писарев през 1968 – 1974 г. в очертанията на Обект 5 и Обект 16, разположени почти в средата на западния склон на цитаделата на хълма Царевец, на широка тераса с наклон на запад и юг (Нурков, Писарев 1979, 42) (**Обр. 1.2**).

План, сгради и помещения (Обр. 3). Комплексът с четириъгълен, а впоследствие с Г-образен план и максимални размери 24,50 м х 32,50 м се състои от 4 крила, разположени около неголям вътрешен двор, и е ориентиран в посока изток – запад, с леко отклонение в южна посока (Нурков, Писарев 1979, 42 – 48). Стените на сградите, с дебелина 0,90 – 1,20 м, са иззидани от ломени и полуобработени камъни, споени с кал. При северната и източната стена на Източното крило, втората от които се явява подпорна спрямо високия склон и има 2 контрафорса, лицата са зидани с бял хоросан, а блокажът има калова спойка. В ширината на стените е вградена вътрешна сантрачна система, а някои от тях са били фугирани с хоросан.

Северното крило има 2 помещения в приземието. Западното помещение е с вътрешни размери 4,30 м х 20 м (Нурков, Писарев 1979, 45) (**Обр. 3.1**). Входът, с ширина около 1,10 м, се е намирал при югоизточния ъгъл, като не е

изключено втори вход да е имало и в западния край на помещението. Източното помещение е малко – размерите са 2,20 м х 4,30 м¹. То е имало само вътрешен вход към съседното помещение от запад. По-късно Западното помещение е било преградено с каменна стена, чрез която в източната му част е оформено Средно помещение с вътрешни размери 5,20 м х 4,30 м (**Обр. 3.2**). За влизане в това помещение е използван старият вход към двора, а входът между него и Западното помещение се е намирал в западния край на южната стена². В помещенията липсват отоплителни съоръжения. Не са посочени данни за наличието на горен етаж, но такъв би трябвало да е съществувал предвид значителната ширина на стените в приземието.

Източното крило има изцяло отворено от запад приземно помещение с вътрешни размери 5,30 м х 9,40 м (Нурков, Писарев 1979, 44 – 45) (**Обр. 3**). Южната му стена е долепена към подпорната стена от север на Църква № 14. Западната фасадна стена на горния етаж, който е бил изграден с кирпичи (Отчет за Обект 5 през 1973 г., 7), е стъпвала върху масивен каменен пилон, издигнат срещу южния контрафорс на източната стена. Между южната стена и южния контрафорс на източната стена на Източното крило е била направена каменна основа, настлана с каменни плочи, с ширина 1 м и височина 0,50 м, която може да е служила за поставяне на ясли за хранене на товарни и ездитни животни.

При изграждането на Източното крило е бил унищожен участък от вече нефункциониращ канал за мръсна вода, идващ от изток (**Обр. 4**), който най-вероятно е обслужвал хигиенно съоръжение в Комплекса до Църква № 6 (**Обр. 1.3**). Тогава върху контролната шахта, в която е влизал този канал, е бил направен фундамент от камъни и хоросан, като предположението за него е, че представлява основата на стълбище, чрез което се е осъществявал подходът към Църква № 14 от нивото на вътрешния двор на Комплекса (**Обр. 3.1**). Независимо от стабилния градеж обаче върху него не са запазени стъпала, което показва, че той е служил за основа на някакво друго съоръжение – най-вероятно каменно корито за водопой на товарни и ездитни животни.

От западната страна Комплексът е бил ограден с каменна стена (**Обр. 3.1**). При разкопките не са получени конкретни данни за съществуването на по-ранно Западно крило, независимо че такова е отбелязано в публикацията (Нурков, Писарев 1979, 45).

Вътрешният двор на Комплекса до Църква № 14 има трапецовидна форма и площ от 150 м² (Нурков, Писарев 1979, 46) (**Обр. 3.1**). Бил е настлан с каменни плочи. Входът към двора остава от юг, но от тази страна липсва каменна оградна стена. Разстоянието от 11,70 м между края на западната оградна стена и северозападния ъгъл на втората подпорна стена край Църква № 14 явно е било преградено с дървена ограда, в която се е намирала Южната порта за влизане в двора на Комплекса на хора, животни и превозни средства.

Южното крило има правоъгълен план и 1 помещение в приземието с вътрешни размери 3,50 м х 3,70 м (Нурков, Писарев 1979, 46) (**Обр. 3.2**). То е

било допълнително пристроено от запад към Източното крило и северната подпорна стена на Църква № 14³. В това ново помещение се е влизало от приземието на Източното крило, през вход при североизточния ъгъл, който е широк около 1,70 м. Между приземието и подпорната стена от север на църквата е направено стълбище, оформено чрез допълнително изградена стеничка с калова спойка, което осигурявало достъп до горния етаж на Южното крило (Дневник на Обект 5 за 1972 г., план).

Западното крило има издължен неправилен петоъгълен план и 2 помещения в приземието (Нурков, Писарев 1979, 45 – 46) (**Обр. 3.2**). Северното помещение е с вътрешни размери 4,20 м х 15,10 м. В неговия южен край е открита яма с размери 1,20 м х 1,20 м и дълбочина близо 0,80 м, подзидана с камъни (Нурков, Писарев 1979, 45). Тя е изкопана на 0,60 м от източната стена и на разстояние 4 м от неговата южна стена. Тази яма е служила за съхраняване на продукти или е част от вътрешен санитарен възел. В близост до югоизточния ъгъл на Северното помещение е установено мястото на неголямо огнище (Дневник на Обект 5 за 1970 – 1971 г., 135). Южното помещение е с вътрешни размери 4,20 м х 6 м. Западното крило е имало и горен етаж. Входи от двора на Комплекса към приземните помещения не са открити.

Западното крило е било построено по-късно, при което е била изцяло разрушена западната оградна стена на Комплекса. Южната фасада на Западното крило почти равни с югозападния ъгъл на втората подпорна стена край Църква № 14, като между тях остава разстояние от 6,70 м, което е било преградено с новата Южна порта към вътрешния двор на Комплекса.

С югоизточната си част Комплексът е долепен от север към съществуващата отпреди втора подпорна стена край Църква № 14 (Нурков, Писарев 1979, 42 – 44) (**Обр. 3**). Самата Църква № 14, която е построена известно време преди Комплекса, е еднокорабна, кръстокуполна, едноабсидна (петостенна отвън и полукръгла отвътре), с притвор (**Обр. 4**). Ориентирана е изток – запад, с леко отклонение в южна посока. Стените са зидани с добре обработен камъни, редуващи се по фасадите с 3-редови тухлени пояси, споени с бял хоросан, и имат ширина 0,80 – 1 м. Църквата е с външна дължина 10,80 м (12 м с абсидата) и ширина 6,80 м. Двойка пиластри (1,20 м х 1,40 м), които оформят предабсидното пространство с ширина 1 м, и втора двойка пиластри (0,70 м х 1 м) в двата западни ъгъла на наоса са носили арки, върху които е стъпвал подкуполният барабан. Притворът има вътрешни размери 2,40 м х 4,90 м. Местата на входовете не са установени с точност, но със сигурност е имало по един вход на западните стени на притвора и на наоса. Фасадите са били декорирани с глинени панички от керамопластична украса, а вътрешността – покрита със стенописи.

Стръмният терен е наложил изграждането на Г-образна подпорна стена от камъни и хоросан, декорирана с аркирани слепи ниши (0,80 м х 0,80 м и запазена височина 1,20 м), отстояща на 1,75 м от запад на притвора и отчасти от южната му страна (Нурков, Писарев 1979, 43) (**Обр. 3.1; Обр. 4**). С нея е

оформена площадка от запад и стълбище за влизане в Църква № 14 откъм югозападния ъгъл. Малко по-късно тази подпорна стена е била дублирана откъм запад от втора подпорна стена с ширина 0,80 м, изградена с камъни и бял хоросан, която продължава и от север, на разстояние 3 м от фасадата на църквата, преминава на 0,50 м пред абсидата и, изглежда, е завършвала при югоизточния ъгъл на наоса (Нурков, Писарев 1979, 44; Отчет за Обект 5 през 1969 г., 6). Към северозападния ъгъл на църквата е бил пристроен параклис.

Анализът на данните от разкопките позволява да се обоснове по-различно виждане за функциите на архитектурните конструкции при Църква № 14 и строежа на нейния параклис от предложеното от Х. Нурков и А. Писарев (Нурков, Писарев 1979, 42 – 44). Подравняването на южния край на втората подпорна стена от запад с фасадата на църквата и оформянето на широко пространство около нея показват, че освен като подпорни стени от запад и север, те са служили за фундаменти, върху които са стъпвали каменни стълбове, носещи 2 свързани в Г-образен план, засводени галерии (**Обр. 4**)⁴. Ширината на Западната галерия е 2,30 м, а Северната галерия е широка 3 м. Данните за наличие на друг зид, споен с хоросан и отстоящ на 1,20 м от югоизточния ъгъл на църквата (Отчет за Обект 5 през 1969 г., 6), показват, че от изток този фундамент е продължавал като ниска стена, която е предпазвала църквата от повърхностните атмосферни води, оттичащи се от високия източен скат. Подходът към църквата явно е останал без промяна – чрез стълбището към по-ранната подпорна стена от югозапад.

По-късно, след строежа на Източното крило на Комплекса, от северната страна на Църква № 14 е бил направен малък параклис (**Обр. 4**)⁵. Неговото изграждане е било много лесно, защото с издигането на самостоятелната южна фасадна стена на Източното крило е била закрита колонадата в източната част на Северната галерия. След това е било необходимо само да се добави абсидата от изток и да се затвори със стена пространството от запад, където е оставен входът към параклиса (**Обр. 3.1**). Самата абсидата на параклиса, която е тристенна отвън и полукръгла отвътре и зидана с полуобработени камъни и бял хоросан, е долепена на фуга към северната стена на църквата, към северната подпорна стена и издигнатия върху нея най-източен стълб на Северната галерия. Мястото на западната стена на параклиса не е установено, но напълно основателно може да се предположи, че тя е била подравнена със западния край на южната стена на Източното крило на Комплекса (**Обр. 3.1**). Така параклисът би имал вътрешни размери 3 м х 3,80 м. Отворите между стълбовете на Северната галерия са останали като вътрешни ниши, защото отвън те са били запушени от южната стена на Източното крило. Вътрешността на параклиса е стенописана. Западната половина на Северната галерия е останала да функционира до времето, когато е било построено Южното крило на Комплекса, чиято южна стена е затворила изцяло нейната средна част (**Обр. 3.2**).

Местоположение. Комплексът до Църква № 14 се намира в северния край на Площада на западния склон (Дерменджиев 2009 – 2010, 168 – 179) (**Обр. 1.2**). От западната му страна преминава Западната главна улица на цитаделата. Южната фасада на Комплекса е плътно долепена до Църква № 14 и нейния параклис. На 5 м северно от Северното крило се намира малък некропол с 12 гроба (Дневник на обект 16 за 1974 г. – I, 87 – 89; Дневник на обект 16 за 1974 г. – II, 28, 35, 38, 39; Дневник на обект 16 за 1974 г. – III, 25, 32). Точно пред абсидата на църквата са разкрити 2 гроба (Дневник на обект 5 за 1968 г., 50, 53), а друг гроб остава до североизточния ъгъл (Дневник на обект 5 за 1969 г., 32 – 33; Нурков, Писарев 1979, 46)⁶.

Датировка. Комплексът е построен по време на управлението на цар Иван Александър (1331 – 1371 г.) и е опожарен през лятото на 1393 г. (Нурков, Писарев 1979, 48). Църква № 14 е изградена в края на XIII в. или в началото на XIV в. и е разрушена заедно с Комплекса (Нурков, Писарев 1979, 48).

Идентификация. Според Х. Нурков и А. Писарев Комплексът до Църква № 14 е един от малките градски манастири в столичния Търновград (Нурков, Писарев 1979, 42, 48). Те обаче не посочват конкретни данни или основания, с които да подкрепят изказаното мнение. Видно е, че основната причина за това твърдение е единствено комбинацията от църква и разположени в близост до нея постройките, съществували по едно и също време. Всъщност няма преки доказателства за това, че те оформят манастир. При липсата на конкретен писмен извор това би могло да се установи единствено по плановата схема и находките, открити в проучените сгради.

Най-отличителната особеност в плана на този архитектурен комплекс е фактът, че съществуващата от по-рано Църква № 14 (Нурков, Писарев 1979, 42 – 44), която вече би трябвало да е манастирски католикон, се намира изцяло извън неговите очертания (**Обр. 3.1**). Официалният подход към църквата е от югозапад. Няма данни за достъп до нея от вътрешния двор на Комплекса, а самата тя се издига на височина до 2 м спрямо неговото ходово ниво. При тази ситуация може да се каже, че Църква № 14 явно си е останала като самостоятелно действащ храм на Площада на западния склон, както е било преди да се изгради Комплексът до нея (Дерменджиев 2009 – 2010, 173 – 174). В този случай просто са застроили голямото свободно пространство в северния край на този площад – между съществуващите зад него жилищни сгради и Църква № 14.

Ако разглежданият Комплекс беше манастир обаче, би трябвало Църква № 14 да се включи изцяло в неговия двор и да се ограничи външният достъп до нея чрез направата на оградни стени, тъй-като е имало възможност за това – теренът от юг на храма не е бил застроен. Именно такава е плановата схема, по която са изградени другите столични манастири – „Св. 40 мъченици“ (Попов 1985, 118 – 120), „Св. Димитър“ (Николова, Робов 2005, 70 – 88), манастирът при Църква № 8 в цитаделата на хълма Трапезица (Алексиев 2011, 432, 434).

По-късно, при строежа на Западното и Южното крило, планът на Комплекса не изглежда много променен (**Обр. 3.2**). Църква № 14 отново остава отвъд неговите очертания независимо от това, че Западното крило достига до югозападния ъгъл на Западната галерия. Основният достъп до църквата продължава да е само от югозапад, извън Комплекса.

Освен това изглежда, че Западното крило може и да не е част от плана на Комплекса, а да се окаже една от големите сгради, с каквито е била застроена цялата източна страна на Западната главна улица (Дерменджиев 2009 – 2010, 167 – 168) (**Обр. 1**). Входи на помещенията на това крило към вътрешния двор на Комплекса не са открити, независимо че неговата източна стена е била запазена на значителна височина (Отчет Обект 5 през 1973 г., 6), което ясно показва, че те са били ориентирани към Западната главна улица, преминаваща непосредствено пред самата сграда (**Обр. 3.2**). А така тази сграда остава без пряка връзка с двора на Комплекса до Църква № 14 и вече доста трудно може да се свърже функционално с неговото съществуване. При този случай единствената промяна в плана на Комплекса ще е намалената площ на неговия вътрешен двор.

Откритите находки в очертанията и насипите в сградите на Комплекса до Църква № 14 са характерни за всекидневния живот на обикновеното столично население – глинени съдове, железни върхове на стрели, ножчета, налчета, ножици катинари, бронзови и сребърни пръстени, медни и стъклени гривни и др. (Нурков, Писарев 1979, 46 – 47, Обр. 18а, Обр. 16). Единствените култови предмети са глинен потир, явно използван при службите в църквата, оловна ампула (Писарев 1976, 46 – 50) и бронзово навершие на владишки жезъл (Нурков, Писарев 1979, 42 – 48), който всъщност е част от наргиле от османския период.

Така посочените данни и направените изводи дават основание да се твърди, че Комплексът до Църква № 14 не е градски манастир.

По своя план Комплексът до Църква № 14 може да се отнесе към странноприемниците от трети тип – с вътрешен двор и разположени около него двуетажни сгради (**Обр. 3**). Постройките в този Комплекс имат някои характерни архитектурни и конструктивни особености: голяма застроена площ, широки входове, каменна основа на дървени ясли за хранене на товарни и ездитни животни, направена в приземието на Източното крило, което явно е използвано за обор, както и каменно корито за водопой на животни във вътрешния двор. В приземните помещения на Северното крило липсват отоплителни съоръжения, поради което изглежда, че те не са били жилищни. Приземието на допълнително изграденото Южно крило може да се разглежда като разширение на обора. За настаняване на пътниците са използвани горните етажи.

Западното крило няма пряка връзка с вътрешния двор на Комплекса, но би могло да е например пивница или гостилница към нея, в която се е влизало само откъм Западната главна улица. За това, че Северното помещение е било

обитаемо, свидетелства огнището, а подзиданата с камъни яма трябва да е служила за съхранение на продукти или да е септична яма на обособен вътрешен санитарен възел, както е имала например малката жилищна сграда от южната страна на Патриаршеския комплекс (Квинто 1985, 42 – 44).

Находки. Откритите находки в Комплекса до Църква № 14 имат сборен характер и представляват предмети от всекидневния живот на неговите обитатели (Нурков, Писарев 1979, 47 – 48). Особеното при тях е, че оръжието и култовите предмети са представени само с единични екземпляри. Важна находка е оловният печат на никейския император Йоан III Дука Ватаций (1222 – 1254 г.), намерен в непосредствена близост до Комплекса, но на срещуположната страна на Западната главна улица (Писарев 1979, 16 – 18)⁷.

Комплекс до Църква № 6

(т. нар. „Болярско жилище“) (Обр. 1.3; Обр. 5)

Проучвания. Комплексът до Църква № 6 е разкопан в периода 1966 – 1968 г. от Я. Николова в очертанията на Обект 4, разположен на равна тераса в средата на северната част на цитаделата на хълма Царевец (Николова 1970 – 1971, 113) (Обр. 1, 3).

План, сгради и помещения (Обр. 5). Комплексът има неправилен издължен план с максимални размери 28,70 м x 37 м. Той включва 3 крила, разположени около вътрешен двор, и е ориентиран в посока север – юг (Николова, 1985, 71 – 73). Стените на приземията, с дебелина 0,90 м, са зидани с ломени и полуобработени камъни, споени с бял хоросан. В ширината им е вградена вътрешна сантрачна система.

Северното крило е издължена трапецовидна сграда, с 3 помещения в приземието (Николова 1970 – 1971, 113) (**Обр. 5**). Средното помещение има вътрешни размери 6,90 м x 7,70 м. Подът е бил покрит с каменни плочи. Това помещение няма южна стена и е изцяло отворено към двора, като е служило за преддверие към другите помещения. В неговия северозападен ъгъл е открит каменен зид, за който се предполага, че е основа за дървена стълба, водеща за горния етаж. Голямата ширина обаче, която би имало такова стълбище, показва, че най-вероятно става въпрос за преградна стена, чрез която е обособено вътрешно междинно пространство (допълнително помещение).

Източното помещение има вътрешни размери 9,10 м x 5,90 м. Подова настилка не е запазена. Неговият вход се намира в югозападния ъгъл и го свързва със Средното помещение. Западното помещение е с вътрешни размери 6,20 м x 5,80 м. Подовата настилка не е оцеляла, но до северната стена е открита основата на отоплително съоръжение. Входът, широк 1,30 м, се намира в югоизточния ъгъл и води към Средното помещение. Горният етаж на Северното крило, за който се предполага, че е бил направен с паянтови градеж, се е наддавал ер-

керно и също е имал поне 3 помещения (Николова 1970 – 1971, 113)⁸. Дебелите стени с хоросанова спойка показват обаче, че етажът е бил изцяло каменен.

Към южната фасада на Западното помещение на Северното крило е било допълнително пристроено малко Южно помещение (Дневник на Обект 4 за 1966 г. – 2, 52; Дневник на Обект 4 за 1967 г., 15, 18) (**Обр. 5**)⁹. Стените са широки 0,70 м и са зидани с камъни на калова спойка. То има вътрешни размери 2,20 м х 7 м и вход на източната стена, с ширина около 1 м. Помещението е фундирано съвсем плитко, като югозападният му ъгъл е изцяло разрушен.

Източното крило, с вътрешна ширина 9,20 м и максимална дължина 26,80 м, е с неустановено вътрешно разпределение, защото западната фасада е почти изцяло разрушена и липсват следи от напречни зидове (Николова 1970 – 1971, 113 – 114) (**Обр. 5**)¹⁰. В югоизточния ъгъл е открит канал с четвъртито сечение, изсечен в скалата и водещ на изток, извън Комплекса (Николова 1970 – 1971, 114). Предполага се, че Източното крило е имало само приземие, без горен етаж и е изпълнявало стопански функции – кухня, складове и др. (Николова 1970 – 1971, 118).

Съществуването на Западно крило на Комплекса не е отбелязано в публикациите (**Обр. 5**). От тази страна обаче са открити основите на 2 успоредни каменни стени с хоросанова спойка (Дневник на Обект 1 за 1966 г. – 1, 53, 59, 61, 65, 67, 69¹¹; Дневник на Обект 1 за 1967 г. – 1, 6, 23; Дневник на Обект 1 за 1968 г., 3, 16, 43)¹². Тези стени очертават голяма четириъгълна, най-вероятно едноделна сграда, ориентирана в посока север – юг, със съвсем леко отклонение в източна посока. Запазената дължина на западната стена е 11,70 м, а ширината – 0,90 м. От източната стена са оцелели 2,50 м зидария, която е широка 1 м. Вътрешната ширина на Западното крило е 5,20 м, а дължината е била в рамките на около 15 м. С югоизточния си ъгъл то се е допирало до параклиса, пристроен от север към Църква № 6.

В големия вътрешен двор с площ 650 м² на Комплекса не е открита настилка (Николова 1970 – 1971, 119 – 120) (**Обр. 5**). От юг той е ограден с каменна стена, разрушена до основи в западния си край¹³. При югозападния ъгъл на двора се намира малката Църква № 6, за която е направено предположение, че е била включена в очертанията на Комплекса (Николова 1985, 72).

Северозападната порта на Комплекса е била разположена между северната фасада на Западното крило и западния край на Северното крило, където остава разстояние от приблизително 6 м (**Обр. 5**). Впоследствие ширината на тази порта е била значително намалена, защото там е било изградено малкото Южно помещение на Северното крило. Възможно е друг вход да е имало при югоизточния ъгъл на двора, където ширината на южната оградна стена от 1,10 м е намалена до 0,90 м, а в самия зид има голям отвор, но без запазени страници. Този Южен вход, широк 2 м, би водил в приземието на Източното крило или към двора.

Данните от проучванията на западния склон на хълма Царевец дават основание да се предположи, че Комплексът до Църква № 6 е имал хигиенно съоръ-

жение. На приблизително 45 м западно от неговото Северно крило са открити канал и шахта, които се намират непосредствено до фундамента на втората подпорна стена, над която е изградена Северната галерия на Църква № 14 (Нурков, Писарев 1979, 43) (**Обр. 4**). Каналът е направен от ломени камъни, споени с бял хоросан. Той има ширина 0,25 м, височина 0,30 м и е покрит с плочи камъни, залепени с хоросан. Запазената му дължина е 4,50 м. Каналът е трасиран по наклона на терена от изток на запад. В долния си край влиза в контролна шахта, която има вътрешни размери 0,60 м х 0,60 м и запазена дълбочина 0,80 м. Шахтата е изградена от полуобработени камъни, споени с бял хоросан, като ширината на стените е 1 м, а дъното ѝ е настлано с тухли.

Първоначално каналът е бил прерязан отчасти при направата на изкопа за фундамента на подпорната стена, носеща Северната галерия на Църква № 14 (**Обр. 4**), а впоследствие и от основата на Източното крило на Комплекса. По-късно върху шахтата е направена основа на корито, най-вероятно за водопой на ездитни и впрегатни животни, а впоследствие – каменно стълбище, водещо към горния етаж на Южното крило на Комплекса до Църква № 14 (**Обр. 3.1**). Трасето на канала в източна посока и неговото продължение в участъка след шахтата на запад не са запазени.

Този канал и прилежащата му шахта само са споменати в публикацията, без да е направено предположение за тяхното предназначение, откъде идва и накъде продължава той, към какво съоръжение или сграда те принадлежат (Нурков, Писарев 1979, 43). Разглеждайки последователността на строежите в тази част на цитаделата обаче, веднага става ясно, че каналът и шахтата са построени преди или заедно с Църква № 14, но не са пряко свързани с нея или със съществуването на околните постройки. Така се очертава вариантът, че те са обслужвали сграда или комплекс, разположени източно от открития сектор на канала, който идва именно от тази посока. Склонът над Църква № 14 не е бил застроен през XIII – XIV в. (**Обр. 1**), но ако се продължи трасето на канала на изток, той ще достигне до западната фасада на допълнително пристроеното Южно помещение към Северното крило на Комплекса до Църква № 6, разположен на равната тераса, от която започва самият скат (**Обр. 5**).

При проучването на терена около Северното крило на Комплекса до Църква № 6 началото на канала не е открито. Този факт на пръв поглед изключва възможността той да е започвал именно от там. Същевременно обаче наоколо няма друга сграда или производствено съоръжение, които биха могли да имат връзка с него. За предназначението на канала може да се допусне, че е служил за евентуалното отвеждане на повърхностните води от склона и равния терен източно от него, но на практика такива канали за отводняване на незастроени градски площи не са били изградени на територията на столичната цитадела на хълма Царевец (Дерменджиев 2007а, 125 – 127).

Така се очертава единствената засега възможност каналът и шахтата да са свързани с хигиенно съоръжение, разположено в малкото Южно помещение,

допълнително пристроено от юг към Западното помещение на Северното крило на Комплекса до Църква № 6 (**Обр. 5**). Може да се приеме вариантът, че това е била баня със съблекалня в източната част на помещението, където се намира входът. Каналът за мръсната вода е бил прокаран през западния край на южната стена на помещението, преминавал е под трасето на Централната главна улица, спускал се е по склона и е влизал в контролната шахта. След нея е продължавал още 16 м и е завършвал, достигайки Западната главна улица.

Прекъсването на канала при строежа на Северната галерия на Църква № 14 не може да е основателна причина хигиенното съоръжение в Комплекса до Църква № 6 да не е продължило да функционира. Може да се предположи, че е бил потърсен друг начин за отвеждане на мръсната вода – например в някоя боклучна яма, каквито са открити северозападно от канала (Дневник за Обект 16 от 1974 г. – III, 60), или тя вече свободно се е изливала надолу по склона.

Неизползваните досега данни от разкопките на околните сгради и терени дават възможност да се допълни архитектурният план на Комплекса до Църква № 6 (Николова 1970 – 1971, Обр. 9). Комплексът има вътрешен двор и 3 крила около него – Северно, Източно и Западно, пристроено по-късно Южно помещение с хигиенно съоръжение, оградна стена само от юг, Северозападна порта и Южен вход (**Обр. 5**).

Югозападният ъгъл на Комплекса е затворен от Църква № 6 (Дневник на Обект 1 за 1966 г. – 1, 39, 41, 44, 46, 49, 77; Дневник на Обект 1 за 1966 г. – 2, 23, 29 – 30, 44, 47, 67) (**Обр. 5**)¹⁴. Тя е еднокорабна, с външна дължина 8,10 м (9,40 м с абсидата) и ширина 5,60 м, едноабсидна, засводена, без притвор. Ориентирана е в посока югоизток – северозапад. Стените, зидани с камъни и бял хоросан, имат ширина 0,78 м – западната, северната и източната, и 0,70 м – южната, а сводът е бил направен от бигорни блокчета. Наосът е правоъгълен, с вътрешни размери 4,15 м х 6,60 м. Върху 2 двойки пиластри (северните пиластри имат дължина 0,65 м и ширина 0,24 м; южните пиластри са с дължина 0,67 м и ширина 0,20 м), отстоящи на 1,55 м един от друг (разстоянието до източната стена е съответно 1,60 м и 1,50 м за северните и южните, а отстоянието от западната стена е 2,15 м и 2,20 м), са стъпвали арки, носили полуцилиндричен свод. Абсидата, широка 1,85 м и дълбока 1,05 м, е полукръгла отвътре и отвън. Входът е в средата на западната стена и има ширина 1 м. Фасадите са били иззидани с редове полуобработени камъни, тухли и бигорни блокчета, декорирани с глинени панички от керамопластична украса, а вътрешността – покрита със стенописи (Дневник на Обект 1 за 1966 г. – 1, 77).

Край Църква № 6 са открити гробове – 6 гроба северозападно от нея и 2 гроба пред абсидата (Дневник на Обект 1 за 1968 г., 43, 85, 89, 114, 115; Дневник на Обект 1 за 1966 г. – 2, 54 – 55), първите от които остават извън оградните стени на Комплекса, а вторите са вътре¹⁵.

Към северната стена на Църква № 6 на fuga е пристроен малък параклис, зидан с ломени камъни и бял хоросан, от който е запазен само северозападният

ъгъл (**Обр. 5**)¹⁶. Северната стена е имала дължина 3,70 м и ширина 0,80 м, а западната стена е била дълга 1,65 м и широка 0,68 м (заедно с външния цокъл ширината е 0,88 м). Абсидата е била най-вероятно полукръгла, а входът се е намирал на западната стена. Възстановените вътрешни размери на параклиса са 2,70 – 2,90 м х 6,30 м.

Южната оградна стена и стените на Западното крило на Комплекса са се допирали на фуга, съответно към абсидата на Църква №6 и към северозападния ъгъл на параклиса, което показва, че са изградени по-късно от тях (**Обр. 5**). Двете култови сгради не са включени във вътрешния двор на Комплекса, защото входовете им остават на запад – извън неговите очертания и без пряк достъп до тях.

Местоположение. Непосредствено от запад на Комплекса до Църква №6 преминава трасето на Централната главна улица, към която е извеждала неговата Северозападна порта, а Дворцовият площад остава на 32 м южно от него (Нешева 2000, 50) (**Обр. 1.3**). Централната главна улица свързва Дворцовия площад с кръстовището на Западната главна улица и Източната главна улица, които се събират в северния край на цитаделата (Долмова-Лукановска 1981, 72). Голямата Църква №5 отстои само на 11 м южно от Комплекса.

Тук трябва да се посочи, че преди изграждането на Комплекса до Църква №6 теренът в тази равна част от хребета на хълма не е бил застроен. Всъщност северно от Църква №5 остава свободно пространство, издължено в посока север – юг, с обща площ от около 1800 м² (приблизителни размери 25 м х 70 м), което може да се определи като Централен градски площад (**Обр. 1**). Такъв площад досега не е отбелязан в структурата на столичната цитадела на хълма Царевец, но той е ясно обособен и ограничен от няколко сгради и естествената конфигурация на терена.

На изток и запад от равното било започват стръмни склонове, които са само отчасти застроени. В северозападно направление се издигат жилищни сгради (Славчев 1985, 33, 36), от изток остава Църква №13 (Николова 1970 – 1971, 113 – 114) и подпорна стена северно от нея (Дневник на Обект 4 за 1968 г., 12, 14, 17, 18, 23), а голяма сграда с неуточнено предназначение и отделни зидове затварят североизточния край на Централния площад (Дневник на Обект 4а за 1969 г., 73; Дневник на Обект 4а за 1970 – 1971 г., 21, 25). Неговата южна страна е била оформена от Църква №5 (Алексиев 1996, 140 – 141) и малката Църква №6, която е датирана в границите на XIII – XIV в.¹⁷

Този Централен площад може да се разглежда като пряко продължение в северна посока на Дворцовия площад, защото през XIII в. между тях се издигат само Църква №5, Църква №6 и голяма сграда (Сграда „С“) от южната им страна (Нешева 2000, 43). Строежът на Комплекса до Църква №6 през XIV в. заема цялата южна половина от Централния площад и така на практика напълно е била прекъсната неговата връзка с Църква №5, за която може да се каже, че е главната градска църква (катедралата) на Търнов (Нешева 2000, 50). Северна-

та част на Централния площад явно е запазена, като трасето на Централната главна улица излиза от югозападния му ъгъл, преминава от западната страна на Комплекса до Църква № 6 и край Църква № 5, като достига Дворцовия площад от северозапад.

Датировка. Комплексът до Църква № 6 е датиран в рамките на XIV в. (Николова 1970 – 1971, 117 – 118, 120). В публикациите не е представен откритият подемен материал, но е отбелязано, че керамиката е от това време, а някои от определените монети са на деспот Йоан II Орсини (1323 – 1335 г.), цар Иван Александър (1331 – 1371 г.) и цар Иван Шишман (1371 – 1395 г.). Освен това Източната фасада на Източното крило е фундирана върху развалините на Църква № 13, за която е посочено, че е била разрушена още през XIII в. (Николова 1970 – 1971, 113 – 114). Южното помещение, пристроено към Северното крило, явно е по-късна добавка и съвсем условно е отнесено към XIV – XV в. (Теофилов 1979, 35). Комплексът е бил разрушен след превземането на Търнов през 1393 г. (Николова 1970 – 1971, 112 – 113).

Идентификация. Според местоположението, големината и архитектурното оформление Я. Николова е определила Комплекса до Църква № 6 като „Болярско жилище“, обитавано от столичен първенец, свързан с управлението на държавата (Николова 1970 – 1971, 120).

По своя план Комплексът до Църква № 6 може да се отнесе към странноприемниците от трети тип – с вътрешен двор и разположени около него едноетажни и двуетажни сгради (**Обр. 5**). Постройките в този Комплекс нямат характерни архитектурни или конструктивни особености (освен голямата застроена площ), основно поради това, че стените им са лошо запазени, като изключение е каналът за мръсна вода, направен в приземието на Източното крило, южната част от което може да е използвано за обор. Останалото пространство на това приземие, разделено от паянтови стени, сигурно е имало стопански и складови функции.

В Западното помещение на Северното крило има отоплително съоръжение и то явно е било жилищно (**Обр. 5**). За настаняване на пътниците е използван и горният етаж. Хигиенно съоръжение (най-вероятно баня) се е намирало в Южното помещение, допълнително пристроено към Северното крило. За предназначението на Западното крило няма точни данни, но може да се предположи, че там е бил разположен хранителният блок (**Обр. 5**).

Находки. Откритите находки в Комплекса до Църква № 6 имат сборен характер и представляват предмети от всекидневния живот на неговите обитатели (Николова 1973, 117 – 118). Интересно е да се отбележи, че в насипа на Западното помещение на Северното крило е намерен неидентифициран оловен печат (Дневник на Обект 4 за 1966 г. – 2, 49)¹⁸. Друг оловен печат с неустановена принадлежност (на византийски манастир или на производствен комплекс), датиран най-общо в XII – XIII в. (Йорданов 2016, 331), е открит в непосредствена близост до южната оградна стена на Комплекса.

Сградата при Северозападната порта (Обр. 1.4; Обр. 6)

Проучвания. Сградата при Северозападната порта е разкопана през 1978 г. от П. Славчев в очертаванията на Обект 25, разположен в южния край на западния склон на цитаделата на хълма Царевец, който има терасовидно оформяне на терена и обхваща стръмни и високи скални откоси от изток и равна тераса между тях (Славчев 1979, 156 – 157) (**Обр. 1.4**)¹⁹.

План и помещения (Обр. 6). Сградата е трапецовидна, с 3 помещения и максимални външни размери 11 м х 24 м. Ориентирана е в посока североизток – югозапад, като от изток е долепена до висок скален венец. Стените, запазени на височина до 2 м, са зидани с ломени и полуобработени камъни, споени с бял хоросан. Ширината им е 0,40 м, като единствено източната стена, която се явява подпорна спрямо по-високия терен от тази страна, е дебела до 1 м, защото с нейната зидария са запълнени неравностите на скалния откос. В ширината на стените е вградена вътрешна сантрачна система. Сантрачите, с размери 0,10 м х 0,15 м, отстоят на височина 1 м над пода. Те са положени на 0,10 м навътре от външното лице на стените, като това разстояние е запълнено с малки камъни. В южната половина на източната стена и по цялата дължина на южната стена това подзидане е изпадало, като по този начин изглежда, че сантрачите са външни.

Вътрешен Коридор, с размери 2 м х 14 м, свързва от западната страна двете помещения (**Обр. 6**).

Северното помещение е правоъгълно и има вътрешни размери 7,30 м х 7,90 м (**Обр. 6**). В неговия източен ъгъл е изградена голяма камина, чиито външни стени се издават на север, извън фасадата на сградата, като ризалит. Вътрешните размери на отоплителното съоръжение са 1,30 м х 2,30 м. Отворът е бил аркиран, общата запазена височина е 2 м, но в зидарията няма следи от началото на комина. През османската епоха камината е била преизградена, за което свидетелства арката от тънки тухлички, оформящи предната ѝ страна, които са същите като тези, използвани при строежа на църквите в Арбанаси през XVI – XVIII в. (Вачев 2006, 26 – 79).

На северната стена на Северното помещение, на 0,40 м от неговия североизточен ъгъл, е изградена ниша с ширина 0,80 м, дълбочина 0,70 м и запазена височина 1,10 м, която отстои на 0,90 м от пода. На 2,10 м южно от нея се намира втора ниша с ширина 0,60 м, дълбочина 0,60 м и височина 1 м. На тази височина е било запазено началото на каменно сводче, покриващо нишата, която отстои на 1,30 м от пода. На 1,50 м южно от нея се намира трета ниша с ширина 0,70 м, дълбочина 0,50 м и запазена височина 0,50 м, която отстои на 1,30 м от пода. При югозападния ъгъл на помещението има вход с ширина 1,60 м, който води към Коридора.

Южното помещение е почти правоъгълно, с вътрешни размери 6,10 м х 13 м (**Обр. 6**). В неговата източна стена също са изградени ниши. Първата

ниша, която е засводена, се намира на 1,60 м от североизточния ъгъл, има ширина 0,70 м, дълбочина 0,60 м, височина 0,80 м и отстои на 1,40 м от пода. На 1,10 м южно от нея е втората ниша с ширина 0,60 м, дълбочина 0,50 м и запазен височина 0,50 м, която остава на 1,30 м от пода. Входът на това помещение се намира при северозападния ъгъл, има ширина 1,70 м и води към Коридора.

Сградата има 2 входа. Единият вход се намира в северозападния ъгъл на Северното помещение и е широк 1 м. Другият вход, с ширина 2,10 м, заема цялата южна стена на Коридора. Пред западната фасада е имало каменна настилка.

Местоположение. Сградата се намира на 40 м южно от Северозападната порта (**Обр. 1.4**). Тя е издигната в подножието на западния склон, на 20 м източно от трасето на Западната главна улица.

Датировка. Сградата при Северозападната порта е съществувала до последното десетилетие на XIV в. След това нейната суперструкция е била използвана и през османския период, когато от запад е оформен чардак (Славчев 1979, 157; Николова 1986, 258 – 259).

Идентификация. Предназначението на Сградата при Северозападната порта не е определено от нейния проучвател П. Славчев.

По своя план тази Сграда може да се отнесе към странноприемниците от втори тип – едноетажна, с няколко помещения (**Обр. 6**). Помещенията имат характерни архитектурни и конструктивни особености: значителна застроена площ, голяма камина, издаваща се извън очертанията на фасадната стена, широки врати и големи ниши, вградени в дебелината на стените.

Северното помещение, където се намира камината, е било използвано за хранене и спане на пътниците. В Южното помещение е бил разположен оборът, а в Коридора пред него е имало обособено място за сбуруи и товари. Странноприемницата е била едноетажна, с висок каменен свод.

Находки. Сградата е използвана и през османската епоха, поради което откритите находки не са свързани с нейното функциониране през столничния период на Търнов.

Сграда „С“ до Дворцовия площад (Обр. 1.5; Обр. 7)

Проучвания. Сграда „С“ до Дворцовия площад е разкопана в периода 1968 – 1977 г. от М. Ваклинова в очертанията на Обект 6, разположен на равната централна част на цитаделата на хълма Царевец (Нешева 2000, 12) (**Обр. 1.5**).

План и помещения (Обр. 7). Сградата, изглежда, е била едноделна, със запазени размери 6 м x 8 м, ориентирана в посока изток – запад. Оцеляла е само западната част от постройката. Стените, с ширина 0,90 м, са зидани с ломени камъни, споени с бял хоросан. Няма данни за подовата настилка и мястото на входа. Сградата е имала приземие и етаж над него.

Местоположение. Сграда „С“ фланкира северния край на Дворцовия площад, като остава на 41 м северно от Царския дворец и на 7 м от юг на Църква № 5 (**Обр. 1.5**).

Датировка. Сграда „С“ е построена през 30 – 40-те години на XIII в. и е съществувала до края на XIV в. (Нешева 2000, 43).

Идентификация. Според В. Нешева Сграда „С“ е била странноприемница с гостилница (Нешева 2000, 43). Като доказателство са посочени откритите в нейната вътрешност находки – голям брой глинени съдове, монети, мотика, шпори, катинар, костени гребени и оловна венецианска търговска пломба.

По своя план Сграда „С“ до Дворцовия площад може да се отнесе към странноприемниците от първи тип – едноделна, най-вероятно двукорабна, или към втори тип – с няколко помещения (**Обр. 7**). Основен проблем при нея обаче се явява фактът, че самата сграда не е изцяло запазена и поради това не могат да се посочат каквито и да е характерни архитектурни и конструктивни особености. Единствено разположението до Дворцовия площад и откриването на търговска пломба в нейните очертания дават някакви основания за определяне на такова предназначение.

Ако обаче трябва да се търси странноприемница на това място, е по-приемливо предположението за Сграда „А“ или Сграда „В“, които се намират от западната страна на Дворцовия площад (**Обр. 7**). За тях е посочено, че са имали търговски помещения в приземията и жилищни етажи над тях (Нешева 2000, 39, 41 – 43).

В Сграда „В“, която има 3 верижно разположени помещения и обща площ 82 м², също е открита оловна венецианска търговска пломба (Нешева 2000, 40 – 43) (**Обр. 7**). Особеност при нея е средното помещение, което няма пряк излаз към площада и входи към съседните помещения, като достъпът до него се е осъществявал само от горния етаж.

Сграда „А“ е много по-голяма, двуделна в приземието, с обща площ от 127 м² (Нешева 2000, 37 – 40) (**Обр. 7**). Южното помещение има неправилен четириъгълен план с вътрешна ширина 6 – 6,50 м и дължина 8 – 9,20 м. Входът откъм Дворцовия площад, широк около 2 м, се намира в югоизточния ъгъл. Друг вход (с ширина 0,90 м) е извеждал към малък двор. Северното помещение е издължено, четириъгълно, с вътрешна ширина 2,40 – 3 м и дължина 9,40 – 9,70 м. Входът, широк до 1,20 м, се е намирал най-вероятно в неговия североизточен ъгъл. Двете помещения не са били свързани с обща врата. В прилежащия двор, разположен от запад на Сграда „А“, е имало железарска работилница.

По своя план Сграда „А“ до Дворцовия площад може да се отнесе към странноприемниците от трети тип – с вътрешен двор, двуетажна, с няколко помещения (**Обр. 9**). Нейните помещения имат някои характерни архитектурни и конструктивни особености: голяма застроена площ, широки входи към площада, липса на отоплителни съоръжения в приземието, железарска работилница в двора. Приземните помещения може да са били използвани за обор

и склад, а пътниците да са настанявани на горния етаж. В железарската работилница (ковачница) са били изработвани и ремонтирани части и елементи от сбруите и впрегатните принадлежности на товарните и ездитните животни и превозните средства.

Находки. Откритите находки в Сграда „А“ и Сграда „В“ са характерни за всекидневния живот – глинени съдове, монети, железни предмети, като впечатление правят единствено оловната венецианска търговска пломба и медната обковка с изображение на св. Йоан Предтеча (Нешева 2000, 39 – 43, Обр. 23 – 24, Обр. 41 – 46). Времето на тяхното функциониране е от 30 – 40-те години на XIII в. до края на XIV в.

Сграда и комплекси в столичната цитадела на хълма Трапезица

В столичната цитадела на хълма Трапезица има 1 самостоятелна сграда и 2 комплекса, които може да се разглеждат като средновековни странноприемници в Търновград (Обр. 8).

Сграда при Югозападната порта (Обр. 8.1; Обр. 9)

Проучвания. Сградата при Югозападната порта (Жилище 11), разкрита от Д. Рабовянов през 2013 – 2015 г., е разположена в югозападния край на полегатия южен склон в Сектор Юг на цитаделата на хълма Трапезица (Рабовянов 2015б, 648 – 649; Рабовянов 2016, 683 – 684) (Обр. 8.1).

План и помещения (Обр. 9). Сградата има неправилен четириъгълен план, 4 помещения в приземието и външни размери 10,40 м х 16,30 м (Рабовянов 2015б, 649). Ориентирана е в посока северозапад – югоизток. Стените са изградени от големи и средни полуобработени камъни с калова спойка и имат ширина 0,60 – 0,70 м. В приземните помещения не са открити отоплителни съоръжения. Предполага се, че Сградата е имала горен етаж с паянтова конструкция.

Вътрешен Коридор с размери 1,90 м х 8 м, който преминава по дължината на Сградата в посока изток – запад, свързва всички помещения в приземието (Обр. 9). Неговият под е настлан с каменни плочи. В Коридора се е влизало от запад, през вход, който е широк 1,30 м²⁰.

Източното помещение е трапецовидно, издължено в посока север – юг, и има вътрешни размери 6,50 м х 10 м (Обр. 9). Подът е направен от трамбована пръст. На северната стена е входът с ширина 2,50 м, водещ към Южната главна улица. Друг външен вход, широк 2,50 м, който е извеждал към Западната алея на квартала, се намира на източната стена. Входът към Коридора остава в средата на западната стена и има ширина 2 м.

Северното помещение е трапецовидно, с вътрешни размери 3,10 м х 6,90 м (**Обр. 9**). Подът е направен от трамбована пръст. На северната си стена помещението има вход с ширина 1,70 м към Южната главна улица. Ширината на входа към Коридора не е установена, но, изглежда, тя също е била значителна. На fuga към източната стена на помещението е изидана каменна основа, широка 0,55 м. Тя е доста ниско запазена и най-вероятно е служила за поставяне на дървени ясли за хранене на товарни и ездитни животни.

Южното помещение е трапецовидно, с вътрешни размери 4,30 м х 5,90 м (**Обр. 9**). Подът е направен от трамбована пръст. Помещението има вход с ширина 2 м само към Коридора.

Местоположение. Сградата е разположена с цялата си северна фасада непосредствено до трасето на Южната главна улица, която свързва Югоизточната порта с Югозападната порта на цитаделата на хълма Трапезица (**Обр. 8.1**). Откъм южната ѝ страна се намира малкият Западен площад на квартала. Сградата остава на около 25 м източно от Югозападната порта. Точно срещу нея, от северната страна на Южната главна улица, се издига Църква №21 с голям некропол около нея (Рабовянов 2018, 462 – 464).

Датировка. Сградата при Югозападната порта е построена около 70-те години на XIV в. и функционира до завладяването на Търновград от турците през 1393 г. (края на същото столетие или началото на XV в.) (Рабовянов 2015а, 93, 131, 115 – 116, 146; Рабовянов 2016, 684).

Идентификация. Сложният план и широките външни входове дават основание на Д. Рабовянов да посочи, че Сградата при Югозападната порта (Жилище 11) е имала търговско предназначение (Рабовянов 2015а, 107; Рабовянов 2015б, 649)²¹.

По своя план Сградата при Югозападната порта може да се отнесе към развитите странноприемници от втори тип – двуетажна, с няколко помещения (**Обр. 9**). Самите помещения имат някои характерни архитектурни и конструктивни особености: голяма застроена площ, няколко широки входа към околните улици и вътрешния Коридор, каменна поставка за дървени ясли за хранене на товарни и ездитни животни в Северното помещение, липса на отоплителни съоръжения в приземните помещения. Може да се каже, че Северното помещение е използвано за обор, а останалите – за съхраняване на стоки и товари. Жилищните помещения са били разположени на горния етаж.

Находки. Откритите находки в Сградата при Югозападната порта имат сборен характер и представляват предмети от всекидневния живот на неговите обитатели, като сред тях впечатление прави големият брой подкови, бронзовият пръстен-печат с гравирано на гръцки език името на неговия притежател – Леон, както и бронзова тежест за везна (Рабовянов 2015а, 107 – 108, Табло 30, 44, 64, 72, 42, 82; Рабовянов, Тотев 2015, 659 – 664).

Комплекс с Църква № 3 (Обр. 8.2; Обр. 10)

Проучвания. Комплексът с Църква № 3, разкопаван от М. Робов и К. Дочев през 2007 г. (Робов, Дочев 2008, 695 – 689) и от М. Робов през 2010 г. и 2013 г. (Робов 2011, 435 – 438; Робов 2014, 490 – 493), се намира на равна тераса с 2 нива в най-източната част на Сектор Югоизток на цитаделата на хълма Трапезица (**Обр. 8.2**). Този обект остава засега недопроучен и неговата западна граница все още не е установена.

План, сгради и помещения (Обр. 10). Комплексът, ориентиран в посока изток – запад, се състои от вътрешен двор, в североизточния ъгъл на който се издига Църква № 3, Южно крило, Югозападна порта и оградни стени (Робов 2015, 608 – 619; Робов 2016а, 142 – 149).

Южното крило е дълга, тясна сграда с 1 помещение в приземието и вътрешни размери 2,50 – 3 м x 9,50 м (Робов 2014, 492) (**Обр. 10.1**). Стените са зидани с камъни на калова спойка и имат ширина около 1 м. Входът на помещението не е запазен, но най-вероятно се е намирал в западния край на северната стена. При североизточния ъгъл е направено конструктивно удебеление на северната стена, като е образувана малка вътрешна ниша с размери 0,80 м x 1,25 м (**Обр. 10.1**)²². Възможно е издадената навън чупка на северната стена да е служила за основа на външно стълбище за горния етаж.

Мястото на портата на Комплекса също не е установено, но може да се предположи, че е било в южния край на западната оградна стена на двора, където впоследствие е изградена масивната Югозападна порта (**Обр. 10.1**). Зид с калова спойка (запазени размери – дължина 5,70 м и ширина 0,45 м) и посока изток – запад е долепен перпендикулярно на западната оградна стена (Робов 2011, 435) (**Обр. 2**). Той може да е южна фасада на друга сграда, евентуално Западно крило, но засега няма конкретни данни за неговото предназначение.

Вътрешният двор е с неправилна петоъгълна форма, като оградните стени, зидани с калова спойка, затварят площ от около 1300 м² (**Обр. 10.1**). Южната оградна стена има дължина 28,60 м и ширина 0,90 м. От източната оградна стена е оцелял малък участък в южния ѝ край с дължина 4,50 м и ширина 0,90 м. Северната оградна стена е запазена на дължина 26,60 м в като в западния ѝ край е направен малък контрафорс (0,25 м x 0,90 м). От западната оградна стена е разкрит сектор с дължина 7,50 м и ширина 1,10 м в близост до югозападния ъгъл на двора.

По-късно западната оградна стена и Южното крило са били съборени, а дворът е разширен в западна посока с нови оградни стени (**Обр. 10.2**). Тогава е построена Югозападната порта, ориентирана изток – запад. Тя е иззидана от обработени камъни, споени с бял хоросан, и има външни размери 5 м x 6 м. Проходът, с ширина 3,50 м и настилка от каменни плочи, е бил покрит с полуцилиндричен свод, носен от тухлена арка. Фасадата на портата е имала декорация от глинени панички от керамопластична украса и стенописи.

Новоизграденото Южно крило на Комплекса, ориентирано изток – запад, се намира непосредствено до южната страна на Югозападната порта (**Обр. 10.2**). Южното крило има неправилен, издължен четириъглен план, с 1 помещение в приземието²³ и максимални външни размери 6,80 м x 14,40 м. Стените са зидани с полуобработени камъни и калова спойка, като ширината е около 0,90 м. За южна фасада на Южното крило е използвана южната оградна стена, а от северозапад то е долепено към Югозападната порта.

Приземното помещение на Южното крило има вътрешни размери 5,50 м x 11,80 м (**Обр. 10.2**). Входът, широк 2,70 м, е в средата на северната стена, а до южната стена се намира широка каменна площадка, за която е предположено, че е основа за стълбище към горния етаж. Прекалено големите ѝ размери (2,15 м x 2,40 м) и наличието на каменна подложка за външно стълбище обаче показват, че тя не е използвана с такава цел. Може да се предположи, че по-скоро става въпрос за зидана основа на ясли за хранене и корито за поене на товарни и ездитни животни. Към горния етаж е водило външно стълбище, стъпващо на каменна подложка. Южното крило е свързано с Църква №3 посредством каменна настилка.

Църква №3 е еднокорабна, кръстокуполна, едноабсидна, с притвор и има външни размери 7,70 м x 13,20 м (14,10 м с абсидата) (Робов 2015, 608 – 612) (**Обр. 10**). Ориентирана е изток – запад, с леко отклонение в северна посока. Стените, с ширина 0,75 м, са зидани с полуобработени камъни и тухли, споени с бял хоросан. Наосът е правоъгълен, с вътрешни размери 6,60 м x 5,90 м, и има триделен олтар с протезисна и диакониконна ниши. Арките, на които е лягал подкуполният барабан, са стъпвали на двойка приолтарни стълбове от изток и на 2 дебели полупиластъра в западните ъгли на наоса. Притворът е с вътрешни размери 5,90 м x 2,70 м. Църквата има 2 входа – от запад, широк 1,30 м, и от юг – към наоса, с ширина 0,85 м. Подът е настлан с каменни плочи, впоследствие подменени с тухлена настилка. В притвора са открити 2 зидани гробници и фрагменти от надгробни плочи. Вътрешността на църквата е била стенописана (Косева-Тотева 2016, 64, 70), а фасадите – декорирани с глинени панички от керамопластична украса.

До църквата има помещение с вътрешни размери 3,60 м x 11,80 м, оформено от северната ѝ фасада, северната и източната оградни стени. Впоследствие е изградена Г-образна галерия от запад (ширина 2,50 м) и юг (ширина 2,30 м) от каменни стълбове, пространството между които по-късно е запълнено със зидария над нивото на подовата настилка.

Югозападно от Църква №3 са открити гробове от нейния некропол (Робов 2015, 610 – 611; Робов 2016б, 743 – 746). От тях 27 гроба са по-ранни от новопостроеното Южно крило, защото остават във вътрешността му, а някои са пресечени от неговите стени. Тези гробове са датирани в края на XII в. (Робов 2015, 611), но някои от стратиграфските данни показват, че некрополът е използван и след средата на XIII в. (Робов 2014, 493; Робов 2016б, 744). По време това съвпада със строежа и съществуването на първото Южно крило на Ком-

плекса, като тези гробове са вкопани от северната и западната му страни. Други 4 гроба са от края на XIV в. – след разрушаването на Комплекса с Църква №3 (Робов 2016б, 743 – 744).

Местоположение. Комплексът с Църква №3 е разположен в източния, най-издаден край на столичната цитадела на хълма Трапезица (**Обр. 8.2**). На около 20 м от източната му страна, но на по-ниско ниво (10 – 12 м), преминава Източната главна улица, която свързва Югоизточната порта със Северната кула (Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2011, 440). Засега откъм тази улица не е открит вход. Пътното трасе, излизащо от Югозападната порта на Комплекса, продължава в западна посока и се свързва с Централната главна улица на цитаделата, която остава на разстояние от около 60 м.

Датировка. Времето на изграждане на Комплекса с Църква №3 засега е поставено в началото на XIII в. (Робов 2016а, 145) (**Обр. 10.1**). След третата четвърт на същото столетие, вследствие на голямо разрушение, той е възстановен, като са построени Югозападната порта и новото Южно крило, двoryт е уширен на запад и са извършени различни ремонтни дейности по църквата (Робов 2016а, 148) (**Обр. 10.2**). Комплексът е бил унищожен в края на XIV в. (Робов 2015, 617).

Идентификация. Комплексът с Църква №3 е определен от М. Робов като граждански ансамбъл, обитаван от висши представители на столичната аристокрация (Робов 2015, 617, 618; Робов 2016а, 149). Едновременно с това обаче проучвателят допуска възможността Комплексът да е втори манастир в цитаделата на хълма Трапезица (освен манастира при Църква №8), което според него поставя и въпроса къде са се съхранявали мощите на св. Иван Рилски през XIII – XIV в. (Робов 2016а, 149 – 150).

По своя план Комплексът с Църква №3 може да се отнесе към странно-приемниците от трети тип – с вътрешен двор и разположени около него едноетажни и двуетажни сгради (**Обр. 10**). В този Комплекс засега има само 1 сграда (Южно крило), но понеже разкопките все още не са приключили, е възможно да се открият и други постройки в непроучената западна част на двора, където има единични зидове (Робов 2015) (**Обр. 1**). Като характерни архитектурни или конструктивни особености може да се посочат: голямата застроена площ на новопостроеното Южно крило, широкият вход към двора и каменната основа, явно използвана за поставяне на ясли за хранене и корито за водопой на товарни и ездитни животни. В приземието са намерени подкови, елементи от сбруя, апликации и конски зъби, което показва, че то е използвано за обор (Робов 2015, 615). Откритите в насипа оловни пломби свидетелстват, че в него са били съхранявани стоки и товари. За настаняване на пътниците е използван горният етаж.

Данни за архитектурата на първото Южно крило липсват, но може да се предположи, че то е имало функциите на новопостроеното – обор в приземието и помещения за обитаване на горния етаж.

Находки. Откритите находки в Комплекса с Църква №3 имат сборен характер и представляват предмети от всекидневния живот на неговите обитатели (Робов 2011, 438; Робов 2014, 493). Сред тях се открояват: бронзова екзагия, оловни пломби, печати, бронзови закопчалки от книги, железни писала, рамена от бронзови кръстове, бронзова дръжка (вероятно от лъжичка), костено намерение, част от оловен съд с монети, фрагменти от сграфито паници с подглазурни монограми с буквата „Б“.

Комплекс с Църква №11 (Обр. 8.3)

Проучвания. Комплексът с Църква №11, разкопан от М. Долмова през 2008 – 2011 г., е разположен в източния край на полегатия южен склон в Сектор Югоизток на цитаделата на хълма Трапезица (Долмова-Лукановска 2010, 498 – 499) (**Обр. 8.3**). Този интересен обект остана недопроучен и за него все още няма публикация с архитектурен план.

План, сгради и помещения. Комплексът се състои от вътрешен двор, в който се издига Църква №11, голяма Сграда 1 (Южно крило), оградни стени и представителен входен портал (Южна порта) (Долмова-Лукановска 2010, 498 – 499). Южното крило има сложен план с няколко помещения и външни размери 26 м х 24,50 м. Стените, зидани с ломени и полуобработени камъни, споени с калов разтвор, имат ширина 0,80 – 1 м и запазена височина 0,70 – 1,50 м. По дължината на външните и вътрешните зидове са изградени пиластри (0,55 м х 1 м), измазани с бял хоросан, върху който са запазени следи от стенописни пана. Южното крило е имало и горен етаж.

Южната оградна стена е дълга 31,60 м, широка 1 м и има запазена височина 0,75 м. Разкритата дължина на източната оградна стена е само 2,50 м. Тя е изградена от камъни с калова спойка и измазана с плътен слой бял хоросан. От юг е подсилена с пиластри, които остават на разстояние 6,50 м един от друг. Южната порта е оформена чрез два напречни зида, които затварят проход с дължина 4 м и ширина 3,10 м.

В северната част на Комплекса остава Църква №11 (Димова 2008, 305). Тя е еднокорабна, едноапсидна, засводена, с притвор. Ориентирана е в посока югоизток – северозапад и има външни размери 6,30 м х 12 м (12,90 м с абсидата). Стените, широки 0,90 м, са зидани с редове от каменни блокчета и 3-редови тухлени пояси по фасадите и обработени камъни във вътрешността, споени с бял хоросан. Абсидата е тристенна отвън и полукръгла отвътре. Наосът има вътрешни размери 4,60 м х 7 м, а притворът – 4,60 м х 2,30 м. По дългите фасади от север и юг са разположени по 6 ниши, на източната фасада има 5 ниши, а на западната – 2 ниши. В църквата се е влизало само от запад, през вход, широк 1 м в притвора, и вход с ширина 1,25 м в наоса. Цялата вътрешност на храма е била стенописана (Косева-Тотева 2016, 64 – 65, 76). В двора около църквата и в притвора са проучени гробове от малък некропол, които не са публикувани.

Местоположение. Комплексът с Църква № 11 е разположен непосредствено от запад на Централната главна улица на цитаделата, която идва от север (от Северната порта и Централния площад) и се свързва с Южната главна улица, преминаваща от Югоизточната порта към Югозападната порта (Рабовянов 2015а, 132, 136 – 137) (**Обр. 8.3**). До Южната главна улица води малка уличка с дължина 20 м, която започва от Южната порта на Комплекса и преминава от запад на Църква № 12 (Долмова-Лукановска 2010, 499).

Датировка. Комплексът с Църква № 11 е построен през втората половина на XIV в. и съществува до края на същото столетие според откритите при разкопките фрагменти сграфито керамика с владетелски подглазурни монограми и монети на цар Иван Александър (1331 – 1371 г.) и цар Иван Шишман (1371 – 1395 г.) (Долмова-Лукановска 2010, 499). Строителството на Църква № 11 също се датира във втората половина на XIV в. (Димова 2008, 305; Косева-Тотева 2016, 76, 144).

Идентификация. Археологическите данни дават основание на М. Долмова да предположи, че Комплексът с Църква № 11 е резиденция на висш дворцов сановник или близък сродник на владетеля (Долмова-Лукановска 2010, 499).

По своя план Комплексът с Църква № 11 може да се отнесе към странноприемниците от трети тип – с вътрешен двор и разположени около него едноетажни и двуетажни сгради. В този Комплекс засега има само 1 сграда, но по-неже разкопките все още не са приключили, е възможно да се открият и други постройки в западната част на вътрешния двор.

Поради това, че Комплексът с Църква № 11 не е публикуван, сега не могат да се посочат конкретни характерни архитектурни или конструктивни особености в неговия план. Но предвид почти еднаквото разполагане на сградата, църквата и портата като при Комплекса с Църква № 3 (**Обр. 10**), може да се каже, че едното приземно помещение е използвано за обор и съхраняване на стоки и товари. В интериора на приземието на Южното крило правят впечатление наличието на хоросанова мазилка с изрисувани върху нея стенописни пана и откритите в него фрагменти от сграфито паници с подглазурни монограми на цар Иван Александър (1331 – 1371 г.) и цар Иван Шишман (1371 – 1395 г.) (Долмова-Лукановска 2010, 498 – 499), което показва, че другото помещение е имало представителни функции (трапезария?). За настаняване на пътниците е използван горният етаж

Характеристика на странноприемниците в столичния Търновград

Представените комплекси и сгради в средновековния Търнов могат да се приемат за странноприемници с по-голяма или по-малка вероятност. Ясно е все пак, че постройки с такова предназначение е имало в столичните цитадели и подградия и те не би трябвало да са малко на брой. Въпреки това при-

веждането на достатъчно убедителни доказателства за идентифицирането на странноприемниците и тяхното локализиране на територията на столицата на Второто българско царство не е съвсем сигурно, като за някои от тях може да се предложат варианти и за друго предназначение.

План. По общ архитектурен план предполагаемите странноприемници в Търнов не се различават много от подобните на тях градски жилища и комплекси. Те са едноетажни или двуетажни постройки с каменно приземие и значителни размери, едноделни, многоделни с няколко верижно наредени помещения или няколко сгради, групирани около вътрешен двор. Поради това, че в столицата всички средновековни сгради са запазени в повечето случаи само в основи, най-сигурни за определянето им като странноприемници са данните за техните приземия. Характерните особености в тях, по които се различават от обичайните градски жилищни сгради, са няколко: значителна застроена площ – обща и на отделните помещения; обособени вътрешни дворове; повече на брой и необичайно широки входове; големи отоплителни съоръжения; ниши в стените; хигиенни съоръжения; канали или улеи за оттичане на нечистотии и измиване на пода; каменни основи, използвани за ясли за хранене и корита за водопой на товарни и ездитни животни; по-специфични находки в сравнение със стандартните предмети с битов характер.

Постройката, която според своя план може да се приеме за странноприемница с най-голяма сигурност, е Сградата при Северозападната порта в цитаделата на хълма Царевец (**Обр. 6**). Тя разполага с обширна обитаема площ, широки входове, голяма камина, стенни ниши. Била е едноетажна, с високи помещения и полуцилиндрично засводяване. Така тази странноприемница се явява типичен представител на този вид обществени сгради, каквито са например странноприемниците в Червен и Калиакра (Тулешков 1994, 61; Тулешков 2004, 11 – 16) (**Обр. 11.1, 11.2**)²⁴.

Като странноприемница може да се определи, макар и с по-малко доказателства, Сградата при Югозападната порта в цитаделата на хълма Трапезица (**Обр. 9**). Сграда „С“ до Дворцовия площад в цитаделата на хълма Царевец е открита в такова състояние, че почти всяко предположение за нейното предназначение би могло да е правилно (**Обр. 7**). В сравнение с нея е по-голяма вероятността Сграда „А“ от западната страна на Дворцовия площад да е функционирала като градска странноприемница.

По-особено е положението с 5-те големи комплекса в Търнов, от които Комплексът до Църква № 14 в цитаделата на хълма Царевец е определен за манастир, а останалите – за болярски жилища (Комплексът до Северозападната порта и Комплексът до Църква № 6 в цитаделата на хълма Царевец, Комплексът с Църква № 3 и Комплексът с Църква № 11 в цитаделата на хълма Трапезица). От тях Комплексът до Северозападната порта може да се приеме с голяма сигурност за градска странноприемница (**Обр. 2**), за което вече има изказани предположения (Овчаров 2005, 135; Тулешков 2016, 224 – 225). В другите проучени (изцяло или отчасти) големи и по-малки български градове от XIII –

XIV в., като например Червен, Ловеч, Мелник, Перперикон, Мисионис, Хоталич, не са открити подобни архитектурни ансамбли, но такива има в Шумен (Антонова 1995, 63 – 66, Обр. 70, Обр. 71)²⁵ и Кастрици (Плетнъов, Кузов, Стефанова 2009, 657 – 658; Плетнъов, Кузов, Лазаренко, Пеев 2010, 532 – 533)²⁶.

Комплексът до Църква №6 (**Обр. 5**) и Комплексът до Църква №14 (**Обр. 3**) в цитаделата на хълма Царевец в Търнов имат почти еднакъв план – сгради, затварящи вътрешен двор, който е плътно долепен към съществуваща от преди църква с параклис. В същото време и двата християнски храма остават извън очертанията на архитектурните ансамбли и нямат директен достъп (входове) откъм тях. Фактът, че тези комплекси е можело да се построят и на терени, отдалечени от църквите, показва, че явно е търсена връзка с тях, но, изглежда, не толкова пряка, за да бъдат включени в границите на техните вътрешни дворове.

Като подходящ паралел по отношение на комбинацията от странноприемница и църква може да се посочи Комплексът в долината Темпи в Северна Гърция (Σδρομία, Ανδροούδης 2011, 113 – 122). Той се състои от дълга 28 м сграда с 3 верижно разположени помещения и малка църква, разположена на около 15 м североизточно от нея. От изток, юг и запад на църквата са разкрити 30-ина гроба. В този византийски комплекс, датиран във втората половина на X в., са отсядали пътуващите към Солун поклонници.

Подобна по план на търновските комплекси е Странноприемницата на Бачковския манастир в средновековния Станимахос, където църквата „Св. Георги“ с параклис остават извън нейните оградни стени, но в съвсем непосредствена близост (Морева 1979, 33 – 34) (**Обр. 12.1**). Така има логика и като алтернативен вариант предположението, че Комплексът до Църква №6 и Комплексът до Църква №14 в цитаделата на хълма Царевец може да са били манастирски странноприемници (метох) на някой голям български или атонски манастир (Христоматия 1978, 204, 208, 215 – 219, 230 – 236, 245, 249 – 250, 260, 264, 272 – 275, 278; Подбрани извори 1956, 291 – 292).

Комплексът с Църква №3 (**Обр. 11**) и Комплексът с Църква №11 в цитаделата на хълма Трапезица също имат почти еднакви планове – църква и сграда в обширен двор, в който се влиза през голяма представителна порта. За първия комплекс е загатната възможността да е манастир, докато за втория подобно предположение не е изказано. Наистина такава вероятност на практика е незначителна предвид наличието в тях на единична сграда, която трудно би задоволила потребностите за нормален живот на монашеското братство на някой столичен манастир, защото не разполага с необходимия брой помещения (игуменарна, килии, кухня и трапезария, складове, стопански помещения, стаи за гости и поклонници)²⁷. Добър пример в това отношение са другите търновски манастири – „Св. 40 мъченици“ (Попов 1985, 118 – 120), „Св. Димитър“ (Николова, Робов 2005, 70 – 88), манастирът при Църква №8 в цитаделата на хълма Трапезица (Алексиев 2011, 432, 434) (**Обр. 8**)²⁸.

В същото време големите църкви в дворовете на двата комплекса в цитаделата на хълма Трапезица, които са съществували от по-рано и впоследствие са включени в техните очертания, показват пряка връзка с църковна институция. Към такъв извод насочват и данните за наличие на керамопластична украса и стенописи по фасадата и стените на Южната порта на Комплекса с Църква №3 и на стенописна украса в помещение от приземието на Южното крило на Комплекса с Църква №11, както и наличието на некрополи, функционирали едновременно с тях. По своя план тези столични комплекси приличат на Метеха „Орлица“ на Рилския манастир (Тулешков 1981, 67 – 71) (**Обр. 12.2**). В случая изглежда по-вероятно предположението, че Комплексът с Църква №3 и Комплексът с Църква №11 в цитаделата на хълма Трапезица са били манастирски странноприемници (метех) на някой голям български или атонски манастир.

Местоположение. Най-доброто място за изграждане на странноприемници е в непосредствена близост до портите, главните пътни артерии и широките обществени места (площади и пазарища) в средновековните градове (Тулешков 2016, 213). Точно така са разположени всички представени комплекси и сгради в Търнов: в цитаделата на хълма Царевец (**Обр. 1**) – до Западната главна улица са Комплексът до Северозападната порта и Сградата при Северозападната порта; на Площада на западния склон и до Западната главна улица е Комплексът до Църква №14; до Централната главна улица е Комплексът до Църква №6; до Дворцовия площад са Сградата „А“ и Сградата „С“; в цитаделата на хълма Трапезица (**Обр. 8**) – до Южната главна улица и малък квартален площад е Сградата при Югозападната порта; до Централната главна улица и близо до Южната главна улица е Комплексът с Църква №11, а до Източната главна улица – Комплексът с Църква №3. Половината от представените комплекси и сгради се намират и в непосредствена близост до портите на Търнов – при Северозападната порта на цитаделата на хълма Царевец, при Югозападната порта и Югоизточната порта на цитаделата на хълма Трапезица.

Такова разполагане на странноприемници в градоустройствения план на Търнов е напълно обяснимо – това са най-удобните, достъпни и лесни за намиране места, край които непрекъснато се движи градският трафик. Ситуирането им в непосредствена близост до крепостните порти, главните улици и площади е осигурявало пряка връзка с всички части на града.

Впечатление прави, че съвсем близо до предполагаемите търновски странноприемници винаги има църква с малък некропол или отделни гробове. Това са Църква №5 до Сградата „А“ и Сградата „С“, Църква №19 при Комплекса до Северозападната порта в цитаделата на хълма Царевец (**Обр. 1**), както и Църква №21 до Сградата до Югозападната порта в цитаделата на хълма Трапезица (**Обр. 8**). За Комплексите до Църкви №6 и №14 на хълма Царевец, и Комплексите с Църкви №3 и №11 на хълма Трапезица е видно, че самите храмове са били по един или друг начин тясно свързани с тях. Единственото изключение се явява Сградата при Северозападната порта в цитаделата на хълма Царевец,

защото най-близката Църква №16 отстои на 60 м в североизточна посока. За преките функционални връзки между странноприемници и църкви с некрополи вече бяха посочени като паралели комплексът в долината Темпи в Северна Гърция (Σδρόλια, Ανδρούδης 2011, 113 – 122), Метохът „Орлица“ на Рилския манастир (Тулешков 1981, 67 – 71) и Странноприемницата на Бачковския манастир в Станимахос (Морева 1979, 33 – 34).

При изграждането на предполагаемите странноприемници в столичния Търнов, освен прекия излаз към улица или площад, е търсено достатъчно широко място за разполагането на сградите, като в повечето случаи е обособен отделен двор с доста голяма площ. При някои от тези значителни по размери строежи са били разрушавани по-стари постройки, а теренът е подравняван. Така е направено при изграждането на Комплекса до Северозападната порта, на Комплекса до Църква №6 и на Сграда „А“ в цитаделата на хълма Царевец (Овчаров 2005, 121, 134; Николова 1970 – 1971, 113 – 114; Нешева 2000, 39), при строежа на Сградата при Югозападната порта (Рабовянов 2015а, 108; Рабовянов 2015б, 693) и на Комплекса с Църква №3 (Робов 2016а, 145) в цитаделата на хълма Трапезица. Освен това задължително са избирани и най-удобните места, разположени в непосредствена близост до градските комуникации. Предвид ограниченото пространство за застрояване в цитаделата на хълма Царевец и на южния склон на цитаделата на хълма Трапезица е видно, че при планирането и строежа на тези комплекси и сгради е обърнато специално внимание, като по този начин са открити важните обществени функции, които те са имали в градския живот.

Разположението на предполагаемите странноприемници на територията на цитаделата на хълма Царевец не е равномерно (**Обр. 1**). От тях 3 са построени по продължението на Западната главна улица, а 3 – до Централната главна улица и Дворцовия площад. В южната част на цитаделата засега не могат да се идентифицират такива сгради, защото обектите не са публикувани, а източният склон все още не е изцяло проучен. В цитаделата на хълма Трапезица има 3 предполагаеми странноприемници, разпределени само в южната и източната част, но и там разкопки в централния сектор все още не са провеждани (**Обр. 8**).

Находки. Находките, открити в комплексите и сградите, които могат да се приемат за столични странноприемници в Търнов, са свързани с ежедневието на хората и не се различават от тези, намирани в обикновените градски жилища. Това са всякакви видове глинени съдове: гърнета, паници, блюда, чаши, стомни, кани, цедилки, капаци, свещници; предмети, инструменти, накити и оръжие от метал, камък, стъкло, кост и глина: прешлени за вретено, топчета и пулове за игра, хромели, гладилки, обкови и панти за врати, катинари, ключове, налчета, подкови, огрибки, обръчи за бурета, ножове, огнива, ножици, точила, халки, токи, копчета, пръстени, апликации, обици, мъниста, върхове на стрели, закопчалки за книга, писала, рамена от кръстове, тежест за рибарска мрежа, мотичка, шпори, катинар, гребен, дръжка, част от оловен съд с монети

и др. (Овчаров 2005, 121 – 134; Нурков, Писарев 1979, 46 – 48; Николова 1973, 117 – 118; Рабовянов 2015а, 107 – 108; Нешева 2000, 43; Робов 2011, 437; Робов 2014, 493).

Тези съвсем обикновени и широко разпространени предмети не показват със сигурност какъв точно е характерът на разглежданите комплекси и сгради, и не могат да послужат като пряко доказателство за това, че те са градски странноприемници. Но в същото време са достатъчни, за да покажат, че са били притежание на хора от различни социални групи и прослойки, занимаващи се с разностранни дейности, които са отсядали в тях.

Около и в разглежданите комплекси и сгради са открити и някои важни находки, които имат пряка връзка с търговската дейност и дипломатическите пратеничества на хора, посетили столичния Търнов – оловни пломби за товари от Сграда „С“ до Дворцовия площад (Нешева 2000, 43) и от Комплекса с Църква №3 (Робов 2014, 493); бронзова тежест за взна от Сградата при Югозападната порта (Рабовянов 2015а, 107); бронзова екзагия от Комплекса с Църква №3 (Робов 2014, 493); оловни печати: печат на латинския император Робер Куртене (1221 – 1228 г.), намерен край Комплекса до Северозападната порта (Овчаров 1979, 5 – 8), неидентифициран печат (Дневник на Обект 4 за 1966 г. – 2, 49) и друг печат на византийски манастир или работилница (Йорданов 2016, 331) от Комплекса до Църква №6, както и бронзов пръстен-печат на Леон от Сградата при Югозападната порта (Рабовянов 2015а, 107 – 108). В тази връзка е важно да се посочат и други оловни владетелски печати от XIII в., намерени в столичния Търнов, в близост до някои от предполагаемите странноприемници: печат на латинския император Анри Фландърски (1206 – 1216 г.) (Цочев 1987, 24 – 25); печат на никейския император Йоан III Дука Ватаций (1222 – 1254 г.), открит западно от Комплекса до Църква №14 в цитаделата на хълма Царевец (Писарев 1979, 16 – 18); печат на Теодор, за който е изказано предположението, че може би е принадлежал на епирския деспот Тодор Комнин (1237 – 1257 г.), намерен източно от Сградата при Югозападната порта в цитаделата на хълма Трапезица (Кънев, Рабовянов 2013 – 2014, 145 – 151).

Представените архитектурни комплекси и сгради според техните планове, вътрешно разпределение, местоположение в градоустройствената структура и откритите в тях находки могат с различна степен на сигурност, някои условности и уговорки да се определят като странноприемници в столичния Търнов. Доказателствата не са изцяло категорични и позволяват да се изкажат и други мнения относно функциите на някои от тях.

В тази посока е необходимо да се постави и въпросът за съществуването в Търновград на различни социални и благотворителни заведения (държавни, частни или манастирски), издържани със средства на царя, болярите, заможни граждани и църквата: приюти за бедни, сиропиталища, старчески домове и болници, каквито са засвидетелствани във Византия и Сърбия през XII – XV в. (Димитров 2014, 178 – 185; Давидов, Данчев, Дончева-Панайотова, Ковачева,

Генчева 1983, 113; Костенечки 1996, 279 – 280) и за чието действително съществуване трябва с основание да се посочи отново известието на Григорий Цамблак, че Патриарх Евтимий е направил целия столичен Търнов странноприемница за бедните (Цамблак 1996, 165).

БЕЛЕЖКИ

- ¹ В публикацията не е отбелязано, че разделителната стена между Западното помещение и Източното помещение е конструктивно свързана със северната стена на Северното крило, както е посочено в документацията от разкопките (Дневник на Обект 16 за 1974 г. – III, 66 – 67).
- ² В публикацията са посочени общо 3 входа на южната фасада (Нурков, Писарев 1979, 45), но в документацията и снимките от разкопките е описан и се вижда само входът към Средното помещение (Дневник на Обект 16 за 1974 г. – III, 64 – 68).
- ³ Южната фасадна стена на Южното крило не е отбелязана на публикувания план, но е добре описана в документацията от разкопките през 1969 г. (Дневник на Обект 5 за 1969 г., 66, 76, 81, 87 – 88).
- ⁴ Изграждането на галерии към търновските църкви през XIV в. е широко разпространена практика. Такива са построени например към църквата в Царския дворец (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 122), Църквата „Св. 40 мъченици“ (Тотев, Дерменджиев 2000, 28 – 33); Църква № 19 (Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2011, 438) и Църква № 20 в столичната цитадела на хълма Трапезица (Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2015, 636 – 637).
- ⁵ Според Х. Нурков и А. Писарев параклисът е бил построен едновременно с новите подпорни стени от запад и север (Нурков, Писарев 1979, 44).
- ⁶ Този гроб се намира във вътрешността на параклиса, но е по-ранен от него (Отчет за Обект 5 през 1969 г., 7).
- ⁷ В статията погрешно е посочено, че мястото на намиране на печата е Обект 12 (Писарев 1979, 16), а всъщност той е открит в Обект 16.
- ⁸ Предложена е възстановка на Северното крило с 2 каменни кули над крайните помещения от запад и изток (Теофилов 1979, 36 – 37).
- ⁹ Това помещение изобщо не е споменато в публикациите за Комплекса до Църква № 6, но е отбелязано на някои негови планове (Николова 1985, 71; Теофилов 1979, 35). То е записано в Дневника на разкопките на Обект 4 като „помещение 4 от средновековната българска сграда“ (Дневник на Обект 4 за 1967 г., 15).
- ¹⁰ Възможно е Източното крило да не е достигало до южната оградна стена, но това сега вече няма как да се установи.
- ¹¹ Отначало е посочено, че източната стена е зидана с калова спойка, но след цялостното ѝ разкриване е установено, че е използван хоросан.
- ¹² Стените се намират в съседния Обект 1, на който ръководител е Б. Султов, и явно затова не са включени в публикациите за Комплекса до Църква № 6.
- ¹³ По време на разкопките е търсена оградна стена и откъм запад, но не са били открити следи от нея (Дневник на Обект 4 за 1968 г., 4, 6, 10, 19, 24). От тази страна се намира Западното крило, което остава в Обект 1.
- ¹⁴ Църква № 6 не е публикувана. Планът, приложен в статията на Т. Теофилов, има много неточности (Теофилов 1979, 35), които са установени и коригирани според документацията, съхранявана в РИМ – В. Търново, и направените на място измервания.

- ¹⁵ Още няколко гроба са открити от изток и югозапад на Църква №6, но те остават на по-малка дълбочина и явно са значително по-късни (Дневник на Обект 1 за 1967 г. – 2, 39).
- ¹⁶ Високо запазените стени на северозападния ъгъл (до 0,80 м) на паракриса изключват възможността те да са фундамент на Северна галерия към Църква №6.
- ¹⁷ Основите ѝ застъпват отчасти Северното помещение на по-ранна средновековна сграда с калова спойка (Теофилов 1979, 35).
- ¹⁸ Засага не е възможно да се идентифицира този печат с някой от известните печати, открити в цитаделата на хълма Царевец. Той е отбелязан в края на Полевия дневник за 1966 г. на Обект 4 само с квадрата, координатите и дълбочината, на която е намерен (Дневник на Обект 4 за 1966 г. – 2, 49). В наличната Инвентарна книга за 1966 г. печатът не е вписан.
- ¹⁹ Резултатите от археологическите разкопки на този обект не са публикувани, а представените архитектурни данни са взети от техническата документация, съхранявана в РИМ – В. Търново.
- ²⁰ По-късно достъпът до този вход е бил силно ограничен от построеното от запад Жилище 13.
- ²¹ Мнението на Д. Рабовянов е, че може да се допусне тази сграда да е била градска странноприемница, но преки доказателства за това липсват. Тук използвам случая да благодаря за възможността да представя някои от данните за нея преди цялостното ѝ публикуване.
- ²² На това място в планове на Комплекса с Църква №3 са отбелязани 2 разминаващи се стени, които не се свързват, защото според М. Робов са от различни сгради (Робов, 2014, 491 – 492).
- ²³ М. Робов отбелязва, че тази сграда е имала 2 помещения, означени като Сграда „А“ и Сграда „Б“ (Робов, 2015, 615 – 617). Всъщност Сграда „Б“ се явява източна половина на по-ранната сграда, като стените им остават на едно и също ниво – с около 0,50 м по-ниско от дълбочината на фундиране на по-късната Сграда „А“ (Робов, 2015, Обр. 1, Обр. 5).
- ²⁴ Възможно е две сгради – едноделна и двуделна, определени като стопански постройки – обори (Димова 1985, 100), разположени от външната страна на Източната крепостна стена на цитаделата на Червен, да са градски странноприемници с изсечени в скалата дупки за завързване и корита ясли за хранене и водопой на животни.
- ²⁵ В цитаделата на средновековния Шумен има няколко интересни комплекса (Сграда №38а, Сграда №61, Сграда №120, Сграда №198), за които обаче липсва допълнителна информация (Антонова 1995, обр. 70, Обр. 71).
- ²⁶ На някои от тези комплекси не е определено конкретното предназначение, а за други е посочено, че може да са служили за болярско жилище или да са имали военни функции.
- ²⁷ За Църква №2 и сграда в непосредствена близост до нея, които обаче не са отделени с оградни стени от останалата градска територия в центъра на цитаделата на Ловеч, е отбелязано, че образуват граждански комплекс (Чангова 2006, 80 – 82).
- ²⁸ За архитектурните ансамбли при Балдуиновата кула, Лобната скала и при Църква №10, които първоначално също са определени за градски манастири (Алексиев 1992, 75 – 79), има достатъчно основания да се твърди, че те всъщност са военни комплекси, свързани с отбраната на цитаделата на хълма Царевец (Дерменджиев 2011, 452 – 454; Дерменджиев 2015, 35 – 39).

ЛИТЕРАТУРА

Алексиев 1995: Й. Алексиев. Търновските манастири. Манастирите на Царевец. – *Годишник на музеите от Северна България*, XX, 1992, 73 – 90.

Алексиев 1996: Й. Алексиев. За мястото и датата на църковните събори в Търново. – В: *Бог и цар в българската история*. Т. Тотев, К. Вачкова, М. Тихова, Д. Добрев, П. Георгиев (ред.). Пловдив, 1996, 140 – 144.

Алексиев 2011: Й. Алексиев. Археологически разкопки на Трапезица – Сектор Югозападен. Манастир Св. Йоан Рилски. – *Археологически открития и разкопки през 2010 г.* София, 2011, 431 – 434.

Андреев 1992: Й. Андреев. Всекидневието на българите (XII – XIV в.). София, 1992.

Антонова 1995: В. Антонова. Шумен и Шуменската крепост. Шумен 1995.

Божилов 1994: И. Божилов. Асеновци (1186 – 1460). Генеалогия и просопография. София, 1994.

Василева 1977: Д. Василева. По въпроса за датирането на някои средновековни сгради в София. – *Векове*, 1977, 5, 45 – 50.

Вачев 2006: Х. Вачев. Църковният ансамбъл в Арбанаси. В. Търново, 2006.

Георгиева, Николова, Ангелов 1973: С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектурата на двореца. – В: *Дворецът на българските царе през Втората българска държава. (Царевград Търнов. Т. 1)*. София, 1973, 39 – 166.

Голофаст 2009: Л. Голофаст. Градостроителный облик Херсона в XIII века. – *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XV, 2009, 275 – 377.

Давидов, Данчев, Дончева-Панайотова, Ковачева, Генчева 1983: А. Давидов, Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова, П. Ковачева, Т. Генчева. Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак. София, 1983.

Дерменджиев 2007а: Е. Дерменджиев. Дворцовата баня на търновските царе. – *Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново*, XXII, 2007, 124 – 141.

Дерменджиев 2007б: Е. Дерменджиев. Водоснабдяване и отводняване на столичния Търновград (от края на 12 в. до края на 14 в.). – Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. София, 2007.

Дерменджиев 2009 – 2010: Е. Дерменджиев. Площад на западния склон на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – *Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново*, XXIV – XXV, 2009 – 2010, 159 – 182.

Дерменджиев 2011: Е. Дерменджиев. Укрепено водоснабдително съоръжение в столичната цитадела на хълма Царевец във Велико Търново. – В: *България, българите и Европа – мит, история, съвремие*. И. Лазаров, Н. Христова, М. Младенов. (ред.). Т. IV. В. Търново, 2011, 440 – 468.

Дерменджиев 2015: Е. Дерменджиев. Столичен комплекс край църква №10 в средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – *Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново*, XXX, 2015, 15 – 73.

Димитров 2014: Д. Димитров. Византийската медицина: лечение, лечители, институции. – В: *Realia Byzantino-Balkanica. Сборник в чест на 60-годишнината на професор Христо Матанов*. Й. Бенчева, Т. Димитров (съст.). София, 2014, 165 – 189.

Димова 1985: В. Димова. Градоустройство и архитектура на цитаделата на Червен през XII – XIV в. – В: *Средновековният Червен. Цитаделата на града*. Т. 1. София, 1985, 33 – 132.

Димова 2008: В. Димова. Църквите в България през XIII – XIV в. София, 2008.

Дневник на Обект 1 за 1966 г. – 1: Дневник на археологическите разкопки на Обект 1 на хълма Царевец през 1966 г., ръководител Б. Султов. – Научноспомогателен фонд „Античност“, отдел „Археология“ на Регионален исторически музей – Велико Търново, инв. №334 А/НСФ.

Дневник на Обект 1 за 1966 г. – 2: Дневник на археологическите разкопки на Обект 1 на хълма Царевец през 1966 г., ръководител Б. Султов. – Научноспомогателен фонд „Античност“, отдел „Археология“ на Регионален исторически музей – Велико Търново, инв. №332 А/НСФ.

Дневник на Обект 1 за 1967 г. – 1: Дневник на археологическите разкопки на Обект 1 на хълма Царевец през 1967 г., ръководител Б. Султов. – Научноспомогателен фонд „Античност“, отдел „Археология“ на Регионален исторически музей – Велико Търново, инв. №412 А/НСФ.

Дневник на Обект 1 за 1967 г. – 2: Дневник на археологическите разкопки на Обект 1 на хълма Царевец през 1967 г., ръководител Б. Султов. – Научноспомогателен фонд „Античност“, отдел „Археология“ на Регионален исторически музей – Велико Търново, инв. №416 А/НСФ.

Дневник на Обект 1 за 1968 г.: Дневник на археологическите разкопки на Обект 1 на хълма Царевец през 1968 г., ръководител Б. Султов. – Научноспомогателен фонд „Античност“, отдел „Археология“ на Регионален исторически музей – Велико Търново, инв. №414 А/НСФ.

Дневник на Обект 4 за 1966 г. – 1: Дневник на археологическите разкопки на Обект 4 на хълма Царевец през 1966 г., ръководител Я. Николова. – Научен архив на Регионален исторически музей – Велико Търново, инв. №1154.

Дневник на Обект 4 за 1966 г. – 2: Дневник на археологическите разкопки на Обект 4 на хълма Царевец през 1966 г., ръководител Я. Николова. – Научен архив на Регионален исторически музей – Велико Търново, инв. №1147.

Дневник на Обект 4 за 1967 г.: Дневник на археологическите разкопки на Обект 4 на хълма Царевец през 1967 г., ръководител Я. Николова. – Научен архив на Регионален исторически музей – Велико Търново, инв. №1158.

Дневник на Обект 4 за 1968 г.: Дневник на археологическите разкопки на Обект 4 на хълма Царевец през 1968 г., ръководител Я. Николова. – Научен архив на Регионален исторически музей – Велико Търново, инв. №1159.

Дневник на Обект 4а за 1969 г.: Дневник на археологическите разкопки на Обект 4а на хълма Царевец през 1969 г., ръководител З. Гочева. – Научен архив на Регионален исторически музей – Велико Търново, инв. №1160.

Дневник на Обект 4а за 1970 – 1971 г.: Дневник на археологическите разкопки на Обект 4а на хълма Царевец през 1970 – 1971 г., ръководител З. Гочева. – Научен архив на Регионален исторически музей – Велико Търново, инв. № 1162.

Дневник на Обект 5 за 1968 г.: Дневник на археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1968 г., ръководител Х. Нурков. – Научен архив на Регионален исторически музей – Велико Търново, инв. № 1190.

Дневник на Обект 5 за 1969 г.: Дневник на археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1969 г., ръководител Х. Нурков. – Научен архив на Регионален исторически музей – Велико Търново, инв. № 1177.

Дневник на Обект 5 за 1970 – 1971 г.: Дневник на археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1970 – 1971 г., ръководител Х. Нурков. – Научен архив на Регионален исторически музей – Велико Търново, инв. № 1182.

Дневник на Обект 5 за 1972 г.: Дневник на археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1972 г., ръководител Х. Нурков. – Научен архив на Регионален исторически музей – Велико Търново, инв. № 1187.

Дневник на Обект 16 за 1974 г. – I: Дневник на археологическите разкопки на Обект 16 на хълма Царевец през 1974 г., част I, ръководител А. Писарев. – Научен архив на Регионален исторически музей – Велико Търново, инв. № 310.

Дневник на Обект 16 за 1974 г. – II: Дневник на археологическите разкопки на Обект 16 на хълма Царевец през 1974 г., част II, ръководител А. Писарев. – Научен архив на Регионален исторически музей – Велико Търново, инв. № 311.

Дневник на Обект 16 за 1974 г. – III: Дневник на археологическите разкопки на Обект 16 на хълма Царевец през 1974 г., част III, ръководител А. Писарев. – Научен архив на Регионален исторически музей – Велико Търново, инв. № 312.

Долмова-Лукановска 1981: М. Долмова-Лукановска. Уличната мрежа на Царевец през XIII – XIV в. – *Векове*, 1981, 4, 68 – 75.

Долмова-Лукановска 2007: М. Долмова-Лукановска. Археологически проучвания на средновековна улица по северозападния склон, квартал при Трета порта на Главния вход, източна крепостна стена и квартал при Френкхисарската порта на Царевец. В. Търново, 2007.

Долмова-Лукановска 2010: М. Долмова-Лукановска. Археологически разкопки в средновековна крепост Трапезица, сектор Югоизток. – *Археологически открития и разкопки през 2009 г.* София, 2010, 498 – 499.

Долмова-Лукановска 2011: М. Долмова-Лукановска. Търновските царе. Инсигнии, церемонии, дворец. В. Търново, 2011.

Йорданов 2016: И. Йорданов. Възстановяване на българската държавност (1185 – 1235). Приносът на нумизматиката и сфрагистиката. – Във: *Великите Асеновци. Сборник от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия*. П. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов (съст.). В. Търново, 2016, 319 – 331.

Квинто 1985: Л. Квинто. Занаятчийски квартал до Патриаршията в Търнов. – В: *Кulturата на средновековния Търнов*. А. Попов, В. Велков. (ред.). София, 1985, 40 – 59.

Косева-Тотева 2016: Д. Косева-Тотева. Стенописи от археологическите разкопки на средновековната българска столица Търново. Ч. I – текст. В. Търново, 2016.

Костенечки 1996: К. Костенечки. Житие на Стефан Лазаревич. – В: *Търновска книжовна школа. Антология*. Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова (съст.). София, 1996, 272 – 291.

Кънев, Рабовянов 2013 – 2014: Н. Кънев, Д. Рабовянов. Византийски оловен печат от хълма Трапезица. – *Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново*, XXVIII – XXIX, 2013 – 2014, 145 – 155.

Маринов 2015: К. Маринов. Търново като свещен град през Късното средновековие. – В: *Търновска книжовна школа. Търновската държава на дъха*. И. Харалампиев, М. Спасова, И. Тютюнджиев, И. Лазаров, П. Павлов, Д. Кенанов, Н. Гавазова (ред.). Т. 10. В. Търново, 2015, 697 – 722.

Морева 1979: Р. Морева. Нови данни за метоха на Бачковския манастир. – *Родопи*, 1979, 11, 33 – 34.

Нешева 2000: В. Нешева. Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата „Св. Параскева (Петка) Търновска“. София, 2000.

Николова 1970 – 1971: Я. Николова. Жилищната архитектура в Търново през XII – XIV век. – *Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“*. Т. VIII, кн. 2, Факултет по история, 1970 – 1971, 64 – 129.

Николова 1985: Я. Николова. Жилището в Търново през XII – XIV в. – В: *Царстващият град Търнов. Археологически проучвания*. А. Попов, Й. Алексиев (съст.), П. Петров (ред.). София, 1985, 64 – 74.

Николова 1986: Я. Николова. Градоустройство и архитектура. – В: *История на Велико Търново*. П. Петров, А. Попов, Й. Андреев, Я. Николова (ред.). Т. 1. София, 1986, 235 – 282.

Николова, Робов 2005: Я. Николова, М. Робов. Храмът на първите Асеновци. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. В. Търново, 2005.

Нурков, Писарев 1979: Х. Нурков, А. Писарев. Манастирски комплекс на хълма Царевец. – *Годишник на музеите от Северна България*, V, 1979, 42 – 49.

Овчаров 1979: Т. Овчаров. Новооткрит печат на Царевец. – *Нумизматика*, 1979, 4, 5 – 8.

Овчаров 1985: Т. Овчаров. Болярското жилище на Царевец. – В: *Царстващият град Търнов. Археологически проучвания*. А. Попов, Й. Алексиев (съст.), П. Петров (ред.). София, 1985, 90 – 102.

Овчаров 1992: Т. Овчаров. Средновековен християнски некропол при Малката порта на Царевец. – *Духовна култура*, 1992, 7, 20 – 22.

Овчаров 2005: Т. Овчаров. Археологически проучвания на терасата източно и югоизточно от Патриаршията, до Малката порта и на южния склон. В. Търново, 2005.

Отчет за Обект 5 през 1969 г.: Отчет за археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1969 г., ръководител Х. Нурков. – Научен архив на Регионален исторически музей – Велико Търново, инв. № 1349.

Отчет за Обект 5 през 1973 г.: Отчет за археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1973 г., ръководител Х. Нурков. – Научен архив на Регионален исторически музей – Велико Търново, инв. № 1349.

Писарев 1976: А. Писарев. Оловна ампула от хълма Царевец във Велико Търново. – *Археология*, XVIII, 1976, 1, 46 – 50.

Писарев 1979: А. Писарев. Византийски оловен печат от хълма Царевец. – *Нумизматика*, 1979, 4, 16 – 18.

Плетньов, Кузов, Стефанова 2009: В. Плетньов, Х. Кузов, А. Стефанова. Археологически разкопки на крепостта „Кастрици“, резиденция „Евксиноград“ – Варна. – *Археологически открития и разкопки през 2008 г.* София, 2009, 657 – 661.

Плетньов, Кузов, Лазаренко, Пеев 2010: В. Плетньов, Х. Кузов, И. Лазаренко, П. Пеев. Археологическите разкопки на крепостта „Кастрици“, резиденция „Евксиноград“ Варна. – *Археологически открития и разкопки през 2009 г.* София, 2010, 532 – 535.

Подбрани извори 1956: Подбрани извори за историята на Византия. Д. Ангелов (ред.). София, 1956.

Попов 1985: А. Попов. Търновската „Велика лавра“. – В: *Царствуващият град Търнов*. А. Попов, Й. Алексиев (съст.), П. Петров (ред.). София, 1985, 113 – 134.

Рабовянов 2015а: Д. Рабовянов. Археологически проучвания в Южния сектор на Трапезица. Т. 1. Средновековният град. В. Търново, 2015.

Рабовянов 2015б: Д. Рабовянов. Археологически проучвания на обект „Средновековен град Трапезица – Сектор Южен“ в гр. Велико Търново. – *Археологически открития и разкопки през 2014 г.* София, 2015, 648 – 650.

Рабовянов 2016: Д. Рабовянов. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – Сектор Южен“ във Велико Търново през 2015 г. – *Археологически открития и разкопки през 2015 г.* София, 2016, 683 – 686.

Рабовянов 2018: Д. Рабовянов. Археологически проучвания на обект „Средновековен град Трапезица – Сектор Южен“ в град Велико Търново. – В: *Археологически открития и разкопки през 2017 г.* София, 2018, 462 – 465.

Рабовянов, Тотев 2015: Д. Рабовянов, К. Тотев. Два нови византийски пръстени-печати от Велико Търново. – В: *Търновска книжовна школа. Търновската държава на духа*. И. Харалампиев, М. Спасова, И. Тютюнджиев, И. Лазаров, П. Павлов, Д. Кенанов, Н. Гавазова (ред.). Т. 10. В. Търново, 2015, 659 – 664.

Робов 2011: М. Робов. Разкопки на Трапезица, сектор „Югоизточен“. – *Археологически открития и разкопки през 2010 г.* София, 2011, 435 – 438.

Робов 2014: М. Робов. Проучвания на средновековната крепост Трапезица, сектор „Югоизточен“. – *Археологически открития и разкопки през 2013 г.* София, 2014, 490 – 493.

Робов 2015: М. Робов. Гражданският комплекс в Югоизточния сектор на Трапезица. – В: *Търновска книжовна школа. Търновската държава на духа*. И. Харалампиев, М. Спасова, И. Тютюнджиев, И. Лазаров, П. Павлов, Д. Кенанов, Н. Гавазова (ред.). Т. 10. В. Търново, 2015, 606 – 619.

Робов 2016а: М. Робов. Новооткрит комплекс в Североизточния сектор на Трапезица. – В: *In honorem professoris Violetae Volkova-Neševa. Ad multos annos*. София, 2016 (*Годишник на Националния археологически музей*, 13, 2016), 141 – 151.

Робов 2016б: М. Робов. Некрополът на Църква №3 на Трапезица. – В: *Проф. д-р Борис Борисов и приятели*. Б. Борисов, Ж. Гюлева, П. Дойчев, В. Мартинова (ред.). В. Търново, 2016, 741 – 750.

Робов, Дочев 2008: М. Робов, К. Дочев. Археологически разкопки на Трапезица, сектор „Югоизточен“ (Църква №3). – *Археологически открития и разкопки през 2007 г.* София, 2008, 695 – 689.

Славчев 1979: П. Славчев. Разкопки на Царевец – обект XXV. – *Археологически открития и разкопки през 1978 г.* София, 1979, 156 – 157.

Славчев 1985: П. Славчев. Жилищен квартал по западния склон на Царевец. – В: *Културата на средновековния Търнов*. А. Попов, В. Велков (ред.). София, 1985, 26 – 39.

Теофилов 1979: Т. Теофилов. Гражданска сграда на Царевец. – *Музеи и паметници на културата*, 1979, 4, 34 – 41.

Токарьский 1961: Н. Токарьский. Архитектура Армении (IV – XIV в.). Ереван, 1961.

Тотев, Дерменджиев 2000: К. Тотев, Е. Дерменджиев. Новооткрити галерии на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – *Археологически вест*, 2000, 2, 28 – 33.

Тотев, Дерменджиев, Караишев 2011: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караишев. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – Сектор Север“. – *Археологически открития и разкопки през 2010 г.* София, 2011, 438 – 440.

Тотев, Дерменджиев, Караишев 2015: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караишев. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – Сектор Север“. – *Археологически открития и разкопки през 2014 г.* София, 2015, 636 – 638.

Тотев, Косева 2015: К. Тотев, Д. Косева. Столичният Търновград в християнската култура на Балканския свят. – Във: *Великите Асеновци. Сборник от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия*. П. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов (съст.). В. Търново, 2016, 364 – 376.

Тулешков 1981: Н. Тулешков. Строителната история на Рилския метох „Орлица“. – *Векове*, 1981, 1, 67 – 72.

Тулешков 1994: Н. Тулешков. Крайпътната архитектура на Късното средновековие. – *Българско архитектурно наследство*, 1994, 1, 28 – 74.

Тулешков 2004: Н. Тулешков. За така наречената „джамия“ в Калиакра. – *Паметници, реставрация и музеи*, 2004, 1, 11 – 16.

Тулешков 2016: Н. Тулешков. Архитектура на средновековните странноприемници от Югоизточна Европа. – В: *In honorem professoris Violetae Volkova-Neševa. Ad multos annos*. София, 2016 (*Годишник на Националния археологически музей*, 13, 2016), 211 – 240.

Христоматия 1978: Христоматия по история на България. Т. 2. П. Петров, В. Гюзелев (съст.). София, 1978.

Цамблак 1996: Г. Цамблак. Похвално слово за патриарх Евтимий Търновски. – В: *Търновска книжовна школа. Антология*. Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова (съст.). София, 1996, 152 – 175.

Цочев 1987: М. Цочев. Моливдовул на латинския константинополски император Хенрих, открит при разкопките на Царевец. – *Нумизматика*, 1987, 4, 24 – 25.

Чангова 2006: Й. Чангова. Ловеч. Цитаделата на средновековния град XII – XIV в. София, 2006.

Scranton 1957: R. Scranton. Mediaeval Architecture: In the Central Area of Corinth. – Corinth (Results Of Excavations Conducted By The American School Of Classical Studies At Athens), 16, 1957.

Σδρόλια, Ανδρούδης 2011: Σ. Σδρόλια, Π. Ανδρούδης. Αρχαιολογικές έρευνες στο βγζαντινό συγκρότημα ναού και πανδοχείου στη θέση „Χάνι Κοκόνας“ Τεμπών. – Αρχαιολογικο Εργο στη Μακεδονια και στε Θρακη, 25, 2011, 113 – 122.

INNS IN THE METROPOLIS OF TARNOVGRAD

Evgeni Dermendzhiev

(Abstract)

Medieval inns have been identified in several big towns in the Second Bulgarian Kingdom (Cherven, Kaliakra, Kastritsi, Sliven, Sofia, Melnik), just like in Byzantium and Serbia (**Fig. 11, Fig. 12, Fig. 13**). Complexes and buildings that might have been inns in the 13th – 14th centuries can also be identified in the metropolis of Tarnovgrad. (**Fig. 1, Fig. 8**).

In the metropolis citadel on the hill of Tsarevets these are: the **Complex at the Northwestern Gate (Fig. 2)** of irregular rectangular plan and maximum dimensions of 20,80 m x 30 m, consisting of 3 wings flanking a not so large a courtyard; the **Complex next to Church no. 14 (Fig. 3, Fig. 4)** of irregular rectangular plan and maximum dimensions of 24,50 m x 32,50 m, consisting of 4 wings, flanking a not so large a courtyard; the **Complex next to Church no. 6 (Fig. 5)** of irregular rectangular plan and maximum dimensions of 28,70 m x 37 m, consisting of 3 wings flanking a courtyard; the **Building at the Northwestern Gate (Fig. 6)**, which is trapezoid in shape, with 3 premises and maximum external dimensions of 11 m x 24 m; the **Building at the Palace Square (Fig. 7)**, which might have been a single structure with surviving dimensions 6 m x 8 m.

In the metropolis citadel on the hill of Trapezitsa these are: the **Building at the Southwestern Gate (Fig. 9)** of irregular rectangular plan, 4 premises in the basement, having external dimensions of 10,40 m x 6,30 m; the **Complex with Church no. 3 (Fig. 10)**, consisting of a courtyard, Southern wing, Southern Gate and Church no. 3; the **Complex with Church no. 11**, consisting of a courtyard, Building 1 (Southern wing), main central entrance and Church no. 11.

Characteristics of the inns in the metropolis of Tarnovgrad

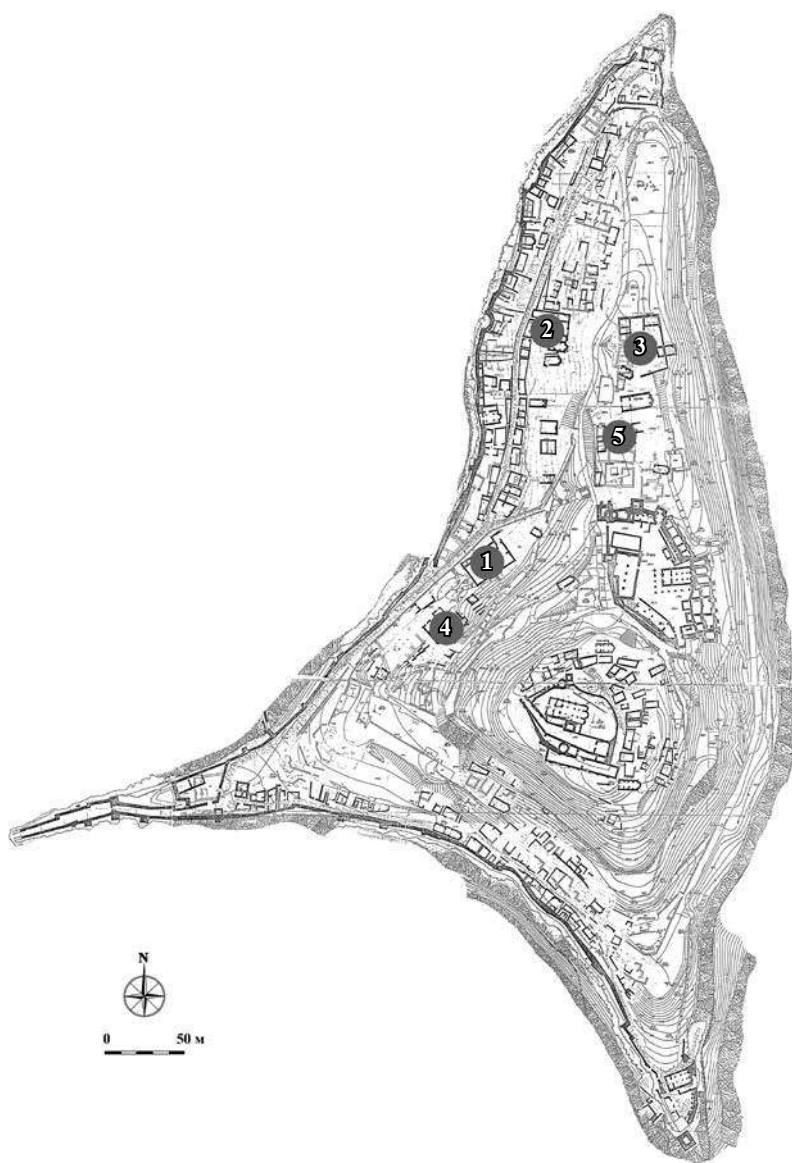
Plan. According to their overall architectural design the presumable inns in Tarnov do not differ a lot from any similar residences and complexes. They are one- or two-storey buildings with stone basements and have considerable dimensions; consisting of a single block with go-through premises or consisting of several buildings aligned around a courtyard. Their typical features that make them different from the ordinary town residential houses are as follows: considerable built-in area – both the common area and the area of the individual rooms, courtyards; big heating facilities, niches in the walls, canals or grooves in the floors, stone foundations (used as mangers and troughs to water both draught and riding animals), a greater number of wide entrances, specific finds. A special feature in the plan of four of the complexes is the church, which is either in the courtyard (the Complex with Church no. 3 and Complex with Church no. 11 in the citadel on the hill of Trapezitsa) or is closely appended to the inn building (the Complex next to Church no. 14 and the Complex next to Church no. 6 in the citadel on the hill of Tsarevets), which provides grounds to presume that these might have been monastery inns (Metochions) of a big Bulgarian or Athos monastery.

Location. The best place to build an inn is immediately next to the gates, as this allows an easy access from the gates, the main roads and the city squares – these are the most convenient, best accessible and easiest to find places, busy round-the-clock, exactly the locations where the presented buildings and complexes are situated in Tarnov. As a rule there is either a church with a necropolis or individual graves nearby.

When these hypothetical inns were built in the metropolis, sufficiently wide places were identified for the buildings, and in most cases a considerably large courtyard was designed. In order to erect some of the buildings, previous buildings had to be destroyed. Given the limited space available for construction works in the metropolis, it is obvious that special attention had to be paid when designing and constructing the inns, thus bringing to prominence the important public role of the inns in the city.

Finds. The finds localized in the buildings and complexes that were presumably city inns in Tarnov, are related to the day-to-day life of the people and they are hardly any different from the finds localized in ordinary houses. Yet, some of the objects seems to be rather special: a bronze weight for scales, bronze eggshells, lead seals for cargo, imperial lead seals.

The presented architectural complexes and buildings, judging by their plans, internal layout, the location in the urban network and the finds, can with a varying degree of certainty be identified as inns in the metropolis Tarnov. The evidence is not absolutely conclusive and might as well support different hypotheses about the functions of some of them. Along these lines it is only proper to raise the question whether there were any social and charity institutions in Tarnovgrad: shelters for the poor, orphanages, nursing homes and hospitals, whose actual existence is rightly evidenced in the announcement of Gregory Tsamblak in the late 14th c., reporting that Patriarch Euthymius made the entire metropolis Tarnov a shelter for the poor.

Обр. 1. План на средновековната цитадела на хълма Царевец с местоположението на предполагаемите странноприемници.

1. Комплекс до Северозападната порта; 2. Комплекс до Църква № 14; 3. Комплекс до Църква № 6; 4. Сграда при Северозападната порта; 5. Сграда „А“, Сграда „В“ и Сграда „С“ до Дворцовия площад.

Fig. 1. The plan of the medieval citadel on the hill of Tsarevets with the locations of the presumable inns.

1. A complex at the North-western Gate; 2. A complex at Church No. 14; 3. A complex at Church No. 6; 4. A building at the North-western Gate; 5. Building „A“, Building „B“ and Building „C“ at the Palace Square.

1.

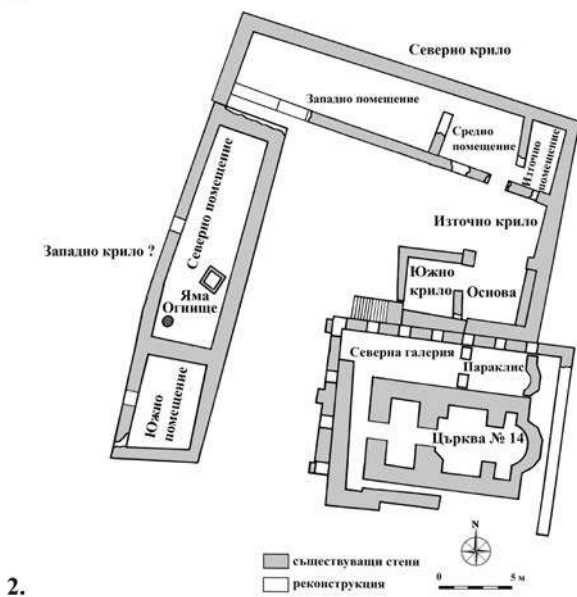
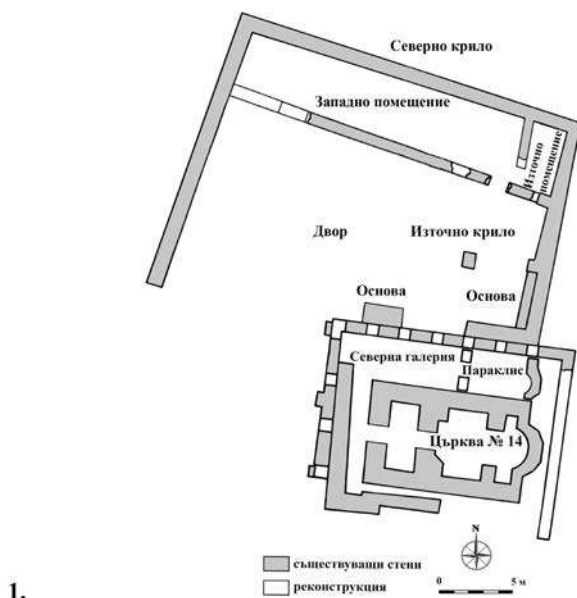
2.

Обр. 2. План на Комплекса до Северозападната порта в цитаделата на хълма Царевец (по Т. Овчаров).

1. Първоначален план – реконструкция Е. Дерменджиев; 2. План с Южното крило и постройката в северозападния ъгъл – реконструкция Е. Дерменджиев.

Fig. 2. The plan of the complex at the North-western Gate in the citadel on the hill of Tsarevets (after T. Ovcharov).

1. The initial plan – reconstruction by E. Dermendjiev; 2. The plan of the southern wing and the building in the north-western corner – reconstruction by E. Dermendjiev.

Обр. 3. План на Комплекса до църква № 14 в цитаделата на хълма Царевец (по Х. Нурков и А. Писарев).

1. Първоначален план – реконструкция Е. Дерменджиев; 2. План с Южното крило и Западното крило – реконструкция Е. Дерменджиев.

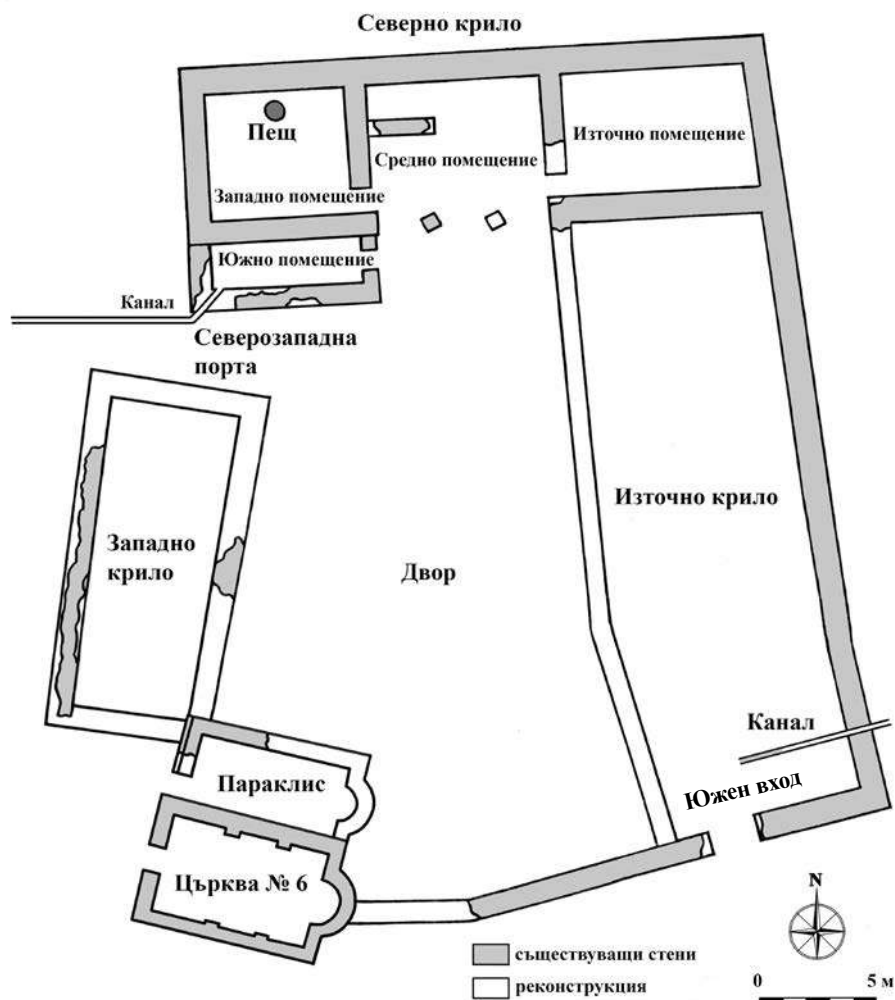
Fig. 3. The plan of the complex at Church No. 14 in the citadel on the hill of Tsarevets (after Chr. Nurkov and A. Pissarev).

1. The initial plan – reconstruction by E. Dermendjiev; 2. The plan of the southern and western wings – reconstruction by E. Dermendjiev.

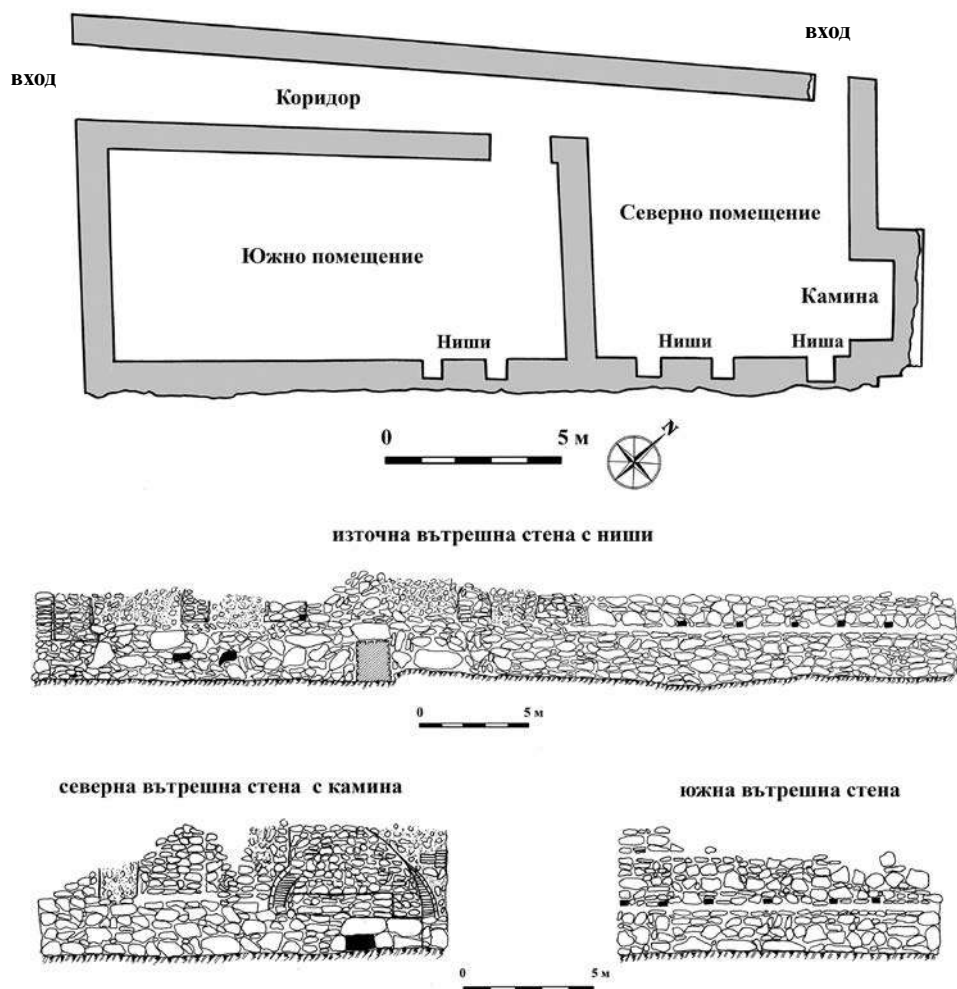
Обр. 4. Църква № 14 с галериите от север и запад – реконструкция Е. Дерменджиев (по Х. Нурков и А. Писарев).

Fig. 4. Church No. 14 with the galleries to the north and to the west – reconstruction by E. Dermendjiev (after Chr. Nurkov and A. Pissarev).

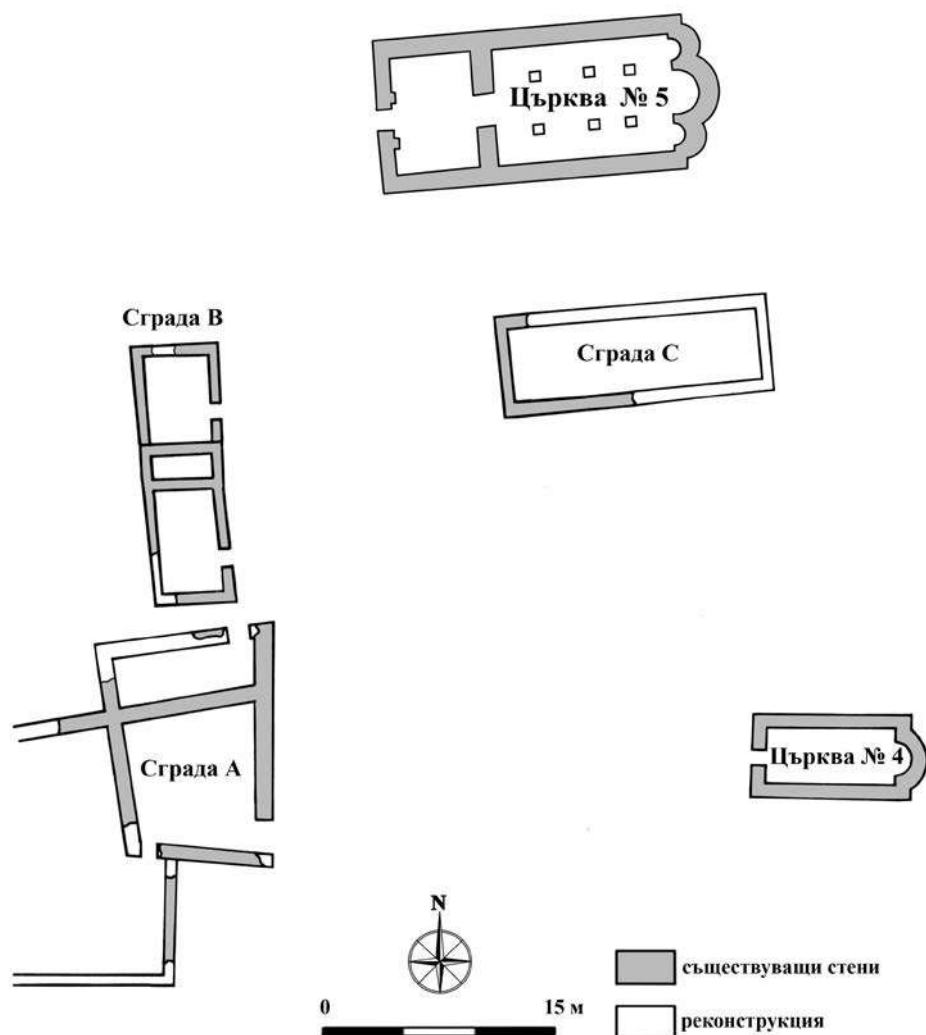
Обр. 5. План на Комплекса до Църква № 6 в цитаделата на хълма Царевец – реконструкция Е. Дерменджиев (по Я. Николова).

Fig. 5. The plan of the complex at Church No. 6 in the citadel on the hill of Tsarevets – reconstruction by E. Dermendjiev (after J. Nikolova).

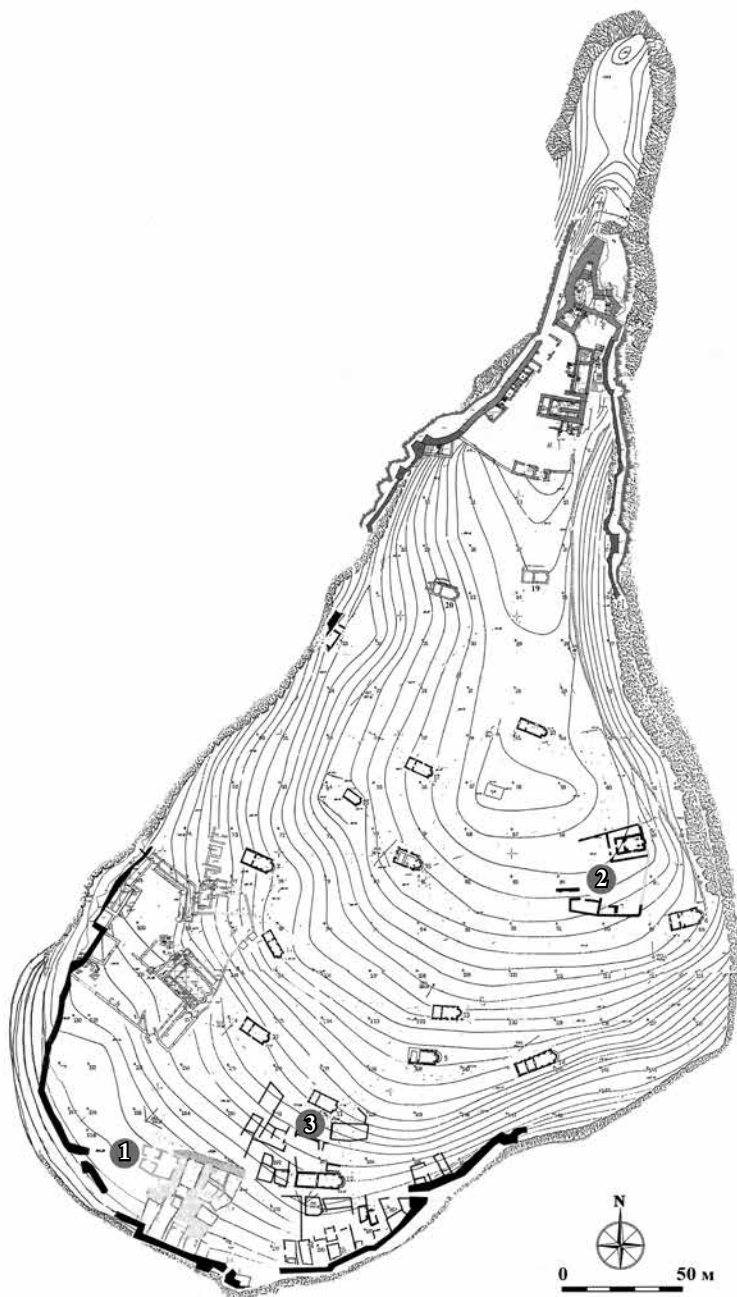
Обр. 6. План и изгледи на вътрешните стени на Сградата при Северозападната порта в цитаделата на хълма Царевец (по П. Славчев).

Fig. 6. The plan and the internal walls of the Building at the North-western Gate in the citadel on the hill of Tsarevets (after P. Slavchev).

Обр. 7. План на Сграда „А“, Сграда „В“ и Сграда „С“ до Дворцовия площад в цитаделата на хълма Царевец (по В. Нешева).

Fig. 7. The plan of Building „A“, Building „B“ and Building „C“ at the Palace Square in the citadel on the hill of Tsarevets (after V. Nesheva).

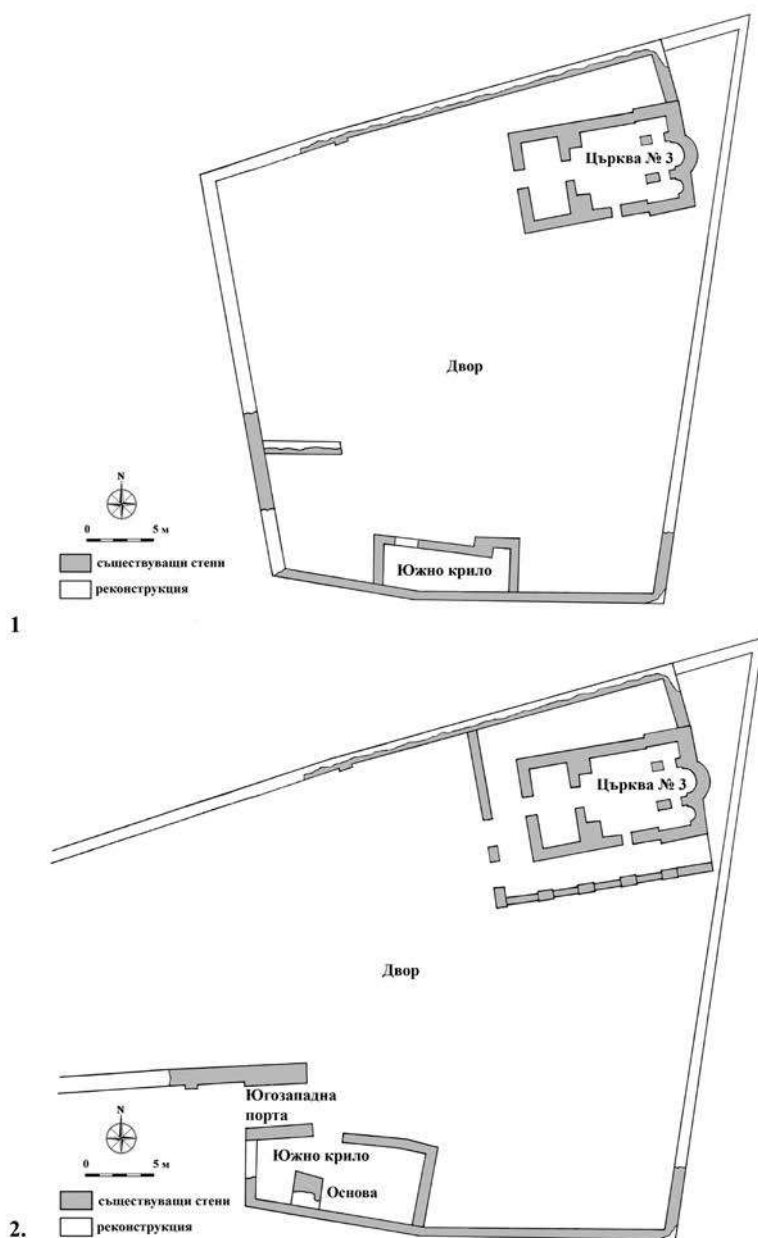
Обр. 8. План на средновековната цитадела на хълма Трапезица с местоположението на предполагаемите странноприемници.

Fig. 8. The plan of the medieval citadel on the hill of Trapezitsa with the locations of the presumable inns.

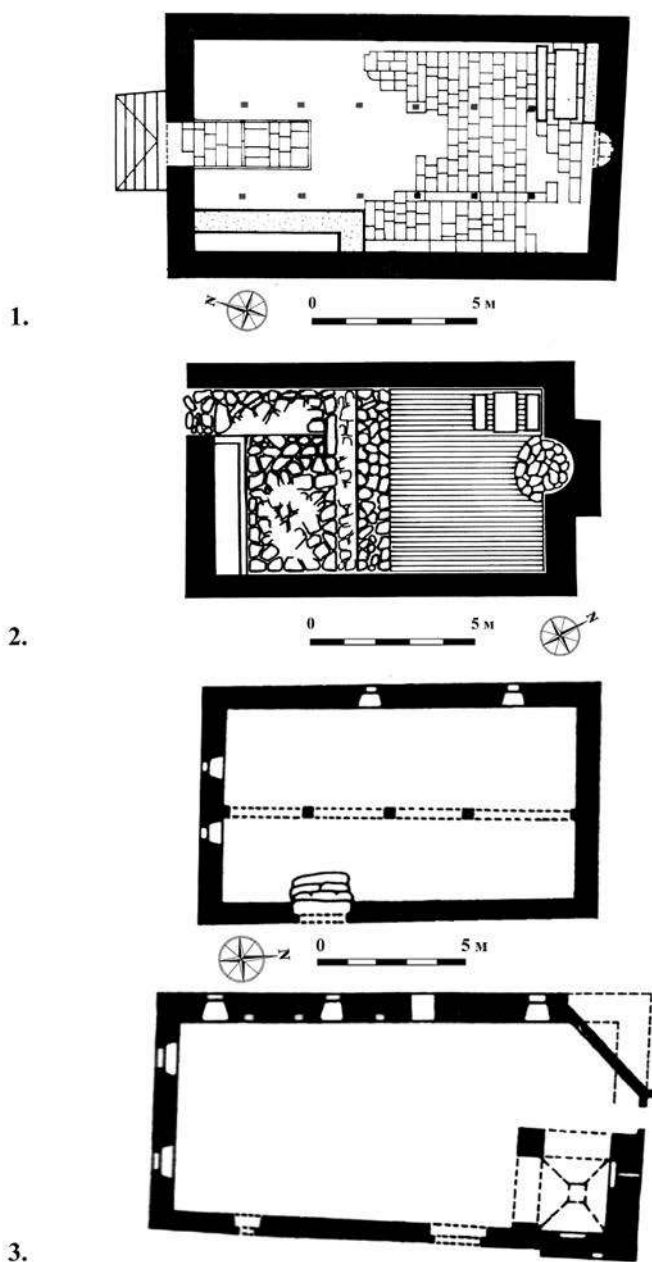
Обр. 9. План на Сградата при Югозападната порта в цитаделата на хълма Трапезица (по Д. Рабовянов).

Fig. 9. The plan of the Building at the South-western Gate in the citadel on the hill of Trapezitsa (after D. Rabovyanov).

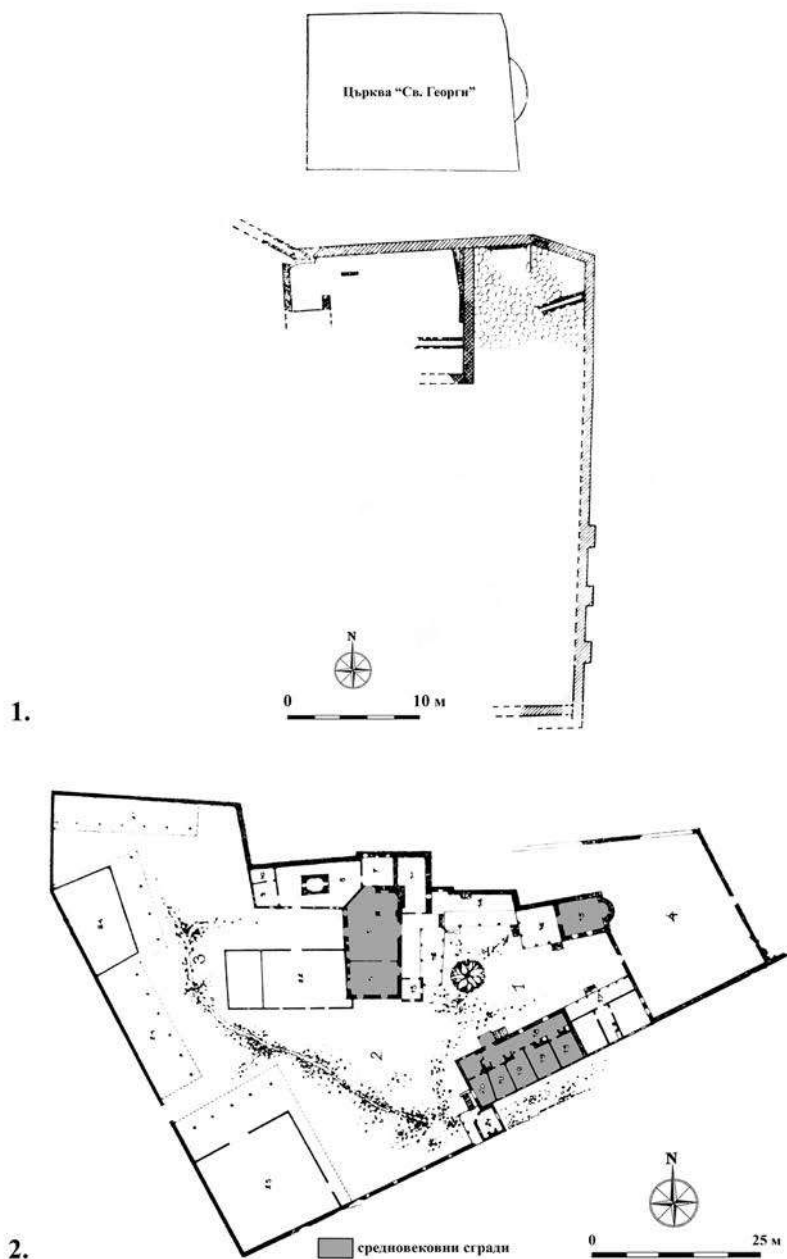
Обр. 10. План на Комплекса с Църква № 3 в цитаделата на хълма Трапезица (по М. Робов). 1. Първи строителен период – реконструкция Е. Дерменджиев; 2. Втори строителен период – реконструкция Е. Дерменджиев.

Fig. 10. The plan of the Complex with Church No. 3 in the citadel on the hill of Trapezitsa (after M. Robov). 1. Construction period 1 – reconstruction by E. Dermendjiev 2. Construction period 2 – reconstruction by E. Dermendjiev.

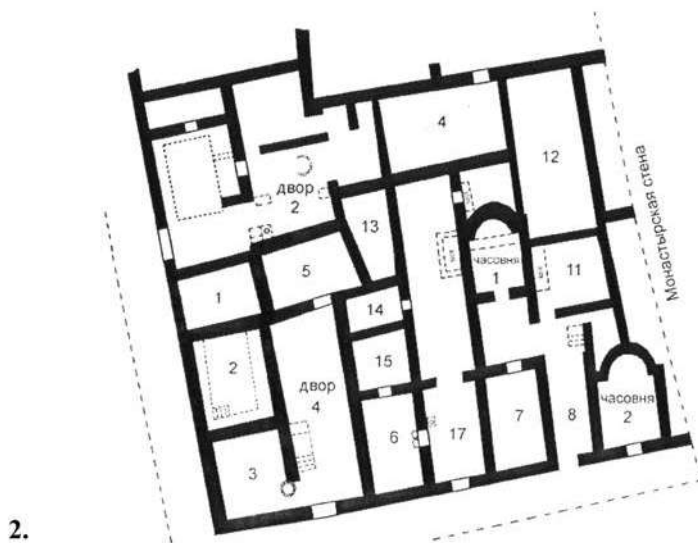
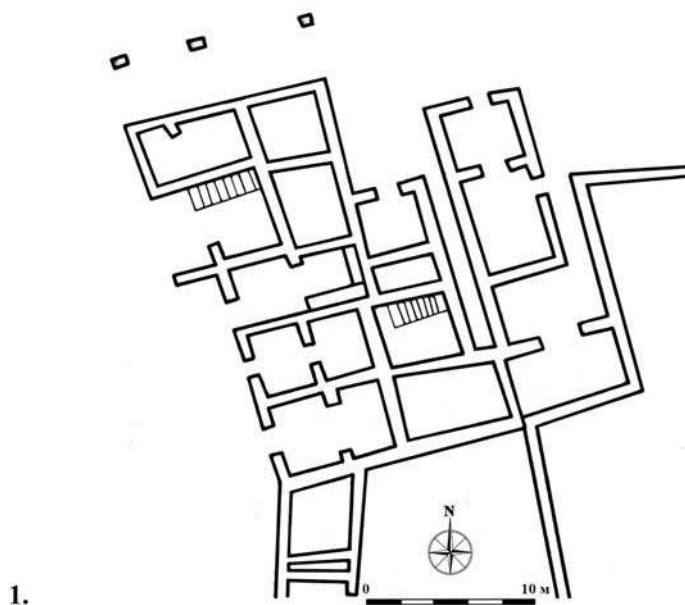
Обр. 11. Планове на средновековни странноприемници от XIII – XIV в. в България (по Н. Тулешков). 1. Червен; 2. Калиакра; 3. Метох „Орлица“ на Рилски манастир – приземие и горен етаж.

Fig. 11. Plans of medieval inns from the 13th – 14th cc. in Bulgaria (after N. Touleshkov). 1. Cherven; 2. Kaliakra; 3. The Orlitsa Metochion at the Rila Monastery – the ground floor and upstairs.

Обр. 12. Планове на средновековни странноприеминици от XI – XIV в. в България (по Н. Тулешков). 1. Метох „Св. Георги“ на Бачковски манастир
2. Метох „Орлица“ на Рилски манастир.

Fig. 12. Plans of medieval inns from the 11th–14th cc. in Bulgaria (after N. Touleshkov). 1. The Metochion of St. George at the Bachkovo Monastery;
2. The Orlitsa Metochion at the Rila Monastery.

Обр. 13. Планове на средновековни странноприемници от XI – XIV в. във Византия.
1. Коринт (по R. Scranton); 2. Херсонес (по Л. Голофаст).

Fig. 13. Plans of medieval inns from the 11th – 14th cc. in Byzantium.
1. Corinth (after R. Scranton); 2. Chersonesos (after L. Golofast).

ТЕКСТИЛ ОТ ГРОБОВЕ В МЕСТНОСТТА ФРЕНКХИСАР ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО, РАЗКРИТИ ПРЕЗ 2016 Г.

Иван Чокоев

През есента на 2016 г. продължиха разкопките на църквата в местността Френкхисар, намираща се в непосредствена близост до хълма Царевец във Велико Търново. Регистрирано е наличието на средновековен некропол, функционирал през XIII – XVII в. Археолозите разкриват 32 гроба, в някои от които попадат на текстилни материали (Вачев, Петракиев 2017, 555 – 557). На терена са взети проби от тях, които ми бяха предоставени за изследване. По-долу са представени получените резултати¹.

Текстил от Гроб № 62, открит на 13.09.2016 г.

Текстилт при откриването си е бил в тежко състояние. В лабораторията бяха донесени фрагменти от него. При направеното проучване се оказва, че пробата се състои от части от сърмени ленти – галони (гайтани, ширити). Тези ленти са два вида. Единият ширит е оплетен от медна сърма, покрита с бял метал – сребро. В другия е вложена позлатена сребърна сърма. Лентичките от медна сърма са с обща дължина около 220 мм, а лентичките от позлатена сребърна сърма – около 100 мм.

Лентички (ширит) от медна сърма (Ил. 1 – 2)²

Широчината им е 4 – 5 мм. Ширитът е оплетен от три снопчета сърмени нишки. Всяко от снопчетата е широко 2,5 мм и съдържа по две или три сърмени нишки.

Сърмени нишки (Ил. 3)

Метализацията е извършена с двустранно посребрена медна лентичка в посока Z. Следи от сребро се наблюдават по вътрешната страна на металната обвивка и по текстилната сърцевина на сърмената нишка след отделяне на металната обвивка (Ил. 4). Т.е. използвана е сплесната посребрена медна жичка! Широчината на металната лентичка е 0,8 мм³. Дебелината на сърмената нишка е 0,72 мм.

Сърцевината на сърмената нишка е памучна и има бял цвят (**Ил. 4**). Диаметърът на сърцевината е 0,40 мм и се състои от две нишки, пресукани помежду си в посока Z. Всяка нишка има Z-сук и дебелина 0,20 – 0,24 мм.

Общият вид на ширита от посребрена медна сърма е бил **сребърен**.

Лентички (ширит) от позлатена сребърна сърма (Ил. 5 – 6)

Широчината им е 5 – 6 мм. Ширитът е оплетен от три снопчета сърмени нишки. Всяко от снопчетата е широко 3 мм и е съставено от поне 8 – 9 сърмени нишки.

Сърмени нишки (Ил. 3)

Метализацията е извършена с едностранно позлатена сребърна лентичка в посока S. Широчината на металната лентичка е 0,28 – 0,32 – 0,36 мм, но се среща 0,20 и 0,40 мм. Дебелината на сърмената нишка е 0,32 – 0,40 мм.

Сърцевината е копринена с тъмнокафяв цвят (**Ил. 7**). Диаметърът е 0,20 – 0,24 – 0,28 мм. Сукът е S. Нишките са били боядисани, вероятно в червено. Наблюдава се, макар и не силно изявено, разстояние между витките на металната лентичка. Това способства за придаване на цветен нюанс на златото в зависимост от използваното багрило за сърцевината на метализираните нишки (Jonston 1967, 68).

Общият вид на ширита от позлатена сребърна сърма е бил **златен, с вероятно червен оттенък**.

По теменните кости на черепа има ивица от зелено оцветяване от медната сърма на единия галон и тъмнокафяви останки от галона с позлатена сребърна сърма (**Ил. 8**). Следите показват, че гайтаните са описвали вероятно пълен кръг върху главата. Зелените оцветявания по черепа, останали от медния посребрен ширит, са с широчина около 25 мм. В средата на зелената ивица са тъмнокафявите останки. Този вид на следите, както и двойно по-голямата дължина на съхранения ширит от медна сърма показват, че най-вероятно успоредно са вървели сребърен ширит (от посребрена медна сърма), по средата – златен (от позлатена сребърна сърма) и отново сребърен ширит. Описвали са венче на главата, което е имало широчина около 15 мм. Вероятно то е било част от посложна украса за глава. В гроба е било погребано малко дете – млечните зъби са в процес на смяна от постоянните.

Изследванията по света показват, че сърмени нишки, в които са вложени двустранно позлатени сребърни лентички, т.е. получени чрез сплескване на телчици, се появяват в тъканите през втората половина на XVI в. (Járó 2005, 67 – 89). Вероятно най-рано към това време, но по-сигурно от XVII в. нататък, можем да отнесем сърмените нишки, за които е използвана двустранно посреб-

рена медна лентичка. От втората половина на XVI в. рядко се използват сърмени нишки, за които е употребена едностранно позлатена сребърна лентичка, но тя се открива, а понякога и в тъкани от XVII в. (Bergstrand, Hedhammar, Nord, Tronner 1999, II, 623; Járó 2003, 27 – 58; Járó 2005, 67 – 89). Сърмени нишки с цветна сърцевина се използват все повече през XV – XVI в., но не са характерни за XVII в. Те отново навлизат масово през XVIII в. (Jonston 1967, 69). На базата на тези уточнения ширитът, за който е използвана едностранно позлатена лентичка с цветна сърцевина, може да се отнесе по-скоро към XVI в., но ширитът, за който е използвана двустранно посребрена медна лентичка, е с по-късна датировка – XVII в. От друга страна, трябва да се има предвид, че сърмените изделия са имали дълъг живот. Освен това може да се допусне, че украсата за глава, с която детето е било положено в гроба, е била стъкмена за самото погребение от няколко различни вещи. В крайна сметка сърменото изделие от Гроб № 62 най-общо се вписва в XVII в.

Текстил от Гроб № 74, открит на 04.10.2016 г.

Донесената в лабораторията проба представлява пръст, сред която се наблюдават силно извити сърмени нишки, единични и на групи, във виолетов цвят (**Ил. 9**). Изследването показва, че останките са от сърмен текстил. Оказа се, че са запазени и копринени нишки в кафяв цвят.

Сърмен вътък

Дебелината на сърмения вътък е 0,24 мм. Металната лентичка е сребърна с едностранна позлата. Тя е много бледа и силно разрушена от корозията (**Ил. 10**). Нишките са покрити със сиво-виолетови соли, резултат от корозията на среброто. Широчината на металната лентичка е 0,24 мм, но в някои участъци варира между 0,20 и 0,28 мм. Посоката на метализацията (обвиването на текстилната сърцевина с металната лентичка) е S. Сърцевината е копринена и е със S-сук. Дебелината ѝ е 0,18 – 0,20 мм. Много трудно се определя гъстотата на натъкване на сърмените нишки: малък брой нишки са запазени една до друга, като освен това някъде са по-събрани, а другаде – по-раздалечени. Все пак може да се каже, че тя е между 19 и 23 н./см.

Копринен вътък

Дебелината на копринения вътък е 0,20 мм, но в сплеснато състояние. Липсва сук. Гъстота не може да се определи.

Копринена основа

Дебелината на копринената основа е около 0,04 мм, като в сплеснатите участъци достига до 0,05 – 0,08 мм. Сукът е Z. Гъстотата е 35 н./см.

Копринените вътъчни нишки се намират непосредствено до сърмените вътъчни нишки и вървят в извивките заедно със сърмените. Благодарение на натрупаните данни от изследванията на средновековни тъкани, придобити по археологически път, както и от фотографиите, направени на разкопавания терен (Ил. 11)⁴, може да се каже, че текстилните фрагменти от Гроб № 74 са останки от раиран плат, изтъкан в сплитка лито, в който тесни сърмени ивици са се редували с цветни копринени ивици. Копринените ивици са слабото място на този вид текстил. Коприната излинява и тъканта се разкъсва в тези участъци (Чокоев 2011а, 480 – 486; Чокоев 2011б, 46 – 53). В сърмените нишки е вложена позлатена сребърна лентичка. Т.е. текстилът е изглеждал златен. Забелязват се до 6 сърмени нишки, запазили положението си една до друга. Така сърмените ивички трябва да са били широки около 3 мм. По останките от тъканта, документирани на фотографиите, и от известното за подобни тъкани може да се допусне, че широчината на копринените ивици вероятно е била по-малка от тази на сърмените. Освен тези особености текстилът е бил и плисиран (Ил. 12). Наблюдаваните извивки са широки около 3 мм. Нагънати текстили са откривани и в други средновековни некрополи от XIII – XIV в. (Ангелов 1962, 25 – 28; Инкова 1979, 38 – 39; Аладжов 1983, 42 – 44; Чокоев 1998, 284 – 288; Чокоев 2011а, 480 – 486; Чокоев 2011б, 46 – 53; Чокоев 2014, 243 – 251), като от некрополите край с. Янтра и от хълма Трапезица има сигурни данни за използване на такъв вид тъкани през XIV в. (Чокоев 1993, 148 – 149)⁵.

Съхранените дребни фрагменти не дават информация за широчината на тъканта. Подобни текстили, открити в други средновековни некрополи, са с широчина 40 – 120 мм (Овчаров 1971, 16 – 20; Чокоев 1993, 147 – 167; Чокоев 1998, 282 – 296; Чокоев 2012, 27 – 34; Чокоев 2014, 243 – 251). Фотографиите на Гроб № 74 подсказват, че тъканта е била лента със сравнително малка широчина, т.е. може да се разположи в долната граница на цитирания диапазон от широчини на тези текстили.

На снимката от разкриването на скелета от Гроб № 74 се наблюдават следи от текстила – сърмени ивици, в пръстта около тилната част на черепа (Ил. 11). Близки на тъканта от този гроб сърмени тъкани са откривани около главите на погребаните и явно са участвали в някаква украса за глава (Овчаров 1971, 16 – 20; Чокоев 1993, 147 – 167; Чокоев 1998, 282 – 296; Чокоев 2014, 243 – 251). И в разглеждания случай може да се допусне една такава функция на изследвания текстил.

Проба от Гроб № 76, открит на 05.10.2016 г.

В лабораторията постъпиха и две големи сферични сребърни копчета от Гроб № 76 за изследване на евентуални следи от текстил. По едното нямаше никакви следи от органични материали. В близост до ухото на другото копче, покрито със зелени на цвят корозионни продукти, се различават отделни власинки, а също и какавиди (**Ил. 12**). Власинките са бели на цвят. Не се забелязва текстилна структура или структура на конец. Власинките създават впечатление, че са следи от мъхеста кожена дреха. Оказа се, че на места се наблюдават разклонения от власинките, което показва, че са останки от корени.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ За предоставянето на текстилните материали и фотографиите от терена благодаря на проучвателите – проф. д-р Хитко Вачев и Илиан Петракиев от РИМ – Велико Търново.
- ² Фотографиите в лабораторни условия са на автора.
- ³ Измерванията са извършвани с окуляр микрометър на стереомикроскоп Optika модел SZM.
- ⁴ Фотографиите на археологическия терен са дело на Илиан Петракиев, уредник в Регионален исторически музей – В. Търново.
- ⁵ Непубликувани наблюдения на автора за текстилни материали от хълма Трапезица.

ЛИТЕРАТУРА

Аладжов 1983: Ж. Аладжов. Органични материали и соли от некропола при дворцовата църква във Велики Преслав. – *Интердисциплинарни изследвания*, 1983, X, 37 – 45.

Ангелов 1962: Н. Ангелов. Средновековен некропол в Търново. – *Известия на Окръжния исторически музей – Търново*, 1962, 1, 23 – 34.

Вачев, Петракиев 2017: Х. Вачев, И. Петракиев. Археологически проучвания на средновековна църква в квартал „Френкхисар“ на град Велико Търново. – *Археологически открития и разкопки през 2016 г.* София, 2017, 555 – 557.

Инкова 1979: В. Инкова. Калояновото погребение. Техничко-лабораторни изследвания. София, 1979.

Овчаров 1971: Д. Овчаров За един вид сърмен накит за глава през Късното средновековие в България (XII – XIV в.). – *Музеи и паметници на културата*, 1971, 3, 16 – 20.

Чокоев 1993: И. Чокоев. Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените некрополи при село Янтра. Приложение в: *Бъчваров, И. Янтрени некрополи. (Два средновековни некропола от XIV век при село Янтра, Горнооряховско)*. Велико Търново, 1993, 147 – 167.

Чокоев 1998: И. Чокоев. Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. (Проучвания 1992 – 1993 г.). – *Известия на Исторически музей – Велико Търново*, 1998, XIII, 282 – 296.

Чокоев 2011а: И. Чокоев. Текстилни фрагменти от Трапезица във Велико Търново. – В: *България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Доклади от Международна конференция в памет на проф. дин Йордан Андреев*. Т. IV. Велико Търново, 2011, 480 – 486.

Чокоев 2011б: И. Чокоев. Текстилни материали от разкопките на църквата „Св. Димитър“ във В. Търново, проведени в началото на XX век. – В: *Дни на науката '2010. Съюз на учените в България, клон Велико Търново*. Велико Търново, 2011, 46 – 53.

Чокоев 2012: И. Чокоев. Текстил от разкопките на църквата „Св. София“ в София. – В: *Дни на науката '2011. Съюз на учените в България, клон Велико Търново*. Т. 1. Велико Търново, 2012, 27 – 34.

Чокоев 2014: И. Чокоев. Текстилни фрагменти, открити в гроб от средновековен некропол край с. Дриново, Поповско. – *Известия на Регионален исторически музей – Разград*, 2014, 1, 243 – 251, Табл. XX – XXIII.

Bergstrand, Hedhammar, Nord, Tronner 1999: M. Bergstrand, E. Hedhammar, A. G. Nord, K. Tronner. All that Glitters is not Gold: An Examination of Metal Decorations on Ecclesiastical Textiles. – In: Preprints of the 12th Triennial Meeting of the International Council of Museums – Committee for Conservation. Lyon, 1999, II, 623.

Járó 2003: M. Járó. On the history of a 17th-century nobleman's dolman and mantle, based on the manufacturing techniques of the ornamental metal threads. Or de Milan, or de Lyon and silver of clay ornamentations on a ceremonial costume from the Esterházy treasury. – *Ars Decorativa*, 2003, 22, 27 – 58.

Járó 2005: M. Járó. The Gold Threads in the Hungarian Coronation Mantle. – In: I. Bardoly (Ed.). *The Coronation Mantle of the Hungarian Kings*. Hungarian national Museum. Budapest, 2005, 67 – 89.

Johnston 1967: P. Johnston. *The Byzantine tradition in Church embroidery*. London, 1967.

TEXTILE FROM GRAVES EXCAVATED IN 2016 AT FRENK HISAR, VELIKO TARNOVO

Ivan Chokoev

(Abstract)

Textile from a grave of a child (№ 62). The sample contains two types of fragmented metal thread laces: silver plated copper thread and gilded silver thread. The remains indicate that the laces encircled the head of the child. Most probably there were two parallel silver plated laces with a gilded lace between them, which were part of a more complicated headdress. This metal thread head adornment is dated back to 17th century.

Textile from a grave of a woman (№ 74). The remains are from striped fabric woven in tabby with alternating narrow metal thread stripes and colored silk stripes. The textile was pleated. Similar types of textiles are known from burials dated back to 13th and 14th centuries. They were found in the zone of skulls and were part of headdress.

ПРОБЛЕМИ НА ИЗСЛЕДВАНИЯТА И ЕКСПОНИРАНЕТО НА РЕЛИКВАРИЯ ОТ МУЗЕЯ В СЕВЛИЕВО

Надежда Ботева, Георги Константинов, Константин Тотев

Откриването на реликварии при археологически разкопки в България рядко е съпътствано от интердисциплинарни изследвания. Понякога, когато това е направено, липсват конкретни публикации за резултатите от анализите и инструменталните методи на изследвания. Всичко това затруднява изготвянето на методика при работата с този вид паметници. По тези причини археологическата колегия в страната е изправена пред трудности, които могат да се разрешат само чрез сътрудничество със специалисти от различни други изследователски институти от БАН. Такъв е именно случаят, който разглеждаме, свързан с неочаквано откритие, за чието разгадаване, идентификация и датировка тук е привлечен широк и разностранен екип от специалисти. На техните усилия се дължи определянето и изследването на разглежданата изключително рядка находка, както и препоръките, необходими за нейното експониране в музейна среда. Използваме възможността да изразим искрена благодарност на ръководителите на всички институти и на колегите, които пряко се ангажираха с извършване на анализите на новооткрития реликварий от Севлиево: проф. Р. Стоянова, д-р Л. Александров от Института по обща и неорганична химия при БАН; д-р Г. Авдеев, проф. И. Кръстев, доц. Цв. Доброволска от Института по физико-химия при БАН; проф. дхн Н. Малиновски от Института по оптични материали и технологии при БАН; проф. С. Симова и проф. В. Куртева от Института по органична химия с център по фитохимия при БАН. В настоящото изследване включваме само някои от заключителните бележки на споменатите колеги, а подробното представяне на резултатите от анализите, съпътствано от необходимите коментари, ще бъдат предмет на специализирани публикации, подготвени от тях¹.

Откритият през 2016 г. реликварий е уникален по няколко причини. На първо място, той е намерен тъкмо там, където при освещаване на християнски храмове обичайно се вграждат реликварии с мощи, т. е. под светия престол на църквата (Желтов 2000, 113 – 114). На второ място, съдът е добре запазен заедно с оригиналната си запечатка от восъчно-кредова смес. И най-важното – неговото съдържание е непокътнато. Реликвариат е стоял в плитата на голям каменен римски постамент, който е използван за колона на олтарна маса. След

предприетото разкриване и проверка на съдържанието на запечатания отвор там се откри малка цилиндрична кутийка, вградена и запечатана с восъкоподобно вещество. Находката представлява малък съд за реликви с височина 26 мм и диаметър 25 мм, вграден в каменния постамент, донесен преди години в Историческия музей на гр. Севлиево от църквата „Св. Димитър“ в с. Агато̀во (Ботева, Шаранков, Чакъров 2017, 36 – 44) (**Ил. 1, Ил. 2**). При предварителните микрофотографски и микроскопски изследвания, проведени от нашия колектив, се оказа, че реликварият е посребрен, запълнен с неизвестна смес и вероятно е съдържал и втори, доста по-малък, меден ритуален съд, разположен по вътрешната ос на външния. Един от примерите за поставяне на два съда един в друг е известният реликвар на Светата кръв от X или XI век, съхраняван в съкровищницата на катедралата „Сан Марко“ във Венеция² (**Обр. 2**). Този реликварий е съставен от два съда: външен меден цилиндричен съд с позлата, в който е поставен по-малък съд, направен от злато, емайл и планински кристал. На неговото съдържание ще спрем вниманието си по-нататък.

Реликварият от с. Агато̀во (инв. № 5581/01.10.2016) се състои от три части: цилиндрично тяло и две капачета – дънно, запоено неподвижно, и върхно подвижно, предназначено да осигурява достъп до вътрешността на обредния съд (**Ил. 3**). Гладкото цилиндрично тяло на реликвария е украсено с два релефни фриза от малки ромбове, опрени с върховете си един в друг, които са разположени както върху горното подвижно капаче, така и в долната част на корпуса на ритуалния съд (Ботева, Тотев, 2018а, 97 – 115). Металният реликварий е изработен от почти чиста мед и покрит с плътен слой сребро, наблюдение, което впоследствие напълно се потвърди от проведените инструментални анализи³. Върху релефната украса е нанесена тънка позлата, очевидно с цел открояване на орнаментите. В долната част на корпуса на обредния съд се разкри характерен плитък кръгъл отвор, преминаващ през стената на реликвария. Възможно е този отвор да е свързан с прикрепването на скъп камък или метален релеф, с който да е бил украсен или означен ритуалният съд (**Ил. 3**).

Цилиндричното тяло на реликвария е изработено чрез огъване на меден лист, двустранно посребрен и запоен в двата края. Дъното е неподвижно запоено, а горното капаче е подвижно. На мястото на запояването върху корпуса на обредния съд се наблюдава вертикална пукнатина. Подобна пукнатина се вижда върху част от периферния ръб на горното подвижно капаче, както и по протежение на неговия профил. То е леко хлътнало по средата, което говори за осъществен силен натиск, довел и до спукването му от едната страна. Вдлъбването на горното капаче се дължи на приложен натиск при запечатването на съда с плътна гореща маса от восък, мастикс и гипс (**Ил. 1**). Тази хипотеза се подкрепя от факта, че восъчно-мастиксовата смес, с добавка на гипс или стрит мраморен прах, обичайно използвана за запечатване на подобни реликви, се е изливала кипяща, а високата температура, съчетана с приложено механично усилие, улеснява деформацията на метала.

Част от трудностите при работа с находката произхождаха от това, че подобен реликварий, вграден в колона на олтарна маса, за пръв път се открива в България, обстоятелство, което налагаше да бъде разработена програма за вида и реда на процедурите, свързани с предстоящите изследвания на запечатката, съдържанието, както и с консервирането на обредния съд. След извършване на поредица от консултации беше събран екип, който включва археолози, химици и художник реставратор. С цел да бъдат доказани първоначалните хипотези, пред този екип стоеше задачата да осъществи подготовката на обредния съд за предстоящите инструментални изследвания в специализирани научни институти⁴.

Съгласно изготвената програма беше прието изследванията да се проведат в три насоки – металографски анализи, изследване на въскоподобното запечатващо вещество и на органичната лепкава маса, намерена във вътрешността на реликвария. Обсъдиха се методи за почистване, които, разкривайки цялата съхранена информация, биха били максимално щадящи паметника.

Първоначално бяха извършени повърхностни и микроскопски наблюдения на находката и въскоподобното вещество, използвано за нейната запечатка в олтарната маса. Направиха се важни изводи по отношение на релефната украса на металния съд, за начина на неговата изработка от меден лист, както и за нанесените декоративни покрития – от по-плътен слой сребро и тънка позлата. Почти по цялата повърхност на корпуса на съда се наблюдаваха смесени налепи с различна дебелина, състоящи се от използваното за запечатка въскоподобно вещество и неорганични включения, оцветени в синьо-зелен цвят с различна интензивност. При дадените предпоставки характерното оцветяване на корозионните продукти ги определяше еднозначно като медни съединения. Това наше наблюдение, включително микроскопско, беше категорично потвърдено от проведените по-късно инструментални анализи. Наличието на пречещи органични и оцветени неблагородни корозионни продукти постави на преден план пред екипа въпроса за подходящо почистване на външните стени на обредния съд, тъй като не беше изключено върху тях да е бил гравирен надпис. Избраният щадящ метод, подходящ за дадения вид метална повърхност, предвиждаше налепите и повърхностните замърсявания да бъдат отстранени чрез компреси със затоплено минерално терпентиново масло. Основното внимание беше насочено към селективно премахване на налепите върху релефните фризове, по капачката и до основата на цилиндричния ритуален съд, при това без той да бъде отварян. Оказа се, че следвайки този неагресивен физикомеханичен подход, при отсъствие на химична интервенция, повърхностите действително се почистват много добре, без каквото и да било нежелано въздействие върху металния корпус на съда.

За да продължат необходимите изследвания на вътрешността на металния цилиндър и неговото, засега неизвестно, съдържание, се наложи то да бъде внимателно извадено. Тогава се откриха остатъци от върхна медна пластина

и втори вътрешен корозирал и разложен метален съд, разположен по оста на корпуса на реликвария, който вероятно също е имал ритуално предназначение и е бил изработен от мед. Изваждането на съдържанието на реликвария се извърши прецизно – на три отделни части, обособени според характеристиките на слоевете и означени с три отделни номера (**Обр. 1**). Първата извадка включва най-горния слой, който е черен на цвят, леко леплив, с множество едва забележими люспи от метал, останали от украсата на медната пластина, която е покривала вътрешната повърхност на съда. Металографските изследвания потвърдиха предположението на нашия екип за поставен върху вътрешната повърхност на реликвария тънък меден детайл, тъй като се установи, че първият най-горен слой е бил съставен от почти чиста мед. Той съдържа различни по форма силно трошливи фрагменти, с остри ръбове и различно оцветяване – от кафяво-червено до яркозелено. След него се натъкнахме на запечатка, тип „кредова тапа“, върху която личат отпечатьци от украсата на металната пластина, която я е покривала. „Тапата“ беше извадена заедно с част от съдържанието, което е гъсто и лепливо. Третата обособена част от съдържанието на реликвария представлява синьо-зелена гъста смес, очевидно също съдържаща органична субстанция и осево разпръснати неорганични корозионни продукти на медта, останали след деструкцията на по-малкия вътрешен обреден съд, разположен във външния по същия начин. Под микроскоп и на макроснимките все още се наблюдават малки метални люспи от неговото капаче, украсено с вбита точковидна украса. Уверено можеше да се предположи, че откритият вътрешен съд е съдържал течна навремето субстанция, най-вероятно миро, което след корозията и пълното разрушаване на съда е изтекло извън него и бавно е полимеризирало (**Ил. 2**).

Тук е мястото да се върнем на споменатия по-горе реликварий от катедралата „Сан Марко“ във Венеция, тъй като по отношение на съдържание и конструкция намира общност с този, който разглеждаме от музея в гр. Севлиево (Hostetler 2016, 100 – 103, fig. 79 – 81). Конструкцията на реликвария от Венеция е сложна. Той е съставен от два метални съда, които са поставени един в друг, подобно на разглеждания. Външният цилиндричен съд, изработен от мед с позлата, се състои от две части (**Обр. 2.1**). Долната има плосък капак, а горната се затваря от нисък куполен капак. В долната част се вмъква вторият по-малък цилиндричен съд, който е съдържал реликвата на Христовата кръв (**Обр. 2.2**). Той е с основа от планински кристал, цилиндрично тяло от злато и капак от емайл и злато. Капакът на този съд е с кръстообразна вдлъбната кухня, в която е поставен зелен ясписов кръст. В междурамията на този кръст е разположен надпис „Исус Христос цар на славата“. Върху страницата на капака стои друг надпис, изпълнен с червени букви върху бяла основа. Чрез него Христос се обръща към собственика на реликвария, като идентифицира съдържанието: „Имаш ме, Христовата кръв и плът носиш“⁵. Предполага се, че в горната част на външния съд се държи масло, което може да бъде осветено от близостта му

до Христовата кръв, поставена във вътрешния съд. Върху горната и долната част на външния съд стои друг надпис, изпълнен с ниело техника. Той описва реликвария и неговото съдържание: „Красив съд на животворящата кръв, която се стича от предвечния Логос“⁶.

По-важните обобщения и изводи, направени след проведените инструментални изследвания, вече могат да бъдат резюмирани. Със сигурност може да се каже, че съдържащото се в реликварийния съд органично вещество произхожда от висши ненаситени мастни киселини, които с времето са полимеризирали и добили вида на полутвърда леплива маса (клей). Подобни процеси доказват наличието в реликвария на миро, което представлява ненаситено благовонно масло или смес от такива масла (елей). Нашите предварителни микроскопски и микрофотографски изследвания показаха още, че по протежение на сърцевината на външния съд се наблюдават синьо-зелено оцветени корозионни продукти, характерни за медта – главно меден хидроксикарбонат. Такива са и изводите на научния колектив от БАН, провел инструменталните изследвания. Микроскопският, микрофотографският и визуалният анализи категорично показват, че тези оцветени продукти се наблюдават само в средната част на реликвария по протежение на мислената ос на неговата цилиндрична форма и не достигат стените и дъното на основния съд. Точно в същата част на реликвария, но в малко по-разширен обем се установи наличието на споменатата лепкава, очевидно органична маса. Едновременно наличие на тези два факта налага извода, че в реликвария е бил поставен втори по-малък и по-тънъкостенен меден съд, който през годините е корозирал напълно, освобождавайки в заобикалящата го среда съдържащото се в него миро. От своя страна мирото се състои от съхливи и полусъхливи растителни масла, способни под инициращото действие на кислорода от въздуха и каталитичното действие на вече установените медни съединения да полимеризират и образуват наблюдаваната в действителност лепкава органична маса. Проведеният в БАН термичен анализ ясно потвърждава наличието на общия за почти всички мазнини компонент – глицерол. Останалите използвани свидетели (трипалмитин и свободна стеаринова киселина) потвърждават направения от нас при предварителния анализ извод, че ненаситените мастни киселини, характерни за мирото, през годините и под въздействието на кислорода от въздуха и каталитичното действие на медните съединения, получени в резултат на корозионния процес, са полимеризирали до лепкави продукти, съдържащи вече предимно наситени съединения.

От изключителна важност е да отбележим, че външната запечатка по своя състав и вид напълно съответства на тази от описанията във византийски Евхологий от XI в., използвана при ритуала по освещаване на църква⁷. Восъчно-мастиксовата смес, с добавка на гипс или стрит мраморен прах, която се е изливала кипяща, след изстиване става изключително устойчива на физикомеханични и атмосферни въздействия⁸.

За пълна, още по-категорична преценка и точна датировка на находката е необходимо да бъдат проведени допълнителни изследвания с привличане на радиовъглеродния метод, още повече че наличието на органични вещества позволява това. За целта обаче е необходимо да се вземат проби както от външната запечатка, така и от съдържанието на реликвария, тъй като съществува възможност те да принадлежат към различни периоди. Поради тези основателни причини нашите усилия продължават в посока на търсене на начини и възможности за осъществяване на необходимите радиовъглеродни изследвания.

Не на последно място стои въпросът за начина, по който реликварият, съдържанието му и външната запечатка ще бъдат експонирани в музейна среда. Това е от особено значение за консистенцията от полимеризирали мастни киселини, които трябва да бъдат показани в затворен прозрачен съд, без достъп на кислород. За компонентите от запечатващата субстанция е необходимо да се съблюдава температурен режим, т.е. не се препоръчва пряко нагриване, а използване на осветителни тела със студена светлина. От друга страна, на преден план излиза и проблемът за професионалната етика по отношение на паметника, тъй като веднъж той е изваден от контекста на своята оригинална среда, а ако бъде разделена кутийката от нейното съдържание, се обезсмисля функцията ѝ на реликварий. Виждаме, че едно подобно разделяне на двата съставни съда на реликвария от катедралата „Св. Марко“ във Венеция е довело до заблудата, че това са два различни реликвария. Всички тези въпроси изискват внимателно обмисляне, за да бъде запазено до максимална степен автентичното въздействие на находката.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Проби за анализи бяха взети в четири института на БАН, чиито резултати предстои да бъдат публикувани. Освен всичко това се подготвя специален сборник, посветен на изследването на реликвария, в който ще бъдат включени всички разработки, свързани с него.
- ² Предполага се, че тази реликва е една от онези, взети от Константинопол през 1204 г. и изпратени във Венеция от Енрико Дандоло. (Hostetler 2016, 100 – 103, fig. 79 – 81 и цит. литература).
- ³ Открити са следните химични елементи, като Cu е с най-голямо процентно съдържание – 70 – 80 %, а останалите елементи – K, Ca, Pb, Sn, As, Ag, Au, в пробите, взети от различни зони, са с разлики в процентното съдържание.
- ⁴ Съставът на екипа е: Н. Ботева, археолог в ИМ – Севлиево; К. Тотев, археолог в НАИМ при БАН; Г. Константинов, химик; Д. Косева, художник реставратор, гл. уредник в РИМ – В.Търново; Р. Кефиров, химик в ИОНХ при БАН.
- ⁵ Ἐχεῖς με Χριστὸν αἵμα σαρκὸς μου φέρων.
- ⁶ Τερπνὸν δοχεῖον αἵματος ζωηφόρου πλευρᾶς ρυέντος ἐξ ἀκρῆτου Λόγου.
- ⁷ Забраната от иконоборците да се почитат мощите на светците, довежда до реакция на VII вселенски събор, на който се приема специално правило, с което се предписва на еписко-

пите да поместват свети мощи не просто в храмовете, а в техните престоли. Храмовете да се освещават само ако са вградени мощи в светите престоли (Желтов 2001, 92; Ботева, Тотев 2018б, 446–447).

- ⁸ Използването на восъчно-мастиксова смес е една от разликите в ритуала от доиконоборческия период. Компонентите на тази смес са описани от Симеон Солунски: смола от мастиксово дърво *Pistacia Lentiscus*, восък и мраморен прах или гипс. Същият описва как тази кипяща смес се излива чрез кожена или хартиена фуния върху стълба на светия престол, а в това време архиепископът е поставил светите мощи в ковчеже в специален отвор. Със същата тази смес се е залепвала мраморната дъска на престола към стълба, върху който тя е стояла (Migne 1857 – 1866, 348).

ЛИТЕРАТУРА

Ботева, Тотев 2018а: Н. Ботева, К. Тотев. Реликварят от с. Агато̀во, Севлиево̀ско – опит за идентификация. – *Известия на Националния исторически музей*, XXX, 2018, 97 – 115.

Ботева, Тотев 2018б: Н. Ботева, К. Тотев. Седмо правило на Седмия вселенски събор или за дългия път на една християнска реликва. – В: *Сборник Плиска – Преслав*, Т. 13, Шумен, 2018, 445 – 456.

Ботева, Шаранков, Чакъров 2017: Н. Ботева, Н. Шаранков, К. Чакъров. Откриване на реликвар, вграден в античен постамент от църквата „Св. Димитър“ в с. Агато̀во, Севлиево̀ско. – В: *IN HONOREM, 4, TEMPUS FUGIT. Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. д-р Стоян Витлянов*. Ред. кол. Ив. Йорданов, К. Константинов, Т. Тодоров, Шумен, 2017, 36 – 44.

Желтов 2000: М. Желтов. Чин освящение храма и положение святых мощей в византийских Евхологиях XI в. (вступление, перевод и комментарии). – В: *Реликвии в искусстве и культуре восточнохристианского мира. (Тезисы докладов и материалы международного симпозиума)*. Москва, 2000, 111 – 126.

Желтов 2001: М. Желтов. Православное чинопоследование освящения храма в истории. – *Ежегодная Богословская конференция Православного Свето-Тихоновского Богословского Института. Материалы*. 2001 г. Москва, 2001, 88 – 97.

Hostetler 2016: B. Hostetler. The function of text: Byzantine reliquaries with epigrams, 843 – 1204. (A Dissertation submitted to the Department of Art History in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy). Florida State University College of Fine Arts, 2016.

Migne 1857 – 1866: J. Migne. Patrologiae cursus completus. Series graeca. Lutetiae Parisiorum, 1857 – 1866. Symeon Thessalonicensis Archiepiscopus: vol., 155, col. 348.

PROBLEMS OF RESEARCH, CONSERVATION AND PRESENTATION OF THE RELIQUARY FROM THE MUSEUM IN SEVLIEVO

Nadezhda Boteva, Georgi Konstantinov, Constantin Totev

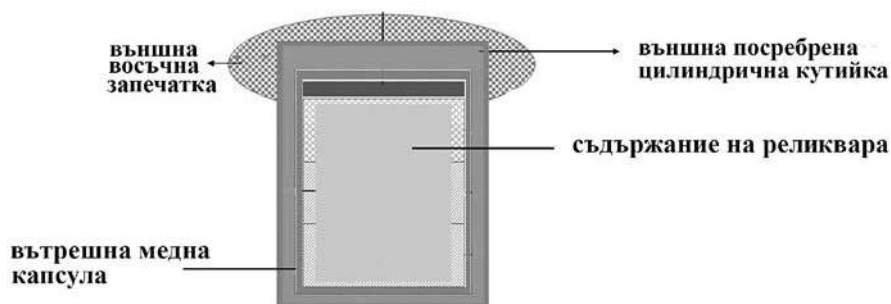
(Abstract)

When attempting to measure the depth of the quay at the top of a Roman pedestal, stored in the Historical Museum of Sevlievo, is found a solid in a dark brown color. After revealing the opening, a small small copper with silver cup was found, built and sealed with wax and mastiff, mixed with chalk. The ritual vessel has a cylindrical shape and is filled with an unknown mixture. **(III. 1)**

Therefore, in four institutes of the Bulgarian Academy of Sciences: the Institute of General and Inorganic Chemistry, the Institute of Physical Chemistry, the Institute of Optical Materials and Technologies and the Institute of Organic Chemistry with a Center for Phytochemistry, a complete study of the find, its contents, and of the sealing substance. At this stage of research, it can be safely stated that the contents of the ritual vessel include an organic substance containing higher fatty acids and their derivatives, which have been polymerized, thickened, and gained the appearance of the observed sticky clay. Similar processes may occur in oily, non-unsaturated, sweet oil or a mixture of such oils under the initiating action of oxygen from the air and the catalytic action of the available copper compounds constituting corrosion products. By its composition, the outer seal is a wax-mastic mixture with the addition of gypsum or a ground marble powder that is extremely resistant to external influences. **(III. 2)**

The find consists of three parts – a cylindrical body, a bottom, a welded-on and a top-mobile, a lid. It is made of almost pure copper, silvered from the inside and inside, with a thin gilding that emphasizes the relief ornaments. The profile portion of the movable latch and the lower end of the casing are embellished with embossed frieze of small diamonds, tipped to one another. They are surrounded by embossed edges, a “twisted rope” type. **(III. 3)**

Final conclusions and chronology conclusions will be consistent with the results of the upcoming radiocarbon analysis.

Обр. 1. Схема на конструкцията и съдържанието на реликвария от Исторически музей – Севлиево.

Fig. 1. The structure and contents of the reliquary from the Museum of History in Sevlievo.

Обр. 2. Реликварий от катедралата „Сан Марко“ във Венеция (по Hostetler). Външен съд; Вътрешен съд.

Fig. 2. Reliquary from Saint Mark's Basilica in Venice (after Hostetler). 1. The outer vessel; 2. The inner vessel.

ЛЕГЕНДИТЕ ЗА ИЗКОВАВАНЕ НА ГВОЗДЕИТЕ ЗА РАЗПЯТИЕ ХРИСОВО

(Текстови източници и изобразителни вариации)

Пламен Събев

Всеизвестно е, че за да бъде публично наказан, Иисус Христос е прикован на кръста с пирони (Eusebius 1926 – 1932, 1273; Hewitt 1932, 29 – 46; Фарар 1999, 217; Robison 2002, 25 – 59). В тази връзка епископ Теофан Затворник в „Седем слова на кръста“ изказва своя мисъл: *„Как били разтегнати ръцете и нозете, разтворени дланите, поставени гвоздеите, как бил издигнат и със сила спуснат чука; колко удари били нанесени; как рухнала кръвта и дали Синът Човечески изпуснал някакъв стон при тези удари – всичко това и Евангелието, и Преданието покриват с мълчание...“* (Теофан Затворник 2000, 34). Дали това обаче е точно така? Свещеното предание пази своите тайни, но едновременно с това съществуват аспекти на неоспорими признавания на очевидци и разкрития, превърнали се в неизменна част от историята на Църквата. През ранните векове на утвърждаване на християнството пироните всъщност се откриват и превръщат в едни от най-съществените и популярни символи на Великите Христови страдания. И това е засвидетелствано. Нещо повече, във византийския канон се установяват конкретни сюжети, илюстриращи отковаването на Христовото тяло от кръста и последвалото Оплакване. В Четириевангелието действително съществуват недириктни форми на описания, но никъде не се засичат думи като *изковаване* и *пирони*. Въпреки това се регистрират сведения и реплики, които са смислово обвързани с техническите средства, използвани в Разпятието на Голгота и неговите последствия. Реално за тези страдания се предрича още в Стария завет, конкретно в Псалом 21:17: *„Прободоха ръцете ми и нозете ми“*. Пророчеството се изпълва, а след кръстната смърт на Голгота пироните, заедно с надписа „IN ЦР“, се запечатват в Христовата гробница и остават там до момента, в който императрица Елена не ги открива по чудодееен начин заедно с Честния и Животворящ Кръст Господен (Жития на светците 1991, 440)¹. Впоследствие те се превръщат в *res sacra*, поставят се в различни типове реликварни обкови и се завещават за всеобщи поклонения в големите духовни центрове по целия свят. Същественото в контекста на цялата история е, че макар и рядко, в света на изобразителното изкуство съществуват илюстрации на момента на само-

то изковаване на пироните. В най-общ смисъл се пресъздават истории, че в момента на изпълнение на наказанието не е имало готови прободни средства, затова трябвало бързо да се поръчат и изковат нови пирони. Прототипите се оказват църковни предания и легенди, впоследствие превръщащи се в текстови варианти, прераснали в популярни изобразителни сюжети, отнасящи се до различни епизоди от Страстната седмица, например: „Изкачването на кръста“, „Приковаване на кръста“, „Разпятие Христово“, „Снемане от кръста“, „Оплакване Христово“.

Колко са пироните? В най-ранните пластики, миниатюри, икони детайлно се отразяват набити върху Христовото тяло четири пилона (Gerke 1939, 192; Martin 1955, 191). Те се възприемат в Православието като източници (символи) на четирите посоки в света и едновременно като съответни на четиримата евангелисти, свидетелстващи за Неговите страдания. Св. Киприан, св. Августин, както и доста по-късни други представители на богословски школи от големи духовни центрове защитават представите на древните християни, че точно четири пилона приковават Христовото тяло – по два за ръцете и два за нозете. За тяхното откритие от св. Елена говори в преводни съчинения Руфин от Аквилея. В средновековните миниатюри обаче тези сведения започват да се интерпретират, като в някои от случаите се използват за основа предания за тяхната поръчка и приготвяне. В западната иконография, независимо от изключенията, като цяло е приета историята за изковаването и Разпятието на Спасителя с три пилона, докато в Православието (съобразно византийския канон) се изобразяват точно четири. Откъде произлизат разликите и кои са преданията за изковаването на гвоздеите? Това са въпроси, които изискват отговори на база на познаването на текстовете, достигнали до наши дни, съчетани с примери от изобразителното изкуство. За да се достигне до тези отговори, трябва да се извървят съответните пътища, предначертани в настоящото изследване.

Развитие на преданието за пироните в текстове. В едно от апокрифните Евангелия, увенчано с името на св. апостол Петър (Lods 1893, 89; Рождественский 1894, 12), но в действителност написано в периода около 120 – 150 г., конкретно в 21-и стих се посочва, че на Голгота от Христовите ръцете са извадени гвоздеите: *„И тогава вытащили гвозди из рук Господа и положили Его на землю. И земля вся сотряслась, и начался великий страх...“* (превод по Деревенский 2013, 147). Нещо повече, в каноничното Евангелие се описва и това, че апостол Тома се уверява във Възкресението, като вижда и докосва прободните рани от пироните по тялото на Спасителя: *„После казва на Тома: дай си пръста тук, и виж ръцете Ми; дай си ръката и тури в ребрата Ми; и не бъди невярващ, а вярващ“* (Йоан 20: 27). В Евангелието според Лука дори се уточняват конкретно раните не само по ръцете на Великомъченика, но и тези по нозете Му. Те логично не би трябвало да са нанесени от нещо друго, а от клиновидни островърхи пирони, каквато е била традицията за извънредно

жестоки наказания в Римската империя: „*Вижте ръцете Ми и нозете Ми: Аз съм Същият; попитайте Ме и вижте; понеже духът няма плът и кости, както виждате Мене, че имам. И като рече това, показа им ръцете и нозете*“ (Лука 24: 39 – 40). Учудващо, но в редица съвременни статии се пропускат тези обстоятелства и отново се тръгва към твърдението, че Христос бил разпънат на кръста привързан единствено с възета. А съответно за пироните се създавал фалшив ореол от сходни по сюжет истории. Дали това е основателно аргументирано твърдение? Реално погледнато, Византийската църква още през ранните периоди на утвърждаване възприема идеята за сакралност чрез намиране и съхраняване на реликвите, свързани със Страданията на Христос. В този смисъл дори се извършват чудеса, а самите храмове се превръщат в тополи на вярата и преклонението. Затова пироните играят съществена роля в християнското поклонничество – те служат за доказателство на Христовите изтезания и кръстната смърт, а логично те са и проводници за Божията благодат. По пътя на тези разсъждения достигах и до логичното обяснение защо около тези метални парчета, грубо приготвени за унижително и мъчително страдание, се създават легенди и се сътворяват иконографски сюжети.

Според някои запазени легенди въпросните пирони били направени от топена медна сплав (без да се уточнява дали става дума за влизане в групите на месинг или бронз). По този начин можели бързо да се източат, оформят и заклинят. В хрониката на Псевдо-Лактанций (Pseudo-Lucius Caecilius Firmianus Laktantius) „*De Passione Domini*“ се разкрива следната картина: „... *et pallentes funere vultus, manus clavis fixas, traelos que lacertos, ingens lateri vulnus: cerne inde fluorem fineum, fossos que pedes, artus que cruentos, recte genu, lignum que crucis venerabile adora...*“ (Szarmach 1986, 381). Имайки предвид датировката на това произведение (XIV в.), може да се посочи, че в този период благодарение на този тип химнография се установява една действително драматично кървава представа за последните издихания на Иисус Христос, конкретно с Неговите *ръце, приковани на кръста*² (Migne 1844 – 1891, 283 – 286). В тази легенда в диалогична форма се описват страданията и на най-приближените по кръвна линия, най-вече с акцент към мъките на Света Богородица. Пироните били източени дълги, клиновидни, със заострени краища, за да проникват дълбоко в плътта. Логично това рефлектира и в самото изобразително изкуство, в пластика, мозайки, икони и стенописи (Roncoroni 1975, 209; Millet 1960, 458).

Едно от най-съществените предания, вероятно с византийски произход, е записано като песен от североизточните части на Егейско море, остров Лесбос (Georgeakis, Pineau 1894, 273 – 278). В нея се описва историята за това, че първоначално били изковани пет медни пирона, с които трябвало Христос да бъде прикован на кръста. Четирите били предвидени за ръцете и нозете, а петият – да прониже гърдите (респективно сърцето). Но тук ковачът по-скоро участва в диалогична форма със Света Богородица като пророческо видение

за изковаването, без да се изяснява какво точно е участието на неговата съпруга и децата му:

„Ето, в онзи ден, пет хиляди вървяха напред и четири хиляди ги следваха³. Жените също тръгнаха по пътеката на юдеите. Никой не се доближи освен нещастната майка. Пътеката ги отведе до вратата на един ковач, който изковаваше пирони. Поглеждайки вътре, намира го с неговите деца. Един работник заедно с жена му. – Добър ден, ковачо! Какво правиш тук? Той отговори: – Юдеите ми поръчаха пирони! Поръчаха ми да направя четири броя, но аз направих пет. – Кажми ми, кажми ми, работнико! Какво ще правят с тях? – Два ще Му забият в нозете. Други два в ръцете. А последният, най-остър, ще проникне в гърдите Му.

Божията майка, като чу това, строполи се в безсъзнание. Поръсват я с вода от стомна. С два флакона с муск и с четири флакона роза. Докато тя се свести. Когато се съвзе, тя каза следното: – Бъдете проклетни, цигани! Нека никога да няма пепел във вашите ковачници, никога да няма хляб във вашите хамбари! Нито копчета на вашите ризи!

Те отново поемат по пътя на юдеите. Пътят ги отведе до вратата на крадеца. Но там вратата е затворена. – Тогава кажми ми, Йоане, мой Йоане, къде е твоят Учител? Къде е Синът мой и твой Учител? Той отговаря: – Нямам устни да го изрека, нито език, за да го опиша. И твоето сърце не би могло да го чуе! Виждаш ли този Човек, гол и открит? На главата Си има трънен венец! Отнеха Му сребърните обувки. Сложиха Му прости сандали. Махнаха Му сребърния пояс, за да го препашат с конопено въже! Св. Богородица, като чу това, припадна, изгубвайки съзнание. Поръсват я с вода от стомна. С два флакона с муск и с четири флакона роза. Когато се съвзе, тя каза: – О, Сине мой единствен, Ти, който беше като птица. В люлка те люлях, повивах те в пелени със златна бродерия, изтъкана от дванадесет девици в храма. Има ли сега пропаст, откъдето да се хвърля? Има ли кладенец, в който да скоча? Но стаята, в която беше, е сега заключена, ключовете отнесени някъде, а прозорците затворени и приковани.“⁴

В друга легенда – „Le Mystere de la Passion“ (ms. BnF, fr. 971, expl.) на Jean Michel от 1486 г.⁵, се описва, че „ковачът, юдеин по произход, разбира за кого ще бъдат използвани острите пирони“. Но той имал скрита вяра и убеждение, че това е грях (Noomen 1962, 925 – 926). Дори в текста се посочва името му – Hedroit heiBt (Die legende 2009, 541). По-нататък читателите разбират, че същият персонаж е обслужвал дома на първосвещеника Анна, един от основните виновници за несправедливия процес. Освен това той се падал близък роднина на Малх, който, както вече знаем от Четириевангелието, играе важна роля при залавянето на Спасителя в Гетсиманската градина. Задълбочавайки се в съдържанието на текста, научаваме още, че на Разпети петък сутринта Hedroit heiBt се уплашил и излъгал, че ръката му е болна, за

да откаже изковаването на пироните. И действително станало чудо – ръката му се подула, така че всички видели това. Но въпреки това съпругата му се намесила, приела поръчката и бързо изковала гвоздеите вместо него. Така грехът отново натежал върху тях и децата им.

В трето предание събитията се развиват по различен начин (Pickett 1960, 73 – 77). Подменят се основните действащи лица. Ковачът, който живеел със семейството си в Йерусалим, бил за юдеите от презрян *цигански* род, но приближен на един от римските легионери. Затова се ползвал с протекции, въпреки че не изповядвал тяхната вяра. Тъкмо на него поръчали да изкове 12 пирона. Ковачът разбрал, че те ще се използват за кръстовете на Иисус Христос и двамата разбойници. Измъчван от угризение на съвестта и страх от проклятие, той дал на сина си три от току-що изкованите пирони и му заръчал да избяга с тях, докато мине публичното наказание. Останали в ръцете на римските войници точно девет пирона. По този начин жертвите били прободени само с по три пирона, т. е. на тях им били спестени болки. В легендата се добавя и това, че синът на ковача не послушал своя баща, но искал да види Страданията, затова се слял с тълпата на Голгота, а Иисус Христос, макар и изтощен, обърнал се към него и го благословил (Pickett 1960, 75). По този начин, свише, Господ оправдал циганите, дори тези, които крадат. Разярените юдеи по-късно разкрили, че пироните са откраднати и че това е циганска проява на характер, затова прогонили ковача и семейството му и оттогава техните наследници са обречени да се скитат и оцеляват сред чужди народи. Все пак техните наследници запазили и предали знанията и уменията си да обработват и изковават железни предмети.

В четвърто предание (по-скоро като приказка) се развива следната версия: една циганка в Йерусалим, като разбрала за кого са предназначени, на Разпети петък откраднала въпросните пирони от римски войник (Mahr 1943, 17 – 21). Тук не се обяснява кой ги е изковал. Но същественото в тази история е това, че пиронът, който бил предвиден да прониже сърцето на Иисус Христос, се оказал в нейните ръце (Mahr 1943, 20). По-нататък събитията се разказват в идентична последователност⁶ – среща със Спасителя на Голгота, благославяне, прогонване от заветната земя, скитане и предаване на знанието от поколение на поколение.

Поклоннически места, свързани с Христовите пирони. През ранната 1870 г. излиза от печат книгата на Шарл Ро дьо Фльори, посветена на инструментите за Страданията Христови (De Fleury 1870, 9). Макар и архитект по професия, авторът на тази книга прави първи значителен и задълбочен опит за проследяване на историята на сакралния инструментариум, използван по време на Христовите мъчения (Честния и животворящ кръст Господен; табелата с надпис INRI/INBI/ИНЦІ, чуковете и пироните, трънения венец, копието и тръстиковата пръчка), техните пренасяния и фиксиране на местата за поклонничество за всяка една частица. За самото издание на книгата, както

и за по-късните други научни публикации (De Fleury 1866, 7; De Fleury 1874, 192) в помощ се оказва и неговият син – Жорж Ро дьо Фльори, археолог и едновременно специалист по история на изкуството (De Fleury 1883 – 1889, 12). Според данните, които ни предлага тази фамилия (баща и син) конкретно в книгата „*Les Instruments de la Passion*“, частиците (или целите) пирони, съхранявани за поклоненията, са доста повече от възможното и описаното от времето на св. св. Константин и Елена. Но, разбира се, вярата превръща дори и онова, което не е от действителния процес на откриване, в реален съсъд, в който се излива Божията благодат и стават чудеса, изцеления. Освен това по-късно нападателите църкви на Византия от рицарите кръстоносци несъмнено остават завинаги ограбени и лишени от своите сакрални реликвии. Достатъчно е да си припомним в този смисъл как през X – XII в. в Константинопол, конкретно в църквата „Св. Богородица Фарос“ (Θεοτόκος τοῦ Φάρου), се пазели множество реликвии от Страстите Христови (Jenkins, Mango 1955 – 1956, 123 – 140). За сметка на това голготските пирони, след падането на Византия под османска власт, се оказват обковани или поставени в стъкленици, пазени в редица църкви и манастири в Западна Европа, например на територията на днешна Италия (Рим, Анкона, Милано, Монца, Флоренция, Сиена, Сполето, Торичело, Венеция), в Испания (Ескуриал, в църквата на свети Лаурент), Германия (Andechs, Бамберг, Нюрнберг), Франция (Париж) (De Fleury 1870, 171). Остават твърде малко местата в източните части на Православието (например един от пироните, с който е била прикована дясната ръка на Иисус Христос на кръста, се намира в главната църква на манастира „Св. Архангел Михаил“ на остров Тасос, Гърция). От една страна, съхранението на реликвите през вековете предполага един задълбочен сюжет, предаван от поколение на поколение на вярващи, които са представители на Православието. Но от друга гледна точка, текстовете, с които разполагаме днес, са твърде западни (в езиково и стилно отношение), илюстрациите също така са запазени в западни кодекси, което означава предаване на историята с обща сюжетна линия в отдалечени среди и общности от Балканите. В този смисъл корените на съответните предания и легенди следват своите логични обяснения, свързани и доукрасени вследствие на „спасителните“ походи на западните рицари.

Илюстрации. Най-съществената илюстрация на тази тема по българските земи от ранния период е съхранена в наоса на църквата на Земенския манастир (**Обр. 2**). Първи Андре Грабар обръща внимание на тази рядко срещана иконография (Grabar 1928, 79). С кратък, но съдържателен коментар относно тази сцена се ангажира Милко Бичев в първи том на поредицата „История на българското изобразително изкуство“, излязла от печат през 1976 г. (Бичев 1976, 249). В него той посочва, че прототипите за тази иконография се заключават в две миниатюри: едната от 1320 – 1330 г. в книга от библиотеката на лорд Лестър (British Library Additional Manuscript №47682, f. 31r)⁷, а втората от 1310 – 1320 г. в т.нар. *Псалтир на кралица Мария Английска* (The Queen

Mary Psalter, Royal 2 B VII f. 252v)⁸, въпреки че реалният поръчител за изработването вероятно била Изабела Френска, съпруга на крал Едуард II⁹. Доста по-късно Лиляна Мавродинова в изследването си за Земенския манастир отбелязва, че прототипите за иконографията се коренят в разпространението на древни палестински предания в пределите на Византия (Мавродинова 1980, 43). Освен това същата авторка в книгата си „Иконография на Великите празници и Страданията Христови“ разширява кръгозора на познания и допълва темата с ценна информация, без обаче да докаже пряка връзка между конкретен текст и изображение (Мавродинова 2012, 185).

Какво реално е съхранено в църквата „Св. Йоан Богослов“ край Земен? Високо в трети регистър на северното рамо от наоса е представено същинското Разпятие Христово, а встрани са маркирани отделните епизоди с разделянето на дрехата (Мат. 27: 35) и донасянето на кошницата с инструменти. В самостоятелна зона е пресъздадено изковаването на пироните. Основната фигура в наративния сюжет е ковачът – глава на семейство. Нарисуван е с оптически издължено, сурово лице, с черна брада и мустаци. В ръцете си той държи дълги клещи, чиито краища са насочени към огнената пещ, за да се нажежи и разтопи защипаната метална заготовка. Неговата съпруга помага, засилвайки огъня с духало. Забележителното в случая е това, че едновременно с тази дейност останалите членове на семейството, на по-висок план, изтеглят чрез удари с чукове вече достатъчно нажежените и полуразтопени парчета метал и оформят от тях остри клинове. Въпреки че съществуват достатъчно разнообразни варианти на легендите и текстови източници с различен произход, тук, в стенописите, наблюдаваме доста, бих казал, строго придържане към оригиналните податки за произхода на пироните. За разлика от миниатюрите, съхранени в кодекси от Западна Европа, в Земенския манастир ковачът не е с болна ръка, нито отказва да изпълни поръчката, а стремително се насочва към действие, сякаш това се случва на място върху напуканата скална повърхност, маркираща евангелското място Голгота. Няма и помен от угризения на съвестта, напротив, той и цялата фамилия работят експедитивно. В сцената всеки разпределя своите задачи, за да не се изгуби време и пироните да са готови до обяд, докато кръстът се доизрязва и сглобява на място. За да се допълни традицията в наративен аспект, в подножието на Христовия кръст се появява един от юдейските слуги, който носи кошницата със символите на Великите страдания, и подава един от въпросните пирони, за да бъде използван за наказанието.

В различни по тематика съвременни вестници и списания, а също и в любителски интернет сайтове и форуми се огласяват две основни тези: едната, че „Изковаването на пироните“ не *„съществува като текст, нито като изображение в евангелията и апокрифите*¹⁰. Другата – *това се срещало в миниатюри – едната в Псалтира на кралица Мери, а втората – Библия Holcham*¹¹. Съответно стенописите на тази тема в Земенския манастир не се

адаптирали по никакъв начин към западните миниатюри. Тези твърдения в действителност не са изчерпателни и точни, но в общи линии повтарят онова, което е написал Милко Бичев преди повече от 40 години. Днес, задълбочавайки своя интерес към цикъла „Страдания Христови“, аз насочих внимание към „Изковаването на гвоздеите“ и разбирам, че съществуват и други илюстрации, съпътстващи текстовете, от кодекси с различна функционална насоченост, които никога не са били обект на внимание сред българската научна общественост. Подозирам, че дори съществуват възможности за още непубликувани материали, но независимо от това връзките между текстове и изображения, проследени в настоящата статия, ще дадат една по-ясна картина за съществуването на този сюжет в контекста на историята на църковното изобразително изкуство. Първото, което трябва да се направи за прегледност, е да се подредят илюстрациите в хронологичен порядък:

1. Илюстрация „Изковаването на пироните“ в Псалтира на кралица Мария Английска (The Queen Mary Psalter, Royal 2 B VII f. 252v), датировка 1310 – 1320 г. (**Ил. 1**). На лист 252v към текста, в квадратна форма с декоративен фон, са поместени фигурите на ковача, неговата съпруга и юдейските първенци (вероятно на преден план са първосвещениците Анна и Каиафа). Адаптацията на облеклата е в съответствие с разбиранията за западните средновековни костюми. Сюжетът обаче, поради това че е ранен, следва една изчистена схема на преразказ. Семпло, без подробности, в нея е изписан ковачът, който комуникира с поръчителите, докато съпругата пред очите им изковава пироните. Същественото в този Псалтир е това, че на съседната страница в идентичен стил се пресъздават четири значими епизода от Христовите страдания. Първият е „Носене на кръста“, редуциран с първосвещениците и двама представители на тълпата. Вторият момент е поредна станция от дългия път на *Via Dolorosa*, когато Св. Богородица и св. Йоан Богослов следват стъпките на Великомъченика. Тази композиция е съществена и в контекста на настоящото изследване, защото пред кръста, повдигнал демонстративно своя чук, отново се появява ковачът. В третата сцена виждаме други представители на Преториата да приковават ръцете и нозете на Иисус Христос върху кръста. Четвъртата сцена – „Разпятие Христово“ – е по западен образец, тъй като нозете на Великомъченика са кръстосани и върху тях е забит само един пирон.

2. Илюстрация „Изковаването на пироните“ в Библията от библиотеката на лорд Лестър (Holkham Bible, British Library Additional Manuscript №47682, f. 31), датировка 1320 – 1330 г. (**Ил. 3**). На въпросната страница f. 31 от манускрипта се виждат интересни моменти от приготвянето на кръста¹². В едната половина на страницата са групирани юдейски слуги на Преториума (не римски войници), които грижливо подготвят зелен Т-образен кръст за Христовото разпятие. Единият придържа вертикалната греда, докато друг слуга пробива дървената основа чрез винтовиден свредел. Като логично про-

дължение на легендата „De Passione Domini“ от другата страна едновременно се показва изковаването на пироните. Под формата на негативно излъчване, с гротескни черти в профила на лицето, един войник (облечен обаче в рицарски доспехи) сочи към ковача, изказвайки своята заповед колко да бъдат пироните. В унисон с легендата в различните ѝ варианти ковачът се оправдава с болната ръка, която (като по чудо) действително е подута и дори покрита с кървави рани. И разбира се, не е пропуснато най-същественото – върху наковалня в левия ъгъл неговата съпруга усърдно изковава пироните с чук и клещи. Изрисувани са аналогично средствата за усиление на огъня: двойно духало и система от дървено скеле с връзки към разпалената пещ.

На следващата страница f.31v (**Ил. 4**) разказът продължава с доста кървава илюстрация в горния регистър, а в долния – с разделяне на дрехата чрез теглене на жребий и поръчката на Пилат за надписа на кръста. По-съществен за настоящия анализ е моментът на приковаване на Христос върху зелен кръст. От главата до петите Той е видимо наситнен от малки прободни рани. Към всичко това мъчителите допълнително натягат дясната Му ръка чрез завързване с дебело въже, а съответно върху дланта се набива с чук клиновиден пирон, докато обилно бликне кръв. Любопитно е, че единият изверг е седнал върху измъчваното тяло и наковава с доста дълъг изтънен пирон. Другият увисва чрез тежестта си, пристягайки Христовата китка и едновременно (за опора) се подпира с левия си крак в бедрото на първия мъчител. Изписан е и трети слуга, облечен в типично средновековно наметало и качулка, придърпващ с всички сили Христовите нозе, докато четвърти (подобен персонаж с уродливо лице) набива последния пирон едновременно през двете ходила.

3. Илюстрация „Изковаването на пироните“ в манускрипт „Огледало на човешкото спасение“ (Manuscript Speculum Humanae Salvationis, ÖNB, Cod. s.n. 2612, fol. 25v), датировка 1330 – 1340 г. (**Ил. 5**). На страница 25v от този паметник се разиграва следната ситуация в две сцени: в първата забелязваме същия зелен кръст от илюстрацията в предходната Библия. Може би се следва обща схема? Върху него отново виждаме Иисус Христос, но в доста по-семпла форма на детайлизиране. Ръцете Му видимо са кървящи, но без да са изписани набитите пирони. Кръстът се издига също така от петима слуги, като единият в основата (по подобен начин от Holkham Bible) придърпва сключените ходила на Великомъченика с въже, докато друг набива пирон с чук. Съседната сцена има пояснително съдържание. В нея се разкриват основните фигури, които са изковали пироните. В дясната половина, високо издигнали своите тежки чукове, работят усърдно двамата синове на ковача, докато той е в пасивно състояние. Срещу тях, в съответствие с легендите, помага и неговата съпруга. В илюстрацията се вижда, че тя е облечена в мъжки гамбезон и препасала също така кожена ковашка престилка.

4. Илюстрация „Изковаването на пироните“ в „Огледало на човешкото спасение“ (Speculum Humanae Salvationis, пази се в Madrid Biblioteca

Nacional, Ms. B. 19), датировка 1420 – 1432 г. (**Ил. 6**). В контекста на вече утвърдена западна представа за приготвянето на кръста в миниатюрата на Vit 22v от тази книга се вижда полуизправен кръст с редуциран брой участници. Следва се утвърдената схема за болезнено придърпване на Христовите нозе чрез пристегнато въже, а също така набиване на пироните през разтворените длани. В непосредствена близост до разпъването се вижда зидана пещ, наковалня и двама ковачи, които усърдно източват един нажежен железен клин. Логично това трябва да са синовете на Hedroit heiBt. Самият баща, многократно описван в легендите, реално тук повтаря поза и жест от по-старите илюстрации на „Огледало на човешкото спасение“, той държи специфичен модел духало, с което подпомага процеса на изтъняване и заклиняне на пироните. Липсва, изненадващо обаче, неговата съпруга!

5. Илюстрация „Изковаването на пироните“ от Часослова на Етиен Шевалие. Илюстратор – Жан Фуке (Hours of Étienne Chevalier, Jean Fouquet).

Датировка 1448 – 1450 г. (**Ил. 2**) https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Hours_of_%C3%89tienne_Chevalier#/media/File:Le_Portement_de_Croix.jpg. (снета информация 12.07.2017 г.)¹³.

Авторът на тази илюстрация (Жан Фуке), в сравнение с по-старите миниатюри, подхожда по различен начин, за да разкаже за събитията. Практично той съчетава момент на шествието към Голгота с епизод от изковаването на пироните. В подножието на хълма в самия десен ъгъл на композиционния формат е разпалена каменна пещ. Пред нея върху грижливо оформена наковалня само съпругата на ковача издига чук с едната ръка, а в другата с клещи усърдно нанася удари върху широк клин. Срещу нея е приведен и подрежда на земята готовите пирони един римски войник. В унисон с развитите западни прийоми в изкуството в композицията се ситуират отделни групи от персонажи (Христос с кръста, Симон Киринеец, Вероника с „Убруса“), но очевидно в ниския регистър също така изпъкват фигури на участниците в изготвянето на пироните. В най-далечни планове се разкриват пейзажи с надребнени крепостни стени, постройки и кули. Същественото в този пример е придържането на илюстратора към свой стил и начин на тълкуване легендите, лишавайки зрителя от възможността да види в творбата ковача Hedroit heiBt.

6. Любопитно в този контекст е да се отбележи съществуването на други илюстрации с непряко съдържание. Те се регистрират в т. нар. **Cistercian Psalter Bonmont**, съхраняван днес в Bibliothèque municipale de Besançon, датиран от 1260 г. (Sand 2014, 81). Сред Страстите Христови се виждат два епизода – „Носене на кръста“ и „Христовата молитва преди приковаването“. Същественото в случая е това, че ковачите (съпруг и съпруга) присъстват на тази Първосвещеническа молитва и се готвят лично да забиват приготвените пирони (0054, f. 014v). В следващите страници от манускрипта е изрисувано „Разпятие Христово“, като на преден план отново виждаме жената на ковача

приклепнала и забиваща пирон в нозете на Великомъченика. Същевременно с още две помощнички в тази сцена нейната фигура се превръща в символичен апотеоз на старозаветното зло (опозиция на новозаветното добро начало чрез пролятата кръв и вода от Христовите ребра).

В сравнение с разгледаните визуализации на тема „Изковаване на пироните“ от западни манускрипти в Земенския манастир се следва схема, която е различна (**Обр. 2**). В примерите, до които имам достъп за информация, макар и с известни разлики при подредбата се следва идеята, че жената на ковача удря с чук и изковава пироните. Изключение прави миниатюрата от *Speculum Humanae Salvationis*, Madrid Biblioteca Nacional, Ms. B. 19 (1420 – 1432 г.), където всъщност персоната изобщо липсва. Реално тази иконография се повтаря и в по-късните визуализации в Западна Европа. Докато в Земенския манастир жената на ковача държи духалото, а самият той физически активно помага (пренебрегвайки легендата за заболяване на ръката). Да не говорим и за това, че по отношение на страничните епизоди: „Разделяне на дрехата“, „Носене на кръста“, както и в самото „Разпятие Христово“ в наоса на българския паметник се набелязват модели, характерни за провинциалните тенденции на византийското монументално изкуство. Това насочва към извода, че зографът е използвал друг вариант на легендите или образец, който не е характерен за западните миниатюристи.

Вторични сюжети. В контекста на развитите в православното изкуство сюжети може да се отбележи една съществена черта – строго придържане към византийския канон (на база хомилиите на Георги Никомедийски) и илюстриране на четири пирона, забити и впоследствие отковани от тялото Христово (Събев 2011, 78). Без подробно „Изковаване на гвоздеите“ в множество икони и стенописи от XVI – XVII в. темата продължава да се развива и дори да се подчертават сакралните стойности на оръдията на страданията. Например в Арбанаси в наоса на църквата „Св. Атанасий“ в стенописи от 1667 г. се представя „Снемане от кръста“, като в най-ниския регистър се вижда тайният последовател Никодим, който отковава с клещи Христовите нозе. Този мотив се повтаря в наоса на църквата „Рождество Христово“ през 1681 г. (Събев 2011, Ил. 126), както и в храма „Св. Георги“ от същото селище (1709 – 1710 г.) (**Обр. 1**). Изобщо това е иконография, характерна за класическите поствизантийски модели, силно застъпена и популярна на Балканите по време на османската власт. Към тези детайли бих добавил още нещо, допълващо цялостната поредица от драматични събития. Става дума за сцените „Приготвянето на кръста“ или „Изкачване на кръста“. Често пъти в тях се появява юдеин (първосвещеник) (облечен в традиционни одежди и покривало на главата), който с едната ръка държи кошница с пироните и чук, а с другата подава на слугите, за да извършат приковаването („Св. Архангели“ в Кастория, XIV в., „Рождество Христово“ и „Св. Георги“ в Арбанаси, XVII – XVIII в.). Няма съмнение, че това са обвързани наративи, водещи своето начало към преданието

за тяхното приготвяне и умисъл от страна на първосвещениците. Същевременно друга сцена – точно такава, каквато познаваме в Земенския манастир (Обр. 2), доколкото ми е известно, не съществува на българска територия. За сметка на това останалите сюжети от Страстния цикъл се репликират и остават трайно в изкуството чак до късните периоди на Възраждането.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ В Преданието се разказва, че пироните се появяват пред света Елена блестящи, сякаш облечени в злато. При завръщането си императрицата използва два от пироните, като единия вгражда в щита, а другия – в юздата на коня на своя син победител Константин Велики.
- ² Съдържанието на текста може да се прочете на електронен адрес: http://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/02400320,_Lactantius,_Carmen_de_Passione_Domini,_MLT.pdf.
- ³ Част от песента съдържа следния текст: „*Ces paroles etaient encore sur ses levres, Voila que cinq mille marchaient devant, Et que quatre mille suivaient*“. Виж по-подробно: Georgeakis, Pineau 1894, 275.
- ⁴ Изказвам своята благодарност на колежката Румяна Павлова, екскурзовод в Регионален исторически музей – Велико Търново, за превода на текста от френски език от въпросния източник.
- ⁵ Фототипно издание, достъпно на адрес: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k15112776/f45.image>.
- ⁶ Допълнителна информация за продължението на тази история: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Hours_of_%C3%89tienne_Chevalier?uselang=de#/media/File:Le_Portement_de_Croix.jpg.
- ⁷ Пълно електронно издание с качествено заснети страници на адрес: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?order=b&ref=add_ms_47682_fs001r.
- ⁸ Пълно електронно издание с качествено заснети страници на адрес: <http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=6467>.
- ⁹ Псалтирът според определен кръг западни специалисти е изготвен вероятно за лични нужди на кралица Изабела Френска, съпруга на Едуард II (1307 – 1327 г.). Той остава притежание в библиотеката на кралица Мария и нейните наследници до 1757 г. След тази година Джордж II дарява наследените книги на Британския музей (Smith 1993, 147 – 59; Hamburger, Palmer 2015, 56, 157).
- ¹⁰ Например виж статията „Прочува се заради фреска с пирони“. – Вестник *Стандарт* от 06.10.2006, 3. <http://paper.standartnews.com/bg/article.php?d=2006-10-06&article=163166> (снета информация 12.07.2017)
- ¹¹ <https://medchurches.livejournal.com/25830.html>. (снета информация 12.07.2017).
- ¹² Фототипно електронно издание: <https://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IllID=34328> (снета информация 12.07.2017 г.).
- ¹³ https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Hours_of_%C3%89tienne_Chevalier#/media/File:Le_Portement_de_Croix.jpg. (снета информация 12.07.2017 г.).

ЛИТЕРАТУРА

Бичев 1976: М. Бичев. Монументална живопис. – В: *История на българското изобразително изкуство* (колектив). София, 1976.

Деревенский 2013: Б. Деревенский. Иисус Христос в документах истории. Санкт Петербург, 2013.

Жития на светците 1991: Жития на светците. София, 1991.

Мавродинова 1980: Л. Мавродинова. Земенската църква, София, 1980.

Мавродинова 2012: Л. Мавродинова. Иконография на Големите църковни празници и Страданията на Христос. София, 2012.

Рождественский 1895: В. Рождественский. Новооткрытый отрывок апокрифическое Евангелия апостола Петра. Санкт Петербург, 1895.

Събев 2011: П. Събев. Страстният цикъл в българската стенна живопис през XVII век. В. Търново, 2011.

Теофан Затворник 2000: Теофан Затворник. Иисус Христос на Голгота. Неговите седем слова на кръста. София, 2000.

Фарар 1999: Ф. Фарар. Жизнь Иисуса Христа. Том I–II. Москва, 1999.

De Fleury 1870: C. Rohault De Fleury. Les Instruments de la Passion. Paris, 1870.

De Fleury 1883–1889: C. Rohault De Fleury. La Messe, études archéologiques sur ses monuments. 1 – 8. Paris, Vve Morel. 1883–1889.

De Fleury 1874: C. Rohault De Fleury. L'évangile, études iconographiques et archéologiques. 2 volumes. Paris, 1874.

De Fleury 1866: G. Rohault De Fleury. Les Monuments de Pise au Moyen Âge. Paris. A. Morel, Libraire-éditeur. Paris, 1866.

Eusebius 1926–1932: Eusebius. Historia Ecclesia. Translated by Kirsopp Lake. Vols. 1–5. Loeb Classic Library. Cambridge, Mass. Harvard University Press; London: W. Heinemann, 1926 – 1932.

Die legende 2009: Die legende von der Schmiedin der Kreuzeangle Christi. – Zeitschrift für romanische Philologie. Ed. by Claudia Polzin-Haumann, Wolfgang Schweickard. Volume 48, Issue 1, 2009.

Grabar 1928: A. Grabar. La peinture religieuse en Bulgarie. Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1928.

Gerke 1939: F. Gerke. Die Zeitbestimmung der Passionsarkophage. Archaeologiai Ertesítő. Budapest, 1939.

Georgeakis, Pineau 1894: G. Georgeakis, L. Pineau. Le Folklore de Lesbos. Ed., J. Maisonneuve, Libraire-Editeur, Paris, 1894.

Hewitt 1932: J. Hewitt. The Use of Nails in the Crucifixion. Ed. Harvard Theological Review, 1932, 25, 29 – 46.

Hamburger, Palmer 2015: F. Hamburger, N. Palmer. The Prayer Book of Ursula Begerin. 2 vol., Dietikon-Zurich: Urs Graf Verlag, Zurich 2015.

Harries 2004: R. Harries. The Passion in art. Ashgate Studies in Theology, Imagination and the Arts. Aldershot/UK, 2004.

Jenkins, Mango 1955 – 1956: R. Jenkins, C. Mango. The Date and Significance of the Tenth Homily of Photius. – In: *Dumbarton Oaks Papers*, 1955 – 1956, 9 – 10, 123 – 140.

Lods 1893: A. Lods. L'évangile et l'apocalypse de Pierre. Publiés pour la 1ère fois d'après les photographies du manuscrit de Gizéh: avec un appendice sur les rectifications à apporter au texte grec du Livre d'Hénoch. Paris, 1893.

Martin 1955: J. Martin. The dead Christ on the Cross in byzantine art. – In: *Late classical and medieval studies in honor of E. M. Friend*. Ed. Princeton University Press, 1955, 189 – 196.

Mahr 1943: A. C. Mahr. The Gipsy at the Crucifixion of Christ. – *The Ohio Journal of Science*. January, 1943, v43 n1, 17 – 21.

Migne 1844 – 1891: J. Migne. *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*. Parisiis Apud Garnieri Fratres, 1844 – 1891.

Millet 1960: G. Millet. Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIV-e, XV-e et XVI-e siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos. Paris, 1960.

Noomen 1962: W. Noomen. J. Michel. Le Mystère de la Passion (Angers 1486), édité par Jodogne (Omer). – In: *Revue belge de philologie et d'histoire*, 1962, fasc. 3, Tome 40, 925 – 926.

Pickett 1960: D. Pickett. Agogino Two legends of the nails of the cross. – *Journal of the Gypsy Lore Society*, 1960, 3rd series, 39, 73 – 77.

Roncoroni 1975: A. Roncoroni. Sul de Passione Domini Pseudolattanziano – *Vigiliae Christianae*, 1975, Vol. 29, No. 3, Sep., 208 – 221.

Robison 2002: J. Robison. Crusifixion in the Roman World: The use of Nails at the Time of Christ. – *Studia Antiqua*, 2002, Vol. 2, no. 1, 25 – 59.

Sand 2014: A. Sand. Vision, Devotion, and Self-Representation in Late Medieval Art. Cambridge University Press, 2014.

Szarmach 1986: E. Szarmach. The Earlier Homily. – In: *Studies in Earlier Old English Prose*. State University of New York Press, 1986, 370 – 391.

Smith 1993: K. Smith. History, Typology and Homily: The Joseph Cycle in the Queen Mary Psalter. – *Gesta*. 32 (2), 1993, 147 – 159.

Интернет източници

<http://paper.standartnews.com/bg/article.php?d=2006-10-06&article=163166> (изтеглена информация на 23.04.2018 г.)

<https://medchurches.livejournal.com/25830.html> (изтеглена информация 12.07.2017).

<https://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IllID=34328> (изтеглена информация на 23.04.2018).

https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Hours_of_%C3%89tienne_Chevalier?uselang=de#/media/File:Le_Portement_de_Croix.jpg (изтеглена информация 03.04.2018 г.)

http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?order=b&ref=add_ms_47682_fs001r (изтеглена информация на 03.04.2017 г.)

http://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/02400320,_Lactantius,_Carmen_de_Passione_Domini,_MLT.pdf (изтеглена информация на 12.11.2017 г.)

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k15112776/f45.image> (изтеглена информация на 12.11.2017 г.)

THE LEGENDS ABOUT FORGING THE NAILS FOR CHRIST'S CRUCIFIXION

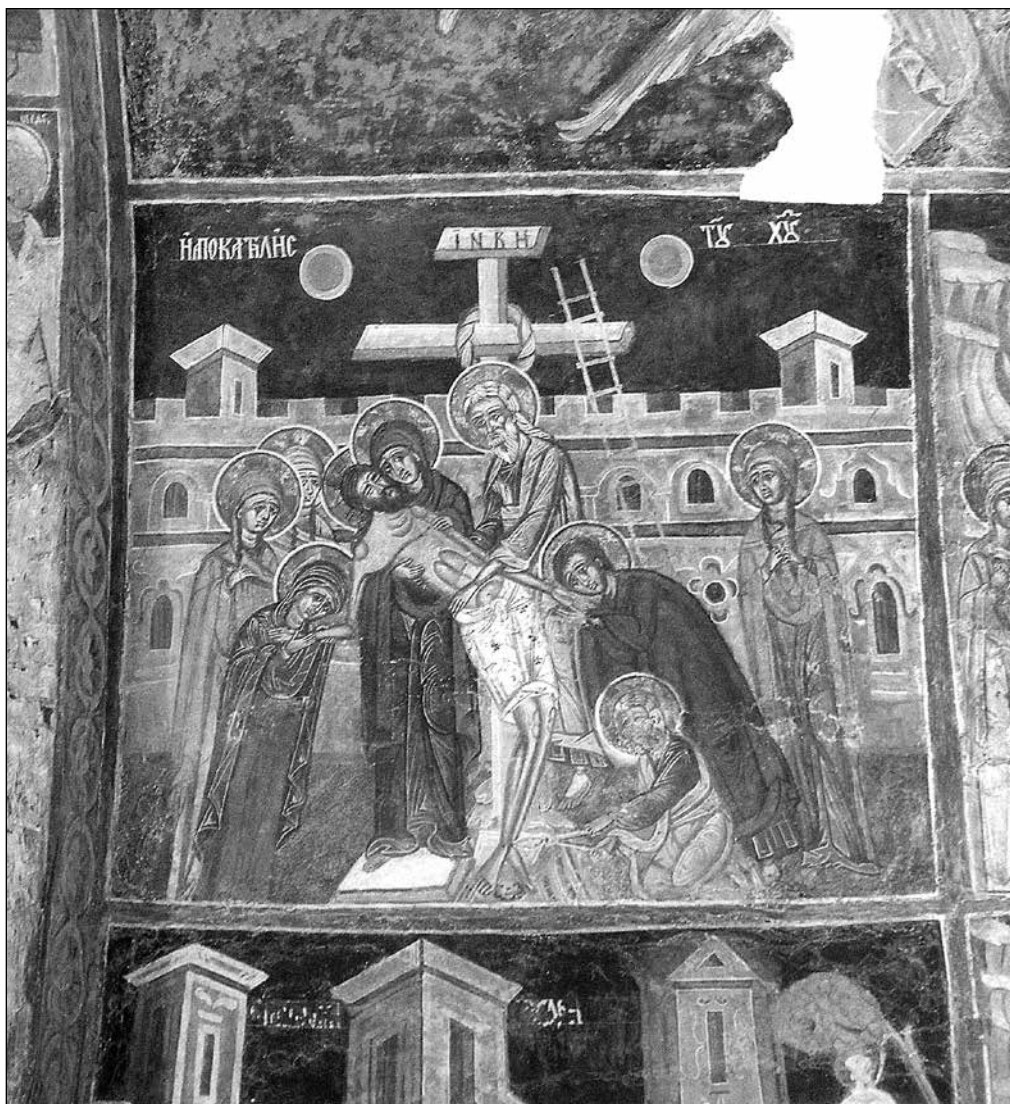
(Written sources and iconographic variations)

Plamen Sabev

(Abstract)

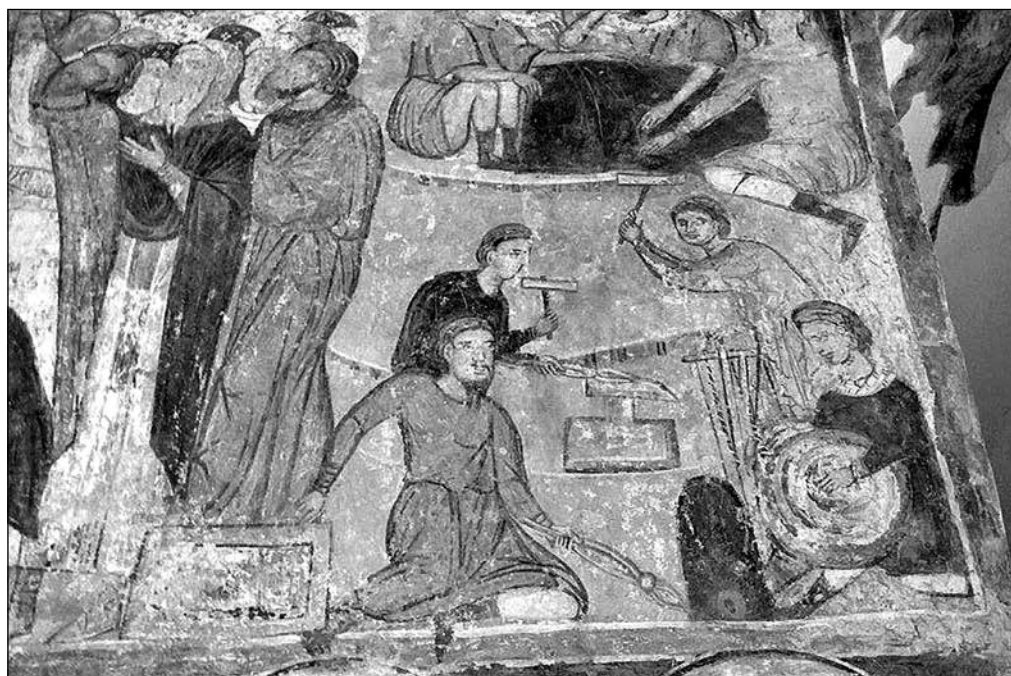
It is widely known that the public punishment of Jesus Christ was to nail him onto the cross. Therefore, the nails became some of the most substantial and popular symbols of the great suffering of Jesus Christ. The Four Gospels contain indirect descriptions of the nailing, yet this was predicted as early as the Old Testament, more precisely in Psalm 21:17. The prophecy came true and after the death on the cross on Golgotha the nails, together with the inscription “*IN III*”, were sealed in the tomb of Christ and remained there until the time when Empress Helena of Constantinople found them most miraculously together with the True and Life-Giving Cross of the Lord. Afterwards legends were written about the very making of the nails for Christ's Crucifixion and these narratives had a special role in shaping the Western iconography.

All of these circumstances pose substantial questions about the scenes in the fine arts. The true Crucifixion of Christ is presented high above in the third row on the northern arm of the naos of the Zemen Monastery, and the division of the garment and the bringing of the basket of tools are marked in separate scenes beside it (**Fig. 8**). In a separate area the nail forging was reproduced, something extremely rare in Orthodox monumental painting. This, in turn, requires a careful analysis, against a number of examples from the Western miniature representing the forging of the nails for Christ's Crucifixion (**Figs. 1 – 6**). In comparison with the examined visualisations, it can be concluded that the scheme followed in the Zemen Monastery is different. In the examples, to which I have access, albeit with some differences in the layout, the idea is that the blacksmith's wife beats with a hammer and forges the nails. On the other hand, the nails in question appear in other standard scenes as part of the entire Passion cycle in emblematic monuments such as the Nativity Church, St. George's Church (**Fig. 7**) and St. Athanasius' Church in Arbanassi.

Обр. 1. „Снемане от кръста“, стенопис от наоса на църквата „Св. Георги“ в Арбанаси (фото Пл. Събев).

Fig. 1. “Taking down from the Cross”, a mural painting in the naos of St. George’s Church in Arbanassi (photo Plamen Sabev).

Обр. 2. „Изковаване на пироните“, стенопис от наоса на църквата „Св. Йоан Богослов“, Земенски манастир (фото Пл. Събев).

Fig. 2. “Forging the Nails”, a mural painting in the naos of St. John the Apostle, Zemen Monastery (photo Plamen Sabev).

ЗА РАЗПРОСТРАНЕНИЕТО НА ЕДИН ТИП ХАМАМИ ОТ БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

Жулиета Гюлева

Хамамите са едни от най-характерните обществени османски сгради, поради което интересът към тях е оправдан. Устройството, видът и архитектурните им особености са тема на многобройни изследвания, а задълбоченото им проучване има като резултат изготвянето на няколко типологии. Най-популярна е тази на турския учен С. Ейидже. Въпреки че е изградена основно върху примери от днешна Турция, тя е приложима и за останалите региони на бившата Османска империя (Eyice 1960, 99 – 120). Типологизирани са и баните от Гърция (Kanetaki 2004, 81 – 110). Като цяло типологиите се припокриват с минимални разлики по отношение на типовете и техния брой. Проучването на османските обществени бани на Балканите като цяло е по-слабо в сравнение с това в Анадола. У нас то е съвсем незадоволително, каквото е по принцип отношението към периода и неговото архитектурно наследство. Изследванията се броят на пръсти, като засягат предимно единични примери. Прави впечатление неправилното боравене с терминологията, непознаването на типовото разнообразие на баните и неизползването на известните типологии, липсата на архитектурен анализ и погрешни трактовки¹. В резултат на всичко това баните от нашите земи не могат да намерят своето място сред хамамите от останалите османски предели. Досега в нашата научна литература бани, споделящи едни и същи типови характеристики, не са разглеждани заедно. Това води до липса на основни изводи относно техния вид, особености, паралели и разпространение. Именно това е целта на настоящото изследване.

Обект на анализ са няколко бани, чиито прилики в решението на горещото помещение позволяват те да бъдат определени като един тип. Това са баните от Айтос, Берковица, Монтана, Нова Загора, Карнобат, Карлово, Велико Търново, баня „Марица“, Орта Мезар хамам и Чифте хамам в Пловдив, Дели хамам в Ловеч, Чифте хамам във Видин. От тях единствено баните от Айтос, Карнобат, Монтана, Берковица, Карлово, Ловеч, Велико Търново са разглеждани в различна степен в архитектурно отношение.

Горещото помещение, или още съджаклък², при този тип се състои най-често от правоъгълно по форма централно пространство, покрито с купол, два айвана³ и два, разположени един до друг, халвета⁴ (*Ortası kubbeli enine sıcaklıklı ve çift halvetli tip*). В някои случаи централната част е с един айван, а халветите

могат да са три. Наличието на правоъгълно централно пространство е определящо за причисляването на баните към въпросния тип, докато броят на халветите не е типопределящ. Като негова отличителна черта е сочена михрабната ниша, разположена в стената между двата халвета (Eyice 1960, 113). По типологията на С. Ейидже този тип бани е тип Е (тип 5), (Eyice 1960, 112 – 113), а по тази на Е. Канетаки – схема С (тип 3), (Kanetaki 2004, 92). Типът е доста разпространен в Анадола. Бани, принадлежащи към него, са строени още през селджукския и бейликския период – в Кайзери и Токат през XII – XIII в., а през XIV в. – в Биледжик, Мудурну и Бурса. Получава широко приложение и през османския период. Установено е, че от 68 хамама, спадащи към този тип, 42 датират от XV в., което показва върха в неговото разпространение. През XVI – XVII в. употребата му намалява, както личи от наличието на едва 18 хамама (Çakmak 2002, 19).

Хамам в Айтос (Обр. 1.1)

Хамамът в Айтос е бил разположен в централната част на османския град. Поръчителят и точната му дата на строеж са неизвестни⁵. Евлия Челеби споменава само един хамам в града, който бил захранван с минерална вода (Гаджанов 1909, 648). Банята не се поддържа.

Хамамът е единичен⁶. Всички основни помещения са в една ос с посока изток-запад. Състои се от съблекалня (союнмалък)⁷, хладно помещение (соуклук)⁸, горещо помещение (съджаклък) и резервоар за вода.

Съблекалнята е преустроена и променена. Има размери 8 x 10,80 м и височина 4,55 м (Сиркаров 1965, 139). Има скатен покрив с керемиди. По южната фасада са разположени три прозореца в два реда – два на долния и един на горния между тях. Соуклукът е с правоъгълна форма. Състои се от централна част и айван с размери 2,20 x 4,42 м и височина 5 м. В айвана е поставена каменна пейка, която служи за почивка и адаптация към горещата температура в съджаклъка. От юг е разположено помещение с размери 2,13 x 2,20 м. Без съмнение то служи за бръснене и депилация. Тоалетната излиза извън общия обем на сградата и е директно свързана с него. Във височина трите части са покрити с куполи с преход от пандантиви. Правоъгълният соуклук, разделен на няколко секции, покрити отделно с куполи или сводове, започва да се появява в османските бани от XV в. насетне (Çakmak 2002, 15).

Съджаклъкът се състои от правоъгълно централно пространство с два айвана и два халвета, разположени един до друг. Централната част с айваните има размери 3,20 x 7,20 м и височина 6 м. Във височина всички части са покрити с куполи, с преход от пандантиви. В центъра на съджаклъка се намира квадратен гьобекташ, облицован с мраморни плочи. В айваните са разположени каменни пейки с четири курни (Сиркаров 1965, 139). Достъпът до халветите е директно откъм централната част. Те имат размери 3,20 x 3,20 м и височина 6 м. По четирите им стени са разположени пейки, изградени от тънки тухли и облицовани с

мрамор. Във всеки халвет има по четири курни (Сиркаров 1965, 139 – 140). На западната стена на северния халвет има малък прозорец, свързан с резервоара за вода. Резервоарът за вода и кюлханът (пещта) са разрушени, но останките показват, че са били разположени на една ос с останалите помещения.

Градежът на банята е от ломени камъни и хоросан. Дебелината на стените е до 1 м. Всички части на банята са покрити с керемиди. Във височина стените завършват с двуредов корниз от зелен айтоски камък, което свидетелства за употреба на местни суровини. Във вътрешността стените са измазани с хоросанова мазилка, а входовете завършват с островърхи арки. Осветлението се осъществява чрез прозорци в союнмалъка и отвори по куполите (т. нар. „слонски очи“) с разнообразна форма, остъклени отвън и прикрепени с гипс.

Хамам в Берковица (Обр. 1.2)

Името и датата на строеж на хамама в Берковица са неизвестни⁹. Ремонтан е, но не се използва като музеен или друг обект. Единична баня. Всички помещения са в една ос с посока изток-запад. Състои се от съблекалня, съджаклък и резервоар за вода. В плана на банята няма соуклук¹⁰.

Съблекалнята е квадратна с размери 7,25 x 7,25 м и височина 8,50 м. Покрита е с купол с преход от тромпи¹¹. В центъра се намира квадратен шадраван. По северната стена, където е главният вход, има два прозореца, а по южната – три. Съджаклъкът се състои от правоъгълно централно пространство с два айвана и два халвета, разположени един до друг. Централната част с айваните има размери 3 x 7,25 м (Златев 1955, 70). Тя е покрита с купол с преход от тромпи, а айваните – със свод. По източната стена на съджаклъка има две ниши. Достъпът до халветите е директно откъм централната част. Между тях е разположена михрабна ниша¹². Халветите са покрити с куполи, а преходът е от тромпи. На три от стените им са разположени пейки с по една курна и ниши с различни размери. На западната стена на северния халвет има малък прозорец, свързан с резервоара за вода. Резервоарът е с правоъгълна форма, покрит с полуцилиндричен свод. Днес е под скатен покрив.

Градежът на места е клетъчен. Банята е била покрита с керемиди. Горните части на вратите завършват с островърхи арки (Златев 1955, 71). Осветлението се постига посредством прозорци в съблекалнята и отвори по куполите.

Хамам в Монтана (Обр. 1.3)

Хамамът в Монтана е паметник на културата, но е полуразрушен. Поръчителят и датата на строеж са неизвестни¹³. Банята е единична. Запазените помещения са в една ос с посока север-юг. Състои се от съджаклък, странично помещение с директен вход към него и резервоар за вода. Общите размери на останките имат дължина 10 м, ширина 7 м и височина около 4 м (Миков 2012а, 84).

Съджаклъкът се състои от правоъгълна централна част с два айвана и два халвета. Централната част с айваните има размери 3,20 x 7,50 м. В центъра е покрита с купол с преход от пандантиви, а айваните – със свод. Между двата халвета има михрабна ниша, която не е отбелязана при заснемането и описанието на банята (Миков 2012а, сн. 63). Халветите имат размери 3,20 x 3,20 м. Покритието е куполно с преход от пандантиви. В горната част на източния халвет има малък прозорец с островърха тухлена арка, гледащ към резервоара за вода. По стените на халветите и айваните са разположени ниши с различна големина и дълбочина, завършващи във височина с островърхи арки.

От централната част на съджаклъка, извън общия обем на сградата в източна посока, се издава помещение с квадратна форма и размери, близки до тези на халветите – 3 x 3,20 м. Във височина то е покрито с купол, с преход от пандантиви. В него е имало преградни стени с дебелина 0,40 м, които образували три помещения с размери 1,20 x 1,40 м, 1,20 x 1,20 м и 1,60 x 3 м. Там без съмнение са били обособени тоалетна, помещения за бръснене и депилация (Миков 2012а, 87). Водният резервоар на хамама има правоъгълна форма и полуцилиндричен свод. В него са запазени следи от водонепропусклива мазилка.

Градежът е от камъни, в това число и речни, и спойка от хоросан. При преходните елементи, куполите и свода на резервоара са използвани само тухли. Дебелината на зидовете е около 1 м. Вратите между помещенията и нишите завършват с островърхи тухлени арки. Отворите за осветление по куполите са звездовидни.

По всяка вероятност в плана на банята е нямало соуклук, тъй като страничното помещение изключва такъв. Това предположение се подкрепя от някои бани от гр. Тире и Сеферихисар в Турция и гр. Круя в Албания (Çakmak 2002, 43; Alp 2016, 85; Kiel 1990b, 288). Следователно би трябвало да се допусне наличието на съблекалня. М. Харбова предполага такава, покрита с купол. Не е изключено тя да е била дървена – практика, разпространена сред османските хамами, най-вече при малки бани и при такива, разположени в неголеми селища. Монтана през османския период е такова селище. В османски регистри от XV – XVI в. е отбелязана като село Кутлофче. Получава градски статут през XVII в., когато мюсюлманската общност е вече значителна (Kiel 2012, 118).

Али паша хамам в Нова Загора (Обр. 2.1)

Хамамът в Нова Загора се намирал срещу Саръджа паша джамия в центъра на османския град. Той е част от строителната активност на Хадъм Али паша – бейлербей на Румили в края на XV в. и велик везир при султан Баязид II (1481 – 1512 г.) през 1501 – 1503 г. и 1506 – 1511 г. Споменат е от Евлия Челеби като „един светъл хамам, който е на Али паша“ (Гаджанов 1909, 683). Банята е съборена през 70-те години на XX в.

Хамамът е единичен. Помещенията са били в една ос. В плана му е имало сууклук, съджаклък и резервоар за вода с външни размери 9,60 x 15,30 м¹⁴. Възможно е първоначално да е бил без съблекалня, на която мисъл навежда разположението на входа към сууклука. Той се намира на тясната му страна, което предотвратява директната видимост към къпещите се в съджаклъка. В някои случаи сууклукът изпълнява функциите и на съблекалня. В този случай тоалетната често е била дървена, разположена отвън. Подобно решение не е изключено при хамамите от XV в., както и при тези, строени в по-малките населени места, или с функцията на квартални бани. Пример за това са Гази Михал бей хамам в Одрин, Уламъш хамам и Кючюк хамам в Сеферихисар и др. (Aşut 2012, 60; Alp 2016, 76, 100).

Сууклукът е с правоъгълна форма. Разделен е във височина на три секции от два свода. Покритието и преходните елементи са различни. Две са покрити с купол, като преходът при централната част е от пандантиви, а при другата – от тромпи. Секцията над входа е покрита със свод.

Съджаклъкът се състои от правоъгълна централна част с два айвана и два халвета. Централната част и айваните са покрити с куполи – решение като това на централната част в айтоския хамам. Централният купол лежи върху пандантиви с пояс от сталактити, а куполите над айваните – върху триъгълници. Халветите са с големи размери. Достъпът до тях е директно откъм централната част. Покрити са с куполи, а преходът е посредством пояс от турски триъгълници (Kiel 1974, 653). На три от страните им имало по една курна. Резервоарът за вода е правоъгълен, покрит с полуцилиндричен свод.

Градежът е клетъчен. Няма данни за подовото покритие, материала на курните и други подробности от интериора. Осветлението в хамама се постига чрез отвори по куполите с кръгла и звездовидна форма в различни комбинации. М. Кийл определя банята като забележителна работа от края на XV – началото на XVI в. (Kiel 1974, 653). Богатата украса на преходните елементи и покриването на всички части на съджаклъка с куполи позволяват да се допусне, че банята е построена през XV в.

Челеби Кадъ хамам в Пловдив (Обр. 2.2)

Челеби Кадъ хамам в Пловдив, по-известен като баня „Марица“, е издигнат от Челеби Кадъ като част от архитектурен комплекс, включващ още джамия и тюрбе. Има функцията на квартален хамам. Точната дата на строеж е неизвестна¹⁵. Съществува до 80-те години на XX в., когато е разрушен. Банята е единична. Състои се от разположени по една ос съблекалня, сууклук, съджаклък и резервоар за вода.

Союнмалъкът е с квадратна форма, покрит с купол и размери около 7,10 x 7,10 м. Сууклукът е правоъгълен, покрит с полуцилиндричен свод. Тоалетната е директно свързана с него. Горещото помещение се състои от правоъгълна

централна част, покрита с купол, два, вероятно засводени, айвана и два халвета, също с куполно покритие. Централната част с айваните имала размери около 2,95 x 7,10 м (Bouykov 2013, 157). Резервоарът за вода е зад халветите. Има правоъгълна форма и е покрит с полуцилиндричен свод. Няма информация за общите размери на хамама и на част от помещенията, градежа, вътрешното оформление, преходните елементи.

Дели хамам в Ловеч (Обр. 3.1)

Дели хамам в Ловеч е паметник на културата от местно значение. Намира се в кв. „Вароша“ в близост до брега на р. Осъм. Точната дата на строеж и поръчителя са неизвестни¹⁶. Спомената е от Евлия Челеби при описанието на града. Използвана е по предназначение до 70-те години на XX в. Оставена без поддръжка в продължение на десетилетия, строително-възстановителните работи, предприети през 2014 г., я спасиха от рухване. В момента функционира като Музей на водата.

Банята е единична. Помещенията не са разположени в една ос, а Г-образно. Състои се от союнмалък, соуклук, съджаклък, резервоар за вода и навес¹⁷. Има общи външни размери 21,31 x 26,40 м.

Съблекалнята не е на една ходова линия с останалите части. Има вътрешни размери 9,50 x 9,76 м. Във височина е покрита с купол с преход от тропи. Височината от пода до основата на купола е 10,10 м. В неговия зенит е издигнат цилиндричен отвътре и шестстенен отвън тухлен фенер с прозорец на всяка от страните и вътрешен диаметър 1,50 м. С него съблекалнята достига височина над 13 м. Главният вход е разположен в северната част на западната стена. Прозорци има само по южната. По-късно на нея е отворен нов вход, който се използва и в момента за влизане в банята. На две от стените личаха останките от дървените греди, поддържащи по-късно изградената галерия. Подът е покрит с големи каменни плочи от пясъчник. В центъра имаше следи от шадраван. По стените са разположени ниши с различни размери, завършващи с островърхи арки.

Соуклукът е с правоъгълна форма и размери 2,45 x 4,45 м. Тоалетната е леко изразена във външния обем. Градежът от тухли, както и ясно видимата fuga преди ремонта между нея и обема на сградата показват по-късна строителна дейност или значителна поправка.

Съджаклъкът се състои от правоъгълна централна част с два айвана и три халвета, което го прави разновидност на разглеждания тук тип. Централната част с айваните има размери 3,20 x 8,60 м и височина 5,50 м. Покрита е с купол с преход от пандантиви, а двата айвана – със сводове. Два от халветите са разположени един до друг, а третият е срещуположен. Между двата халвета има голяма петъгълна ниша с дълбочина 1,50 м и ширина 1,05 м. В тази ниша и в айваните подове били повдигнати, а до стените имало каменни пейки и мраморни курни. Подовото покритие в съджаклъка е от мраморни плочи.

Трите халвета са близки по размер, покрити във височина с куполи с преход от пандантиви. Двата, разположени един до друг, имат размери 2,92 x 3,37 м за левия и 2,95 x 3 м за десния. В тях има по една ниша, завършваща с островърха арка, с дълбочина 0,60 м. В левия халвет има малък прозорец, гледащ към резервоара за вода. Халветът на срещуположната страна има размери 3,28 x 3,33 м. На три от стените им са поставени каменни пейки с мраморни курни. Водохранилището е зад съджаклъка, от юг. Има ширина 1,75 м и е покрито с полуцилиндричен свод. Под него е разположена пещта (кюлханът) с отвор към навеса за дърва.

Дебелината на стените е различна. При вътрешните тя е между 0,81 – 1,03 м, а при външните достига до 1,20 м. Дългото ползване на банята наложило значителни преустройства и поправки по градежа, които личаха преди ремонта. Следи от оригиналния клетъчен градеж имаше по западната фасада. Свидетелство за поправки беше бетоновият пояс, направен с цел укрепване на купола през 60-те години на XX в. в горната част на съблекалната, над който градежът е бил изпълнен изцяло от тухли. От тях са били изградени също корнизът по рамената и горната част на стените. Това показва, че те, както и куполът над съблекалната, са били основно преизградени. Това се отнася и до осветителния фенер, с който завършва куполът¹⁸. Отвън съблекалната е покрита с каменни плочи, а останалата част на банята – с керемиди. Осветлението се постига посредством прозорците и фенера на купола на съблекалната, а в останалите помещения – чрез „слонски очи“ с кръгла и звездовидна форма, остъклени отвън. Вратите завършват с островърхи, полукръгли и стъпаловидни арки.

Размерите и представителният вид на Дели хамам му отреждат централно място в териториалния план на града, а близкото разположение на пазара, където са били съсредоточени обществените сгради, свързани с култови и търговски функции, са в подкрепа на подобно предположение.

Чифте хамам във Видин (Обр. 3.2)

Чифте хамам във Видин е съборен. Намирал се е близо до синагогата при дунавския бряг. Няма сведения за поръчителя и датата на строеж.

Банята е двойна. Мъжката и женската секции са разположени в една ос. Двете части имат еднакви общи размери и еднакво решени съджаклъци. Състоят се от съблекалня, соуклук и съджаклък. Резервоарът за вода е бил разрушен към момента на заснемането.

Съблекалните са квадратни, покрити с куполи. Входовете към тях са разположени на една и съща страна, което се наблюдава в много малко примери – Топкапъ хамам в Одрин (Aşut 2012, 85), Балъкль Рюстем паша хамам в Кютахия (Saraç 2012, 49), Чифте хамам в Йенишехир (Çal 1988, 118), Чинили хамам в Истанбул (Ertuğrul 2002, 33) и др. Обикновено входът на мъжката съблекалня

гледа към площад или главна улица, а на женската – към второстепенна (Ertuğrul 2009, 243). Хладните помещения са квадратни. В единия им край, като отделно помещение, е оформена тоалетна. Вероятно във височина централното пространство е било покрито с купол. Съдждаклъкът е решен еднакво. М. Харбова отнася банята към тези с квадратен или правоъгълен съдждаклък, заобиколен от различен брой халвети (Харбова 1991, 140). Всъщност двете части се състоят от правоъгълно централно пространство, покрито с купол и два айвана. Подобно на Дели хамам халветите са по три – двата са чифт, а третият е срещу тях.

Няма данни нито за общите размери на банята, нито за отделните помещения. Липсват подробности за градежа и вътрешното оформление. Въпреки това банята е интересен пример поради еднаквите размери на двете части и идентичното решение на съдждаклъка. Въпреки че женските отделения обикновено са по-малки по размери и с по-опростена планова схема на съдждаклъка, не са никак малко примерите, при които двойните бани имат еднакви размери и еднакво решени съдждаклъци. Много са примерите сред баните, строени от архитект Синан в Истанбул – Чинили хамам, Чемберлиташ хамам, Хасеки Хюррем Султан хамам, Хайдар хамам, Михримах хамам (Ertuğrul 2002, 33, 38, 55, 62, 86), още Херсекзаде Ахмед паша хамам в Урла (Alp 2016, 68), Бююк хамам в Изник (Yuice 1960, 119) и др. От българските земи пример за еднакво решение на съдждаклъка при двойните бани е Чифте хамам в Разград (Харбова 1991, 137, фиг. 59б).

Орта Мезар хамам в Пловдив (Обр. 3.3)

Орта Мезар хамам в Пловдив, известен още като Йени (Новият) или Яхуди (Еврейският) хамам, има функциите на квартална баня през османския период. Функционира като обществена до средата на 80-те години на XX в. До пожара през 2016 г. в нея е разположен мебелен магазин. Въпреки че е със статут на паметник на културата, не се поддържа. Нейният патрон и дата на строеж са неизвестни¹⁹.

Банята е единична. Състои се от разположени по една ос съблекалня, соу-клук, съдждаклък и резервоар за вода с общи размери 14,75 x 32 м.

Съблекалнята е с квадратна форма, с дървен таван и четириискатен покрив с керемиди, завършващ с многостенен дървен фенер с прозорци. По трите външни стени са разположени прозорци в два реда. Долните завършват с островърха тухлена арка, а горните са правоъгълни. Отвътре стените са измазани с мазилка, върху която личат следи от няколко слоя боя²⁰. Соу-клукът е правоъгълен. В книгата на М. Харбова е даден като покрит с купол, но по-вероятно е бил засводен (Харбова 1991, 138, фиг. 60а). Тоалетната е разположена в чупка на банята. Съдждаклъкът се състои от правоъгълна централна част с два айвана и три халвета. Централната част и чифтът халвети са покрити с куполи, а айваните – със сводове. Между двойката халвети е разположена ниша, вероятно с

функциите на михраб. Поради липса на по-подробни сведения относно плана на банята разположените по дължината на съджаклъка помещения трудно могат да бъдат интерпретирани. Не е изключено тази част да е добавена по-късно, на каквато мисъл навежда фугата между тях и основната част на сградата. Така или иначе банята, пак принадлежи към коментирания тук тип. Резервоарът за вода е правоъгълен.

Строежът на съблекалнята е от редуващи се каменни и тухлени редове, а на останалата част – от грубо оформени камъни с различна големина и тухлени редове в долната част със спойка от хоросан. Осветлението се постига чрез прозорците и фенера в съблекалнята, отвори по куполите и сводовете на останалите помещения.

Синан бей хамам в Карнобат (Обр. 4.1)

Хамамът в Карнобат все още съществува, но за него не се полагат грижи. Намира се в южния край на днешния град, в близост до джамията и часовниковата кула. Точната дата на строеж не е известна, но въз основа на вакфието на Раккас Синан бей, силистренски санджакбей, направено през 1487 г., става ясно, че това става преди тази дата, вероятно към средата на XV в. или малко след това.

Банята е единична. Помещенията са разположени в една ос с посока север-юг. Състои се от съблекалня, сууклук, съджаклък и резервоар за вода. Пред съблекалнята има изградена в доста по-късен период ниска постройка с неизвестно предназначение.

Союмалъкът има правоъгълен план с размери 8,60 x 9,40 м и височина 4,85 м. Дървени колони поддържат тавана. Отвън покривът е трискатен, покрит с керемиди. По четирите стени са издигнати подиуми за събличане и почивка. В центъра е разположен мраморен шадраван (Сиркаров 1965, 132 – 133). На източната и западната фасада има общо пет прозореца с правоъгълни рамки, завършващи с островърхи тухлени арки. Сууклукът е с Г-образна форма и размери 2,40/3,30 x 4,50 м. На източната му стена е разположена каменна пейка (Сиркаров 1965, 133). Освен входа от запад към съджаклъка, друг вход от юг води към още няколко помещения. Едното е тоалетна, чиито очертания излизат извън общия обем на банята. Другото е с квадратна форма, оформено изцяло като каменно корито или вана, до което се достига посредством каменни стъпала.

Горещото помещение се състои от правоъгълна централна част с един айван и два халвета. Наличието само на един айван го прави разновидност на разглеждания тук тип. Като цяло изследователите срещат затруднения при неговото определяне. Бани с такъв план на съджаклъка са отнасяни или към този тип, или към типа с квадратно централно пространство, покрито с купол, заобиколено от различен брой халвети²¹. В случая обаче централното пространство е правоъгълно, което позволява причисляването на карнобатския хамам

към разглеждания тук тип. То има размери 4,40 x 5,92 м и височина 6,60 м. Покрито е с купол, с преход от пандантиви, а айванът – със свод. В центъра е разположен квадратен каменен гьобекташ, облицован с мраморни плочи. По стените са разположени широки и дълбоки ниши, завършващи с островърхи арки. В айвана и в нишите са разположени каменни пейки с курни (Сиркаров 1965, 134). Подходът към халветите е различен. При източния той е директно откъм централната част, а при западния е под остър ъгъл. Това решение намира редица паралели – в Ибрахим паша хамам в Бурса (Gabriel 1958, 176), Хайдар хамам в Истанбул (Ertuğrul 2002, 62), Абдуллах хамам и Ибрахим Паша хамам в Одрин (Aşut 2012, 99, 128) и др. Двата халвета имат почти еднакви размери – западният е 2,75 x 3,15 м, а източният – 2,50 x 3,15 м. Височината им е 5,40 м. Покрити са с куполи, с преход от пандантиви. По четирите стени на западния халвет са разположени каменни пейки с по една курна на всяка. В източния пейките са само на две от стените и има три курни (Сиркаров 1965, 134). Резервоарът за вода е силно преустроен и променен.

Дебелината на зидовете достига до 1,10 м. Съблекалната е градена в клетъчна техника, но малко от първоначалния градеж е останал от стените на останалите помещения, градени от ломен камък с добре обработена лицева част и хоросан. Осветлението в банята се постига чрез прозорци в съблекалната и остъклени отвън отвори по куполите и сводовете в останалите помещения с кръгла, звездовидна и многоъгълна форма в различни комбинации. Отвътрешните стени са покрити с мазилка. Входовете завършват с островърхи и стъпаловидни арки. Подовото покритие е от мраморни плочи (Сиркаров 1965, 134 – 136).

Хамамът е интересен пример за банското строителство в нашите земи най-вече поради плановото оформление и богатата вътрешна украса. Това дава основание на М. Кийл да го определи като надвишаващ границите на провинциалното изкуство (Kiel 1990a, 93).

Чифте хамам в Пловдив (Обр. 4.2)

Чифте хамам в Пловдив е разположен недалеч от Имарет джамия и централната част на османския град. За негов патрон е сочен Исмаил бей (Boikov 2013, 85). Предполага се, че е издигнат след средата на XV в. Днес функционира като Център за съвременно изкуство.

Банята е двойна. Двете секции са разположени по една ос. Подобно на останалите чифте хамами женската част е по-малка от мъжката и има по-опростена планова композиция. Състоят се от съблекалня, соуклук, съджаклък и резервоар за вода. Входовете към съблекалните са под различен ъгъл, което също е обичайно.

Мъжката съблекалня е квадратна, покрита с купол, с преход от тропи. Куполът завършва с многостенен дървен фенер с прозорци. Съблекалната е

покрита с керемиди. На две от стените ѝ са разположени прозорци в два реда, завършващи с островърхи тухлени арки. По вътрешността на стените има голям брой ниши. Подът е покрит с каменни плочи. Личат следите от шадраван²². Соуклукът е квадратен, покрит с купол. Между него и съблекалнята има малко помещение с квадратна форма, с директна връзка с тоалетната. Двете части са покрити с куполи, с преход от пандантиви. Вероятно в случая става дума за аралък. Аралъкът се намира между съблекалнята и соуклука, а в него са били разположени тоалетната и помещението за бръснене. От XVI в. насетне той изчезва от плана на баните, а сервизните помещения стават свързани със соуклука (Ertuğrul 2009, 251). Съджаклъкът е решен с правоъгълно централно пространство, един айван и три халвета. Два от тях са разположени един до друг, а третият е странично. Централното пространство и два от халветите са покрити с куполи, с преход от пандантиви, а айванът – със свод.

Женската съблекалня също е покрита с купол, но преходът е от пандантиви. Куполът, както и при мъжкото отделение, завършва с т. нар. осветителен фенер. Прозорците са в два реда – правоъгълни в долния и един над тях, завършващ с тухлена арка. Околовръст по стените има повдигнат подиум от тухли, където е било мястото за преобличане и почивка. По стените са разположени дълбоки ниши. Подът е настлан с плочи, личат следи от шадраван. Както при мъжката част, соуклукът е квадратен, покрит с купол, с преход от тропи, но няма аралък. Съджаклъкът се състои от правоъгълна централна част с купол, един айван и два халвета с различни размери, разположени един до друг. Куполите имат преход от пандантиви. Резервоарът за вода е общ. Има правоъгълна форма и полуцилиндричен свод.

Градежът е клетъчен, допълнен от тухлени редове. Всички помещения са били покрити с керемиди. Във височина стените на двете съблекални завършват с двуредов тухлен корниз тип „вълчи зъби“.

Фируз бей хамам във Велико Търново (Обр. 5.1, Обр. 5.2)

Фируз бей хамам все още съществува, макар и полуразрушен. Намира се под крепостта на хълма Царевец, до моста, на левия бряг на р. Янтра. Част е от комплекса от сгради, издигнати от Фируз бей през първата половина на XV в.

Банята е единична, помещенията са разположени по една ос с посока североизток-югозапад. Днес са останали само соуклукът и съджаклъкът. Че банята е имала съблекалня, свидетелстват планът на Л. Филипов и някои снимки²³. От тях става ясно, че тя е квадратна, покрита с четириискатен дървен покрив с керемиди. Нейният градеж и дебелината на стените се различават от тези на останалите помещения и предполагат по-късен строителен период.

Соуклукът е с размери около 3 x 3,30 м. Вляво и вдясно от него са разположени сервизни помещения, едното от които е тоалетна. Съджаклъкът се състои

от правоъгълно централно пространство, един айван и три халвета – двата са един до друг, а третият е встрани. Вховете към тях завършват с островърха тухлена арка. Централната част е с размери около 4,80 x 6 м, а халветите са между 3,40/3,50 x 3,60/3,70 за тези, които са чифт, и 2,90 x 3 м за единичния. Централното пространство и халветите са покрити с куполи. И в четирите случая преходните елементи са решени различно. В централната част са използвани пандантиви, декорирани с мукарнас²⁴, а в халветите – плоски триъгълни полета, пояс от турски триъгълници и тропи.

Банята завършва с правоъгълен резервоар за вода, покрит с полуцилиндричен свод, вече разрушен. Градежът е каменен със спойка от хоросан. На места в долните редове се забелязва клетъчен градеж²⁵. Дебелината на стените е над 1 м, като на места достига до 1,30 м. Помещенията са били покрити с керемиди. „Слонските очи“ по куполите са с кръгла форма и все още са видими. Самите куполи са градени с тухли и дебел слой хоросан между тях.

Хамам в Карлово (Обр. 6)

Банята в Карлово се намирала в североизточния край на града, в близост до брега на Стара река. Според изследователите тя е издигната в края на XV в. от Карлъзаде Али бей (Kiel 2001, 508)²⁶. Съборена е през 60-те години на XX в.

Единична баня. Помещенията са били в една ос. Състояла се е от съблекалня, соуклук, съджаклък, резервоар за вода и пеш.

Съблекалнята е с размери 7,70 x 8,60 м. Подобно на карнобатската баня дървени колони поддържали тавана. Над него се издигал осмостенен дървен барабан с прозорци на всяка от страните, преминаващ в дървен купол. Височината от пода на съблекалнята до купола била 9,20 м. В средата имало шадраван, а покрай стените – подиуми за багаж и почивка (Попов 1967, 50). Соуклукът е правоъгълен и тесен, покрит с полуцилиндричен свод. Тоалетната е разположена в чупка на банята.

Съджаклъкът се състоял от правоъгълно централно пространство, покрито с полуцилиндричен свод, и два халвета. Централната част не заема цялата ширина на банята, тъй като в единия край граничи с помещение, което има директна връзка към съблекалнята. Въпреки тази особеност правоъгълната централна част на съджаклъка позволява банята да бъде отнесена към коментирания тук тип. Подходът към халветите е директен само към единия, а до другия се стига през него²⁷. Това решение е сравнително рядко прилагано, но все пак се среща – например в Йозбек хамам в Урла, Съаджък Калеичи хамам в Сеферихисар (Alp 2016, 44), Ходжа паша хамам в Истанбул (Haskan 1995, 185) и др. Халветите са покрити с куполи с преход от триъгълници. В единия има малък прозорец, свързан с резервоара за вода. Във всеки халвет има по четири мраморни курни, а в централната част – три. Зад халветите е бил резервоарът за вода, покрит с полуцилиндричен свод.

Градежът на банята бил от речни камъни с тухлени пояси и бял хоросан, а сводовете и куполите само от тухли. Отвътре стените били измазани с хоросан, примесен с чукани керемиди с дебелина 2 – 3 см и фина бяла мазилка върху него (Попов 1967, 52).

* * *

Анализът на коментираните тук бани е в пряка връзка с тяхното състояние – четири от тях вече не съществуват – в Нова Загора, Видин, Карлово и баня „Марица“ в Пловдив; три са полуразрушени – в Монтана, Велико Търново и Орта Мезар хамам в Пловдив; останалите все още са в целия си обем, въпреки че не за всички се полагат грижи за опазването им.

Разгледаните бани са единични и двойни. Единичните са десет, а двойните – две, във Видин и Пловдив. Основните помещения на всички бани, с изключение на Дели хамам в Ловеч, са разположени в една ос. Въпреки това твърдението на М. Харбова, че това е *„рядко срещано явление“* (Харбова 1991, 142), не може да се приеме. Редица примери от Империята показват, че османците нерядко прибегват към подобно решение. От българските земи пример за това са Сунтур хамам в Шумен и хамамът в Ихтиман, а от останалите предели – Инджирлидже хамам и Першембе хамам в Бурса (Gabriel 1958, 177 – 178), Бююк хамам в Изник (Euise 1960, 119), Теке хамам в Зиле (Çal 1988, 114) и др. Разположението на съблекалните при посочените бани встрани от ходовата линия се дължи по-скоро на заобикалящата ги (*но не непременно заварена от предходен период*) архитектурна среда.

В някои от баните липсват основни помещения. Докато отсъствието на соуклук е очевидно в баните от Монтана и Берковица, то въпросът за наличието или отсъствието на съблекалня в някои от тях е затруднен от характера на сведенията. Вероятно хамамът в Нова Загора е нямал такава, както предполага разположението на входа към хладното помещение. За баните в Монтана и Велико Търново няма конкретни доказателства дали при изграждането си имат съблекалня. Разликите между градежа на съблекалните и основното тяло на Фируз бей хамам предполагат, че тя е издигната в по-късен период, но все пак не изключват възможността за наличието на по-ранна. Липсата на основни помещения се среща най-често в малки по размер бани и особено в такива, строени в неголеми населени места и градски махали.

Съблекалните са най-големият обем в баните. Имат квадратна или правоъгълна форма, покрити във височина с купол или дървен таван и покрив. Осем от съблекалните имат купол – на Дели хамам, банята в Берковица, баня „Марица“, двете съблекални на двойните бани в Пловдив и Видин и хамамът в Карлово, чийто купол е дървен. Дървеният купол е характерен за по-малки бани, разположени в махалите или в неголемите селища. Честите им поправки и подмяна обаче позволяват много малко такива конструкции да достигнат до наши дни (Ertuğrul 2009, 251). Пример за дървен купол е Ага хамам в Истанбул

(Haskan 1995, 17). Четири съблекални имат дървен покрив – в Айтос, Карнобат, Велико Търново и Орта Мезар хамам в Пловдив. Последният не е изключение в османските бани, напротив – той е широко прилаган. Среща се дори при такива с големи размери – Йешил хамам в Бурса (Gabriel 1958, 176), Терзилер хамам и Мехмед ага хамам в Тире (Çakmak 2002, 39, 82), двете съблекални на Топташъ Валиде султан хамам в Истанбул (Ertuğrul 2002, 103), Чаршийската баня в Елбасан (Shtylla 1979, 84 – 85) и т. н.

Соуклукът при разгледаните бани бива квадратен или правоъгълен и Г-образен при карнобатската. В шест от случаите той е правоъгълен, покрит с полуцилиндричен свод или, както в Айтос и Нова Загора, е разделен на секции, всяка от които е покрита с купол или свод. Това решение е вариация на покрития със свод соуклук и започва да се наблюдава от XV в. насетне (Çakmak 2002, 15). Квадратен соуклук имат двете части на двойните бани в Пловдив и Видин и Фируз бей хамам във Велико Търново. Това решение също се прилага често още през селджукския и бейликския период и по-късно през османския.

Анализът показва, че съджаклъкът на включените в изследването бани от този тип се състои от правоъгълно централно пространство с един или два айвана и два или три халвета. Това разнообразие позволява обособяването на пет разновидности. Те обаче не изчерпват многобройните му вариации, които се наблюдават в останалите предели на Империята. Най-широко разпространен като цяло е съджаклък с правоъгълно централно пространство, покрито с купол, с два айвана и два халвета. Така са решени съджаклъците на пет от баните – в Айтос, Берковица, Монтана, Нова Загора и баня „Марица“ в Пловдив. Въз основа на него те намират многобройни паралели от останалите османски предели – шест бани от днешна Гърция (Kanetaki 2004, 88), пет от гр. Тире (Çakmak 2002, 43, 58, 67, 76, 82), две от Кютахия (Saraç 2012, 49, 61), шест от района на Урла (Alp 2016, 115), няколко бани от Бурса (Gabriel 1958, 174, 176), една от гр. Круя (Kiel 1990б, 288), Чаршъ хамам в Елбасан (Shtylla 1979, 84 – 85), мъжката и женската секции на Чьомлекчилер хамам, женската секция на Азапкапъ Соколлу Мехмед паша хамам в Истанбул (Ertuğrul 2002, 45, 92), двете секции на Бююк хамам в Изник (Eyice 1960, 119), мъжката секция на Гази Михал бей хамам в Одрин (Erken 2006, plan 2) и мн. др.

Съджаклък с правоъгълно централно пространство, покрито с купол, два айвана и три халвета също е широко разпространен. По този начин са решени съджаклъците в четири от случаите – Дели хамам в Ловеч, двете секции на Чифте хамам във Видин и Орта Мезар хамам в Пловдив. Същото решение се наблюдава в Ески хамам в Охрид (Ayverdi 1981, 146), мъжката секция на Аладжа хамам в Маниса (Kuyulu 1992, 66), мъжката секция на Еюп Тюрбе хамам в Истанбул (Ertuğrul 2002, 50), Ибрахим паша хамам и женската секция на Тахтакале хамам в Одрин (Erken 2006, plan 3, 7), мъжката секция на Султандаъ

Чифте хамам в Афион (Karaman 2013, 85), Омур бей хамам в Бурса (Gabriel 1958, fig. 121), Каманлъ хамам и мъжката секция на Херсекзаде Ахмет паша хамам в Урла (Alp 2016, 36, 68) и т. н.

С правоъгълно централно пространство, покрито с купол, с един айван и два халвета са решени съджаклъците на Синан бей хамам в Карнобат и женската секция на Чифте хамам в Пловдив. Въз основа на това те намират най-тесен аналог с Дабак хамам в Афион (Karaman 2013, 44), Хаджъ Хамза хамам в Изник (Çal 1988, 117) и др.

С правоъгълно централно пространство, покрито с купол, с един айван и три халвета са решени горешите помещения също в два случая – в мъжката секция на Чифте хамам в Пловдив и във Фируз бей хамам във Велико Търново. Същото устройство имат Ходжа паша хамам в Истанбул (Haskan 1995, 185), женската секция на Аладжа хамам в Маниса (Kuyulu 1992, 66) и др. Широко приложение този вариант има в Одрин – Тахмис хамам, женската секция на Сарай хамам, Абдуллах хамам и т. н. (Aşut 2012, 119 – 120).

Съджаклък с правоъгълно централно пространство, покрито със свод, и два халвета има банята в Карлово. Покриването на централното пространство със свод, или с повече от един купол, е много рядко срещан вариант при този тип бани. По същия начин е решена централната част на съджаклъка на женската секция на Ялънаяк хамам в Тире, спадаща към същия тип (Çakmak 2002, 76).

Както показват примерите от българските земи и приведените паралели, последните три варианта на типа са прилагани по-слабо, отколкото класическия съджаклък с правоъгълно централно пространство, два айвана и два халвета и този с два айвана и три халвета.

В повечето случаи централната част на горешото помещение и халветите са покрити с куполи, а айваните със свод. Единствено в Айтос и Нова Загора айваните са покрити с куполи, което е характерна за XV в. черта, а централната част на съджаклъка в карловския хамам е със свод. Правят впечатление почти еднаквите размери на централните части. При тези с два айвана те са между 3 – 3,20 м ширина и 7,20 – 7,50 м дължина, достигайки най-голяма дължина в Дели хамам от 8,60 м. Приблизителните размери на халветите са в границите от 2,50 до към 3,50 м. Повечето от тях са достъпни пряко откъм централното пространство. Единствено в карловския хамам достъпът до единия халвет минава през другия.

Резервоарът за вода като цяло е с правоъгълна форма и полуцилиндричен свод. При всички разгледани бани той се намира зад чифта халвети, което е най-честото му местоположение. В шест случая между него и един от халветите има малко прозорче – в Айтос, Монтана, Велико Търново, Берковица, Ловеч, Карлово. То неправилно се определя като странно отклонение (Миков 2012а, 87 – 88). Такова прозорче има в безброй много примери сред османските хамами. Неговата функция е да пропуска парата в халвета, за да става вътре още по-горещо и влажно.

В някои от баните се наблюдават по-рядко срещани решения в планово отношение. На първо място това е оформеното като басейн помещение в банята от Карнобат. Според А. Сиркаров в него са се потапяли след къпане евреите и се наричало еврейска далма (Сиркаров 1965, 134). В някои османски бани след съблекалнята и преди соуклука, а понякога директно свързан със съджаклъка, е разположен халвет, наричан еврейски басейн (*yahudi havuzu*) или еврейско бласто (*yahudi batağı*), тъй като в него имало вода (Eyice 1997, 416). Едва ли това помещение е наричано така, защото е ползвано от евреи. По-скоро фактът, че те се потапят при кръщение в басейн с вода, дава името му.

Въпросът с ползването на хамамите от немюсюлманските общности е рядко засяган в научната литература. От писмени източници е ясно, че баните са ползвани от всички народности, включително и евреи, но през определени дни от седмицата. Евлия Челеби например пише, че в София имало еврейска баня, в която не ходели други народности, „*понеже ги е гнус*“ (Гаджанов 1909, 700). За съжаление помещението в карнобатската баня не е описано по-подробно и това затруднява интерпретацията. Все пак е възможно ситуацията да е аналогична, което би направило карнобатската баня единствения известен пример с „еврейски басейн“ сред баните от българските земи.

Наличието на странично помещение, имащо директна връзка със съджаклъка, както е случаят с банята в Монтана, също е рядко срещано. То позволява да се допусне липсата на соуклук в плана на банята. Същото помещение имат хамамите в с. Дюздже, Сеферихисар (Alp 2016, 85), Йениджеккой хамам и Молла Арап хамам в Тире (Çakmak 2002, 43), хамамот в Круя (Kiel 1990b, 288). С изключение на Йениджеккой хамам, който има соуклук, при останалите такъв липсва. Разположението на помещението встрани от осовата линия на хамама не може да се нарече впечатляващо (Миков 2012а, 87). То все пак намира аналог сред османските бани в Западна Анатолия и Балканите. Що се отнася до диспозицията на помещенията, тя не е чужда на хамамите. Би могло да се определи по-скоро като разлика от основния вид на този тип бани.

Голямата ниша между халветите в съджаклъка при Дели хамам в Ловеч също може да се посочи като особеност. Няма единно мнение по въпроса за нейното предназначение. Ниши с подобни размери обикновено са обяснявани като айвани (Eyice 1960, 109 – 110; Ayverdi 1981, 145). Единствено при изследването на селджукската баня от гр. Ѓьонен в района на Испарта тя е определена като голяма ниша, подобна на михраб (Demirci 2015, 47). Не е възможно да имат функциите на михраб, тъй като са доста дълбоки и широки. В Ески хамам в Охрид например, освен такава голяма ниша, в централната част на съджаклъка има михраб, което също е в подкрепа на предположението (Ayverdi 1981, 146). Нишата в Дели хамам се е ползвала за къпане, както показват пейката и курната, но тя трудно може да се нарече айван поради малките си размери и различната форма. Вероятно става дума за частно решение, наложено по конструктивни причини, тъй като се среща сравнително рядко, и то при бани само

от този тип. По отношение на това, Дели хамам намира най-тясна прилика с охридския хамам, Ески хамам в Гьонен (Demirci 2015, 57), Лала Мустафа Паша хамам в Ерзурум (Şancı 1997, 91). Последният свидетелства за прилагането на този архитектурен способ в отдалечени един от друг региони на Империята. Що се отнася до михраба, разположен между чифта халвети, сочен като характерна черта при този тип бани, такъв имат Орта Мезар хамам в Пловдив, баните в Монтана и Берковица.

Както се вижда от повечето планове и описания, по стените на съблекалните, студените и горещите помещения и халветите са разположени ниши с различна форма и големина, завършващи с полукръгли или островърхи арки. Със същите арки завършват и вратите, а в карнобатската и ловешката баня се среща стъпаловидна арка.

Градежът на баните, предимно – на съблекалните, е най-често в клетъчна техника, или от камъни със спойка от хоросан. В айтоския хамам и Чифте хамам в Пловдив стените и барабаните са украсени с двуредов корниз „вълчи зъби“. Дебелината на стените варира около и над 1 м. В пет от случаите има данни, че всички помещения на баните са били покрити с керемиди – в Айтос, Велико Търново, Берковица, Чифте хамам в Пловдив, като само съблекалнята на ловешкия хамам е с каменни плочи. Полуразрушеното състояние на останалите или техните поправки и реконструкции не носят информация за вида на покривното покритие. Все пак, като се има предвид, че с олово са били покривани само най-представителните бани, а при тези като Дели хамам и Чифте хамам в Пловдив са използвани керемиди, може да допуснем покриване с керемиди и при останалите.

Във височина преходните елементи – пандантиви, тромпи и турски триъгълници, куполите и сводовете са градени от тухли. Най-честа е употребата на пандантиви, установена в почти тридесет случая, за които имаме данни. Използвани са предимно като преход в централната част на съджаклъка и халветите. Системното включване на пандантиви навлиза в османската архитектура след втората четвърт на XV в. (Kuran 1968, 31). Преход от тромпи е установен девет пъти. Те също са прилагани в трите основни помещения, но особено предпочитани са в съблекалните. Най-много тромпи са употребени в хамама в Берковица – в съблекалнята, централната част на съджаклъка и халветите. Пояс от турски триъгълници и триъгълни полета са използвани в съджаклъка и халветите на Али паша хамам в Нова Загора, както и в халветите на карловския и търновския хамам. Те били често предпочитани през XIV в. Само в един случай е засвидетелствана употребата на пандантиви, украсени с мукарнас – в горещото помещение на Фируз бей хамам във Велико Търново.

Осветлението в баните се постигало посредством прозорци в съблекалните, дървени или тухлени фенери по купола на союмалъка и „слонски очи“ по куполите и сводовете в разнообразна форма и различни комбинации при останалите помещения, без резервоара. Четири съблекални имат фенер, а по

купола на карловската баня има прозорци. Единствено фенерът на Дели хамам е от тухли. В Орта Мезар хамам, мъжката и женската съблекални на Чифте хамам в Пловдив са дървени. Най-ранният пример за подобен елемент се среща още през XV в., а приложението му нараства от XVI в. насетне (Ertuğrul 2009, 253). Голям брой хамами имат фенер, в много от случаите от дърво – Чемберлиташ хамам, Хасеки Хюррем султан хамам, Хюсрев Кетхуда хамам в Истанбул (Ertuğrul 2002, 41, 58, 69) и т.н.

Липсата на подробни описания на вътрешността на хамамите възпрепятства значително представата за тяхната украса и уредба. От това, с което разполагаме, е видно, че подовете, най-вече в съблекалните и съджаклъка, са от мраморни или каменни плочи. Шадраваните в съблекалните, гьобекташа и курните също са от мрамор или камък. Най-често в централните части с айваните има три-четири курни. Най-много курни има в централната част на карнобатската баня – седем. В халветите курните са между три и четири.

В резултат на направените наблюдения от българските земи и въз основа на приведените примери от останалите османски предели може да се каже, че този тип хамами е бил застъпен както в единични, така и в двойни бани, както в мъжката, така и в женската секция. В по-малки по размер селища, включително и в села, те са имали функцията на централни бани, както е в Айтос, Карнобат, Нова Загора, Карлово. В по-големите градски центрове са били строени в махалите, като баня „Марица“ и Орта Мезар хамам в Пловдив, а в Ловеч и Видин, където баните са били повече, е бил застъпен по-развитият вариант с два айвана и три халвета.

Разгледаните хамами от българските земи и приведените примери от Македония, Албания, Гърция показват, че сравнително лесният за изпълнение тип получава разпространение и на Балканите. У нас той е бил особено застъпен – от около 30 хамама, позволяващи архитектурен анализ, е възпроизведен в 12 от тях²⁸. Не е без значение, че изграждането на баните в Айтос, Карнобат, Велико Търново, Нова Загора датира от XV в. – напълно в синхрон с върха на развитие на този тип.

БЕЛЕЖКИ

¹ През 1955 г. арх. Т. Златев прави кратък обзор на някои хамами в монографията „Българският град през епохата на Възраждането“. Баните не са разгледани в типово отношение, част от наблюденията са грешни, липсват изводи като цяло. Много от използваните термини са неправилни (Златев 1955, 63 – 73). Арх. В. Иванов, разглеждайки баните в Шумен, стига до заключението, че при разполагането на отделните им помещения „не е спазван никакъв канон“ (Иванов 1963, 70), което без съмнение е напълно погрешно. Баните, включени в книгата на арх. М. Харбова, не са анализирани, нито са разгледани в типово отношение. Коментираните две планови схеми, от очевидно повече такива, не могат да се нарекат типология. На критика подлежат някои нейни твърдения, като например това, че османците са строили по нашите земи само най-опростените планови схеми

(Харбова 1991, 148 – 179). Статиите на Л. Миков върху някои бани имат по-скоро историческа насоченост, отколкото свързана с проблемите на архитектурата (Миков 2011, 53 – 60; Миков 2012а, 81 – 90; Миков 2012б, 213 – 259). Българската наука несъмнено дължи много на холандския учен М. Кийл, благодарение на който днес разполагаме с информация за някои изчезнали вече османски хамами. Въпреки това, в неговите статии често липсва подробна информация относно вида, устройството, размерите или типа на баните (Kiel 1974, 635 – 654; Kiel 1990а, 79 – 151).

- ² *Съджаќлъќът* (sicaklık, от турски ез. – топлина и sıcak – топъл) е най-горещото помещение в османските бани поради близостта му до пешта. В него става основното измиване. Централно място заема т. нар. пъпен камък (göbektaşı) – издигнат от пода подиум, най-често от мрамор с многостенна форма. Това е най-влажната част от помещението, която служи за почивка и масаж. Пространството над него е покрито с купол. По стените на съджаќлъќа са разположени каменни или мраморни пейки и курни. Курните се пълнят с вода от течащата от кранчетата над тях топла и студена вода и с метален съд, закачен до всяка една от тях, става измиването. Голямото разнообразие при плановото решение на съджаќлъќа го прави основоопределящо за изграждането на типология на хамамите.
- ³ *Айван* (ayvan, eyvan) – използва се в ислямската жилищна и обществена архитектура. Представлява помещение, или част от такова, закрито от три страни и открито само от една. Във височина е покрито със свод или купол.
- ⁴ *Халвет* (halvet) – съставна част от горещото помещение, съджаќлъќа. Представлява малка индивидуална къпалня с квадратна или близка до квадрат форма. Вътре в нея има няколко пейки и курни за измиване, разположени по стените. Във височина е покрита с купол или свод.
- ⁵ Хамамът е споменат във вакфието на Раккас Синан бей заедно с хамама и останалите сгради от комплекса, издигнати в Карнобат, поради което се датира най-общо към средата или втората половина на XV в. (Kiel 1990а, 93).
- ⁶ Хамамът е подробно описан от арх. А. Сиркаров, но въпреки това могат да се направят някои допълнения (Сиркаров 1965, 137 – 141).
- ⁷ Съблекалня, или още *союнмалък* (soyunmalık, от турски ез. soyunmak – събличам се). Използва се също и персийският термин samekân, *джамякян*. Обикновено е най-голямото помещение в банята. Има предимно квадратна форма, покрита с купол, но може да е правоъгълна и да има скатен покрив. При по-малки по размер бани, строени в махалите или в селата, е възможно да липсва съблекалня или тя да бъде дървена.
- ⁸ Хладно помещение, наричано още *соуклук* (soğukluk, от турски ез. – хлад, студ и soğuk – студен, хладен) или *илкълък* (ılıkılık, от турски ез. ılık – хладък, умерен). Преходно помещение, разположено между съблекалнята и горещото помещение. Поради отдалечеността му от пешта температурата в него е умерена и служи като място за адаптация на къпешия се. Скромно по размери, с квадратен или правоъгълен план, покрито с купол или свод.
- ⁹ Според М. Кийл хамамът е от края на XVI в., но не обосновава своето предположение (Kiel 2012, 119).
- ¹⁰ Т. Златев допуска грешка в определянето на помещенията, като посочва съблекалня, изолационна, т. е. соуклук и две малки къпални, т. е. халвети (Златев 1955, 70).
- ¹¹ Т. Златев ги определя като двойно огънати пандантиви (Златев 1955, 70 – 71).
- ¹² Михрабът е отразен в плана на Т. Златев, но не и в този на М. Кийл (Златев 1955, 71; Kiel 2012, 127).
- ¹³ Л. Миков допуска възможността хамамът да е построен към края на XVI в., но същевременно е по-склонен да го постави в началото на XVIII в. (Миков 2012а, 89). М. Кийл го отнася към началото на XVII в. (Kiel 2012, 119). И двамата не се аргументират.

- ¹⁴ М. Кийл споменава и по-късна съблекалня, но не я отразява в плана (Kiel 1974, 653). М. Харбова предполага масивна съблекалня, покрита с купол. Входът към сукулук е предаден грешно (Харбова 1991, 139, Фиг. 60б).
- ¹⁵ Очевидно това става преди смъртта на поръчителя през 1632 г. М. Кийл датира банята най-общо в края на XVI – началото на XVII в. Г. Бойков допуска, че строежът е осъществен през първите две десетилетия на XVII в. Периодът съвпада с времето, когато Челеби Кадъ заема поста на кадия в Пловдив (Boikov 2013, 157).
- ¹⁶ Според М. Кийл Дели хамам е построен през първото десетилетие на XVI в., а Л. Миков го поставя във втората половина на същия век (Миков 2011, 57). До 1523 – 1530 г. в Ловеч е отбелязан само един хамам, който бил вакъф (370 numaralı 2002, 47). Другият хамам бил разположен на отсрещния бряг на реката, който е усвоен от османците след средата на XVI в. при разрастването на града. Според Евлия Челеби Дели хамам бил много красив и по стар стил. Доколкото може да му се вярва, бил вакъф на Араб джамия в Галата, днес квартал на Истанбул. Джамията е построена през 70-те години на XV в. Разположението на Дели хамам на десния бряг на р. Осъм в територия, най-рано усвоена от османската общност, позволява да се допусне, че това е първата издигната баня в града. Наличието на тропи в съблекалнята, клетъчният градеж и обстоятелството, че районът, в който е издигната, е усвоен от османците още в началото, както и разположението ѝ на пазара насочват по-скоро към строеж през XV в.
- ¹⁷ Въпреки че планът на Дели хамам намира място в книгата на М. Харбова (Харбова 1991, 138, фиг. 60а) и е включен в статии на Л. Миков (Миков 2011, 54 – 57; Миков 2012б, 234 – 237), досега подробни данни за неговите размери не са публикувани. През 1999 г. на банята е направено архитектурно заснемане от арх. Кальо Калев във връзка със спешната нужда от укрепване. Изказвам специални благодарности на колегата Владимир Винева, експерт към отдел „Култура“ на Община Ловеч, за предоставената документация. Наблюдения и описания на банята са направени и от автора през 2012 г., непосредствено преди строително-възстановителните работи по нея и отварянето ѝ като музеен обект.
- ¹⁸ Л. Миков го използва като датиращ за строежа на банята. Въз основа на него и по аналогии с други хамами от българските земи той приема, че тя е издигната през XVI в., когато този архитектурен елемент получава разпространение (Миков 2011, 57). Въпреки че фенерът е представен на една рисунка от края на XIX в. (Трифонов 1934, Обр. 1), все пак не може да се твърди със сигурност дали банята е имала такъв при първоначалния си вид. Сега съществуващият е резултат на късно преустройство и не може да се използва като датиращ елемент.
- ¹⁹ Основавайки се на неговите архитектурни черти, М. Кийл приема, че е строен в края на XVI – началото на XVII в., като предлага по-тясна датировка между 1580 и 1620 г. Според Г. Бойков най-вероятната дата на изграждане е в първите две десетилетия на XVII в. (Boikov 2013, 160).
- ²⁰ Наблюдения на автора.
- ²¹ С. Ейидже например отнася женската секция на Соколлу хамам в Одрин към типа с квадратно централно пространство, заобиколено от халвети (Eyiçe 1960, 111 – 112), докато Ф. Ашут го причислява към тук коментирания (Aşut 2012, 106).
- ²² Наблюдения на автора.
- ²³ Планът на Л. Филипов и снимки, на които се вижда банята в цял обем, се намират във фонд „Леон Филипов“ на РИМ – Велико Търново под инв. №515 и в Спомагателен фонд под инв. №98.
- ²⁴ Мукарнас – декоративен способ, представляващ система от издадени, „надвиснали“ една над друга ниши, използвани най-често при преходните елементи на куполите. Срещат се

и по арки на врати и ниши. Един от най-характерните белези на ислямската архитектура още от Х в. насетне.

²⁵ Наблюдения на автора.

²⁶ Арх. Д. Попов посочва като година на строеж на хамама 1493 г. (Попов 1967, 45).

²⁷ Планът, даден от арх. М. Харбова, не е верен. На него централната част е покрита с купол, а подходът към двата халвета е директен (Харбова 1991, 139, Фиг. 606).

²⁸ Без съмнение в нашите земи е имало и други примери за бани от въпросния тип, но тяхното заличаване в резултат на различни действия, като умишлено разрушаване, природни бедствия, липса на грижи и археологически проучвания, на описания и др., позволяват само да гадаем. Не е изключено в бъдеще да се намерят нови примери за бани от този тип.

ЛИТЕРАТУРА

Гаджанов 1909: Д. Г. Гаджанов. Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII век. – *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, 1909, 9 – 10, 634 – 724.

Златев 1955: Т. Златев. Българският град през епохата на Възраждането. София, 1955.

Иванов 1963: В. Иванов. Баните в стария Шумен. – *Известия на Народния музей – Коларовград*, 1963, 2, 59 – 74.

Миков 2011: Л. Миков. Коментар върху датирането на османските обществени бани по българските земи (XV – XIX век). – *Български фолклор*, 2011, 2, 53 – 60.

Миков 2012а: Л. Миков. Джамията и хамаът в Монтана. – В: *Османска архитектура и изкуство в България. Избрани студии*. Т. 1, София, 2012, 81 – 90.

Миков 2012б: Л. Миков. Османски обществени бани по българските земи – В: *Османска архитектура и изкуство в България. Избрани студии*. Т. 1, София, 2012, 213 – 259.

Попов 1967: Д. Д. Попов. Архитектурното наследство на Карлово. София, 1967.

Сиркаров 1965: А. Сиркаров. Бани от епохата на турското владичество в бургаския край. – *Известия на Народния музей – Бургас*, 1965, 2, 127 – 148.

Трифонов 1934: Т. Трифонов. Бит и благоустройство на град Ловеч преди освобождението ни. – В: *Ловеч и Ловчанско. Географско, историческо и културно описание*. Т. 5, София, 1934, 5 – 15.

Харбова 1991: М. Харбова. Градоустройство и архитектура по българските земи през XV – XVIII в. София, 1991.

Alp 2016: A. Alp. Typology of Historical Turkish Baths in Urla and Seferihisar, Izmir. A Thesis Submitted to the Graduate School of Engineering and Sciences of İzmir Institute of Technology in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of science in Architectural Restoration. Izmir, 2016.

Aşut 2012: F. Aşut. Mevcut Edirne hamamları ve Zen İbrahim Paşa hamamı restorasyonu üzerine bir araştırma. Yüksek lisans tezi. Edirne, 2012.

Ayverdi 1981: E. H. Ayverdi. Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri Yugoslavya. Istanbul, Cilt 3, Kitap 3, 1981.

- Boykov 2013:** G. Boykov. Mastering the Conquered Space: Resurrection of Urban Life in Ottoman Upper Thrace (14th – 17th c.). A Ph. D. Dissertation. Department of History İhsan Doğramacı Bilkent University. Ankara, 2013.
- Çakmak 2002:** C. Çakmak. Tire hamamları. Ankara, 2002.
- Çal 1988:** H. Çal. Zile hamamları. – *Türk etnografya dergisi*, 1988, Sayı 18, 103 – 123.
- Demirci 2015:** D. Demirci. Isparta – Gönen’deki „Eski hamam“ üzerine bir değerlendirme. – *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 2015, Cilt 2, Sayı 3, 42 – 65.
- Erken 2006:** S. Erken. Edirne hamamları. – *Vakıflar dergisi*, 2006, Sayı 10, 403 – 419.
- Ertuğrul 2002:** A. Ertuğrul. Mimar Sinan’ın İstanbul’daki mevcut hamamları. Yüksek lisans tezi. İstanbul, 2002.
- Ertuğrul 2009:** A. Ertuğrul. Hamam Yapıları ve Literatürü. – *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2009, Cilt 7, Sayı 13, 241 – 266.
- Eyice 1960:** S. Eyice. İznik’de büyük hamam ve Osmanlı devri hamamları hakkında bir deneme. – *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1960, Cilt 11, Sayı 15, 99 – 120.
- Eyice 1997:** S. Eyice. Hamam. Tarih ve mimari. – In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, 1997, Cild 15, 402 – 430.
- Gabriel 1958:** A. Gabriel. Une capitale turque Brousse Bursa. Paris, 1958.
- Haskan 1995:** M. N. Haskan. İstanbul hamamları. İstanbul, 1995.
- Kanetaki 2004:** E. Kanetaki. The Still Existing Ottoman Hamams in the Greek Territory. – *Middle East Technical University Journal of the Faculty of Architecture*, 2004, 1 – 2 (21), 81 – 110.
- Karaman 2013:** S. Karaman. Afyonkarahisar hamamları. Yüksek lisans tezi. Konya, 2013.
- Kiel 1974:** M. Kiel. Some Early Ottoman Monuments in Bulgarian Thrace. – *Belleten*, 1974, 38, 635 – 654.
- Kiel 1990a:** M. Kiel. Urban Development in Bulgaria in the Turkish Period: The Place of Turkish Architecture in the Process. – In: *The Turks of Bulgaria: the history, culture and political fate of a minority*. İstanbul, 1990, 79 – 151.
- Kiel 1990b:** M. Kiel. Ottoman Architecture in Albania (1385 – 1912). İstanbul, 1990.
- Kiel 2001:** M. Kiel. Karlova. Bulgaristan’da Osmanlı hakimiyeti döneminde kurulan bir şehir. – *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, 2001, Cilt 24, 508 – 509.
- Kiel 2012:** M. Kiel. Ottoman Pious Foundations in Western Bulgaria Berkofça, Cum’a-i Bala, Dupnica. – *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu*: İstanbul – Edirne. Ankara, 2012, 115 – 131.
- Kuran 1968:** A. Kuran. The Mosque in Early Ottoman Architecture. Chicago, 1968.
- Kuyulu 1992:** I. Kuyulu. Manisa Alaca (Hamza Bey) hamam. – *Sanat Tarihi Dergisi*, 1992, Cilt 6, Sayı 6, 63 – 72.
- Saraç 2012:** E. Saraç. Kütahya geleneksel kent yerleşimindeki hamam yapıları, koruma yaklaşımı ve uygulamaların analizi. Uzmanlık tezi. İstanbul, 2012.

Shtylla 1979: V. Shtylla. Restaurimi i dy banjave mesjetare në vendin tonë. – *Monumentet*, 1979, 17, 83 – 93.

Şancı 1997: F. Şancı. Darende’de Hüseyin Paşa Hamamı. – *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 1997, Sayı 3, 79 – 96.

370 numaralı 2002: 370 numaralı Muhâsebe-i vilâet-i Rûm-ili defteri (937/1530) II. – T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın Nu: 59. Ankara, 2002.

ON THE SPREAD OF A TYPE OF BATHS IN THE BULGARIAN LANDS

Zhulieta Gyuleva

(Abstract)

This article presents twelve Ottoman public baths from the Bulgarian lands, belonging to the type with a domed rectangular central space of the hot section (*sıcaklık*), two halls (*eyvans*) and two corner private cells (*halvets*) (*Ortaı kubbeli enine sıcaklıklı ve çift halvetli tip*). It belongs to type E according to S. Eyice's classification and to scheme C according to E. Kanetaki's classification. Upon analysis variations in the design of the hot section were established. All in most common is the domed hot section with a rectangular central space, with two halls and two corner private cells. The Bulgarian lands make no exception in this respect. Out of the examined baths, most numerous are the baths with such a hot section – five in total, in Aitos, Berkovitsa, Montana, Nova Zagora and the Maritsa Bath in Plovdiv.

A hot section with a domed rectangular central space, two halls and three corner private cells is also widespread. This is the architectural solution of the hot sections in four of the examined cases – Deli Hamam in Lovech, the two sections of Çifte Hamam in Vidin and Orta Mezar Hamam in Plovdiv. A domed rectangular central space with one hall and two or three private cells can be found in the hot section of Sinan Bey Hamam in Karnobat, the men's and women's sections of Çifte Hamam in Plovdiv and of Firuz Bey Hamam in Veliko Tarnovo. An example of a rare domed rectangular central space of the hot section with two corner private cells is the bath in Karlovo.

The main premises in all the baths except for Deli Hamam in Lovech are aligned along one axis. The largest space in the baths is devoted to the disrobing rooms, having either a square or rectangular form, covered with a dome or a wooden ceiling and a roof. The disrobing room is square or rectangular in form, roofed with a barrel vault or a dome. The water tank is rectangular in form and roofed with a barrel vault.

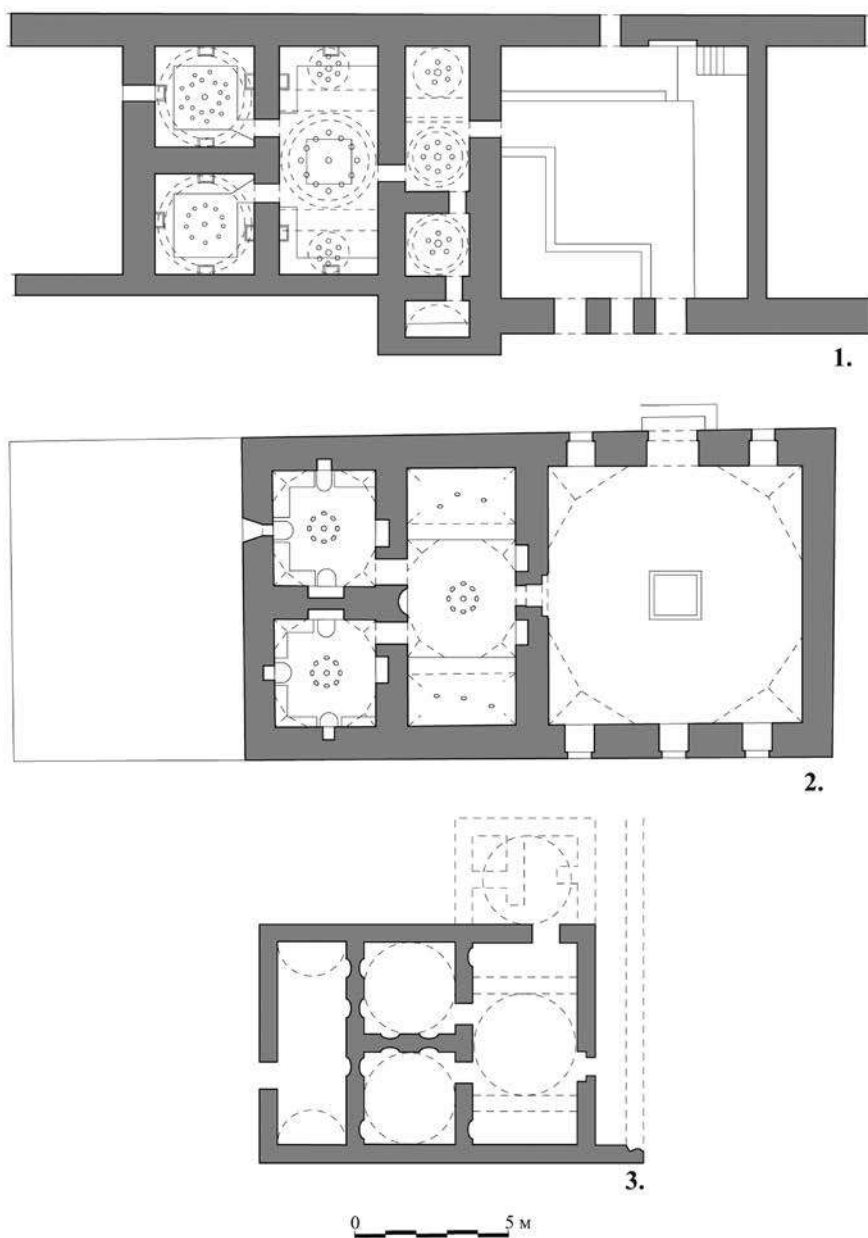
The baths are built in the typical Ottoman cell construction consisting of mortared stone blocks framed with bricks, mainly the disrobing rooms, or are made of mortared stones. The thickness of the walls is in the range of 1 m. In four cases all the sections of the baths were roofed with tiles – in Aitos, Berkovitsa, Çifte Hamam in Plovdiv, and only the disrobing room in the hamam in Lovech is roofed with stone slabs.

The half-ruined condition of the remaining baths, the subsequent repair and reconstruction works reveal no information about the type of roof. Taking into consideration that only the luxury baths had lead roofs, it can be assumed that these baths had tiled roofs.

The transition elements from floor to ceiling – pendentives, squinches and Turkish triangles, the domes and the vaults were built of bricks. Pendentives were commonly used, mainly in the central part of the hot section and the private cells. Squinches were also used in the three main premises, however, they were a favourite element in the disrobing rooms. The Turkish triangles were used sparingly; they were registered in the baths in Nova Zagora, Karlovo and Veliko Tarnovo. Light penetrated through windows

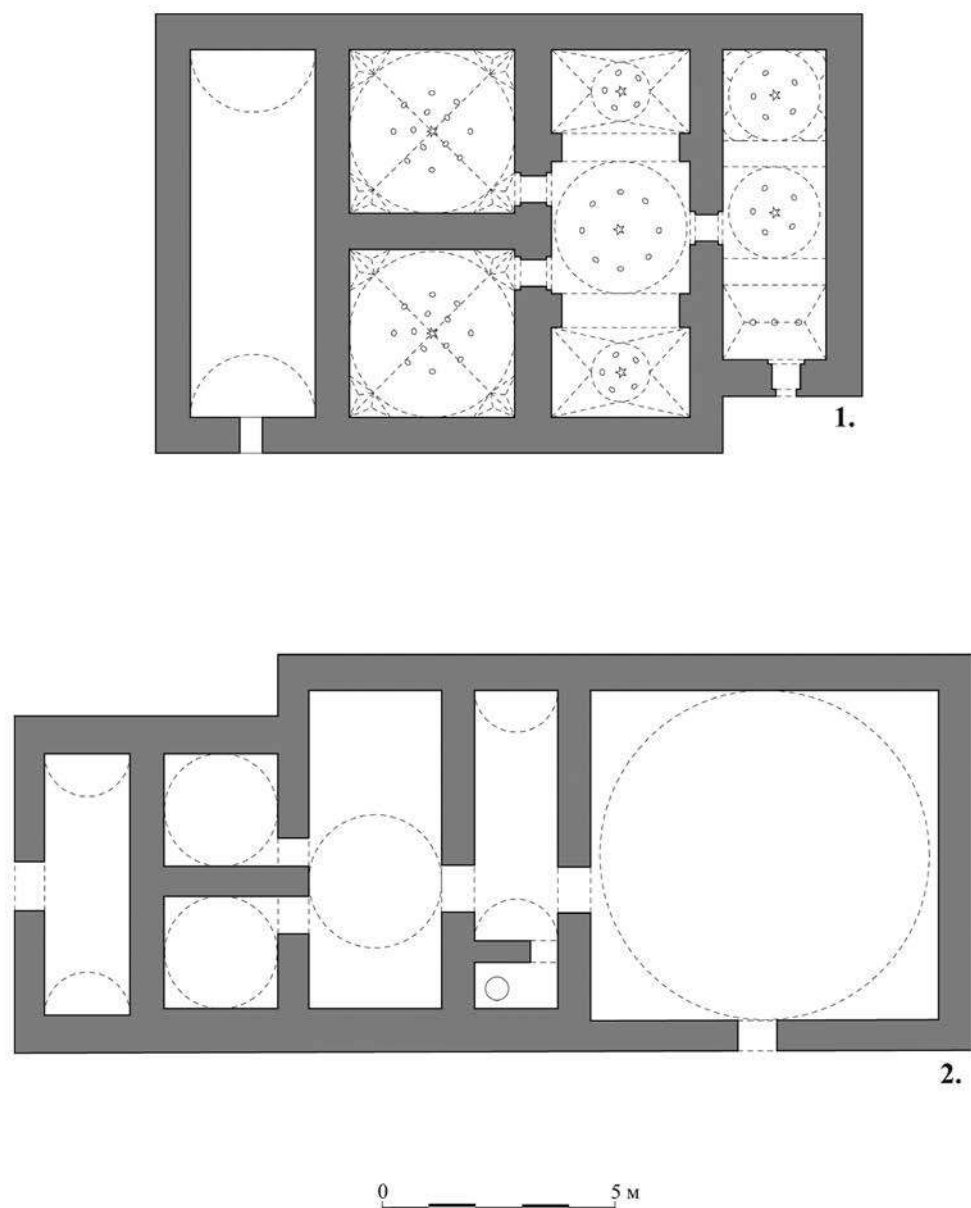
in the disrobing rooms, from wooden or brick torches around the dome of the disrobing room (soyunma) and “elephant’s eyes” around the domes and vaults in various forms and combinations in the other premises, except for the reservoir.

The diversity ascertained with regard to this type of baths in our lands by far does not cover all the variances of the type localized in other parts of the Ottoman Empire. This fairly easy type of bath structure was used both in the male and female sections of single or double baths. Commonly it is to be seen in baths in smaller settlements or in the neighbourhoods of the larger ones. Apart from being widespread in Anatolia, the localized baths on the Balkans and in the Bulgarian lands in particular, evidence that it was popular also in this part of the Empire.

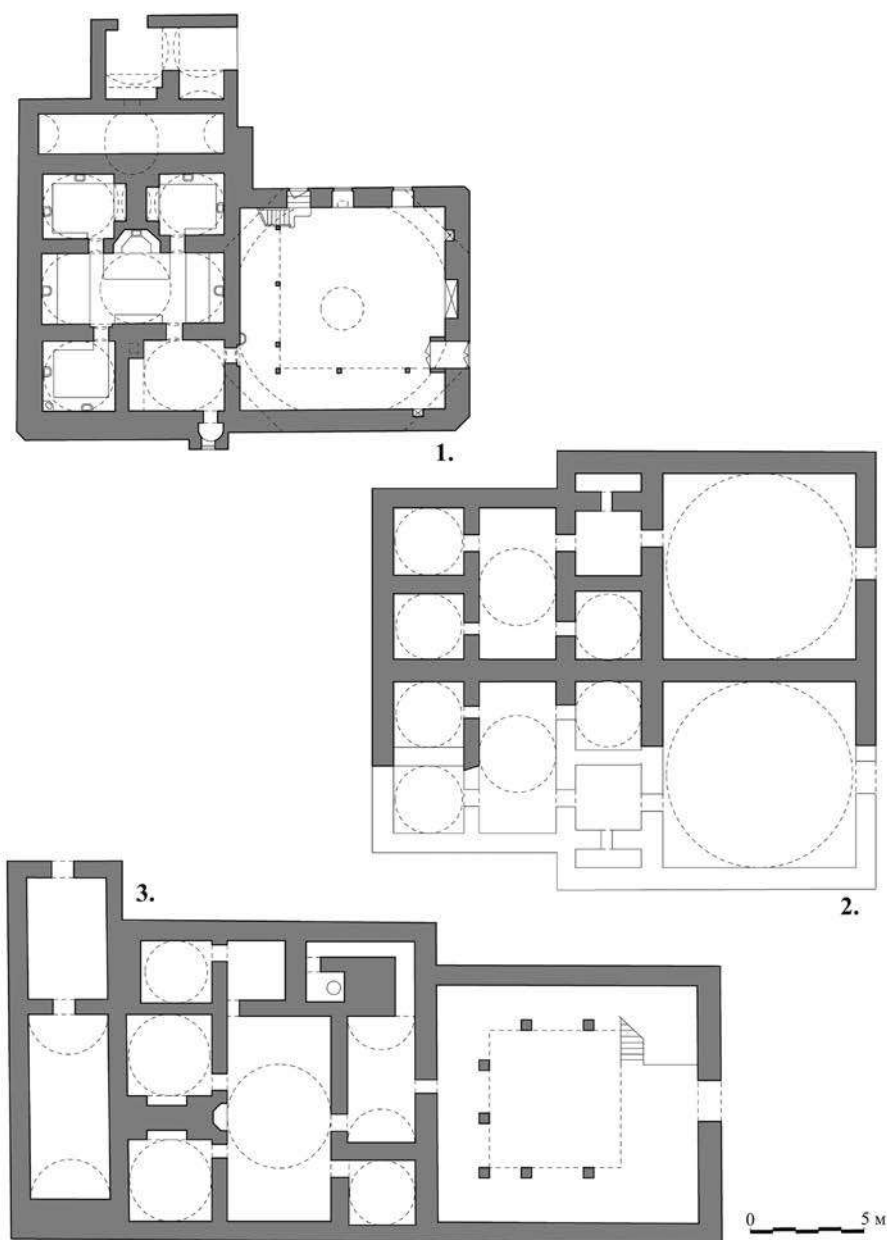
Обр. 1. Хамами с правоъгълна централна част, два айвана и два халвета в Айтос, Берковица и Монтана. 1. Хамамът в Айтос (по А. Сиркаров); 2. Хамамът в Берковица (по Т. Златев); 3. Хамамът в Монтана (по Л. Миков).

Fig. 1. Hamams with rectangular central section, two eyvans and two halvets in Aitos, Berkovitsa and Montana. 1. The hamam in Aitos (after A. Sirkarov); 2. The hamam in Berkovitsa (after T. Zlatev); 3. The hamam in Montana (after L. Mikov).

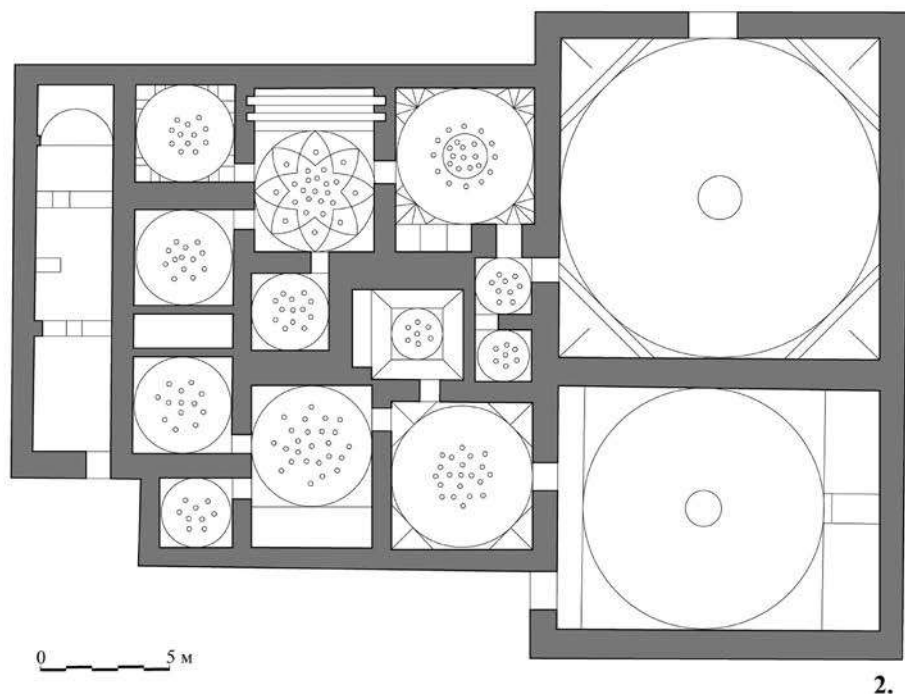
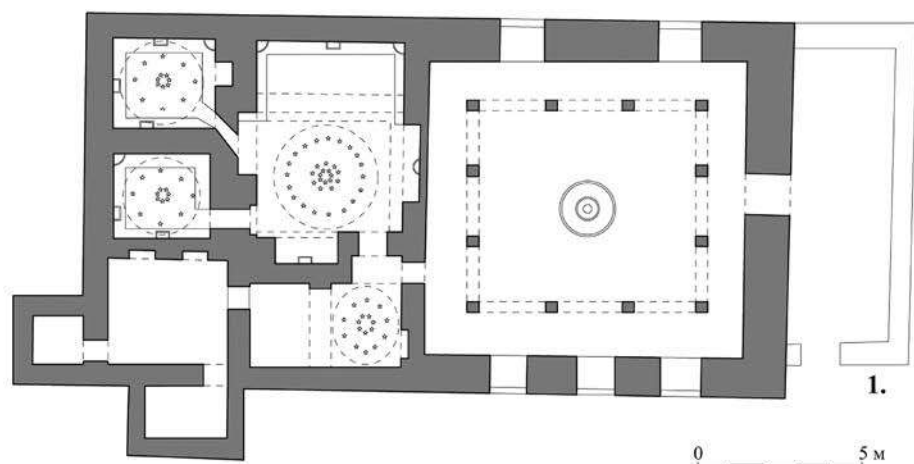
Обр. 2. Хамами с правоъгълна централна част, два айвана и два халвета в Нова Загора и Пловдив. 1. Али паша хамам в Нова Загора (по М. Кийл); 2. Баня „Марица“ в Пловдив (по М. Харбова).

Fig. 2. Hamams with rectangular central section, two eyvans and two halvets in Nova Zagora and Plovdiv. 1. Ali Pasha Hamam in Nova Zagora (after M. Kiel); 2. The Maritsa Bath in Plovdiv (after M. Harbova).

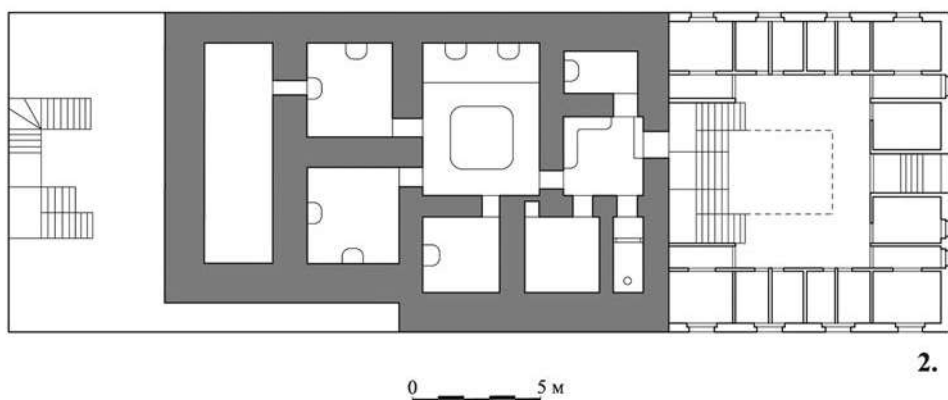
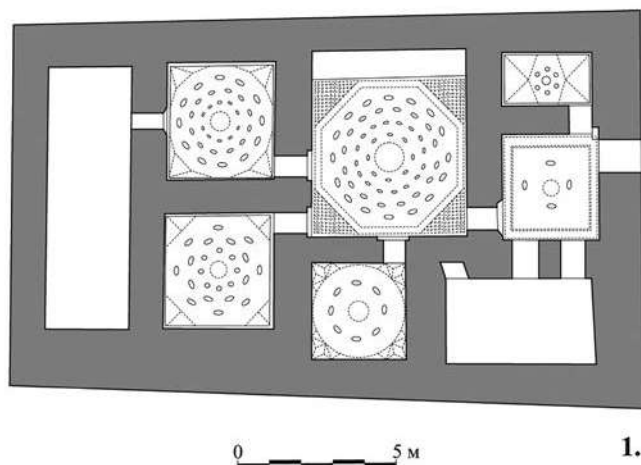
Обр. 3. Хамами с правоъгълна централна част, два айвана и три халвета в Ловеч, Видин и Пловдив. 1. Дели хамам в Ловеч (по К. Калев); 2. Чифте хамам във Видин (по М. Харбова); 3. Орта Мезар хамам в Пловдив (по М. Харбова, с добавки на автора).

Fig. 3. Hamams with rectangular central section, two eyvans and three halvets in Lovech, Vidin and Plovdiv. 1. Deli Hamam in Lovech (after K. Kalev); 2. Çifte Hamam in Vidin (after M. Harbova); 3. Orta Mezar Hamam in Plovdiv (after M. Harbova, additions by the author).

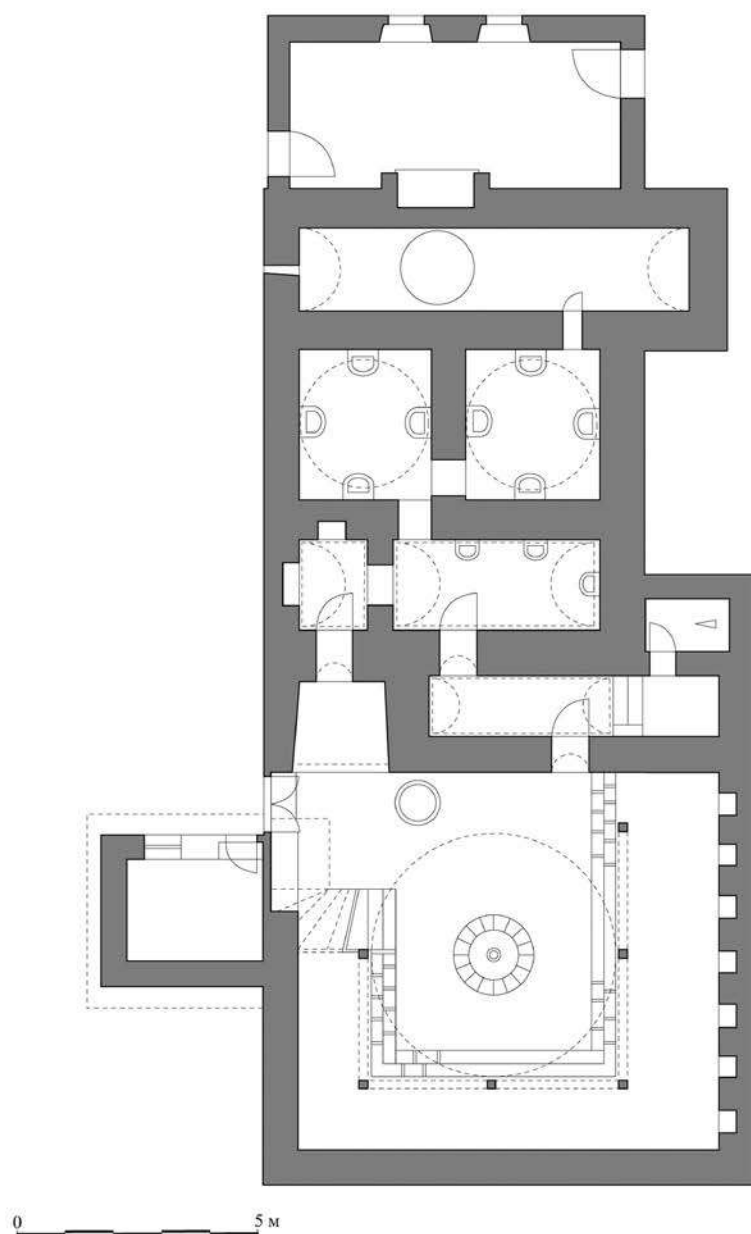
Обр. 4. Хамами с правоъгълна централна част, един айван и два или три халвета в Карнобат и Пловдив. 1. Синан бей хамам в Карнобат (по А. Сиркаров);
2. Чифте хамам в Пловдив (по М. Харбова и Г. Бойков).

Fig. 4. Hamams with rectangular central section, one eyvan and two or three halvets in Karnobat and Plovdiv. 1. Sinan Bey Hamam in Karnobat (after A. Sirkarov);
2. Çifte Hamam in Plovdiv (after M. Harbova and G. Boykov).

Обр. 5. Хамам с правоъгълна централна част, един айван и три халвета във Велико Търново. 1. Фируз бей хамам във Велико Търново (по Т. Златев); 2. Фируз бей хамам във Велико Търново (по Л. Филипов).

Fig. 5. A hamam with rectangular central section, one eyvan and three halvets in Veliko Tarnovo. 1. Firuz Bey Hamam in Veliko Tarnovo (after T. Zlatev); 2. Firuz Bey Hamam in Veliko Tarnovo (after L. Filipov).

Обр. 6. Хамам с правоъгълна централна част и два халвета в Карлово
(по Д. Попов).

Fig. 6. A hamam with rectangular central section and two halvets in Karlovo
(after D. Popov).

ИСЛЯМ И ХРИСТИЯНСТВО В СЕВЛИЕВО (СЕРВИ/СЕЛВИ) В ОСМАНСКАТА ДОКУМЕНТАЦИЯ ОТ XVI – XVIII В.

(За някои спорни въпроси относно ранната история на града)

Красимира Мутафова

Миналото на Севлиево десетилетия наред привлича вниманието на местните краеведи, на учени у нас и в чужбина. И това едва ли е случайно. Градът и регионът са определящи за динамиката на етнорелигиозните промени след османското завоевание, свързани са неделимо с църковно-просветното движение и националноосвободителните борби на българите в епохата на Възраждането, част са от значимите стопански промени в българските земи и особено в градовете през този период.

Въпреки немалкото изследвания, посветени на Севлиево и севлиевския край¹, обнародваните османски документи и целевите археологически проучвания през последните години (Симеонов 1996), някои въпроси относно историята на града в ранните столетия на османско владичество и налагането на двата полюса на религиозен живот – ислям и християнство – все още остават неизяснени. Без категоричен резултат са и дългогодишните дебати, свързани с произхода на името на града², съдбата и локализацията на средновековния Хотел³ и връзката му с днешно Севлиево⁴. Няма да преповтарям в детайли тези проблеми, неведнъж поставяни в краеведската и специализираната литература. Ще се спра на тях с оглед на пряката им връзка с формирането на мюсюлманската и православната общност в града и най-вече на възможностите за преразглеждане и преосмисляне на някои изказани предположения и твърдения на основата на новопреведените от мен османски документи⁵.

На първо място бих искала да обърна внимание на категорично засвидетелстваната промяна в административния статут на днешния град Севлиево в наличната османска документация от XVI в., която понякога убягва от ползренето на изследователите. При най-ранното му споменаване в поименните (*муфассал*) регистри от 1516 – 1517 г. и 1541 – 1545 г. под името Серви селището е обозначено като част от каза Търнова (BOA, MM 11, л. 321a; BOA, TD 416, с. 581; Калицин, Мутафова 2012, 224 – 225), а при следващите известни регистрации вече е фиксирано като център на нахия/каза Хоталич (BOA, TD 718, с. 648).

Важно е да се отбележи, че в османските регистрови документи появата на административна единица (нахия/каза) с название Хоталич, единично впис-

вана като Хоталиче⁶, датира едва от XVI в. Това, от своя страна, логично повдига въпроса за съдбата на средновековното селище Хотел⁷ след османското завоевание и неговата функционална натовареност в османското провинциално устройство, тъй като в османските документи от XV в. под това име фигурира единствено село (*карие*).

В най-ранния съкратен регистър (*иджмал дефтери*) на хасове, зеамети и тимари в Никополски санджак от 1479 г.⁸ село Хоталич е записано към тимара на Юсуф хан, Ибрахим, Ахад, Юнус и Касъм с „*приход [от живущи] извън селото – 435 акчета*“. Към същия тимар са вписани три мезри – Тахир Факих (неустановена), Шад Гелди, с друго име Феда Чифтлиги (дн. с. Велчево, обл. Велико Търново), свързана с мезрата Тахир Факих и мезра Петре поли⁹ (неустановена), за която е отбелязано, че е пуста (*хали*). Названието на мезрата **Петре поли** (болд. мое)¹⁰ подсказва наличие на средновековно селище под това име, опустошено и обезлюдено в хода на/или след османското нашествие. Косвено свидетелство за тюркиска колонизация са названията на двете мезри – Тахир Факих и свързаната с нея Шад Гелди, с друго име Феда Чифтлиги, по-късно развила се в селище (дн. с. Велчево). Регистрирана всъщност е ситуация, типична за състоянието на селищната мрежа след османското завоевание. Показателен за „оживяването“, презаселването и превръщането на мезрите в селища е случаят с мезра Дичин, която попада в обхвата на нахия Хоталич, за която в началото на XVI в. е вписано: „*Извън регистъра. Освен [жителите] на село Али Факихлер я обработват неверниците от село Димянова*“. В документи от XVII в. вече фигурират две селища: Дичин-и гебран и Дичин-и мюслим – основани най-вероятно от преселниците немюсюлмани от Димянова и от мюсюлманите от Али Факихлер (Калицин, Мутафова 2012, док. № № 2, 21, 23).

В този контекст би следвало да се интерпретират данните относно Хоталич при тази му първа поява в османските документи. Фактът, че фиксираните данъчни постъпления се събират от жители „извън селото“, регистрира по-скоро временно обезлюдяване, но не и запустяване на Хоталич след завоеванието. За това свидетелства и вписването му като село, а не като мезра от османския чиновник. Категорично потвърждават казаното и данните от публикувания от Р. Ковачев кратък (*иджмал*) регистър от 1483 – 1485 г. Само няколко години по-късно „*село Хоталич, с друго име Хисар беги, спадащо към Търнови*“, е вписано с 9 домакинства, 2 неженени пълнолетни данъкоплатци и 19 потомци на спахии и общ годишен приход от 1 635 акчета (Ковачев 1997, 112). Към казаното ще добавя и друг немаловажен аргумент. Коментираният опис е свързан с предприетата повсеместна регистрация на тимари през 1483 г. (Ковачев 1997, 19) и съставянето му само няколко години след опис от 1479 г. предполага пълно или частично съвпадение на информацията относно повечето регистрирани селища. Симптоматичен в този смисъл е фактът, че сравнителният анализ на данните за тимара, към който е вписано село Хоталич през 1479 г. и през 1483 – 1485 г., откроява различия в информацията в няколко отношения и

най-вече относно самия Хоталич. Регистрираното „оживяване“ на селото, неколкостратно увеличеният приход (около 4 пъти спрямо 1479 – 1480 г.) и чувствителната концентрация на представители на класата на военните индикират не само динамика на миграционните процеси в края на управлението на султан Мехмед II (1444 – 1446, 1451 – 1481), но и новите позиции на селището в османската административна система.

В тази насока би следвало да бъде осмислено и регистрираното ново название на Хоталич – Хисар беги – букв. ‘крепост на бея’. Важен ориентир в локализацията на средновековната българска крепост, названието е и категорично потвърждение, че средновековният Хоталич не е пряк предшественик на днешния град Севлиево. Твърдение, което се прокарва от холандския османист М. Кийл (Кил 1998, 85)¹¹ и се приема и от други изследователи (Темелски 2006а, 23), при все че в литературата все още има своите поддръжници становището, че днешният град Севлиево е пряк наследник на „старото чисто българско средновековно селище Хотел или Хотелец“ (Ковачев 1984, 6 – 7; Симеонов 1996, 10 – 11)¹². Запазените османски поименни регистри от типа *муфассал*, съставени през XVI в., сочат постепенно налагане на новото название Хисар беги/бейли, а старото име Хоталич се запазва единствено като наименование на административната единица (каза/нахия). В описа от 1613 – 1614 г. например е отбелязано „село Хоталич, с друго име Хисар бейлю-и бая, заедно с Хисар бейлю-и зир“ (ВОА, TD 718, с. 674), а в този от 1641 – 1642 – 1646 г. фигурира единствено „село Хисар бейли“ (ВОА, TTD 775, с. 155).

Така изложената информация ми дава основание да обърна внимание на някои несъответствия и неточности в изследванията относно тази важна административна структура, в основата на които най-вече са допуснати грешки при превода на коментираният два регистъра. В няколко публикации на М. Кийл например появата на „нахия Хуталич“ се фиксира още през XV в. В статията „Селви“ авторът отбелязва дословно, че „нахията Хуталич се споменава за първи път в иджмал дефтера от 884 (1479 г.), по което време в нея има 24 села с български имена и 2 села с турски имена и мюсюлманско население (Чадърлъ и Али Факихлер)“, (Кийл 2005, 474)¹³. По идентичен начин М. Кийл коментира тези данни и в изследването си върху разпространението на исляма в българското село през османската епоха, като допълва, че Ахи Факихлер било известно и под името **Шоден** (коректното разчитане всъщност е Оходен (ТИБИ 1966, 223 и факсимилета, с. 169)¹⁴, което указва местонахождението на напуснато българско село (Кил 1998, 83). Тази поредица от грешки се „допълва“ от твърдението на холандския османист, че „през 1479 г. за Хоталич се говори като за мезра, облагана годишно със 100 акчета“ (Кил 1998, 85). На тази основа дори се прави опит да се „реконструира“ населението, ползващо мезрата¹⁵. Със 100 акчета приход всъщност е регистрирана мезра Тахир Факих, вписана след село Хоталич, а самото Хоталич, както посочих по-горе, е записано с приход от 435 акчета годишно, което предполага поне 4 пъти повече

домакинства. Все пак възможно обяснение на фиксирания от М. Кийл обхват и състав на селищата, спадащи към нахия Хоталич през XV в., би могло да бъде извеждането им на основа на по-късните регистрации от втората половина на XVI в., в които вече фигурира административна единица с това название.

Формирането на нахия Хоталич през XVI в. и трансформирането ѝ в каза през следващия век най-вероятно е в пряка връзка с проведената административна реформа на Сюлейман I (1520 – 1566 г.), с която цялата империя е разделена на еялети, санджаци, кази и нахии, като нахията се трансформира в поделение на казата и район на действие на наиба (Градева 1989, 51). Названието Хоталич се запазва и през следващите векове. Само в няколко случая казата е вписана като „каза Хоталич с друго име Серви“¹⁶ и като „каза Хоталич с друго име Селви“¹⁷. Това обаче не става практика през XVIII в., тъй като в султански фермани от този период фигурира като **каза Хоталич**¹⁸. Едва в края на XVIII и следващия XIX в. в различен тип османски документи (фермани, илями и пр.) административната единица се среща и като **каза Серви** или **Селви**, без това да изключва и обозначаването ѝ като каза Хоталич. Така в няколко документа, свързани с аянските размирици, е спомената каза Селви¹⁹, а в писмо до околийското управление на Търнова от 2 шабан 1293 (23.08.1876) г. относно помюсюлманчване на малолетно момиче е пояснено, че въпросната Кира е „*жителка на казата Серви*“ (Османски документи 1990, 239).

Регистровите документи, свързани с появата на днешния град Севлиево, категорично сочат новоосноваването му от тюркски колонисти в началото на XVI в. Становище, което се прокарва и в първите краеведски изследвания, макар и на основата на далеч по-оскъдна информация относно началните години от историята на града (Ганев 1925, 11 – 13; Ганев 1967, 190 – 194)²⁰. Авторите изтъкват в подкрепа на тази теза и впечатляващата липса на спомени и легенди за средновековния Хотел сред населението на Севлиево. При най-ранното му споменаване като село Серви в поименния (*муфассал*) регистър на тимари, земаети и хасове във вилаета Никболу от 922 (5.02.1516 – 23.01.1517) г. към него са регистрирани само мюсюлмани – 18 домакинства и 5 неженени данъкоплатци. Селото е записано към тимара на Касъм, син на Алт-и Богача, заедно със село Хирева (дн. с. Хирево, обл. Габрово), спадащо към Търнова. Категорична индикация за новоосноваването му е пояснението, че вписаното село е „*извън стария регистър*“ (Калицин, Мутафова 2012, 224). Тук ще вметна, че в изследванията относно етнорелигиозните промени в българските земи след османското завоевание се приема, че освен в топонимията, географската близост на по няколко мюсюлмански селища тюркската колонизация през XV – XVI в. е засвидетелствана и в наличието на села, изцяло заселени с мюсюлмани, за които е фиксирано, че са „*извън стария регистър*“. Немаловажен белег е и отсъствието на ислямизирани християни сред конкретната ислямска общност. Точно такъв е случаят с вписаните към село Серви данъкоплатци, за които липсват каквито и да било индикации за предислямски християнски произход²¹ от типа

на: „нов мюсюлманин“, „син на Абдуллах“, „поел по правия път“, „понастоящем са станали мюсюлмани“, регистрирани родственици (бащи или братя) християни и пр.²² Може би е само съвпадение, но все пак заслужава да се спомене фактът, че името на първия данъкоплатец, записан с двамата си синове в описа – Хасан, син на Исмаил, е близко до името на турчина, считан поне според „някои летописни бележки“ за първия човек, заселил се на мястото, където възниква днешният град. Самият град от своя страна е споменат като *Хасанджи каза* в изследването на Н. Ганев (Ганев 1967, 202)²³.

Регистровите данни от началото на XVI в. не сочат никакъв по-особен статут или специфична религиозна принадлежност на заселилата се тук мюсюлманска общност подобно на компактните групи тюркски колонисти в други региони на страната (например в Осман пазар или в селищата от нахията Тузлук аланъ)²⁴ – спадащи към един род или към дервишко мистично братство и др. Антропонимията на първите заселници на Серви фиксира единствено ислямската им принадлежност. Липсват и маргинални бележки, подсказващи социална разнородност или специализиран статут. Вписаните данъчни задължения по-скоро определят заселилите се тук мюсюлмани като земеделци, отколкото като номади. Сред данъците доминират тези, свързани със зърнените култури (пшеница, ечемик, овес, ръж и просо), но е отбелязан и десятък от кошери в размер на 359 [акчета], десятък от зеленчукови градини – 45 [акчета], десятък от плодове – 25 [акчета].

Името, с което е записано селището при първата му регистрация – Серви, също не е ориентир относно изходния пункт на разселване на мюсюлманските заселници. С оглед дългогодишните спорове относно произхода и етимологията на името на град Севлиево ще отбележа, че в статията си за Севлиево М. Кийл погрешно разчита името на селището като Селви (Кийл 2005, 474; Кил 1998, 86)²⁵ в коментирания от него османски описи от XVI в., с което донякъде подвежда изследователите, позоваващи се на обнародваните от него данни. Един обстоен преглед на публикуваните и непубликувани османски извори за периода от втората половина на XVI до XVIII в. сочи, че едва през XVII в. в тях вече се срещат и двете названия на града – Серви и Селви. Единствено във ведомост за изплащане на възнагражденията на служителите в корпуса силяхдар за декември 1578 – януари и февруари 1579 г. (Османски документи 1990, 73, док. № 3)²⁶ името е погрешно записано като Селиви. Липсват категорични индикации за предпочитане на една от двете форми през XVII в. в зависимост от типа документи. В дефтер за събиране на данъка джизие за 1048 (15.08.1638) г. и в обобщен списък на джизие на неверниците от вилаета Търнови от 28 шабан 1049 (24.12.1639) г. например е използвана формата **Селви** (ТИБИ 2001, 69 (док. № 21), 85 (док. № 35). Почти по същото време – в иджмал дефтер за 1053 (22.03.1643 – 9.03.1644) г., (ТИБИ 2001, 143 (док. № 55) и в регистър за събиране на данъците *авариз-и диванийе и текялиф-и йорфийе* от селищата на санджаците Никболу, Силистре и Видин от 1052 (01.04.1642 – 21.03.1643) г.,

(BOA, TD 775, с. 145) – е вписано името Серви. В османско-английския и в османско-френския речник етимологията на думата *серви*, вулг. *селви*, се извежда от перс. дума *серв* с основно значение ‘кипарис’ (Redhouse 1996, 1056, 1074 – 1075; Kélékian 1911, 676, 690), а в персийско-руския речник са дадени и значенията ‘строен, изправен’ (ПРС 1983, 41, 55)²⁷.

Без да навлизам в детайли, ще обобщя, че в повечето краеведски и специализирани проучвания върху името на града етимологията му се извежда от персийски, по-рядко от арабски език²⁸, и най-неубедително от местни народни предания²⁹. В повечето изследвания, включително и в пътеводителя на Севлиево (Севлиево 1969) и в сайта на Хоталич, името на града се извежда от Селви и значението му в персийския език. Приема се становището на Н. Ганев, според който най-правдоподобно е турците да са нарекли така селището по наименованието на пирамидалните тополи в турския език – „селви кавак“ (кипарисовиден кавак), „селви ач“, които виреят край река Росица и приличат на кипариси³⁰.

При така изведените значения на *серви* и *селви* по-горе и различните интерпретации в литературата, отговорът, по-скоро обяснението, може би следва да се потърси в първоначалната форма – Серви, под която селището се среща във всички регистрирови документи и в посочената идентичност на *серви* и *селви*. Начинът на обозначаване на селището в османската документация, поне според мен, показва, че не би следвало и няма основания да се търси разлика в етимологията на двете названия на града, еднакво „популярни“ през разглеждания период, нито пък „появата“ на названието *Серви* да бъде пряко обвързвана с придобития градски статут (Ганев 1967, 199), тъй като *Серви* всъщност предхожда по време появата на названието *Селви*.

Възможност да се проследи развитието на селището в рамките на две поредни регистрации, дават описните данни от 1541 – 1545 г. (BOA, TD 416, 581 – 582)³¹, последвали тези от 1516 – 1517 г. За този сравнително кратък период от време не се наблюдават съществени промени нито в административното положение – село Серви отново е вписано към каза Търнови, нито в конфесионалната характеристика на населението, състоящо се единствено от мюсюлмани. Регистрираните 14 домакинства, 22 неженени пълнолетни мюсюлмани, 3 данъкоплатци, вписани като „*раи на Медина*“, 1 доганджия (соколар) и 1 *сейид* (потомък на пророка) указват единствено известно усложняване на социалната структура на мюсюлманската общност, без да маркират съществени промени в демографското ѝ състояние. Не се наблюдават промени и в стопанската характеристика на селището. Данъчната листа в двата описва е еднотипна, регистрирано е единствено незначително увеличение от 518 акчета в размера на общата сума от данъчните постъпления.

Благодарение на доброто си местоположение само за няколко десетилетия селището се разраства и като жителски състав, и като заета площ и селищно устройство, както сочат последвалите регистрации. Показателен е начинът,

по който е записано Серви в поименен (*муфассал*) регистър на тимари, зеамети, хасове, мукатаи и чифлици на територията на санджак Никболу от 1022 (21.02.1613 – 10.02.1614) г. (BOA, TD 718). Важно е да се отбележи, че в специализираната литература съществуват предположения за по-ранната датировка на този регистър. Според М. Кийл той е препис (*сурет дефтери*), направен в 1022 г. от хиджра, и отговаря на регистрацията на хасовете и тимарите, направена през 1579 г. Извод, който се приема и от други изследователи³², включително и от проучвателите на най-ранната история на днешно Севлиево. Тази датировка обаче противоречи на факта, че описът включва хасове на султан Ахмед I (1603 – 1617 г.), а годините на управлението му предполагат като най-ранна възможна година на съставяне 1603 – 1604 г. (Радусhev, Ковачев 1996, 30 – 31, № 26).

Обобщените данни от този *муфассал* дефтер открояват видими промени в селищното, демографското и етнодемографското развитие на Серви, пряко отражение на новия му административен статут. Именно в този опис за първи път е регистрирана новосформираната нахия Хоталич с център Серви – „*Нахия Хоталич, спадаща към Никболу. Самото Серви, спадащо към споменатата [нахия]. От султанските хасове*“ (BOA, TD 718, с. 648)³³. Централната позиция на Серви в нахия Хоталич е фиксирана в начина на записването му – „*самото Серви*“ (*нефс-и Серви*). В превод *нефс* означава ‘самият’ – центърът на съответната административна единица, но в османската административна практика, както се отбелязва в изследванията, се употребява и за обозначаване на селища от градски тип³⁴.

Данъкоплатците мюсюлмани са групирани в две махали – Юкаръ (Горна) и Ашагъ (Долна), а вписаната малка група християнски заселници поставя началото на новия етноконфесионален облик на града.

При една съпоставка с регистровите данни от началото и средата на XVI в. ясно изпъкват различията в демографското развитие на мюсюлманската общност – вписаните 44 домакинства и 26 неженени пълнолетни данъкоплатци надвишават около три пъти тези от началото на XVI в. Сравнително усложнена е и социалната, и религиозната структура на общността. Сред данъкоплатците от Горна махала фигурират мюеззин, имам и хатиб³⁵ (*Махмуд, син на Мехмет – хатиб и имам, и Исмаил Али – ел мюеззин*), които са важен индикатор и за промените в селищното устройство и архитектура, тъй като фиксират наличието на петъчна джамия. Някои имена и прозвища на вписаните обитатели подсказват частични вторични преселвания от Мала Азия, най-вероятно отражение на войните на Сюлейман I (1520 – 1566 г.) и обстановката в Османската империя и провинциите ѝ при Селим II (1566 – 1574 г.). Един от данъкоплатците например е вписан с прозвището Анадолеца (*Анадоллу*), в имената на други фигурира почетното *сейид* (потомък на пророка) и пр.

Имената на някои от записаните мюсюлмани – Пири, Бекташ и др., подсказват освен това проникване на идеите на мистичния ислям. Косвено свиде-

телство за появата на мистични братства в града и региона са и дервишките обители в селищата около Севлиево. Имам предвид тюрбетата на Гази баба – Балабан баба в с. Ряховците (на 7 км от Севлиево) и това на Малкоч баба в с. Буря (на около 20 км от Севлиево) (Миков 2007, 345 – 346; Граматикова 2011, 549). Според едно предание Гази баба бил войник, ранен в дефилето зад с. Корлянско. Вярвало се, че закриля Севлиевската котловина от природни стихии. Тюрбето му, разположено на 4 км югозападно от селото, е съществувало до 30-те години на XX в. Малкоч баба, чието тюрбе се е намирало в югоизточния край на днешното с. Буря, е считан за легендарен негов покровител, което подсказват и старите имена на селото – *Малкочево* и *Хаджи Омер*. Ранното основаване и значимост на дервишкия комплекс са красноречиво засвидетелствани в описните данни от XVI в. В поименния (*муфассал*) регистър от 1541 – 1545 г. сред обитателите на село Малкочлу, с друго име Ходжа Йомер, например е вписан „*Дервиш Кара Юнус – пали кандилата в просветленото текке, което се намира близо до споменатото село*“ (ВОА, TD 416, с. 615). Няколко десетилетия по-късно към село Малкочлу, с друго име Йомерче, са вписани „*Неби Хасан – женен и Шамил, негов брат – текке-и насиб*“ (ВОА, TD 718, с. 681), т. е. назначен да отговаря за текето. С оглед на конкретната принадлежност на дервишите, обитаващи текето, ще отбележа, че едно от значенията на *насиб* (перс.) е ‘благороден, знатен произход’, като в превод *насиб олмак* означава тържествено встъпване в бекташийския орден, а *насибли* – посветен в бекташийския орден.

Наличието на мюсюлмани мистици е категорично засвидетелствано в введените от мен данни за Севлиево (Серви) в поименния регистър за събиране на данъците *авариз-и диванийе* и *текялиф-и йорфийе* от селищата на санджациите Никболу, Силистре и Видин от 1052 (1.04.1642 – 21.03.1643) г., (вж. Приложение 2). Трима от вписаните обитатели на Серви са регистрирани като дедета (титла, давана на стоящия начело на дадена общност на мюсюлмани мистици) – Рамазан *деде*, Вели шах *деде*, Али шах *деде*, а един като Хюсеин дервиш. Градът най-вероятно се вписва в мрежата от дервишки братства в българските земи през XVI и XVII в., без да съм в състояние на този етап да конкретизирам по-категорично принадлежността на мюсюлманите мистици в Севлиево. Все пак коментираните по-горе сведения за днешното с. Буря навеждат, че поне през XVI в. може би и тук става въпрос за бекташии. В изследването си върху неортодоксалния ислям в българските земи Н. Граматикова посочва, че култовата му мрежа е изградена в периода XV – средата на XVII в., като най-известните текета, някои от които са оцелели като тюрбета на духовните патрони, са основани в края на XV – XVI в. (Граматикова 2011, 558).

В описа от 1613 – 1614 г. за първи път е засвидетелстван другият полюс на религиозен живот – християнството. След обособено регистрираната в рамките на две махали мюсюлманска общност е вписана общността на немюсюлманите в Серви. По-специално внимание от гледна точка на споровете около

статута на Серви – град или село в края на XVI в. – заслужава начинът на регистриране на немюсюлманите (православните) – „*неверниците на самото село Серви (гебран карие-и нефс-и Серви)*“. Числеността им не е впечатляваща – записани са само 5 данъкоплатци, глави на пълночленни домакинства и 1 пълнолетен неженен. Относно религиозната и социална характеристика на немюсюлманите, доколкото може да бъде изведен подобен профил от имената на тази малочислена група, не без значение са два факта. Първо, че сред имената – собствени и бащини, доминират общохристиянските и гръцките: *Костандин, Герги, Димитър, Никола, Лефтер*. Второ, че един от данъкоплатците е вписан като *пришълец* – един от важните показатели за демографското състояние и динамика на миграционните процеси. Самата дума *пришълец*, вписана в описите като *پرشلج (пришелец)*, спада към така наречената безеквивалентна лексика и османският писар е запазил автентичната ѝ форма. Каквито и да са причините, очевидно е, че записаните по този начин са ясно разпознаваеми – и за местното население, и за османските данъчни чиновници и писари – като новозаселили се спрямо постоянния жителски състав на съответния град или село (Мутафова 2015, 195 – 211). Казаното дава основание да се предположи, че най-вероятно в регистъра е зафиксиран начален етап на формиране на общността, като тя все още не е ситуирана в квартална структура (махала) и не е ясно коя точно част на града обитава.

Данните от коментирания поименен регистър позволяват известни наблюдения, относително точни, върху процеса на ислямизация сред жителите на Серви на основа на записаните като *велед-и Абдуллах*, т. е. „син на раб божий“ и *велед-и Абидин* – „син на служител на вярата“, мюсюлмани. Неведнъж поставяният в османистичните изследвания въпрос, доколко това е сигурен белег за ислямизация, не омаловажава възможностите, които предоставят този тип сведения. Още повече че поне за XV и XVI в., когато Абдуллах фигурира не като лично име, а на мястото на бащиното, повечето изследователи, както вече споменах, приемат, че става въпрос за първо поколение мюсюлмани. В края на XVI в. така са записани 8 от данъкоплатците, което е около 11 % от общия брой (70) на регистрираните мюсюлмани (записани като представители на домакинства и неженени), 13 % от общия брой на немюсюлманите и 10 % от общото население на града. Индикации за интензитета на този процес са и регистрираните данни от 40-те години на XVII в. – така са записани 7 от общо вписаните 57 души мюсюлмани (12 %).

Анализираните регистри данни, сочат, че новата позиция на Серви в османското провинциално устройство е последвана от видима промяна не само в демографските показатели и етноконфесионална структура на населението, но и в общото му градоустройство и архитектурен облик. Селището бързо придобива черти на град с новата си квартална структура, петъчна джамия и обособен пазар, макар и неголям, както сочат вписаните 350 акчета годишно като „*пазарен бадж от самото Серви (бадж-и базар нефс-и Серви)*“, (BOA, TD

718, с. 648). За новите тенденции в стопанското развитие на града свидетелства и далеч по-богатата номенклатура на данъците (дължаща се в немалка степен и на традиционните данъци, с които се облагат само немюсюлманите)³⁶ и регистрираното чувствително увеличение в размера на общата сума от данъчните постъпления – 4 250 акчета, който надвишава с 1 687 акчета този от предходната регистрация. Все пак вписаният висок размер от данъка върху пшеница – 1 650 акчета, около 39% от всички данъчни постъпления, все още определя земеделието като основен поминък на населението.

В последвалото развитие на града през XVII в. мюсюлманската общност запазва доминиращите си позиции, а съставът ѝ, както показват регистровите данни, все повече се усложнява в социално и професионално отношение. Сред общо 57-те мюсюлмани в поименния опис за облагане с авариизи от 40-те години на века са вписани: 1 кетхуда (войнско и гражданско звание за най-общо обозначаване на старейшина, пълномощник, представител на населението), 1 капуджу, 1 кассаб, 1 бербер (Приложение 2).

При една съпоставка на регистровите данни за двете религиозни общности ясно изпъкват различията в демографското им развитие. За разлика от динамичното нарастване на мюсюлманското население при християните се забелязва стагнация в демографските показатели почти през целия XVII в. Достатъчно е да посоча данните от джизие регистри за облагане на християнското население с поголовен данък:

– в опис от 3 джемази юл-еввел 1028 (18.04.1619) г. към село Селви, което фигурира на първо място сред селищата от каза Хоталич, са отбелязани 9 ханета (ТИБИ 1986, 26);

– в списъка на селищата и броя на облаганите с джизие домакинства от 22 мухаррем 1045 (8.08.1635) г. село Селви е отбелязано с 12 ханета сред селищата от каза Хоталич (ТИБИ 1986, 396);

– в дефтера за събиране на джизие във вилаета Търнови от 1048 (15.05.1638 – 3.05.1639) г. и в *иджмал дефтери*, съставен на 28 шабан 1049 (24.12.1639) г., село Селви е вписано със същите 12 ханета сред селищата от каза Хоталич (ТИБИ 2001, 69, 85). Няколко години по-късно, също в иджмал дефтер от 1055 (1643 – 1644) г., към каза Хоталич, с друго име Серви, християнската общност е записана с 5 ханета.

Може би тази стагнация би трябвало да се обвърже и с факта, че през същия този период една голяма част от жителите на селата в региона приемат сравнително масово исляма.

В средата на XVIII в. Серви/Селви по данните на М. Кийл все още е малък град с 301 домакинства, две джамии и седмичен пазар (Кийл 2005, 474). Нарастването на православната общност става факт вероятно през втората половина на XVII и следващия XVIII в. Към това бих добавила и информацията от документите на фонд „Piskopos kalemi“ (букв. „Канцелария на епископските дела“) в Османския архив в гр. Истанбул³⁷, косвено свидетелстваща за състоя-

нието на православието в региона. В наличните документи относно Търновската митрополия (различни патриаршески молби, включително и за издаване на берати, султански заповеди, финансови документи, свързани с църковните данъци и пр.), някои от които са публикувани (Андреев, Калицин, Мутафова 2009, док. №№ 21, 22, 38; Мутафова 2008, 235 – 246; Калицин, Мутафова 2012, док. №№ 48, 51, 63), каза Селви навсякъде фигурира като част от обхвата на Търновската митрополия.

Особено ценна е информацията в молбата (арзухал) на патриарх Калиник II³⁸ от 1700 – 1701 г. и в молбата на православния патриарх³⁹ и Светия синод в Истанбул от 1770 г. (Калицин, Мутафова 2012, док. № 63), в които са фиксирани границите на митрополията в началото и през 70-те години на XVIII в. и Селви като част от обхвата ѝ. В началото на века в границите ѝ влизат: „казите Търнови (Велико Търново), Никболу (Никопол), Плевне (Плевен), Рахова (Оряхово), Ивраджа (Враца), Лофча (Ловеч), Излади (Златица), **Селви** (Севлиево), Зищови (Свищов), Русчук (Русе), Йергьози (Джурджу/Гюргево, Румъния), Хезарград (Разград), Ески Джума (Търговище), Осман пазаръ (Омуртаг), Шумну (Шумен), Ислимийе (Сливен), Загра-и атик (Стара Загора), Загра-и джедид (Нова Загора), Казанлък и Чирпан“ (Калицин, Мутафова 2012, док. № 48).

Според молбата от 1770 г. Търновската митрополия „от старо време включва Зищови, Никболу, Плевне, Рахова, Ивраджа, **Селви**, Куле (дн. гр. Турну Мъгурели, Румъния), Загра-и атик, [Загра-и] джедид, Казанлък, Чирпан, Ислимийе, Русчук, Йергьогю, Хезарград, Етреполу (Етрополе), Излади, Шумну, Осман пазаръ, Ески Джума и спадащите към тях [селища].“

Едва ли следва да се съмняваме в точността на данните. Първата молба е съставена по повод възникнали проблеми при събирането на църковните данъци. Съгласно наложената процедура се изисква султански ферман, узаконяващ правото на търновския митрополит да събира църковните данъци и такси в подведомствените му епархии, които стриктно се изреждат в молбата на патриарха (Мутафова 2013, 82 – 91). Поводът за съставянето на молбата от 1770 г. – назначаване на нов търновски митрополит и определянето на финансовите и каноничните му правомощия в подведомствените му територии, предполага не по-малко прецизиране на селищата и регионите, влизащи в рамките на Търновска митрополия. Коментираната информация не уточнява епископиите и обхвата им, но най-вероятно, поне в края на XVII – началото на XVIII в., православната общност в Севлиево е включена в обхвата на Ловешката епископия.

Очевидно именно XVIII в. бележи „прехода“ към новото етнодемографско битие на града. В края на XVIII и началото на XIX в. градът губи доминиращо ислямския си характер, а според данните за 1873 г. в него живеят 2 345 мюсюлмани и 3 864 християни. Знакови за християнската общност стават двата православни храма – храмът „Св. пророк Илия“ и храмът „Св. Троица“.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Характерът на изследването не предполага изчерпателен обзор на публикуваните извори и изследвания, но все пак бих искала да спомена първия опит за цялостно проучване на Никифор Ганев, последвалите сборници, посветени на различни аспекти от историята на Севлиево и региона през отделните исторически периоди, проучванията на Н. Ковачев, Х. Темелски и др. (Ганев 1925; Севлиево и севлиевският край 1967; Севлиево и севлиевският край 1970; Йонков, Ковачев, Панов 1986; Темелски 2006а; Темелски 2006б и др.).
- ² В няколко статии на първия том от сборника „Севлиево и севлиевският край. Изследвания, материали и документи“ (1967) са изложени различни становища относно етимологията на Севлиево (Гализов 1967, 168 – 171; Ганев 1967, 188 – 203; Шанов 1967, 203 – 206). На тези въпроси неколккратно се спира и Н. Ковачев (Ковачев 1974, 425 – 431) и др.
- ³ Село Хотел е споменато най-рано в надпис от XIII в. Преглед на публикациите и различните становища относно датирането му дава Х. Темелски (Темелски 2006а, 14 – 16).
- ⁴ Едни от последните изследвания, в които тези въпроси се поставят на основата на ново-преведени османски архивни документи, са на М. Кийл и Р. Ковачев (Кил 1998, 56 – 125, 82 – 101 конкретно за Севлиевско; Кийл 2005, 474 – 475; Ковачев 2001, 265 – 267, 275, 278, 280 – 281). Не би следвало да се подмине и едно от последните изследвания, публикувано *on line* (Недялков 2012).
- ⁵ Преводът на регистровите данни за Севлиево от 1613 – 1614 г. и 1642 – 1643 – 1646 г. (Приложение 1 и 2) е част от превода на поименните описи на населението на селата в каза/нахия Хоталич, които ще бъдат публикувани в сб. „Подбрани османски извори за Севлиево и Севлиевска каза“ (под печат).
- ⁶ Препис на *хюкм* (султанска заповед) в *шикяйет* регистър (букв. „книга на жалбите“) от 1 – 10 джемазиулеввел 1086 (24.07. – 2.08.1675) г. относно споровете между войнуците от казите Хоталиче и Търнови (Калицин, Мутафова 2012, 336).
- ⁷ В литературата са изказани предположения относно по-специалните административни функции на града и крепостта Хотел през XIV в., оформил се като обособен „феодалноадминистративен район с името Хоталич“. В изследването си върху българската народност през XV в. Х. Гандев изтъква, че макар и малки, именно феодалнообособените райони от този тип със своите имена и точно очертани граници формирали административната традиция до османското нашествие. Османската власт не само унаследява, но и използва за свое улеснение тези административни райони (Гандев 1972, 105 – 106).
- ⁸ ТИБИ 1966, 227; ТИБИ 1966, 161. Първоначалната датировка на този откъс от опис на хасове, зеамети и тимари в Никополски санджак, съхраняван в Ориенталски отдел на НБКМ под сигнатура ОАК 45/29, инв. № 1/1961, е средата на XV в. С. Димитров аргументирано предатира регистъра и уточнява съставянето му през 1479 г. (най-късно в началото на следващата година), (Димитров 1968, 241 – 244).
- ⁹ Разчетена неточно като *Петро поли* във втори том на ТИБИ (ТИБИ 1966, 227).
- ¹⁰ Дискусията относно мезрите, провокирана от монографичния труд на Х. Гандев върху българската народност през XV в. и приложената методика на изследване, не променя двете основни значения на термина – землище на обезлюдено средновековно селище или обработваема доходоносна земя извън землището на населено място (орница), (Гандев 1972, 37 – 71; Димитров 1973, 50 – 65; Мутафчиева 1973, 134 – 141; Григоров 1980, 85 – 95).
- ¹¹ Авторът отбелязва, че през 1934 г. името на това историческо място, дотогава Сербеглий, е променено на Яворец (Кил 1998, 104, бел. 40). Според Р. Ковачев селището е неустановено и изчезва през XVII в., като остава само названието на административната единица (Ковачев 1997, 112).

- ¹² Тезата на Н. Ковачев се приема и от авторите на „Севлиево и севлиевският край през Възраждането“ (Йонков, Ковачев, Панов 1986, 10).
- ¹³ В дадената литература е посочена сигнатурата, под която регистърът се съхранява в Ориенталски отдел на НБКМ. Селото всъщност е записано като Али Факих, както е и разчетено във втория том на ТИБИ (ТИБИ 1966, 223).
- ¹⁴ Изписването не предполага друго четене освен **Оходен**, локализирано като местност Овдин при с. Кормянско, Севлиево, във втория том на ТИБИ.
- ¹⁵ Тази грешка се мултиплицира в изследванията, които се позовават на обнародваната от М. Кийл информация.
- ¹⁶ *Иджмал дефтер* за събиране на данъка джизие за 1053 (22.03.1643 – 9.03.1644) г. (ТИБИ 2001, 143, док. № 55). По този начин е отбелязана и в регистър за събиране на данъка *авариз* в ливите Силистре и Никболу от 1051 – 1120 (12.04.1641 – 12.03.1709) г., в регистъра (XI) на авариз ханетата в ливата Никболу, изготвен през 1115 (17.05.1703 – 5.05.1704) г. (Радушев, Ковачев 1996, 41).
- ¹⁷ Препис от регистър на лицата от категорията *евляди-и фатихан* от 1108 (31.07.1696 – 19.07.1697) г. Кратка анотация виж у Радушев, Ковачев 1996, 46.
- ¹⁸ Виж например два преписа на фермани, съответно от 1166 (8.11.1752 – 28.10.1753) г. и от 6 ребюлахър 1204 (24.12.1789) г. до кадиите на различни кази в санджак Никопол, между които и Хоталич, относно събиране на паричния данък върху определения за колене дребен рогат добитък (Андреев, Калицин, Мутафова 2009, 242, 265, документи № № 34, 43).
- ¹⁹ Два преписа от фермани от втората десетдневка на месец зилкаде 1207 (20 – 29.06.1793) г. и от последната десетдневка на месец зилхиджде 1207 (30.07. – 7.08.1793) г. и илям (уведомление, съобщение) на кадията на Шумен от 15 рамазан 1214 (11. 02.1800) г. (Андреев, Калицин, Мутафова 2009, док. № № 45, 46, 48).
- ²⁰ В подкрепа на тезата си, че градът е основан през XV в. или най-късно в началото на XVI в. след нашествието на турците и не е съществувал през Античността, включително и в епохата на Първото и Второто българско царство, авторът се позовава на различни наративни източници, исторически карти и частично публикувани османски документи от XVII в. На тези въпроси обръща внимание и Х. Темелски (Темелски 2006а, 24).
- ²¹ В част от краеведските изследвания се допуска, че може би поне някои от първите заселници са били „потурчени българи“ от околните села (Ганев 1967, 198 – 199). Коментиранияте регистрови данни категорично отхвърлят подобна възможност.
- ²² Относно различните формули, употребявани за регистриране на първата генерация нови мюсюлмани през XV и XVI в., виж Андреев 1991; Мутафова 2002, 35 – 36.
- ²³ Авторът споменава, че в архива на местното мюфтийство до преди 30 – 40 години е имало летописни бележки за града на турски език (б.а. – най-вероятно османски).
- ²⁴ Виж документите, публикувани в Андреев, Калицин, Мутафова 2009; Калицин, Мутафова 2012.
- ²⁵ Това погрешно разчитане впоследствие се преповтаря в изследванията. Виж например Темелски 2006а, 23.
- ²⁶ Във ведомостта е вписан Махмуд от Селиви.
- ²⁷ За думата *салви*, изписана по начина, по който се изписва Севлиево в османските документи, в персийско-руския речник е посочено значението ‘градински чай (*Salvia*)’ – най-общо голяма група многогодишни тревисти растения и храсти (бот.), (ПРС 1983, 55).
- ²⁸ В изследванията се интерпретира и друга етимология на името Селви, изведена от ар. дума *селва*. Едно от значенията ѝ, дадено в османско-английския речник Redhouse (Redhouse 1996) и в арабско-руски речник (АРС 1984, 371), е ‘пъдпъдък’ (особен род пъдпъдъци, малко по-големи от обикновените). Това значение е прието като най-близко до етимологията от тюрколога В. Шанов, който счита, че названието *Селви-ова*, по-късно

- Севлиево, би следвало да се преведе като *пъдпъдъчено поле*. Авторът се позовава на местни изследвания (анкети), проведени от Хараламби Вълчанов, свидетелстващи за ежегодно масово прелитане на пъдпъдъци през есента, при което цялата околност на града, както и самият град се покривали с пъдпъдъци (Шанов 1967, 203 – 204). Бих искала да добавя обаче, че в арабския език, така изписана, думата има и друго значение – ‘утешение, утеха’.
- ²⁹ Типичен пример е изказаното от Н. Гализов мнение. Познавайки се на местни народни предания, авторът извежда името от *сюлюк* – охлюв, плужек, пиявица и пр., като предлага значение „охлюво поле“ на основа на по-късната форма на името на града Севлие-ево/ова (Гализов 1967, 168 – 169).
- ³⁰ В обстойната си обосновка авторът се позовава на енциклопедическия речник на Шемседдин Сами, в който се дават три значения на турската дума *селви*, произлязла от перс. *серви*: дървото кипарис; бял нишан (белег) върху челото на кон; отражение на лунна светлина върху морската вода (Ганев 1925, 15; Ганев 1967, 199 – 201).
- ³¹ Поименен (*муфассал*) регистър на тимари, зеамети, хасове, мукатаи, чифлици и вакъфи по територията на казите и нахиите Никболи, Зицови, Рахова, Чибре, Лочфа, Излади и Търнови от 1 шеввал 947 – 29 шеввал 951 (29.01.1541 – 13. 01.1545) г.
- ³² Според М. Кийл оригиналната регистрация на дефтера със сигнатура BOA – İstanbul, TD 718 е направена в дефтерите, съхранявани в Анкарския османски архив (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü) със сигнатура Kuyudu Kadime № 58 (*муфассал* дефтер за санджака Никопол от 987/1579 г., който съдържа частта със законите на санджака) и № 42 (частта със същинската регистрация), (Kiel 1989, 70 – 71, бел. 13). Въз основа на тази датировка и собствения си съпоставителен анализ с данните от дефтера – BOA – İstanbul, TD 713, С. Първева стига до извода, че двата истанбулски дефтера – TD 713 и TD 718, са преписи (сурет дефтери, правени в 1613 г.) на тези от оригиналната регистрация, съхранявана в Анкара (KuK 42 и KuK 559, съставени през 1579 г.), (Първева 2001, бел. 38).
- ³³ Името е погрешно разчетено като Селви от М. Кийл, въпреки че изписването е прецизно и не предполага друго разчитане (Кил 1998, 9).
- ³⁴ Всъщност категоричното разграничение град – село в османската финансово-административна документация намира израз в опозицията шехир (същински град) – карие (село). Относно градовете в българските земи през XV в. виж Иванова 1995, 53 – 66.
- ³⁵ Погрешно разчетен като *кятиб* от М. Кийл (Кил 1998, 89).
- ³⁶ Типични в това отношение са данъците „сено и дърва за огрев“, „кокошка и хляб“, включени в данъчната листа.
- ³⁷ Т. нар. отделение „Пископос калеми“ съществува към дефтерхането (финансовото ведомство) в Османската империя до края на XVIII в. През XIX в. е наречено „Пископос халифеси калеми“, като в него се уреждат различните въпроси, отнасящи се до християнските църкви, съхраняват се всички берати, фермани и документи относно православно духовенство, християнските храмове и манастири.
- ³⁸ Калиник II заема за трети път патриаршеския престол (април 1694 – 8 август 1702 г.) по време на съставяне на молбите от 1110 (10.07.1698 – 28.06.1699) г. и 1112 (18.06.1700 – 7.06.1701) г. За хронологията на патриаршеството му виж Православная энциклопедия 2012, 510.
- ³⁹ В ориг. *патрик-и Истанбул рум*. Името не е посочено, но най-вероятно става въпрос за Теодосий II (1769 – 1773), (Поместные 2004, 18).

ЛИТЕРАТУРА

- Андреев 1991:** С. Андреев. Муфассал дефтерите от XV – XVI век. (Палеографско, дипломатическо и извороведско проучване). София, 1991 (хабилитационен труд).
- Андреев, Калицин, Мутафова 2009:** С. Андреев, М. Калицин, К. Мутафова. Извори за историята на град Омуртаг. Т. 1. Османски документи XV–XVIII в. Встъпителна студия, превод, коментар и показалци. Велико Търново, 2009.
- АРС 1984:** Арабско-русский словарь. Издание шестое. Москва, 1984.
- Гализов 1967:** Н. Гализов. Едно мнение за заселването и наименованието на Севлиево. – В: *Севлиево и севлиевският край. Изследвания, материали и документи*. Т. 1. Х. Йонков (ред.-съст.). София, 1967, 168 – 171.
- Гандев 1972:** Х. Гандев. Българската народност през XV век. Демографско и етнографско изследване. Второ преработено издание. София, 1972.
- Ганев 1925:** Н. Ганев. Страници от историята на града Севлиево. Велико Търново, 1925.
- Ганев 1967:** Н. Ганев. Севлиево – произход и име (Допълнителни изследвания). – В: *Севлиево и севлиевският край. Изследвания, материали и документи*. Т. 1. Х. Йонков (ред.-съст.). София, 1967, 188 – 203.
- Градева 1989:** Р. Градева. Налагането на кадийската институция на Балканите и мястото ѝ в провинциалната администрация (XIV – началото на XVI в.). – *Балканистика*, 3, 1989, 33 – 52.
- Граматикова 2011:** Н. Граматикова. Неортодоксалният ислям в българските земи. Минало и съвременност. София, 2011.
- Григоров 1980:** А. Григоров. Всички ли мезри са били землища на запустели селища? – *Исторически преглед*, 1980, 6, 85 – 95.
- Димитров 1968:** С. Димитров. За датировката на някои османски регистри от XV в. – *Известия на българското историческо дружество*, XXVI, 1968, 231 – 250.
- Димитров 1973:** С. Димитров. Мезрите и демографският колапс на българската народност през XV в. – *Векове*, 1973, 6, 50 – 65.
- Иванова 1995:** С. Иванова. Градовете в българските земи през XV в. – В: *Българският петнадесети век. Сб. с доклади за българската обща и културна история през XV в.* Б. Христова (ред.). София, 1995, 53 – 66.
- Йонков, Ковачев, Панов 1986:** Х. Йонков, Н. Ковачев, Й. Панов. Севлиево и севлиевският край през Възраждането. София, 1986.
- Калицин, Мутафова 2012:** М. Калицин, К. Мутафова. Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза. Сборник с документи. Встъпителна студия, превод, коментар и показалци. С. Андреев (ред.). Второ преработено и допълнено издание. Велико Търново, 2012.
- Кил 1998:** М. Кил. Разпространение на исляма в българското село през османската епоха. – В: *Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания*. Т. 2. Р. Градева, С. Иванова (съст.). Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия. София, 1998, 56 – 125.

Кийл 2005: М. Кийл. Селви. – В: *Кийл, М. Хора и селища в България през османския период. Събрани съчинения*. София, 2005, 274 – 275.

Ковачев 1974: Н. Ковачев. Върху названието на град Севлиево. – *Български език*, 1974, 5, 425 – 431.

Ковачев 1984: Н. Ковачев. Отново за местонахождението и името на средновековното селище Хотел – Хотелец (Хоталич). – *Вестник Росица*, Севлиево, 17 март 1984, 6–7.

Ковачев 1997: Р. Ковачев. Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV в. Превод и коментар на новооткрит тимарски опис от последната четвърт на XV в., съхраняван в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. С. Димитров (ред.). София, 1997.

Ковачев 2001: Р. Ковачев. Нахията Хоталич в началото на XVII в. – селища, население, елементи от стопанското развитие. – В: *Studia balcanica 23. Изследвания в чест на чл.-кор. проф. Страшимир Димитров*. София, 2001, 260 – 285.

Миков 2007: Л. Миков. Култова архитектура и изкуство на хетеродоксните мюсюлмани в България (XVI – XX век). София, 2007.

Мутафова 2002: К. Мутафова. Старопрестолният Търнов в османотурската книжнина (XV – XVI век). Велико Търново, 2002.

Мутафова 2008: К. Мутафова. Търновската митрополия в османски документи от XVIII в. – *Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново*, XXIII, 2008, 235 – 246.

Мутафова 2013: К. Мутафова. Османски документи от *Пископос калем* за взаимоотношенията централна – местна османска власт – православна църква. – В: *Балканите – език, история, култура*. Т. 3, Велико Търново, 2013, 82 – 91.

Мутафова 2015: К. Мутафова. Пришълците. Динамика на миграциите, социален статус и адаптация (на примера на османски регистри данни от XVI – XVII в. относно Никополски санджак). – *Епохи*, 2015, 23, 1, 195 – 211.

Мутафчиева 1973: В. Мутафчиева. За точните методи в областта на историческата демография. – *Исторически преглед*, 1973, 4, 134 – 141.

Недялков 2012: П. Недялков. Нахия (каза) Хоталич/Селви през османския период XV – XIX век. <http://selvi-istoria.blogspot.com/2012/04/v.html> (изтеглена информация на 11.09.2013 г.).

Османски документи 1990: Османски документи за ислямизационните процеси на Балканите XVI – XIX в. М. Калицин, А. Велков, Е. Радушев (ред.). София, 1990.

Поместные 2004: Поместные Православные Церкви. Москва, 2004.

ПРС 1983: Персидско-русский словарь. Т. II, Москва, 1983.

Православная энциклопедия 2012: Православная энциклопедия под редакцией патриарха Московского и всея Руси Алексий II и по благословию Патриарха Московского и всея Руси Кирилла. Т. 29, Москва, 2012.

Първева 2001: С. Първева. „Завието Кавак Баба“ в реалния и въображаем свят на търновци в периода на османското владичество. – В: *История на мюсюлманската култура*

по българските земи. Т. 7. София, Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 2001.

Радушев, Ковачев 1996: Е. Радушев, Р. Ковачев. Опис на регистри от Истанбулския османски архив към Генералната дирекция на държавните архиви на Република Турция. София, 1996.

Севлиево 1969: Севлиево. Пътеводител. София, 1969.

Севлиево и севлиевският край 1967: Севлиево и севлиевският край. Изследвания, материали и документи. Т. 1. Х. Йонков (ред. и съст.). София, 1967.

Севлиево и севлиевският край 1970: Севлиево и севлиевският край. Изследвания, материали и документи. Т. 2. Н. Ковачев, Х. Йонков (ред. и съст.). София, 1970.

Симеонов 1996: С. Симеонов. Хоталич – Севлиево. Хилядолетен град край Росица. Севлиево, 1996.

Темелски 2006а: Х. Темелски. Батошевски мъжки манастир „Успение Пресвятие Богородици“. София, 2006.

Темелски 2006б: Х. Темелски. Поздрав от Севлиево (Сборник статии). София, 2006.

ТИБИ 1966: Турски извори за българската история. Т. II. (Серия XV–XVI). Н. Тодоров, Б. Недков (съст. и ред.). София, 1966.

ТИБИ 1986: Турски извори за българската история. Т. VII. С. Андреев, А. Велков, Е. Грозданова, П. Груевски, С. Димитров, М. Калицин, М. Михайлова-Мръвкарлова (съст. и комент.). София, 1986.

ТИБИ 2001: Турски извори за българската история. Е. Грозданова (съст.). С. Андреев и С. Димитров (ред.), (Към поредицата „Архивите говорят“, Т. 13). София, 2001.

Шанов 1967: В. Шанов. За наименованието на град Севлиево. – В: *Севлиево и севлиевският край. Изследвания, материали и документи*. Т. 1. Х. Йонков (ред. и съст.). София, 1967, 203–206.

ВОА: Başbakanlık Osmanlı Arşivi – İstanbul, Maliyeden Müdevver № 11, л. 321^a.

ВОА: Başbakanlık Osmanlı Arşivi – İstanbul, TD 416, с. 581, с. 615.

ВОА: Başbakanlık Osmanlı Arşivi – İstanbul, TD 718, с. 674, 648, 681.

ВОА: Başbakanlık Osmanlı Arşivi – İstanbul, TTD 775, с. 155.

Kélékian 1911: Dictionnaire Tute-Français. Par Diran Kélékian. Éditeur Imprimeur: Mihran. Constantinople, 1911.

Kiel 1989: M. Kiel. Demographic Changes in Danubian Bulgaria 1480–1710 (according to Ottoman source materials from the Turkish State Archives). – В: *Втори международен конгрес по българистика. Доклади*. Т. 7. България през XV – XIX век. София, 1989, 49 – 75.

Redhouse 1996: A Turkish and English Lexicon, shewing in English the significations of Turkish terms. By sir James W. Redhouse, K. C. M. G., LL. D., M.R.A.S., &c. &c. Printed for the American mission by A. H. Boyajian. Constantinople, 1890. *New Impression 1996* (Printed in Lebanon), pp. 1056, 1074 – 1075.

Приложение № 1

Извлечение от *мұфассал* дефтер на тимари, зеамети, хасове, мукатаи и чифлици на територията на санджак Никопол от 1022 (21.02.1613 – 10.02.1614) г. Откъс, началото и краят липсват. Съдържа 811 страници (406 кадъра). Изписан е с черно мастило на *сиякат* и *дивани*.

Сигнатура: BOA – İstanbul, TD 718.

с. 648 Нахия Хоталич, спадаща към Никболу.

Самото Серви, спадащо към споменатата [нахия]. От султанските хасове.

Горна махала:

Мустафа Гюндюз; Ювеис, негов син – неженен; Иса, син на Бали; Бали, син на Уалид; Назър Уалид; Рамазан, син на Ибрахим; Махмуд, син на Мехмед – хатиб и имам; Исмаил Али – мюеззин; Али, син на Ибрахим; Пири, син на Абдуррахман; Мехмед, негов син; Юсуф, негов брат – неженен; Али, негов брат – неженен; Хюсеин Абидин – неженен; Хасан Айн; Хюсеин, негов брат; Аслъхан Иса; Хюсеин Сюлейман – неженен; Муса, негов брат; Мустафа Кемал; Евхад Вели – неженен; Мехмед, син на Вели; Бекташ, негов син; Евхад Уалид; Мустафа, син на Абидин; Курд Али Мустафа – неженен; Юсуф Хасан – неженен; Дорсун Муса.

Долна махала:

Календер, син на Хюсеин – неженен; Тимюр, негов брат – неженен; Хасан, син на Кая – неженен; Абидин Девлет; Сейиди Али Халил; Хюсеин Асъл; Хабиб Хасан – неженен; Мустафа Реджеб; Хюсеин Иса; Сюлейман Муса; Али, негов брат; Насух, син на Иса; Хюсеин, негов син; Али, син на Йомер; Байезид, син на Тимюр; Хасан, син на Тимюр – неженен; Емир Али Хаджъ – неженен; Курд, негов брат; Хаджъ Мустафа Хаджъ Ювейс; Мехмед, син на Кемал; Абдуррахман Хасан – неженен; Мухаррем, негов брат; Мехмед Хюсеин – неженен; Ахмед, негов брат – неженен; Абдулбари Хасан; Сюлейман, син на Мустафа; Перване, син на Абидин – неженен; Абдуррахман Мустафа; Абдуррахим, негов брат; Ферхад Абидин; Мустафа Еймир; Махмуд Анадоллу – неженен; Муса, син на Мустафа; Каплан, син на Вели; Курд Хасан – неженен; Реджеб Юсуфхан; Али, син на Абдуллах; Бейтимюр Яйла; Юсуф Йомер; Али, син на Вели; Насух, син на Байрам; Абдуррахман Ахмед – неженен; Перване Абдуллах – неженен; Касъм Абдуллах; Сюлейман Абидин – неженен.

Неверниците на самото село Серви:

Костадин Янука; Лефтер, син на Димитре; Герги Калуди; Никол пришелец; Драл Брайко; Сено Петко – неженен.

Хатиб, имам и мюеззин; домакинства мюсюлмани – 44; неженени мюсюлмани – 26; домакинства неверници – 5; неженени неверници – 1.

Приход – 4 250 [акчета].

Испенч – 14 души по 25 [акчета] – 350 [акчета]; сено и дърва за огрев – за всяка каруца по 12 [акчета], равностойност – 108 [акчета]; кокошка и хляб – 9 [акчета]; пшеница – 150 килета, равностойност – 1 650 [акчета]; ечемик – 40 килета, равностойност – 360 [акчета]; овес, заедно със смески от пшеница и ръж – 150 килета, равностойност – 900 [акчета]; леща и грах – 1 киле, равностойност – 20 [акчета]; десятък от кошери – 50 [акчета]; десятък от сено – 60 [акчета]; десятък от зеленчукови градини – 100 [акчета]; ресм-и арус – 32 [акчета]; поземлен данък върху лозя на мюсюлмани – 2 дьонюма по 4 [акчета], равностойност – 8 [акчета]; адет-и дешбани – 23 [акчета]; ниябет и бад-и хава – 50 [акчета]; воденица на Халил – 1 камък, данък – 60 [акчета]; воденица на Мехмед – 2 камъка по 60 [акчета], данък – 120 [акчета]; пазарен бадж от самото Серви – 350 [акчета].

Приложение № 2

Извлечение от тапу тахрир дефтери на пълнолетното мъжко население за събиране на данъците *авариз-и диванийе* и *текялиф-и йорфийе* от селищата на санджаците Никопол, Силистра и Видин, съставен в интервала 1052 (1.04.1642 – 21.03.1643) г. – 23 реджеб 1056 (4.09.1646) г. Откъс, началото и краят липсват. Съдържа 214 страници (107 кадъра). Изписан е с черно мастило на *сиякат* и *дивани*.

Сигнатура: BOA – İstanbul, TD 775.

с. 145 Каза Хоталич в лива Никболу

Село Серви, спадащо към Хоталич

Рамазан деде; Ибрахим Кейван; Али Мехмед; Юсуф Рамазан; Ахмед Тимюр; Мустафа Ибрахим; Ибрахим Муса; Мурад Хаджъ; Шабан Мехмед; Ай-дъноглу; Вели шах деде Хабиб; Али шах деде Хабиб; Бали Ахмед; Хюсеин Мехмед; Хасан Али шах; Насух Емир Али; Ибрахим Сагър; Хъзър Рамазан; Мехмед Исхак; Ахмед Мурад; Хюсеин Абдуллах; Шабан Абдуллах; Яхши Хюсеин; Турхан Яхши; Халил Адил; Реджеб Абдуллах; Иляс Хасан; Вели Мустафа; Халил Мехмед; Вели Сюлейман; Хъзър Абдуллах; Мехмед Сефер; Химмет Хасан; Реджеб Мехмед; Ахмед Махмуд; Ахмед Делил; Мехмед кетхуда; Мустафа кассаб; Ислям Халил; Мехмед – капуджу; Хюсеин дервиш – кул; Мустафа – хаймане; Али Курбад; Ибрахим Курбад; Юнус – хаймане; Фаик бербер; Ахмед Мехмед; Али Мехмед; Хюсеин – хаймане; Мустафа Абдуллах; Мехмед Абдуллах; Исмаил – хаймане; Рамазан – хаймане; Ибрахим Хасан; Мехмед Ахмед; Хасан Мехмед.

Всичко – 57 души. Данъчни дяла – 11 ½.

ISLAM AND CHRISTIANITY IN SEVLIEVO (SERVI/SELVI) IN THE OTTOMAN DOCUMENTATION OF THE 16th–18th CENTURIES

(On certain debatable issues and on the early history of the town)

Krasimira Mutafova

(Abstract)

Based on newly translated and published Ottoman documents from the 16th – 18th centuries, this paper focuses on a number of debatable issues about the history of the town of Sevlievo during the early centuries of the Ottoman rule. The comparative analysis of summarized statistic data from the available compact Ottoman registry material from the 16th and 17th centuries provides grounds to revisit some of the postulates, propositions and hypotheses about the town and the region. Albeit raised repeatedly in local studies and specialized literature, the long standing debate has not as yet reached a conclusive opinion on the origin and etymology of the name of the town, the fate and location of the medieval settlement of Hotalich and its relation to the present-day Sevlievo, etc. The registered new designation of Hotalich – Hissar Begi/Beily – literally “a Bey’s fortress”, is not only an important key as to the localisation of the medieval Bulgarian fortress, but is an unequivocal confirmation of the hypothesis that the medieval Hotalich is not a direct predecessor of the present-day town of Sevlievo, originating as a new settlement founded by Turkic colonists. The available Ottoman documentation from the 16th c. pays particular attention to the firmly evidenced change in the administrative status of Sevlievo – part of the kaza (district) of Tarnovo when it was first mentioned under the name of Servi in the *mufassal* (survey) registers from 1516 – 1517 and 1541 – 1545, designated as the centre of the Hotalich nahiye/kaza (district/region) in the 1613 – 1614 inventory list and in the subsequent known registrations. There is a special emphasis on certain inconsistencies and inaccuracies in translations, respectively in the studies, concerning the time when nahiye Hotalich was established – in the 16th c. (according to the sources examined in this paper), and was transformed into akaza in the following century, designated as Servi or Selvi in the late 18th and the 19th centuries without this excluding the previous designation of Hotalich.

The summarized and discussed register data about the 16th and 17th centuries highlight the occurring apparent changes in the territorial, demographic and ethno-demographic development of Servi, the initial formation stage of the Orthodox community registered in the 1613 – 1614 inventory list, the penetration of the mystic Islam into Servi and the region. The wealth of information contained in the diverse material indicates that the new position of Servi in the Ottoman provincial organization was followed by a visible change not only in the demographic indicators and the ethnic confessional structure of the population, but also in its overall territorial development, planning, economy and architecture. Evidently it was exactly the 17th c. that marked the “transition” to the new ethno-demographic way of life of the town, when the town stopped being predominantly Islamic.

The Orthodox community expanded most probably in the second half of the 17th c. and in the 18th c., which was, though indirectly, attested by the information from the documents of the PiskoposKalemi Fund (literally the “Bishop’s Office”) in the Ottoman Archives in Constantinople.

ПО ВЪПРОСА ЗА ВОЕННООТБРАНИТЕЛНАТА СИСТЕМА НА ТЪРНОВО ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX В.

Илия Вълев, Димитър Харбалиев, Стефан Стефанов

Настоящата статия се спира на проблема за военнотоотбранителната система на Търново от втората половина на XIX в. По това време градът се намира в границите на Османската империя, на която се налага да води войни с Русия и да се справя с борбите за политическа свобода от страна на подвластните ѝ народи. Едновременно с това тя се опитва да прокаква реформи в административната, обществената, военната, политическата и културната област, за да спре упадъка, в който се намира¹.

Предложеният текст цели да разкрие подробности, свързани с единственото край град Велико Търново фортификационно съоръжение от този период, което е запазено до днес – „Араб табя“. То е разположено в местността Липата на хълма Гарга баир. Представя се още и информация за други укрепления от същото време, които вече не съществуват. Изследването е направено въз основа на архивни и библиографски източници, както и на теренни обхождания.

Както е известно, местоположението на Търново и географските дадености около него са безспорно едни от най-сериозните фактори, указващи влияние върху укрепителната система на града (Георгиева 1982, 380; Чолпанов 2007, 137). От друга страна, освен естествената защита през годините в помощ на неговата отбрана се изграждат и различни фортификационни съоръжения.

Заради избухването на Кримската война (1853 – 1856 г.) османската власт предприема мерки за подсилване на защитата и отбраната на града. Издадена е заповед „да се почнат табии² в и около Търново“, заради което „дошли араби и направили „Араб табя“, която се намира на Гарга баир“ (Москов 1928, 77 – 78). Освен нея обаче анализът на събраните материали показва, че такива съоръжения се строят и на хълмовете Картала и Света гора. По този начин не само се подсилват, но и се контролират подстъпите към града, които в годините на османското владичество са четири. Единият подстъп е от север – през Дервентската порта (по съвременната улица „Опълченска“), вторият е от запад – през Горната порта (при днешния Паметник на обесените въстаници, 1876 г.), третият е от югозапад – през Долната порта (при ъгъла, образуван от сегашните улици „Хаджи Димитър“ и „Гурко“), (Пътеводител 1907, 17 – 19; Драганова 1972, 168; Кираджиев 2007, 51 – 52), а четвъртият е от изток – по пътя за Осман

пазар (днес град Омуртаг). Така на практика локацията на трите укрепления дава отлична възможност за защита и отбрана при евентуално нападение над населеното място и неговите околности.

Събраните сведения и материали, както и теренният обход показват, че табията около Търново се различава една от друга по големина, по тип строеж и планировка, по начин на отбрана и разположение на фронтовете. Резултатите от изследването сочат, че съоръжението на хълма Картала има фронтowa защита на север и северозапад, докато това на Гарга баир е с кръгова отбрана. Първото заема голяма площ и е от типа полузатворени землени укрепления, а второто е от изцяло затворен тип.

Всъщност най-неизяснен стои въпросът за табията на Света гора. При урбанизирането на района и строежа на парка в началото на XX в. тя е напълно унищожена. За нейния изглед и за точното ѝ местоположение няма никакви други данни освен откъслечни спомени на преки свидетели на Руско-турската освободителна война (1877 – 1878 г.). Така например Коста Панайодов³ съобщава, че с приближаването на руските войски до Търново турците напускат табията на северните височини – Гарга баир и Картала, *„които преди това бяха подновени и затегнати, и се оттеглиха на югоизточния форт на височината над Светата гора... [От Картала руската артилерия – б. а.] откри огън по югоизточния форт [този на Света гора – б. а.]. От същия турците отговаряха с артилерийски огън... По едно време по склоновете на Картала към Марно поле почнаха да се спущат кавалерийски части, облечени все в бяло. Вероятната им цел е била да прегазят Янтра при Белянка⁴ и да застрашат фланга на турците. Последните не дочакаха никаква атака, напуснаха форта и се оттеглиха на изток по същото шосе за Осман пазар. Така русите превзеха Търново...“* (Панайодов 1978, 355 – 356).

Друго сведение допълва: *„На 2 часа след пладне на 25 юни 1877 г. руският авангард се отзова на Орловия връх (Картал баир), постави два топа и почна да стреля в турската войска, която се бе укрепила със своите четири топове в табията над Светата гора. Стрелянето от двете страни се продължи два часа, докато се подбиха двата турски топа. След това донските казаци прегазиха Янтра при Белянка и се нахвърлиха на турската табия. Турските войници в безпорядък избягаха по шосето Кесарево – Шумен, като оставаха по пътя си всичко, само и само да си спасят живота. В 4 часа след пладне камбаните възвестиха на гражданите влизането на русите в града...“* (Пътеводител 1907, 35).

От тези сведения се вижда, че табията на Света гора най-вероятно е била разположена някъде в района на днешния паметник „Братска могила на загинали от 8-ми драгунски астрахански полк“, откъдето има добра видимост и отлично се прикриват както укрепленията на Картала и Гарга баир, така и подстъпите към града от юг, от изток и от запад. Освен това без съмнение тя е защитавала и намиращия се в Марно поле турски военен лагер. От друга страна е явно, че основният фронт на табията е бил насочен на север и северозапад,

откъдето със сигурност е имало защитен вал, както и оръдейни площадки. Що се отнася до укрепването на другите две страни – южната и източната, обаче може само да се предполага какво точно е било то. Всъщност заради локацията си и видимостта, която се открива от района, би могло да се допусне, че табията е принадлежала към затворения тип землени укрепления, т.е. тя е използвана за кръгова отбрана и е имала възможност да защитава и прикрива всички подстъпи към града (Йорданов 2009, 91, Обр. 1).

Както стана ясно, точно от такъв тип землени укрепления е и това на Гарга баир. То е единственото запазено до днес фортификационно съоръжение от османския период в района на град Велико Търново и при социализиране на местността, където е разположено, би представлявало интересен туристически и историко-архитектурен обект⁵.

Табията на Гарга баир е с квадратна форма (**Обр. 2, Обр. 3, Обр. 4**) и с приблизителни външни размери 55 x 55 м. От четирите страни е обградена с ров, който е с дълбочина 1,30 м и ширина от 2,50 м до 3 м по горния край. От юг и север ровът е изцяло изкопан в скалата, а източната *контраескарпна стена* в средата е зидана с камъни без спойка (**Обр. 5**). На места и *ескарпната стена* е подзиждана. Същото се наблюдава и при западния ров, който в някои участъци е широк до 3 м. Там ескарпната и контраескарпната стена са изградени със зидове до две трети от дължината на рова.

Цялата контраескарпна стена на съоръжението е вертикална, а *гласисът* пред нея следва естествения наклон на терена – около 5°. Дъното на рова е с ширина 1,40 – 1,60 м, а ескарпната стена е с наклон 60°. *Бермата* е тясна, като нейната ширина варира между 0,20 м и 0,40 м. Тя следва терена и изкопания в скалата ров. Валът е висок 2,50 м и широк в основата си 4 м. По него не се виждат следи от допълнителна защитна дървена ограда (палисада). Вероятно влизането в укреплението е ставало по дървена стълба или апарел.

Напълната стена (**Обр. 6**) на вала е с наклон 60°, короната на бруствера е широка 1,20 м, а банкетът – 1,30 м. Ширината на банкета позволява водене на огън в двуредичен строй. Вътрешната стена на бруствера е с наклон 75 – 80°.

Трябва да се отбележи, че в четирите ъгла на укреплението (**Обр. 7, Обр. 8**) има оформени оръдейни площадки на височината на *короната на вала*. Това вероятно е обусловено както от по-добрата възможност да се ползват характеристиките на оръдията при *ъгъл склонение*⁶, така и от предназначението и конкретната локация на укреплението – обезлесения хълм⁷ Гарга баир, от който се открива отлична видимост за прикриване на проходите в долината на река Янтра.

Оръдейните площадки са с размери 4 – 4,20 x 4 м. Върху тях личат следи от каменна облицовка с размери 2 x 2 м на отстояние 1 м от напълната стена на вала. Към четирите площадки са изградени *апарели*, диагонално разположени спрямо формата на табията. Ширината на апарелите е 2 – 2,30 м, а дължината им – около 5 м. По северозападната площадка и върху част от вала има следи от

каменен градеж⁸. Точно там е и споменатата по-горе зидана част от ескарпната и контраескарпната стена на рова.

Във вътрешността на укреплението ясно личат очертанията на четири полувкопани укрития с дълбочина 1,30 – 1,40 м. Те са с размери 3 x 8 м, като дългата им стена е успоредна на лицето на вала. Надземната им част вероятно е била дървена. В тях не личат и следи от зидани стъпала. Укритията са използвани за съхраняване на мунициите и за почивка на гарнизона (**Обр. 9**).

В исторически план табията функционира за период от 20 до 30 години. От цитираните по-горе сведения на Коста Панайодов стана ясно, че тя със сигурност не е използвана в отбраната на Търново по време на Руско-турската освободителна война (1877 – 1878 г.). Съоръжението е изоставено още с приближаването на руските войски до подстъпите на града (Панайодов 1978, 355 – 356).

Същото се съобщава и за укреплението на хълма Картала. В края на 70-те години на XIX в. очевидно то е ремонтирано (Панайодов 1978, 355 – 356), но впоследствие в хода на войната (1877 – 1878 г.) изобщо не се използва. Така изоставено, а в наши дни и изцяло заличено, за разположението и параметрите му може да се съди единствено по една аерофотография, направена през 1926 г. (**Обр. 10**). От нея се вижда, че съоръжението принадлежи към типа полузатворени землени укрепления. То има неправилна многоъгълна форма със защитен вал и ров, намиращи се от северната и северозападната му страна. Отделно, заради разположението си до ръба на платото, укреплението е не само естествено защитено в източна и югоизточна посока, но в действителност това му осигурява и отлична видимост, и по-добро прикриване както на пътя в Дервентския (Търновския) пролом, така и на табията, намираща се на отсрещния, в източна посока, Гарга баир. На практика единствената страна, която изглежда неукрепена, е тази, гледаща към града, т. е. южната. Прави впечатление, че там съоръжението е широко отворено, което позволява и по-лесна проходимост. Все пак, сравнявайки този обект с други подобни, може да се твърди, че достъпът до вътрешността на табията на Картала е ставал по малки коридори, образувани от отделни, несъединени помежду си преградни стени. Впоследствие при изоставяне на съоръжението те явно са премахнати, като от укреплението остават само валът и ровът. Същата съдба вероятно сполетява и казармените помещения, предназначени за почивка на войниците и за съхранение на боеприпасите. На снимката (**Обр. 10**) не личи да има такива постройки. Съдейки обаче по голямата площ на укреплението, позволяваща разполагането на минимум шест оръдия и гарнизон от не по-малко от 250 войници⁹, вероятността за наличието на застроени укрития е изключително голяма.

Недостатъчната детайлност на снимката (**Обр. 10**) не позволява да се установи наличието на дървена стена по вала, която допълнително да укрепва табията. Археологически разкопки също не биха спомогнали за отговор на този въпрос. Това се дължи на факта, че днес върху терена, където се е намирало укреплението, е построена площадка за спортно стрелбище. При обход на мяс-

то през 2017 г. се откри само част от вала, но той е силно повреден и по нищо не личи, че е елемент от старо фортификационно съоръжение.

От направеното изложение е видно, че в средата на XIX в. около Търново са изградени нови фортификационни съоръжения, които нямат нищо общо със старото крепостно строителство. Османската империя залага на съвсем друга и явно доста по-евтина за поддръжка укрепителна система. Османците строят няколко самостоятелни и не много големи землени укрепления, които имат пряка видимост едно към друго. По този начин не само се търси възможност за взаимно прикриване в случай на нападение, но и се постига по-ефективна и широкообхватна охрана и отбрана на прилежащите райони. Така, стъпвайки на тази вече изпитана военноотбранителна стратегия, империята изгражда три табии на хълмовете Картала, Гарга баир и Света гора. Изследванията показват, че те функционират в период от не повече от 20 – 30 години, т. е. непосредствено до Освобождението на България от османско владичество. Тогава те са изоставени, а впоследствие две от тях са напълно заличени. В наши дни единственото запазено подобно укрепително съоръжение е това на Гарга баир. То обаче не се намира в добро състояние и за да бъде съхранено и използвано като туристически обект, са наложителни реставрация и консервация. Ето защо инициативата на Регионален исторически музей – Велико Търново по социализиране на района около табията, както и действията, които са предприети за стартиране на процедура по обявяването на обекта за недвижима културно-историческа ценност от местно значение, са правилна стъпка в тази насока.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Повече за Източния въпрос (Димитров, Манчев 1971; Мантран, Дюмон, Жоржон 2014; Манчев 2016).
- ² *Табииите* (в някои източници наричани още *паланки*, *фортове* или *редути*) са вид землени фортификационни съоръжения от затворен или полузатворен тип, които османската власт традиционно строи по граничните зони, край важни пътни артерии, както и близо до населени места с цел охрана и/или отбрана на прилежащите райони. Те са единични, напълно самостоятелни, но свързани помежду си с пряка видимост укрепления, които могат да действат както автономно едно от друго, така и съгласувано. Обикновено табииите имат четириъгълна, по-рядко многоъгълна неправилна планировка. Заобиколени са от висок вал и дълбок ров, който понякога е запълнен с вода. Те често са укрепвани с палисада (дървена ограда), а по ъглите – задължително с кръгли дървени кули или площадки за разполагане на оръдия. Също така в зависимост от големината и значението си, както и от природните ландшафтни условия в табииите могат да се изграждат малки и средно големи сгради или навеси за помещаване на гарнизона и за съхраняване на боеприпаси. В допълнение трябва да се спомене, че във връзка със сигурността на войниците влизането в укреплението обикновено става по дървен подвижен мост или през малки коридори, образувани от отделни, несъединени помежду си преградни стени, разположени от към тилвата страна на обекта (Подчертаковъ, Яковлев 1897; Леближуа 1934; Нешев и кол. 1979; Altar Modelling 2009; Stănică 2016).

- ³ Константин (Коста) Панайодов (1866 г. – сл. 1945 г.) е родом от Велико Търново. Юрист, обществено-политически деец и журналист, както и министър на правосъдието от 1905 г. до 1908 г.
- ⁴ Местност, намираща се в подножието на хълма Света гора, близо до днешната жп гара.
- ⁵ От 2017 г. Регионален исторически музей – Велико Търново предприе инициатива за социализиране на района около табията, с цел да бъде започната процедура по обявяване на обекта за недвижима културно-историческа ценност от местно значение.
- ⁶ Тъгл склонение – най-големият тъгл, до който може да се наведе цевта на оръдието.
- ⁷ Моско Москов съобщава, че при строежа на укреплението билото на хълма Гарга баир е напълно обезлесено (Москов 1928, 77), заради което то е имало добър изглед за наблюдение и обстрел.
- ⁸ На това място теренът е покрит с по-голям слой земна маса и има опасност от пропадане.
- ⁹ Обикновено разчетът на едно оръдие е между 8 и 10 войници. Това означава между 48 и 60 души постоянен личен състав на дежурство по обслужване на артилерийската част и минимум още толкова войници, които да са на разположение в случай на необходимост. Отделно от артилерията в табията се помещавали и определен брой стрелци (пехотни части). Ако се предположи, че на всеки два линейни метра по стената на вала с приблизителна дължина около 200 – 250 м има по един стрелец, то общият им брой достига не по-малко от 100 – 120 души.

ЛИТЕРАТУРА

Георгиева 1971: С. Георгиева. Градоустройство и крепостно строителство. – В: *История на България*. Т. 3. Втора българска държава. С. Лишев, В. Гюзелев, П. Тивчев, Г. Цанкова-Петкова (ред). София, 1982, 379 – 381.

Димитров, Манчев 1971: С. Димитров, К. Манчев. История на балканските народи XV – XIX век. София, 1971.

Драганова 1972: Т. Драганова. Търново през XIX век (Градоустройствен план по документи, пътеписи, спомени на съвременници и снимки). – *Известия на Окръжния исторически музей – В. Търново*, 1972, 5, 163 – 214.

Йорданов 2009: Д. Йорданов. За истинското значение на освобождението на Търново. – В: *130 години от Руско-турската война (1877 – 1878 г.) и Освобождението на България*. И. Стоянов, Х. Глушков, П. Петков, М. Палангурски и кол. (ред.). В. Търново, 2009, 88 – 101.

Кираджиев 2007: С. Кираджиев. Велико Търново. Географски и културно-исторически очерк. София, 2007.

Леближуа 1934: Леближуа. Долговременная фортификация. Государственное военное издательство. Москва, 1934.

Мантран, Дюмон, Жоржон 2014: Р. Мантран, П. Дюмон, Ф. Жоржон. Началото на Източния въпрос (1774 – 1839 г.). Периодът на реформите (Танзимат), (1839 – 1878 г.). Последно усилие (1878 – 1908 г.). Смъртта на една империя (1908 – 1923 г.). – В: *История на Османската империя*. София, 2014, 297 – 463.

Манчев 2016: К. Манчев. История на балканските народи – 1352 – 1878 г. Т. 1. София, 2016.

Москов 1928: М. Москов. Старини във Велико Търново. – Общински вестник *Велико Търново*, бр. 10, 1928, 75 – 78.

Нешев и кол. 1979: Н. Нешев, Г. Баталски, С. Чобанов, А. Караиванов, С. Сретенов, И. Петров, М. Костова. Военен терминологичен речник. София, 1979.

Панайодов 1978: К. Панайодов. Спомени от Освобождението. – В: *Освобождението, 1878. Спомени*. М. Спасова, С. Гюрова (ред.). София, 1978, 355 – 365.

Подчертаковъ, Яковлев 1897: А. Подчертаковъ, В. Яковлев. Саперное дело для пехоты и кавалерии. Типография ПП Сойкина. Санкт Петербург, 1897.

Пътеводител 1907: Пътеводител на гр. Велико Търново и околността му. Издание на Великотърновското туристическо дружество „Трапезица“. В. Търново, 1907.

Чолпанов 2007: Б. Чолпанов. Укрепления, крепости, комуникации. – В: *История на българите*. Т. 5. Военна история. Д. Зафиров, Е. Александров (ред.). София, 2007, 134 – 139.

Altar Modelling 2009: Altar Modelling. Ottoman fortification. Palanka. – In: Military history note, 2009, 1 – 13.

Stănică 2006: Aurel-Daniel Stănică. The missing fortresses in Dobrogea. Case study: Turkish Fortifications. – In: Dobrogea. Archaeological and historical coordinates. A. Stănică, G. Cus-turea, D. Stănică, E. Ploeanu (editors). Tulcea, 2006, 7 – 36.

ON THE ISSUE OF THE MILITARY DEFENCE SYSTEM OF TARNOVO IN THE SECOND HALF OF THE 19TH C.

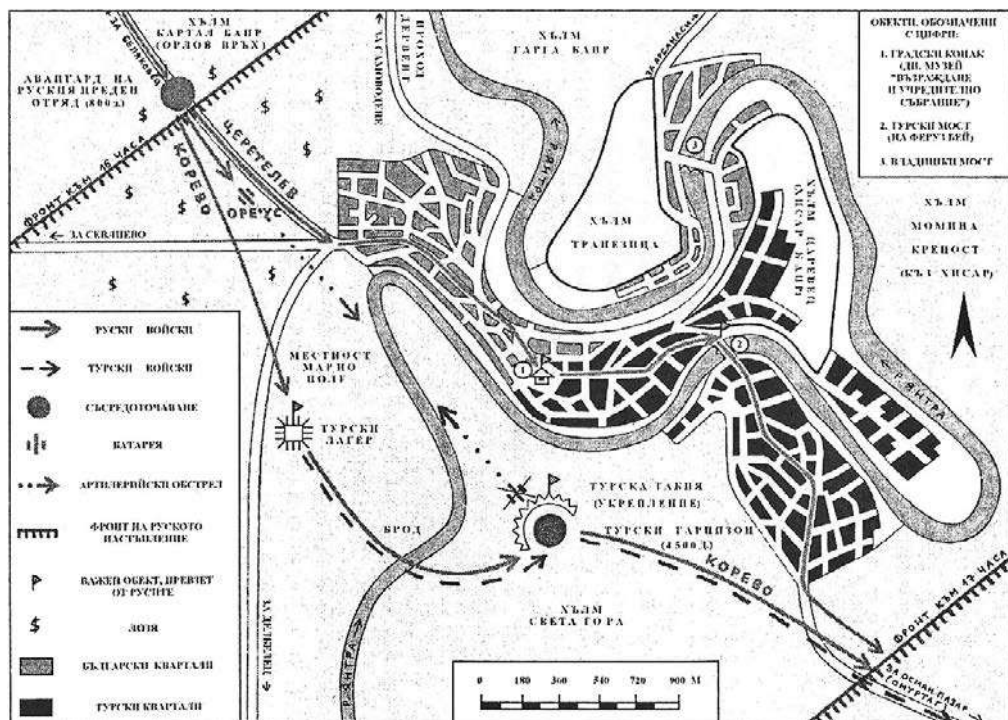
Iliya Valev, Dimitar Harbaliev, Stefan Stefanov

(Abstract)

This article examines the issue of the military defence system of Tarnovo in the second half of the 19th c. The purpose of the study is to reveal details related to the only surviving fortification facility near the town from this period – “Arab Tabiya”. It is situated in the Lipata locality on hill of Garga Bair. Alongside information is presented about other fortifications from that time, which no longer exists. The study is based on archive and bibliographic sources, as well as on field trips.

The study offers evidence that during the period under review the Ottoman Empire counted on a military defence system it had already tried and relied again on a fortification system that had nothing to do with the previous fortress structures. The Ottomans built around Tarnovo three separate and not very big earth fortifications with direct visibility between one another. These are the tabbies on the hills of Kartala Garga Bair and Sveta Gora. This is how the Empire was trying to implement a more effective and wide-ranging security and defence system for the adjacent areas. It has been ascertained that the tabbies were in use for a period not longer than 20 – 30 years, i.e. immediately before the Liberation of Bulgaria from the Ottoman rule. Then the tabbies were abandoned and were subsequently completely wiped out.

БИТКАТА ЗА ТЪРНОВО - 25 ЮНИ (7 ЮЛИ) 1877 г.

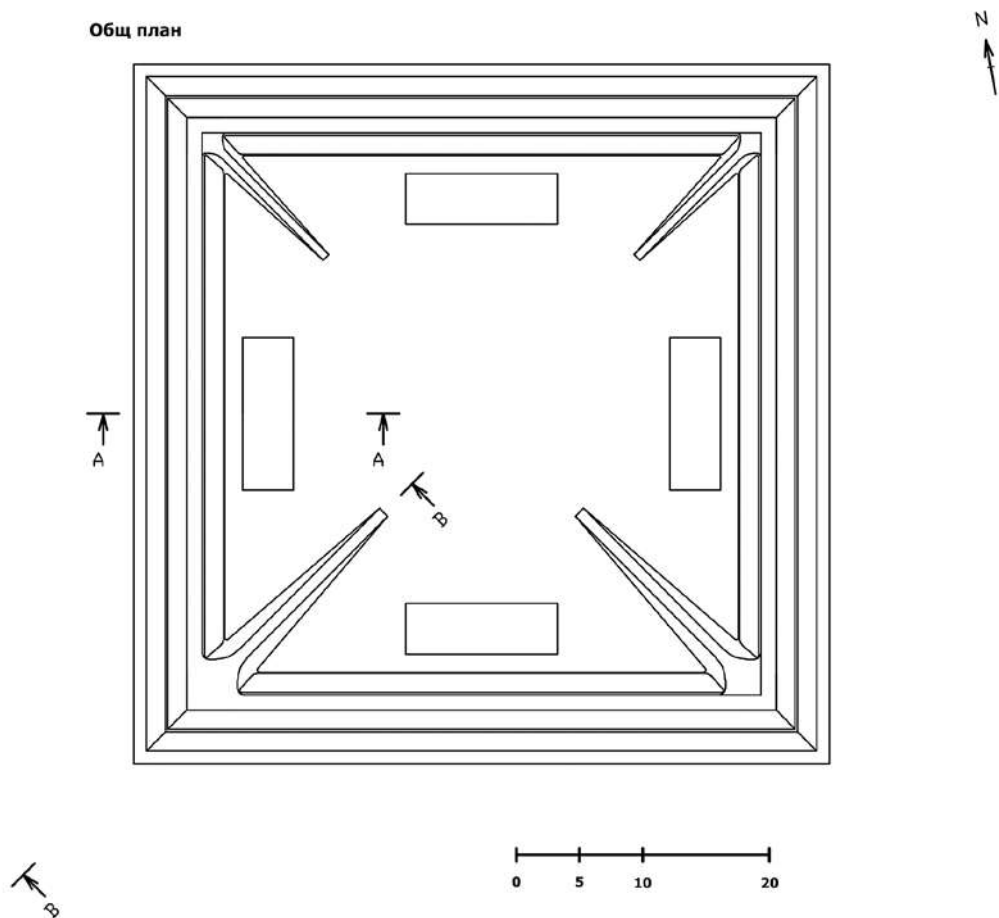
Обр. 1. Карта на Търново с позициите на турските и руските войски при освобождението на града и предполагаемото място на табията на хълма Света гора (по Д. Йорданов).

Fig. 1. Map of Tarnovo with the positions of the Turkish and Russian armies during the liberation of the town and the presumable location of the tabbia on the hill of Sveta Gora (after D. Yordanov).

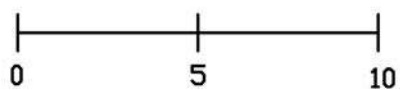
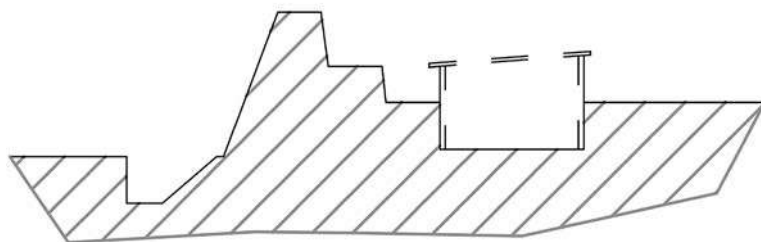
Обр. 2. Аерофотография на Велико Търново от 1926 г. с контури на табията на хълма Гарга байр (Архив на Дирекция „Културно наследство“, Община Велико Търново).

Fig. 2. An aerial photo of Veliko Tarnovo from 1926 with the outlines of the tabbie on the hill of Garga Bair (Archive of the National Heritage Department, Veliko Tarnovo Municipality).

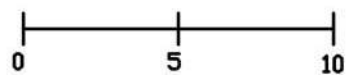
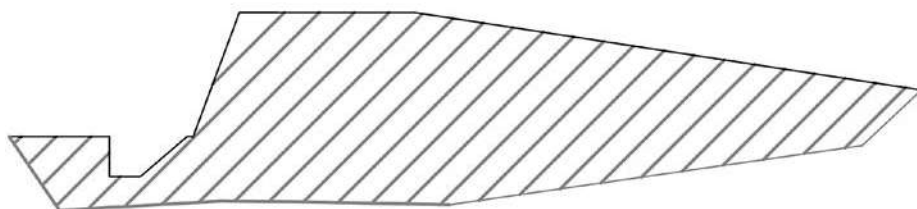

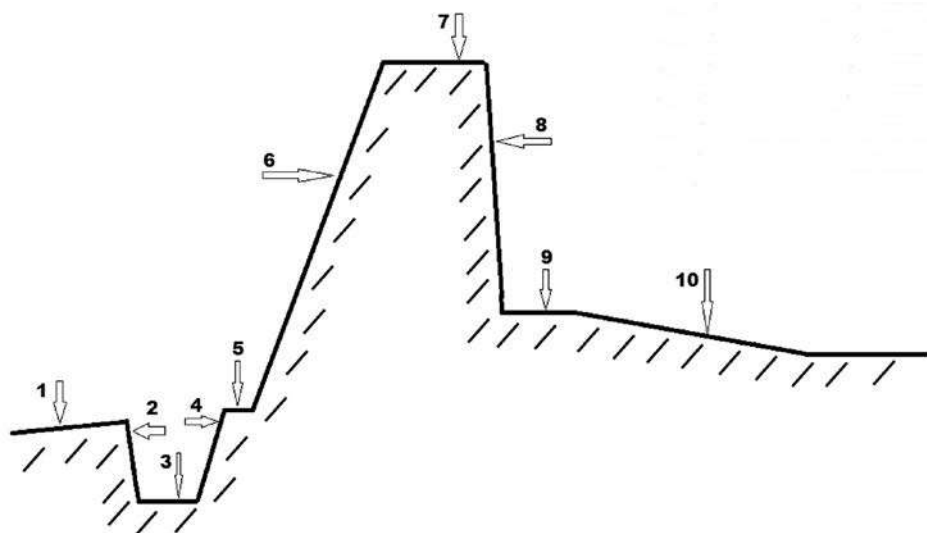
Обр. 3. Приблизителен план и разреди на табията на хълма Гарга баир.
Fig. 3. Approximate plan and sections of the tabbion the hill of Garga Bair.

Напречен разрез на западната страна (А-А)

Напречен разрез на югозападния апарел (В-В)

Обр. 4. Схема на елементите по конструкцията на табията на хълма Гарга баир:
 1. Гласис – наклонен насип пред рова на табията; 2. Контраескарп – предната стена на рова; 3. Дъно на рова; 4. Ескарп – задната стена на рова; 5. Берма – тясна ивица (30 – 70 см) между ескарпа и вала; 6. Наполна стена на вала – стената, обърната към бойното поле; 7. Корона на вала – горната страна на вала; 8. Бруствер; 9. Банкет – площадката, по която гарнизонът се предвижва и може да води огън по противника; 10. Апарел – наклонена площадка за придвижване на оръдията.

Fig. 4. A scheme of the elements on the structure of the tabbieon the hill of Garga Bair:
 1. Glacis – sloping earthworks in front of the tabbie ditch; 2. Counterescarp – the front wall of the ditch; 3. The bottom of the ditch; 4. Escarp – the back wall of the ditch; 5. The berm – a narrow strip (30 – 70 cm) between the escarp and the wall; 6. The thrust side of the wall – the side facing the battle field; 7. The crown of the wall – the upper side of the wall; 8. Breastwork; 9. The shoulder – the site for the garrison where the soldiers can fire against the enemy; 10. Apparel – a sloping site to drag the guns.

Обр. 5. Източната контраескарпна стена на табията на хълма Гарга баир (17.03.2017 г.).

Fig. 5. The eastern counterscarp wall of the tabbieon the hill of Garga Bair (17.03.2017).

Обр. 6. Западната напълна стена на табията на хълма Гарга баир (17.03.2017 г.).

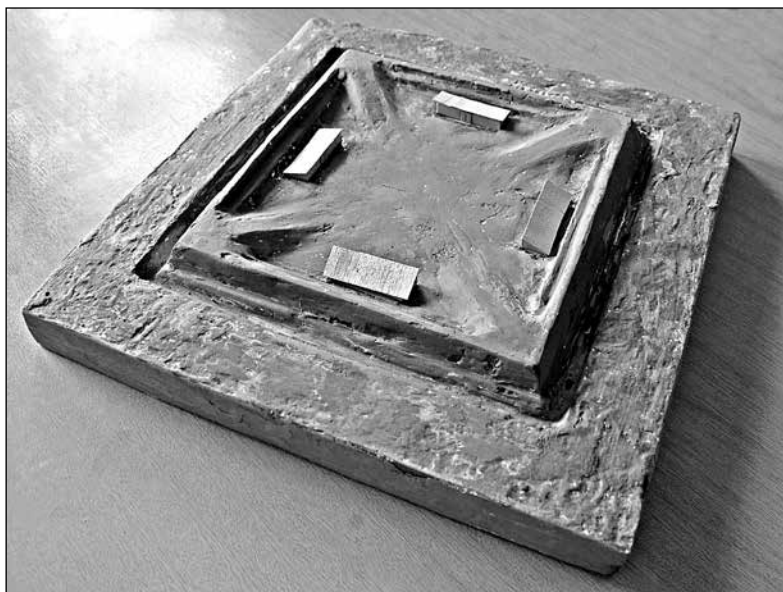
Fig. 6. The western thrust wall of the tabbieon the hill of Garga Bair (17.03.2017).

Обр. 7. Югозападен ъгъл на табията на хълма Гарга баир (17.03.2017 г.).
Fig. 7. The southwestern corner of the tabbion on the hill of Garga Bair (17.03.2017).

Обр. 8. Югоизточен ъгъл на табията на хълма Гарга баир (17.03.2017 г.).
Fig. 8. The southeastern corner of the tabbion on the hill of Garga Bair (17.03.2017).

Обр. 9. Макет на табията на Гарга баир в мащаб 1:250
(Изработен от Стефан Стафанов, РИМ – Велико Търново).

Fig. 9. A model of the tabbie on the hill of Garga Bair – scales 1:250
(made by Stefan Stefanov, RMH – Veliko Tarnovo).

Обр. 10. Аерофотография на В. Търново от 1926 г. с контурите на табията на хълма
Картала (Архив на Дирекция „Културно наследство“, Община Велико Търново).

Fig. 10. An aerial photo of Veliko Tarnovo from 1926 with the outlines of the tabbie on the
hill of Kartala (Archive of the National Heritage Department, Veliko Tarnovo Municipality).

ПИСАЛКА ПЕЧАТ НА ДИМИТЪР КАТРАНОВ

Светла Атанасова

В експозицията на музей „Нова и най-нова история“ във Велико Търново се съхранява метална писалка, комбинирана с двоен печат. Движимата културна ценност (инв. № Н-м С-в/IV 1853) е временно предоставена за експониране в изложбата „Велики народни събрания“ от Историческия музей в Свищов и е част от личните вещи на Димитър Катранов (**Обр. 1**) – депутат в Учредителното народно събрание в Търново през 1879 г. До момента тя не е била обект на самостоятелна научна публикация (**Ил. 1, Ил. 2**).

Експонирането на писалката печат в музейна среда провокира редица въпроси относно функциите и предназначението на пособието за подпис и печат, вероятната година на изработка и популяризирането му сред съсловните организации в Княжество България.

Някои съществени детайли от личната и професионалната биография на Димитър Катранов, както и използването на оскъдни сравнителни данни за други представители на следосвобожденското общество, които са снабдени с подобни атрибути, дават отговори на изследователските дирения.

Димитър Атанасов Катранов е роден в Свищов през 1830 г. Той е четвъртото дете в семейството на Атанас Катранжиоолу (чорбаджи Танаско) и Фица Атанасович (Ценова-Тошева 2011, 93, 112), (**Обр. 1**). Неговият баща е заможен търговец и общински съветник. Семейната компания участва активно в трафика на стоки, предназначени за българските земи, румънските княжества и европейските държави.

Димитър Катранов получава образование в класното училище на Христиаки Павлович в Свищов, а по-късно продължава обучението си в Гръцкото училище в Букурещ. Владее гръцки, френски, румънски и турски език. Възрожденският деятел се включва в стопанското предприемачество. Превръща се

Обр. 1. Димитър Катранов.
Fig. 1. Dimitar Katranov.

в организатор и управител на тютюнева фабрика в Оряхово (Палангурски 2014, 153). Димитър Катранов сключва брак с Евангели (Вангели) Божинова и от техния съюз се раждат три дъщери и трима синове (Ценова-Тошева 2011, 112).

Подобно на редица стопански дейци свищовският предприемач не остава безучастен към подпомагането на националноосвободителните движения в българските земи. Установява лични контакти с Васил Левски през 1872 г. При Временното руско управление в България през 1879 г. Катранов е назначен за председател на Окръжния съд в Берковица. По-късно е избран на поста председател на Окръжния съвет в Рахово (Оряхово). На тази позиция остава до 1881 г. Избран е като народен представител по „звание“ в Учредителното народно събрание от община Рахово. Убеден консерватор, той участва активно в дебатите по приемането и утвърждаването на отделни членове от Търновската конституция. С други четирима депутати внася предложение за намаляване на цивилната листа на княза, за установяване на наследниците на престола по „мъжка линия“, за избор на основата един депутат на 25 000 жители. Той пледира също за намаляване на срока от пет на три години за свикване на Велико народно събрание и преразглеждане на Конституцията.

Димитър Катранов е привърженик на Режима на пълномощията на княз Александър I (1879 – 1886 г.). В периода от 1881 г. до 1883 г. той последователно заема постове на околийски началник в с. Камено поле, Оряховско, и в община Оряхово. Развива успешна адвокатска практика в Оряхово. Димитър Катранов завършва земния си път в Свищов на 18.12.1905 г. (Ценова-Тошева 2011, 112; Палангурски 2014, 153 – 154).

Биографичните бележки потвърждават, че експонираната в музея метална писалка с печат – собственост на Димитър Катранов (**Ил. 1, Ил. 2**), е използвана по предназначение от своя притежател за скрепяване на служебна и обществена кореспонденция. С комбинирани печати за релефен печат върху восък и мастилен отпечатък са снабдени през 70-те и 80-те години на XIX в. представители на различни съсловни организации в българското общество – учители, адвокати, търговци и стопански предприемачи (Рошковска 1993, 86 – 90, 110 – 111). Подобно пособие с перодръжка, молив и печат притежава и търновският учител, адвокат и обществен деятел Евстати Мартинов. При него липсва корпусът за писане, а е запазена тази част с комбинирания двоен печат. В случая съществуват конкретни сходства в биографиите на двамата представители на юридическото съсловие. Евстати Мартинов изпълнява длъжността на председател и подпредседател на Търновския окръжен съд с малки прекъсвания в периода от 1886 г. до 1901 г. През 1902 г. за няколко месеца е кмет на Търново и многократно е избран за общински съветник (Атанасова, Мартинова 2003, 321 – 323).

Основателно ще бъде твърдението, че тези атрибути за скрепяване на документи са притежание на висши магистрати, представители на окръжни съдилища и участници в общинското управление в Княжество България. Като

държавни служители Димитър Катранов и Евстати Мартинов се ползват с тази привилегия, а може би и задължение.

Служебните пособия за подпис и печат не се идентифицират задължително с частната адвокатска практика. За тази цел законодателството изисква отделна регистрация и отличителни знаци с посочване на местопребиваването на кантората (такива печати притежават търновските адвокати Евстати Мартинов и Георги Маркидис), (Атанасова, Мартинова 2003, 323 – 324). Интересен е фактът, че в наши дни се произвеждат перодръжки с печат, които в голяма степен обслужват адвокатската гилдия.

Възниква въпросът дали българските депутати като народни избраници също са снабдени с подобни приспособления за скрепяване на документи. За съжаление липсват доказателства, освен посочените факти за Димитър Катранов, които да потвърдят подобно предположение.

През 70-те и 80-те години на XIX в. съществуват утвърдени образци за изработка на комбинирани печати за релефен печат върху восък и мастилен печат – дело на български и чуждестранни ателиета. Те отговарят на определени производствени и естетически стандарти. Функциите им се свеждат до удостоверяване на легитимността на подпечатаните документи. При художествената украса решаваща роля има не само вкусът на техния собственик, но и уменията на майстора. Използването на различни печатарски шрифтове също повишава качеството на изработения продукт (ДА – В. Търново, ф. 82 К, оп. 1, а. е. 1, л. 3; а. е. 14, л. 18; а. е. 15, л. 85).

С подобни параметри, оформление и украса се отличава и печатът на Димитър Катранов (**Ил. 2**).

Металната писалка с печат е изградена като цялостен корпус, който комбинира перодръжка и молив в едната половина (**Ил. 1**) и двоен печат в другата половина (**Ил. 2**). Пишешката част е монтирана с два отделни механизма за перото с мастило и молива, които чрез специални плъзгачи се прибират към металния корпус. Печатащата част е свързана при монтажа с пишешката. Оформена е по дължина като комбиниран двоен печат, прибран в кутия: печат с монограм „Д“, „К“ за релефен печат върху восък и два броя празни касети за мастилен печат и тампон. Двете части за мастиления печат са подвижни и монтирани на шарнирни винтове към кутията. Открит е само печатът с монограм. При необходимост малката кутия се отваря и всички печати се ползват по предназначение. За съжаление една значителна част от комбинирания печат на Димитър Катранов е унищожена умишлено или поради невежество от страна на следващите притежатели. Мастиленият печат и тампонът са демонтирани и касетите са празни. На едната от тях ясно личат следите от отчупване на металната пластина. Запазен е единствено печатът с плитък релеф за отпечатък върху восък. Тази част също е била отчупена и допълнително запоена към металния корпус. На печатащата част ясно личат следите от червен восък, използван за скрепяване на документи.

Благодарение на отлично запазения печат на Евстати Мартинов от неговите наследници могат да бъдат реконструирани с приблизителна точност двете липсващи касети за мастиления печат (Атанасова, Мартинова 2003, 321 – 323).

Металната писалка с комбиниран печат на Димитър Катранов (инв. № Н-м С-в/IV 1853) има следните технически параметри и отличителни белези:

Параметри на металния корпус (Ил. 1):

Обща височина 111 мм; височина на комбинирания печат 47 мм; височина на корпуса с отворена перодръжка 114 мм; височина на корпуса с отворен мотил 113,5 мм.

Печат на Димитър Катранов: за релефен печат върху восък и мастилен печат (Ил. 2).

Релефен печат:

Плитък релеф, отпечатък в позитив.

Форма на печатащата повърхност: осмостен.

Размери: 15 мм x 10 мм.

Украса: Две гравирани ръкописни букви „Д“ и „К“ в центъра на изобразителното поле с височина 8 мм оформят монограма на Димитър Катранов. Тънка врязана линия по периферията на печатащата повърхност определя украсата, оформя контура и затваря пространството. Цялостната композиция е стройна, спазена е осевата симетрия, формите са изчистени и рисунъкът е пестелив. Буквите са леко издължени и калиграфски оформени.

Мастилен печат (липсващ):

Размери на касетата: 37 мм x 10 мм.

Вероятен надпис в негатив: „Д. Катранов“.

Печатът се прибира към мастилен тампон, който също липсва.

Отличителни белези: Под работната плоча на релефния печат е оформен метален ръб, който при натиск отваря металния корпус на печата и го затваря посредством малка оформена пъпка, прилягаща в специално изработена вдлъбнатина. В единия край на корпуса са монтирани две метални оси, които оформят подвижни рамене, представляващи двете части на мастиления печат.

Състояние на печата: задоволително.

Материал: бронз; със сребърно покритие по целия корпус (среброто на много места липсва).

Художественият анализ на печата навежда на мисълта, че той е дело на опитни майстори гравьори, владеещи техниката на металореза и технологията на стандартните печатарски шрифтове. Добре е позната и технологията на ръкописните букви, която умело е използвана. Спазени са симетрията и пропорциите в цялостната композиция. Линията е изчистена и рисунъкът е завършен. В този смисъл печатът притежава историческа и художествена стойност и

може да се разглежда като произведение на дребната металопластика от втората половина на XIX в. Широкото разпространение на печатарските технологии по българските земи през 70-те и 80-те години на века се явява допълнителна предпоставка писалката с печат на Димитър Катранов да е изработена в българско ателие за гравюра и ситопечат. Използването на тези пособия от представителите на съсловни организации и държавни служители в Княжество България е съществен фактор за възникването на местни работилници за производство. Сходните технически и естетически параметри на приспособленията за подпис и печат на Димитър Катранов и Евстати Мартинов също потвърждават тезата за унифициране и стандарт при изработката на служебни аксесоари.

Металната писалка с печат на Димитър Катранов осветлява някои отделни моменти от професионалната му биография. Тя подчертава обществената роля и значимост на своя притежател в държавното управление на младото княжество. Дава възможност да бъдат датирани с приблизителна точност годините, в които са използвани печатите по предназначение.

Служебният атрибут за скрепяване на документи на висшия магистрат и общински служител Димитър Катранов е изработен в първите следосвободенски години, но запазва традициите в украсата от епохата на Възраждането. Печатите, свързани с професионалната и обществената дейност, са подчинени на определени естетически и производствени стандарти. Те очертават по безапелационен начин ролята на личността в живота на града, съсловната организация и държавната администрация.

ЛИТЕРАТУРА

Атанасова, Мартинова 2003: С. Атанасова, В. Мартинова. Лични и фирмени печати на търновеца Евстати Мартинов. – В: *Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов*. Х. Харитонов, С. Атанасова, Г. Чохаджиева (съст.). В. Търново, 2003, 321 – 325.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 82 К, опис 1, архивна единица 1, лист 3.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 82 К, опис 1, архивна единица 14, лист 18.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 82 К, опис 1, архивна единица 15, лист 85.

Палангурски 2014: М. Палангурски. Учредителите. Участниците в Учредителното Народно събрание в Търново, 10.П. – 16.IV.1879 г., София, 2014.

Рошковска 1993: А. Рошковска. Българска възрожденска глиптика. София, 1993.

Ценова-Тошева 2011: М. Ценова-Тошева. Свищовски родови хроники. Свищов, 2011.

A STAMP-SEAL PEN OF DIMITAR KATRANOV

Svetla Atanasova

(Abstract)

The Modern and Contemporary History museum collection in Veliko Tarnovo keeps a metal pen with a double stamp of Dimitar Katranov – a member of the Constituent National Assembly in Veliko Tarnovo in 1879. It has not so far been published in a separate scholarly article. The office device of this entrepreneur and Member of Parliament from the town of Svishtov for stamping documents with a seal highlights certain moments of his professional biography. The specially designed tool brings to the fore the public role and status of its owner in the governance of the young Principality of Bulgaria. This makes it possible to date almost accurately the years when these attributes of power were used by senior magistrates and municipal officials of the same standing as Dimitar Katranov. Produced in the early post-liberation years, they were decorated in line with the traditions of the National Revival period. Stamp-seals related to professional and public activities follow certain aesthetic and production standards. They outline unambiguously the role of the personality in the life of the city, the professional association and the central government administration.

МЕДНИКАРСТВОТО ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО (Преглед и състояние на проучванията)

Теменуга Георгиева

Изследванията на народните занаяти са от съществено значение за уплътняване на картината на традиционния бит и материалната култура на населението в миналото. Те не само допълват познанието за нейните регионални и локални особености, но и спомагат за изясняване на социалната характеристика на българското общество. Изследванията в тази област имат предимно краеведски характер и са посветени на конкретен занаят или на стопанско-търговската дейност в дадено селище или област, като в по-голямата си част разглеждат тяхното развитие в епохата на Българското възраждане. Наред с тях са налице редица стойностни проучвания с обобщителен характер и по-голям териториален и хронологически обхват¹. Наличието на множество публикации, посветени на занаятчийското производство в българските земи, показва големия изследователски интерес към тази проблематика и безспорните приноси при нейното разработване. Въпреки това не липсват предизвикателства в тази насока, тъй като състоянието, особеностите и постиженията на редица изявиени по места в миналото занаяти все още не са достатъчно изчерпателно проучени.

Сред тях е и медникарството във Велико Търново, което досега не е било обект на целенасочено обстойно изследване. Прегледът на разнородната информация по темата показва, че медникарството като занаят е познат и практикуван в Търново още през Средновековието. Всъщност в достигналите до наши дни писмени паметници от тази епоха рядко се визират конкретни занаяти, като се споменава предимно за присъствието в тогавашното общество на майстори занаятчии, наричани „технитари“ или „художници“ (Ангелов 1972, 52; Ангелов 1982, 204 – 206). Без съмнение тази най-обща формулировка е свидетелство за развито занаятчийско производство като цяло. Отговор на въпроса за неговата диференциация дават резултатите от археологическите разкопки. В проучените средновековни обекти са открити множество артефакти, добре запазени или фрагментирани предмети на бита, оръжие, монети, инструменти и др., които недвусмислено сочат голямо разнообразие и профилиране на занаятчийската дейност. По времето на Втората българска държава са били познати над 50 вида занаяти, които задоволяват нуждите на войската, двора, болярството, градското население и селските околности. Налице са безспорни свидетел-

ства за развитието на гърнчарство, железарство, ковачество, златарство, медникарство, стъklarство, каменоделство, кожарство, обущарство, дърводелство, резбарство и др. (Лишев 1982, 220 – 223). Без съмнение те се практикуват и в столичния Търновград, който освен административен, духовен и културен център на българската държава е и едно от главните средища на развито занаятчийско производство.

Публикациите на редица изследователи очертават общата картина на занаятите в средновековно Търново. Първото конкретно изследване по въпроса дължим на Никола Ангелов, който през 1972 г. обнародва в Известията на Окръжен исторически музей – Велико Търново статията „Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII – XIV век“. Тя има обзорен характер и в нея въз основа на наличния археологически материал са приведени аргументи за редица практикувани в града занаяти. Основно място сред тях заема металообработването, чиито основни суровини са желязо, мед, бронз и благородни метали (Ангелов 1972, 51 – 63). През 1974 г. излиза студията на Янка Николова „Домашният бит и въоръжението в двореца според археологическия материал“, където аргументирано се локализира местоположението на работилница за обработка на метали в дворцовия комплекс на Царевец, а някои от намерените там инструменти се идентифицират категорично с медникарството като занаят (Николова 1974, 196 – 200)². По същото време се появяват и две обстойни публикации на Соня Георгиева, в които целенасочено се разглеждат някои въпроси в областта на гърнчарството и златарството (Георгиева 1974а, 7 – 186; Георгиева 1974б, 393 – 413).

В края на 70-те и през 80-те години на миналия век са обнародвани още редица изследвания, където въз основа на новооткрития археологически материал се потвърждава наличието на ясно изразена специализация и диференциация на занаятчийското производство в Търново в периода XII – XIV в. Подобно вътрешно профилиране се наблюдава доста отчетливо в сферата на металообработването, където се обособяват занаяти като железарство, ковачество, златарство, медникарство, монетосечене. В един или друг аспект темата за занаятите в средновековната столица продължава да се застъпва от изследователи като Никола Ангелов, Янка Николова, Лидия Квинто, Атанас Попов, Тодор Овчаров, Мария Долмова (Лукановска), Константин Тотев и др. Изясняват се въпроси, свързани с отделни страни на занаятчийската дейност, имащи отношение към локализацията и хронологичния обхват на функциониращите в средновековния град занаятчийски работилници. Вниманиe се отделя и на открития инструментариум, който може да бъде съотнесен към едно или друго занаятчийско производство. Интересът е насочен предимно към продукцията на художествените и приложните занаяти, като каменна пластика, накити, декоративна металопластика със светски и религиозен характер, художествено-битова керамика, предмети на домашния бит и др. (Долмова-Лукановска 1979, 45 – 52; Славчев 1978, 49 – 54; Ангелов 1980, 134 – 213; Ангелов 1985, 332 –

338; Николова 1964/65, 27 – 45; Николова 1985, 15 – 28; Квинто 1985, 40 – 59; Попов 1985, 66 – 82; Овчаров 1985, 108 – 121; Долмова 1985, 83 – 93; Тотев 1985, 122 – 131; Тотев 1986, 33 – 38).

Проблемите на средновековното занаятчийство са застъпени най-широко в научното наследство на Йордан Алексиев, като заемат основно място в изследователската му работа. На тях са посветени редица публикации, част от които изясняват особеностите и резултатите от конкретна занаятчийска дейност, а други имат по-скоро обзореи характер (Алексиев 1983, 137 – 144; Алексиев 1985а, 94 – 107; Алексиев 1985б, 135 – 150; Алексиев 1986, 153 – 165; Алексиев 1987, 53 – 59; Алексиев 1993, 119 – 139; Алексиев 1994, 27 – 34). Съществено значение има обстойното му монографично изследване от 1988 г., посветено на занаятите в столичния Търновград през XII – XIV в. Става дума за неговия дисертационен труд за придобиване на научната степен „кандидат на историческите науки“, който за съжаление остава непубликуван и недостъпен за обществеността (Алексиев 1988). От изданието автореферат става ясно, че в него въз основа на наличните археологически данни се изясняват проблеми, свързани с металургията и обработката на желязо и цветни метали, с протичащите процеси на специализация и диференциация на занаятчийската дейност и т. н. Разгледани са занаяти като ковачество, златарство, грънчарство и производство на декоративна и строителна керамика, стъклопроизводство, каменоделство и ваятелство, обработка на кост, както и характерните за тях производствени техники, инструментариум, видове продукция. За първи път се отделя специално внимание на медникарството, което според автора се развива *„като самостоятелен занаят в Търнов“*, чиято продукция от медни и бронзови съдове е предназначена както за битови нужди, така и за потребностите на християнския култ (Алексиев 1988, 8).

В по-късните публикации, които в някаква степен осветляват проблема за занаятчийското производство в Търново през Средновековието, медникарството не е било обект на целенасочен изследователски интерес за разлика от златарство, грънчарство, обработка на кост и пр. За наличието на такъв, действащ в старата ни столица, занаят подсказват резултатите от подновените в крепостта на хълма Трапезица археологически разкопки, при които са намерени останки от медникарска продукция – фрагменти и единични цели съдове (Долмова-Лукановска 2008, 87; Рабовянов 2015, 170 – 171, 193). Към настоящия момент все още липсва специализиран труд по въпросната тема, който да допълни изследванията на Йордан Алексиев и да обобщи резултатите от дългогодишните археологически проучвания. Въпреки това данните в наличните публикации свидетелстват, че медникарството явно е практикувано и има свои традиции още в годините на Второто българско царство.

За по-нататъшната съдба на този занаят и неговото присъствие в стопанския живот на Търново през вековете след завладяването на България от османските турци липсват конкретни изследвания. Оскъдни данни за неговото

съществуване от средата на XV в. до към края на XVIII в. се съдържат в някои османски регистри, документи с пътеписен характер, отделни статии и трудове, посветени на историческата съдба на старопрестолния град след падането под османска власт, както и в някои публикации, чието съдържание излиза от рамките на краеведската проблематика и съдържа множество обзорни сведения с обобщителен характер (Цветкова 1972, 145 – 147; Гандев 1989, 84 – 86; 146 – 148; Димитров 2000, 38; Данова 2000, 95 – 96; Калицин, Мутафова 2012, 108 – 124).

За сметка на това значително внимание е отделено на занаятчийството изобщо и в частност на медникарството/казанджийството от епохата на Възраждането. В по-голямата си част изследванията са фокусирани приоритетно върху втората и третата четвърт на XIX в. Тук няма да се спирам на разнородните документални източници, носещи информация по темата – публикации във възрожденския печат, устави, кондики и други архивни материали, тъй като те имат изворов характер. Към тях следва да причислим и спомените на видни обществени дейци като Киро Тулешков, Пандели Кисимов, Петко Славейков и др., които като съвременници и преки участници в обществения и стопанския живот на възрожденско Търново разкриват любопитни подробности от занаятчийското ежедневие.

През възрожденския период медникарството е един от най-добре представените и утвърдени занаяти в града, което не остава извън обсега на изследователския интерес. Частични сведения за развитието и състоянието му тогава се срещат в някои публикации с обзорен характер, посветени на историята и социално-икономическото развитие на Велико Търново през XIX в. През 1910 г. със съдействието на печатницата на Н. М. Церовски в старата столица е обнародвано едно изследване на Моско Москов, озаглавено „Миналото и бъдещето на В. Търново в икономическо отношение“ (Москов 1910). То съдържа сведения за събития и процеси, имащи отношение към демографския облик на населението в града в средата на XIX в., за състоянието на търговията, занаятчийското производство, еснафската организация и т.н. Авторът очертава също настъпилата след Освобождението криза в стопанското развитие на града, засягаща и занаятите, като посочва някои от причините, довели до техния упадък. Наред с това изнася и първите по-конкретни данни за броя на казанджийските работилници през разглеждания период, за обема и вида на тяхната продукция и пр. (Москов 1910, 10, 18).

Въпреки приносния характер на посоченото по-горе изследване то има по-скоро обзорно-обобщителен характер и само маркира някои отделни страни и прояви на търновското занаятчийство. Това е разбираемо, тъй като по времето, когато се появява, проблемите на народната материална култура не се разработват целенасочено в българската наука и все още остават встрани от вниманието на изследователите (Георгиева 2017, 456 – 457). Затова особен ин-

терес представлява една по-късна поредица статии на Моско Москов с тясно профилирано съдържание, посветена на занаятчийското производство във възрожденско Търново. Тя е обнародвана в началото на 30-те години на XX в. в Общински вестник „Велико Търново“ под надслов „Към историята на нашите еснафи“. Поредицата включва интересни и сравнително подробни сведения за казанджийския занаят, събирани в по-голямата си част лично от автора (Москов 1930а, 170 – 173; Москов 1930б, 181 – 182; Москов 1930в, 187 – 188; Москов 1930г, 197 – 198)³. Изложените материали обхващат разнородни страни на занаятчийското ежедневие – доставка на суровини, обработка на метала, инструментариум, пласмент на продукцията, еснафска организация, празници и т.н., но те не са достатъчно изчерпателни и систематизирани, като липсват и по-сериозни изводи и обобщения. Въпреки това поредицата има значителна стойност в качеството си на изворово градиво по темата.

Всъщност първият по-сериозен изследователски интерес към търновските занаяти от недалечното минало проявява Николай С. Георгиев, чийто труд, озаглавен „Търново, търновци и техните еснафи преди Освобождението 1830 – 1880“, остава непознат за широката общественост. Той е посветен на градоустройството, административното и стопанското развитие на Търново и бита на неговото население в десетилетията преди и в първите години след Освобождението. Събраните от автора материали по темата са обобщени и систематизирани още през 1936 г., но по неизяснени причини остават необнародвани и днес са своеобразен архивен източник⁴. Те включват сведения, извлечени от оскъдните писмени източници, от други изследователски разработки, както и информация, събрана лично от автора по спомени на *„останалите живи няколко старци, които са живели и работили преди Освобождението“* (ЦДИА, ф. 1679, оп. 1, а. е. 3, л. 3). Субективният характер на част от изложените сведения дава основание на някои по-късни изследователи да поставят под известно съмнение тяхната достоверност (Панайотова 2000/2001, 213). Независимо че към материали от подобен род следва да се подхожда донякъде критично и в съпоставителен план, то тяхното значение не бива да се омаловажава, тъй като за редица страни от ежедневието и бита на хората в миналото единствен източник на информация остават очевидците, реалните носители на народните културни традиции. Самият автор не проявява претенции и изтъква: *„Не мисля, че с написаното от мен съм изчерпал всичко, което може да се каже по повдигнатите въпроси. Исках само да спомогна за написването на пълната история на старата столица...“* (ЦДИА, ф. 1679, оп. 1, а. е. 3, л. 4). Николай С. Георгиев оставя ценни сведения за развитите в Търново занаяти през посочения период, сред които е и медникарството, наричано бакърджийство и казанджийство. Като цяло те имат по-скоро обзорен характер, а що се отнася до разглежданата тема, включват данни за търговията с бакър, за ежедневието и празниците на производителите на бакърени изделия, като са упоменати и някои от най-известните представители на този занаят.

Явно посоченият по-горе значителен като обем и оригинален като съдържание труд на Николай Георгиев остава непознат за друг голям любител и проучвател на историческото минало на Търново – Тодор Николов, тъй като не е взет под внимание в изследователската му работа. Неговите дългогодишни проучвания са базирани основно на публикувани научни разработки и материали, съхранявани предимно в търновските архиви⁵. Интересът на Тодор Николов към историческото и стопанското развитие на старопрестолния град провокират по-задълбочена изследователска работа в тази насока, резултатите от която през 1957 г. вече са обобщени, но също остават необнародвани и днес са част от архивния фонд на РИМ – В. Търново⁶. Значителна част от съдържащите се в ръкописа сведения за занаятчийското производство в Търново през XIX в. са събирани лично от автора при теренни проучвания. Те се основават на информацията от респонденти, упражнявали съответния занаят или принадлежащи на видни занаятчийски фамилии, което ги превръща в надежден извор и отправна точка за по-сериозни проучвания в тази посока. Като се има предвид обстоятелството, че в резултат на новите социално-икономически условия в десетилетията след Освобождението и особено през първата половина на XX в. по-голяма част от упражняваните в миналото занаятчийски дейности постепенно отмират и изчезват като фактор в стопанския живот, то събраните и обобщени от Тодор Николов материали имат безспорна стойност. За това допринася и проявеният от него стремеж към научна достоверност и изчерпателност по отношение на включените материали. Сведенията за казанджийството в неговия труд не правят изключение, като спомагат за изясняване на причините за развитието на този занаят и осветляват някои страни от дейността на казанджийския еснаф. Особен интерес представлява информацията за разнообразието на изработваните медни съдове и използваните в производството им занаятчийски инструменти. Съществена документална стойност имат приложените скици, изработени с голяма прецизност, които илюстрират нагледно характерния за занаята инструментариум⁷.

Следващите по-сериозни изследвания върху икономическото и общественото развитие на Велико Търново през възрожденския период се появяват през 60-те и 80-те години на XX в. Техни автори са Тодорка Драганова, Йордан Димитров, Надя Данова. На базата на наличната литература и достъпен архивен материал те правят опит да изяснят редица проблеми, свързани със състоянието на занаятчийските еснафи през XIX в. и тяхното място и роля за развитието на стопанския, обществения и културния живот на града. Вниманието в тези публикации е отделено и на казанджийството като занаят, при което изнесените сведения имат предимно маркиращ характер и само очертават най-общо темата. Това е разбираемо, като се има предвид обзорното съдържание на въпросните изследвания (Драганова 1968, 76 – 77; Димитров, Драганова 1982, 154 – 155; Данова 1980, 113 – 114)⁸.

В края на 80-те години на миналия век излиза още една публикация, вече конкретно посветена на темата за медникарството. Тя е дело на уредника в етнографския отдел на Великотърновския музей Неда Стефанова, която на базата на известните документални източници прави опит да проследи накратко историческото развитие на този занаят в Търново, като акцентира върху неговото състояние през възрожденския период, за който има и най-много информация (Стефанова 1989, 151 – 162)⁹. Статията включва също сведения за ежедневието и празниците на търновските казанджии, за тяхната общественополезна дейност и най-изявени представители. В нея е отделено внимание на колекцията от медни съдове, съхранявана в музея, чиито образци са представени съобразно направената класификация. На практика тази тематично профилирана статия се явява един по-систематизиран опит за проучване на медникарството в Търново в исторически план.

Последната по-конкретна публикация по темата се появява двадесет години по-късно и няма за цел изследване на медникарския занаят. Тя представлява кратък обзор на съхраняваните във фондовете на РИМ – В. Търново изделия от бакър и други цветни метали с автор Надка Василева, също уредник в етнографския отдел на Музея (Василева 2007, 57 – 63). В статията не е направен опит за систематизация и класификация на представените метални съдове, като поднесените сведения не излизат от рамките на описанието и първичните обобщения.

Направеният преглед сочи, че занаятите и занаятчийското производство в Търново като цяло са обект на сериозен изследователски интерес. Въпреки това само в единични публикации се застъпва целенасочено темата за медникарството, и то в обособени и твърде отдалечени един от друг исторически периоди – Средновековие (XII – XIV в.) и Възраждане (XVIII – XIX в.). Следва да се подчертае, че по разбираеми причини изнесените сведения за възрожденския период преобладават значително. Липсва обаче специализирано обстойно изследване, което да обхване всички налични източници и да реконструира детайлно историята, състоянието и постиженията на този традиционен за Търново занаят. Въпросите за неговата поява, развитие, професионална организация, производствени техники и технологии, причини за разцвет и упадък и т. н. все още очакват своето задълбочено проучване.

БЕЛЕЖКИ

¹ Примери в това отношение има предостатъчно, а резултатите от тези изследвания са публикувани както в научната периодика, така и в различни сборници и отделни монографични издания. Особен интерес представляват публикациите в поредицата „Народните занаяти. Минало, настояще, бъдеще“ – многотомно издание на АЕК „Етър“, Съст. и ред: доц. д-р А. Гоев, Т. I – XII, 2006 – 2017.

- ² Сведения за тази работилница се съдържат и в публикация, посветена на архитектурата на Двореца (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 120).
- ³ Освен за казанджийството поредицата включва материали и за бояджийството (Общински вестник, бр. 30/20.XI.1930; бр. 31/29.XI.1930).
- ⁴ Ръкописът се съхранява в ЦДИА, ф. 1679, оп. 1, а. е. 3.
- ⁵ Към края на 20-те години на миналия век Тодор Николов публикува едно свое изследване за град Велико Търново, съдържащо сведения за състоянието на занаятите в града, сред които е споменато и казанджийството. Изнесените сведения обаче са твърде оскъдни и по-скоро допълват общата картина на стопанския живот в града през Възраждането (Николов 1927, 296 – 298).
- ⁶ РИМ – В. Търново, Фонд „Т. Николов“, инв. №35 и инв. №43 (Николов, Т. Материали за историческото и икономическото развитие на град Търново. Търново, 1957, 239 с.).
- ⁷ РИМ – В. Търново, Фонд „Т. Николов“, инв. №43, Приложение 12.
- ⁸ Такъв характер имат и оскъдните данни за медникарството, включени в подобни по-късни изследвания (Плетньов 2000, 148 – 149).
- ⁹ Авторката се позовава основно на разгледаните в настоящата статия трудове на М. Москов, Н. С. Георгиев, Т. Николов, както и на спомените на П. Р. Славейков.

ЛИТЕРАТУРА

Алексиев 1983: Й. Алексиев. Проучване на занаятите в столицата Търновград. – В: *Велико Търново и великотърновският край през вековете*. Ч. 1. Н. Николов, А. Попов, Й. Димитров, М. Михайлов, П. Константинов, Т. Драганова, Е. Превиш-Квинто (ред.). В. Търново, 1983, 137 – 144.

Алексиев 1985а: Й. Алексиев. Каменоделство и каменна пластика в Търнов. – В: *Културата на средновековния Търнов*. А. Попов, В. Велков (ред.). София, 1985, 94 – 107.

Алексиев 1985б: Й. Алексиев. Занаятите в Търновград. – В: *Царствуващият град Търнов*. София, А. Попов, Й. Алексиев (съст.). София, 1985, 135 – 150.

Алексиев 1986: Й. Алексиев. Поминък и занаяти. – В: *История на Велико Търново*. Т. 1. Д. Косев, П. Петров, С. Димитров, П. Горанов (ред.). София, 1986, 153 – 165.

Алексиев 1987: Й. Алексиев. Производство на сграфитокерамика в Търновград. – *Векове*, 1987, 1, 53 – 59.

Алексиев 1988: Й. Алексиев. Занаятите в Търновград XII – XIV век (по археологически данни). Автореферат на дисертация за присъждане на научната степен „кандидат на историческите науки“. София, 1988.

Алексиев 1993: Й. Алексиев. Обработка на кост в столичния Търновград. – *Годишник на музеите от Северна България*, 1993, XI, 119 – 139.

Алексиев 1994: Й. Алексиев. По въпроса за обработката на цветни метали в столичния Търнов. – *Нумизматика*. Нови изследвания. В. Търново, 1994, 27 – 34.

Ангелов 1972: Н. Ангелов. Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – *Известия на Окръжния исторически музей – В. Търново*, 1972, V, 51 – 64.

Ангелов 1980: Н. Ангелов. Керамика. Предмети от домашния бит и въоръжение. Погребения и накити. – В: *Патриаршеският комплекс на Царевец през XII – XIV в.* (Царевград Търнов. Т. 3). Д. Ангелов, С. Георгиева, Я. Николова (ред.). София, 1980, 134 – 213.

Ангелов 1982: Н. Ангелов. Социално-икономическо развитие през XIII – XIV в. Селско стопанство, класи, класови отношения. – В: *История на България.* Т. 3, С. Лишев, В. Гюзелев, П. Тивчев, Г. Цанкова-Петкова (ред.). София, 1982, 191 – 216.

Ангелов 1985: Н. Ангелов. Развитието на занаятите в средновековния Търновград. – Във: *Величието на Търновград.* А. Попов (съст.). София, 1985, 332 – 338.

Василева 2007: Н. Василева. Домашни съдове от цветни метали – занаятчийско производство от XIX – XX век (от фондовете на Великотърновския исторически музей). – В: *Народните занаяти. Минало, настояще и бъдеще.* Т. 2. А. Гоев (съст.) Габрово, 2007, 57 – 63.

Гандев 1989: Х. Гандев. Българската народност през XV век. София, 1989.

Георгиева, Николова, Ангелов 1973: С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектурата на двореца. – В: *Дворецът на българските царе през Втората българска държава* (Царевград Търнов. Т. 1). К. Миятев, Д. Ангелов, С. Георгиева, Т. Герасимов (ред.). София, 1973, 39 – 166.

Георгиева 1974а: С. Георгиева. Керамиката от двореца на Царевец. – В: *Дворецът на българските царе през Втората българска държава. Царевград Търнов.* Т. 2. К. Миятев, Д. Ангелов, С. Георгиева, Т. Герасимов (ред.). София, 1974, 7 – 186.

Георгиева 1974б: С. Георгиева. Накити и части от тъкани от двореца на Царевец. – В: *Дворецът на българските царе през Втората българска държава. Царевград Търнов.* Т. 2. К. Миятев, Д. Ангелов, С. Георгиева, Т. Герасимов (ред.). София, 1974, 393 – 413.

Георгиева 2017: Т. Георгиева. Българската етнография в периода 1878 – 1944. Представители, постижения, проблеми. В. Търново, 2017.

Данова 1980: Н. Данова. Към историята на Търновската градска община през Възраждането. – *Исторически преглед*, 1980, 1, 106 – 124.

Данова 2000: Н. Данова. Велико Търново през Ранното възрождане (XVIII – първата четвърт на XIX в.) – В: *История на Велико Търново.* Т. 2, К. Панайотова (ред.). В. Търново, 2000, 87 – 137.

Долмова-Лукановска 1979: М. Долмова-Лукановска. За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – *Археология*, XXXI, 1979, 4, 45 – 52.

Долмова 1985: М. Долмова. Златарството в Търнов. – В: *Културата на средновековния Търнов.* А. Попов, В. Велков (ред.). София, 1985, 83 – 93.

Долмова-Лукановска 2008: М. Долмова-Лукановска. Трапезица в светлината на археологическите разкопки. В. Търново, 2008.

Димитров 2000: С. Димитров. Велико Търново през XV – началото на XVIII век. – В: *История на Велико Търново.* Т. 2, К. Панайотова (ред.). В. Търново, 2000, 13 – 86.

Димитров, Драганова 1982: Й. Димитров, Т. Драганова. Социално-икономическа характеристика на Търново в края на XVIII и XIX век. – В: *Велико Търново през вековете.* Т. Драганова, Й. Димитров (съст.). София, 1982, 142 – 180.

Драганова 1968: Т. Драганова. Икономическото развитие на гр. В. Търново през епохата на Възраждането. – *Известия на Окръжния исторически музей – В. Търново*, IV, 1968, 67 – 89.

Калицин, Мутафова 2012: М. Калицин, К. Мутафова. Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза. Второ преработено и допълнено издание. В. Търново, 2012.

Квинто 1985: Л. Квинто. Занаятчийски квартал до Патриаршията в Търнов. – В: *Културата на средновековния Търнов*. А. Попов, В. Велков (ред.). София, 1985, 40 – 59.

Лишев 1982: С. Лишев. Социално-икономическо развитие през XIII–XIV в. Градско стопанство. – В: *История на България*. Т. 3, С. Лишев, В. Гюзелев, П. Тивчев, Г. Цанкова-Петкова (ред.). София, 1982, 216 – 224.

Москов 1910: М. Москов. Миналото и бъдещето на В. Търново в икономическо отношение. В. Търново, 1910.

Москов 1930а: М. Москов. Към историята на нашите еснафи. Принос към историята на казанджилъка във В. Търново. – Общински вестник *Велико Търново*, бр. 22/19. IX.1930, с. 170 – 173.

Москов 1930б: М. Москов. Към историята на нашите еснафи. Принос към историята на казанджилъка във В. Търново. – Общински вестник *Велико Търново*, бр. 23/29. IX.1930, с. 181 – 182.

Москов 1930в: М. Москов. Към историята на нашите еснафи. Принос към историята на казанджилъка във В. Търново. – Общински вестник *Велико Търново*, бр. 24/4.X.1930, с. 187 – 188.

Москов 1930г: М. Москов. Към историята на нашите еснафи. Принос към историята на казанджилъка във В. Търново. – Общински вестник *Велико Търново*, бр. 25/8.X.1930, с. 197 – 198.

Николов 1927: Т. Николов. Градъ Велико Търново. – В: *Сборник Климент Търновски (Васил Друмев. За 25-годишнината от смъртта му. Изследвания, спомени и документи)*. М. Арнаудов (ред.). София, 1927, 251 – 310.

Николова 1964/65: Я. Николова. Средновековна рисувана керамика от Велико Търново. – *Трудове на Висшия педагогически институт „Братя Кирил и Методий“*, 1964 – 1965, 2, 27 – 45.

Николова 1974: Я. Николова. Домашният бит и въоръжението в двореца според археологическия материал. – В: *Дворецът на българските царе през Втората българска държава. Царевград Търнов*. Т. 2. К. Миятев, Д. Ангелов, С. Георгиева, Т. Герасимов (ред.). София, 1974, 187 – 392.

Николова 1985: Я. Николова. Търново в светлината на новите археологически проучвания. – Във: *Велико Търново в историческата съдба на българския народ*. А. Попов, Й. Андреев, Г. Плетньов, Я. Николова, Й. Славева (ред.). В. Търново, 1985, 15 – 28.

Овчаров 1985: Т. Овчаров. Металът в бита на обитателите на Търнов. – В: *Културата на средновековния Търнов*. А. Попов, В. Велков (ред.). София, 1985, 108 – 121.

Панайотова 2000/2001: К. Панайотова. Документи за Велико Търново и окръга в държавните архиви на София, Варна и Русе. – *Известия на Регионален исторически музей – В. Търново*, XV – XVI, 2000/2001, 213 – 221.

Попов 1985: А. Попов. Художествени занаяти в Търнов. – В: *Културата на средновековния Търнов*. А. Попов, В. Велков (ред.). София, 1985, 66 – 82.

Плетньов 2000: Г. Плетньов. Стопанско и обществено развитие на града през втората и третата четвърт на XIX в. – В: *История на Велико Търново*. Т. 2, К. Панайотова (ред.) В. Търново, 2000, 138 – 184.

Рабовянов 2015: Д. Рабовянов. Археологически проучвания в Южния сектор на Трапезица. Т. I. Средновековният град. В. Търново, 2015.

Славчев 1978: П. Славчев. За керамичното производство от средновековния Царевец. – *Археология*, XXX, 1978, 4, 49 – 54.

Стефанова 1989: Н. Стефанова. Медникарският занаят и колекцията от медни съдове, съхранявани във фонда на музея Велико Търново. – *Годишник на музеите от Северна България*, XV, 1989, 151 – 163.

Тотев 1985: К. Тотев. За някои паметници на малката каменна пластика от Търново. – В: *Културата на средновековния Търнов*. А. Попов, В. Велков (ред.). София, 1985, 122 – 131.

Тотев 1986: К. Тотев. За две групи паметници на стеатитовата пластика от Търновград. – *Изкуство*, 1986, 3, 33 – 38.

Цветкова 1972: Б. Цветкова. За съдбата на средновековната българска столица след падането ѝ под турска власт. – *Известия на Окръжния исторически музей – В. Търново*, V, 1972, 139 – 149.

ЦДИА: Централен държавен исторически архив, фонд 1679, опис 1, архивна единица 3, лист 1 – 191 (Николай Ст. Георгиев. Търново, търновци и техните еснафи преди Освобождението 1830 – 1880).

COPPERSMITHING IN VELIKO TARNOVO

(A review and appraisal of studies)

Temenuga Georgieva

(Abstract)

Copper-smithing in Veliko Tarnovo is a craft that has not been studied sufficiently well as yet. Partial evidence that it was practiced in Turnovo in the 12th – 14th centuries can be found in the publications of Nikola Angelov, Yanka Nikolova, Lidia Quinto, Angel Popov, Todor Ovcharov, Maria Dolmova-Lukanovska, Deyan Rabovyanov, etc. A special tribute must be paid to Yordan Aleksiev for his works on this craft, according to whom copper-smithing developed as a separate craft in the Medieval Bulgarian capital.

There are no particular studies of the subsequent development of this craft, nor of its role in the economy of Tarnovo during the early centuries of the Ottoman rule (15th – 17th cc.) Instead, considerable attention has been paid to the artisan production during the Revival. Most of the research covers the second and third quarters of the 19th c., when copper-smithing was one of the most advanced crafts in the city. The initial evidence about copper-smithing was left by Mosko Moskov in a series of articles entitled “Towards the History of our Guilds”, which were printed in the early 1930s. Considerably more extensively copper-smithing was covered in the studies of Nikolay Georgiev and Todor Nikolov, written in the mid-30s and 50s of the 20th c. They have not been published to date and at present can only be used as a backup source.

Of interest are the publications of Todorka Draganova, Yordan Dimitrov and Nadia Danova, dedicated to the economic and social development of Tarnovo during the Revival. They came out in the 60s and 80s of the 20th c. and contain some information about the copper-smith's trade. The first article, dedicated entirely to the development of copper-smithing in Tarnovo, was published in the late 80s. It was authored by Neda Stefanova, curator in the Department of Ethnography of the museum in Tarnovo, and it represents a more focussed attempt to study this craft from a historic point of view. The latest publication on the issue came out in 2007 and presents a brief overview of the objects made of copper and other non-ferrous metals kept in the funds of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo, authored by Nadka Vassileva, also a curator in the Department of Ethnography of the museum.

The above brief review shows that only single publications were dedicated to copper-smithing, moreover, they covered separate historic periods quite apart from one another – the Middle Ages (12th – 14th cc.) and the Revival (18th – 19th cc.). However, there is no comprehensive study covering all the sources and reconstructing in detail the history, the development and the achievements of this traditional trade for Tarnovo. The issues related to its origin, development, professional organization, production techniques and technologies, the reasons for its boom and decline, etc., are still awaiting to be studied in depth.

ПРЕДСТАВИТЕ ЗА СВЯТОСТ – ИЗТОЧНИК ЗА ФОРМИРАНЕ НА САКРАЛНИ ПРОСТРАНСТВА (Село Капиново – местна памет и локална идентичност)

Миглена Петкова

Настоящото проучване се фокусира върху наративи, оказващи съществена роля за формиране на местната памет на село Капиново, община Велико Търново. В разказите се преплитат както исторически данни, така и представи, свързани с религиозно и фолклорно народно тълкуване на събития, личности, факти. Наративите за селищното минало, реализиращи се писмено или устно, поемат особеностите на съответния тип общуване. За устните разкази е характерно публичното слушане, докато публикуваните обикновено са индивидуално прочитани. Като цяло те са предназначени за аудиторията, която се явява приемник, носител и бъдещ популяризатор на колективната памет. Тя се поражда от потребността от „вкореняване“, както и от практическите нужди на обществения живот. Чрез паметта конкретната общност изразява и заявява своята идентичност, придавайки смисъл на съществуване както на отделния човек, така и на социума като цяло (Геремек 1999, 2 – 3).

Изследването се базира на записани устни повествования, осъществени при теренните ми проучвания през 2015 – 2018 г. в района на Предбалкана и Централна Стара планина, и конкретно населените места и землища, принадлежащи към селата Капиново, Велчево, Миндя. Използвани са научни публикации (Минчева 1995, 45 – 55; Станев 1993, 114 – 134), както и краеведски материали, писмено оформени от емоционално ангажирани проучватели на местната история, които не претендират за строго научни текстове, и изказът им е близък до устния (Маринов 2008). Като фрагмент от по-обширно изследване настоящият текст обръща поглед към наративи, очертаващи част от селищното пространство в минал за разказвача етап.

Възникване, заселване

Създаването на селище е процес на окултуряване, на превръщането на неусвоеното пространство в културно усвоено. Това е един продължителен период на усядане, установяване, успокояване. Основните действия в наративите за възникване на селище са „да се установят“, „води началото си“, „да се съживя-

ва“. Тези действия са насочени към равновесното състояние на благоденствие за селището (Жекова 2007, 21).

Различни са причините за заселване, постоянно обитаване или преселване на населението. Всяко селище следва свой „ритъм на живот“, наложен от редица обективни и субективни обстоятелства. В това отношение не прави изключение и село Капиново. То е разположено в центъра на красива котловина в долното поречие на река Веселина. Намира се на 18 км югоизточно от Велико Търново и на 23 км северозападно от Елена.

Според преданието първоначалните граници на селището съвпадат с очертаването на местността Радомира. Поради разоряване на Радомира населението е било принудено да се оттегли на юг от река Веселина. Основното предназначение на новото поселище е да охранява прохода към Елена и Харваловци и старите пътища от Пчелище, Церова кория и от Килифарево през чифлика Фида бей за Златарица. Като дервентджийско селище жителите на село Капиново се ползват със специални привилегии и данъчни облекчения в сравнение с останалото християнско население, което се оказва от съществено значение за неговото развитие. То успява да съхрани своите традиции и идентичност поради факта, че не се разрешава на турски семейства да се заселват в него.

В края на XVII в. вследствие на бунт статутът на селището е променен. Загубвайки привилегированото си положение, населението е обложено с тежки данъци и ангария, което от своя страна довежда до преселването му по-навътре в Балкана. В освободените територии турците заселват нова рая, но това не решава проблема. Тогава те настаняват 35 – 40 семейства мюсюлманско население. През XVIII в. постепенно българският елемент се активизира и под влияние на близките манастири духовният живот в селището се съживява (Минчева 1995, 50 – 51; Станев 1993, 114).

Многобройни са преданията и легендите, свързани с историята на Капиново – за тракийски светилища, римски пътища, мостове, храмове, съкровища, исторически и легендарни личности. Местното население и до днес живее със самочувствието на наследник на великите боляри от Второто българско царство, на книжовниците от Теодосиевата школа, на Патриарх Евтимий, на храбри войводи и първенци. В тази насока са и преданията и легендите, формиращи местната памет. Една значителна част от тях са насочени към агиографията на светците и тълкуването на свръхестествените явления (чудеса), които съпътстват почитането на реликвите във всички етапи от развитието и разпространението на даден култ (Бакалова 2016, 51).

Религия, храм, светилище

В период на криза човек търси начин да преодолее „хаоса“ и да „подреди“ живота си както в духовно, така и в материално отношение. В тъмните векове на османското владичество хората намират успокоение преди всичко в хрис-

тиянската вяра, която си има своите осветени топоси – храм, божи служители, осъществяващи връзката на миряните със светци и предци, сакрални топоси, превърнали се в светилища (оброчища). Всяко сакрално пространство съдържа йерофания, нахлуване на священото, чийто резултат е откъсване на част от заобикалящата космическа среда и превръщането ѝ в качествено различна (Елиаде 1998, 17). И до днес черквата присъства в местните истории като символически център на селищното пространство, ключов за най-значимите моменти в живота на личността и общността. Устно битувачи или фиксирани писмено, наративите словоохотливо обговарят историята на селищните храмове (Жекова 2007, 25 – 26).

Една от най-важните личности, свързана с историята на селището, е монах Сергей Капиновски, живял XIV – XV в. Животът и дейността му се свързват с Капиновския манастир „Св. Никола Чудотворец“, който спада към „царските“ манастири, създадени около българската столица Търново (1185 – 1393). Според един каменен надпис, открит през 1835 г., но за съжаление по-късно унищожен, той бил построен през 1272 г., по време на управлението на българския цар Константин Тих (1257 – 1277) вероятно с дарени от него средства (РИМ – ВТ, Инв. № 102 В-СпМ/ОИМ – ВТ Спф), (**Обр. 1**). Разрушен през 1393 г., манастирът бил възстановен в края на XVII в. (Овчаров 2004, 81; Цонев 1937), (**Ил. 1, Обр. 2**). Много по-късно, през 1872 г., в близост до манастира е поставен каменен кръст, маркиращ оброчището „Богоявление“. На това свято място се е извършвал водосвет и курбан за здраве и благоденствие. Интерес представлява фактът, че каменният кръст е запазен и до днес (**Ил. 2**).

Според преданието след опожаряването на манастира през 1393 г. монах Сергей става отшелник в Манастирската гора, на 4 – 5 км югоизточно от селото. Размирните години са причина голяма част от обитателите на котловината да търсят закрила при него, който чрез молитвите и Божието слово спомага за укрепване на духа и вярата им. Притежавайки много знания в сферата на билколечението, той се прочува и като лечител. Лекувайки физически и душевно болните, монах Сергей придобива славата на изпратен от Бога човек. След смъртта му капиновчани го погребват на билото на източното възвишение на селото, което назовават Сергиева могила – място, считано и до днес от населението за свято.

Интерес представляват разказите, свързани с по-нататъшната съдба на гроба на монаха. След потушаването на Второто търновско въстание през 1686 г. турските власти заселват в Капиново 40 мюсюлмански семейства, „за да наглеждат раите, които работили във вакъфските земи“. Юруците строят къщите си в източните и северните поли на Сергиева могила, а на билото ѝ копаят основи за джамия и случайно попадат на нетленното тяло на монах Сергей (Маринов 2008, 87). Сестра Елена, настоящата игуменка на Капиновския манастир „Св. Николай Чудотворец“, разказва за предание, според което турчин се подиграва със светите мощи и веднага загубва разсъдък си. Впослед-

ствие, доведен от близките му до раклата с нетленните останки на светеца, той получава изцеление и щедро дарява светата обител. За да съхранят мощите, в една нощ с литийно шествие братята монаси пренасят раклата в село Капиново, като я заравят в църковния двор. Там всяка година монаси и свещеници отслужват литургия в памет на монах Сергей. Местните жители разказват, че нощем срещу големи празници на това място се виждат пламъци като доказателство за святост. След години панихидата прераства в оброчен празник, който се чества в деня на Св. Троица (Мутафов 1984, 144, Обр. 20; Петкова 2016, 259, кат. №289). Обредът отдавна не се изпълнява, но оброчният кръст все още е запазен, напомняйки за делото на монаха лечител.

Впоследствие мощите на монах Сергей са пренесени във Влашко, а от там в Русия. През 1780 г. Руската православна църква канонизира монах Сергей Капиновски за светия, а в православния календар името на преподобния Сергей е записано на дата 30 януари, когато е неговата смърт.

Свещените за капиновчани местности са свързани и с култа към св. Петка. Според преданието процесията с мощите на светицата, пътувайки от Епиват до Търновград, преминава през труднопроходими местности. Спирайки се на много места за почивка, населението се стича да се поклони на най-православната българска светица Петка. На места хората носят саркофага на ръце. По-късно там, откъдето е минала процесията, са построени храмове в нейна чест. Един от тях бил и параклисът в село Капиново. Преданието свързва почитта към светицата с разкази за чудеса. Хроми и сакати получавали лек, а здравите – духовна подкрепа. Според местната памет наследник на параклиса на св. Петка става най-старата църква в Капиново „Успение Богородично“, построена през 1845 г. (Станев 1993, 118).

Съществува легенда, разказана от местния краевед Александър Къдрев (роден през 1946 г. в село Капиново), според която една година след построяването на параклиса през пролетта в местността близо до свещеното място се заселва кошута, която ражда своето малко и живее там необезпокоявана нито от хора, нито от животни. Хората вярвали (вярват и до днес), че тя е дар Божий, и я свързвали със св. Петка. Местността нарекли Кошутата, за да напомня за закрилата на светицата – топоним, останал и досега в историята на селището.

Според християнската религия еленът символизира Спасителя, но той се явява и символ на безсмъртието на душата. Според народни представи, външно повлияни от християнството, еленът (респективно сърна, кошута) е слуга Божий. Господ, когато иска да съобщи нещо на хората, изпраща ангел или светец в образа на елен (Георгиева 1983, 41). В ранното християнство в катакомби и галерии често пъти се използват изображенията на елен, еленови рога като средство на комуникацията между Бога и човека. Доста по-късно в агиологията се утвърждава чудото на св. Евстатий като емблема на божията промисъл за кръстните страдания и човешката душа. Практически във видението се локализират най-съществените елементи на християнското богопознание – рогата

се сплитат по такъв начин, че образуват Голготския кръст. Тази благодат, която се предава чрез красотата и невинността на елена, по пътя на символиката навлиза във фолклорните вярвания.

От друга страна наименования на местности, свързани с почитта на елен или кошута, не са изолирано явление. Те са далечен отклик на легендата за доброволната жертва на елен, съществуваща в митологията на много древни народи. Сравнявайки античните и съвременните легенди, прави впечатление един важен момент – доброволната жертва на едно и също животно в определен ден всяка година. В този елемент е отразена идеята за умиране и възкръсване на определен вид животно, както и обредът за възпроизвеждане на този вид. То ни отвежда към древните тотемистични обреди с представата, че след жертвоприношението животното жертва отново идва да пасе и с него се връща плодородието, а изчезването му означава глад (Колева 1981, 196 – 197; Георгиева 1983, 43; Петкова 2016, 68). *„На определено място, в определен ден от планината слизал елен, който доброволно и сам лягал да бъде заклан. Но една година той закъснял, защото трябвало да нахрани своите малки. Хората загубили търпение и го заклали, без да го изчакат да си отпочине. Оттогава той повече не се явил“* (Георгиева 1983, 42 – 43). Широко застъпено е мнението, че доброволната жертва има умиловителен характер, за да осигури добра и плодородна година. Освен с елен в някои региони вярванията са свързани с кошута или сърна, както е в село Капиново. Трудно е с категоричност да се каже на канонично или фолклорно ниво е възприет образът на „свещеното“ животно. Може би е една своеобразна компилация от религиозно и народно тълкуване на представите за святост. В конкретния случай е по-важно, че образът на елена (кошутата) оставя своя отпечатък върху локалната история на село Капиново чрез съхранените до наши дни разкази и легенди за едноименната местност.

Местната памет се обогатява и от спомените на капиновчани за едно „пророческо“ пребиваване на Патриарх Евтимий в селището, свързано с почитта към св. Петка. Поставяйки началото на култа към светицата, първосвещеникът се явява един от най-ревностните и поклонници: *„Ангелите те възхваляха, а хората те славят! Девойките те възлюбиха и към уханието на твоето миро се стремят!“*, пише патриархът в житието на светицата (Патриарх Евтимий 1996, 62). Според преданието след превземането на Търново, преди да бъде отведен на заточение, Евтимий пожелава за последен път да посети параклиса на св. Петка в Капиново. Разказва се, че пристигайки в селището, той бил подложен на унижение, никой не му дал подслон, а напротив, бил принуден да пренощува в една плевня. На другия ден преди отпътуването си патриархът отправил проклетие към жителите на селището, изричайки думите: *„В това село на един език да говорите, но никога да не се разбирате!“*

По време на заседанието на Първото велико народно събрание в Търново през 1879 г. народните представители Иларион Макариополски, Миле-

тий Софийски и Естатий Палогонийски посещават Капиновския манастир. С тях се срещат видни първенци на Капиново, с молба светите люде да отменят проклятието, което тегне над жителите от няколко века. Тримата митрополити отслужват литургия на „Камбанката“ – най-старото черковище в селището (Ил. 3). Тогава Траянополският епископ Иларион, викарий на Великотърновската митрополия, казва: *„Нашият Патриарх Евтимий, никога не е проклинал своите чеда Христови. Вие, капиновчани, сами сте се самонаказали. Вземали сте си поука и дълбоко се надявам, че всеки от вас е гостолубив българин“* (Маринов 2008, 74). Дали това предание е вярно или не, факт е, че и до днес жителите на Капиново смятат, че проклятието на Патриарх Евтимий все още съществува и чрез него оправдават всяка своя постъпка: *„Ами такива сме си, нали патриархът ни прокле...“* Този разказ, израз на колективната памет, е показателен за различните нюанси при формиране на местната народопсихология и начина на поведение на иначе родолюбивите, предприемчиви и религиозни жители на село Капиново.

От представените текстове е видно, че наративите за селищното минало, разказани или прочетени, формират локалната памет на селищната общност от създаване на селото до момента на тяхното изговаряне/написване. В тях храмовата история се преплита със селищната, за да формира чертите на местната идентичност. Разказите изобилстват с кризисни и преломни за населението ситуации. Още по-убедителни и категорични в изказа са историите, свързани с възстановяване на селището, храма, реликвите.

Разказвачът пресъздава истории, събития, факти от гледна точка на лично изживяно, съпреживяно, споделяно. Общуването между разказвача и слушателите е строго специфично, предназначено за конкретния социум. Затова и местните истории често пъти се проявяват като завет – изключително силен, осмислящ настоящето и бъдещето на общността.

ЛИТЕРАТУРА

Бакалова 2016: Е. Бакалова. Култът към реликвите и чудотворните икони. Традиции и съвременност. София, 2016.

Георгиева 1983: И. Георгиева. Българска народна митология. София, 1983.

Геремек 1999: Б. Геремек. Европа и паметта. – *Литературен вестник*, София, бр. 04, 10 – 16.02.1999, 2 – 3.

Елиаде 1988: М. Елиаде. Сакралното и профанното. София, 1988.

Жекова 2007: М. Жекова. Пространствени параметри в наративите за селищна история. – *Български фолклор*, 2007, 3, 18 – 29.

Колева 1981: Т. Колева. Гергьовден у южните славяни. София, 1981.

Маринов 2008: М. Маринов. Село край манастир. В. Търново, 2008.

Минчева 1995: Т. Минчева. Още за просветната и революционна дейност на Капиновския манастир „Свети Никола“ и село Капиново през Възраждането. – *Известия на Исторически музей – Велико Търново*, X, 1995, 45 – 55.

Мутафов 1984: В. Мутафов. Възрожденски оброчища от Великотърновско. – *Годишник на музеите от Северна България*, X, 1984, 123 – 144.

Овчаров 2004: Т. Овчаров. Българските манастири XII – XVII в. В. Търново, 2004.

Патриарх Евтимий 1996: Патриарх Евтимий. Пространно житие на Петка Търновска. – В: *Търновска книжовна школа. Антология*. Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова (съст.). София, 1996, 52 – 65.

Петкова 2016: М. Петкова. Българска оброчна пластика. В. Търново, 2016.

РИМ – ВТ: Регионален исторически музей – Велико Търново, Сбирка. История на България XV – XIX век; Научно-спомогателен фонд; Инвентарен номер 102, 501 страници.

Станев 1993: Н. Станев. История на Търновската предбалканска котловина. София, 1993.

Събев 2017: П. Събев. Страстите Христови. Икони и стенописи XVIII – XIX в. В. Търново, 2017.

Цонев 1937: З. Цонев. Капиновският манастир „Св. Никола“ и неговите старини, 1937. <http://www.tour-bg.com>. published 06.12.2017 Светлозар Стоянов. (Изтеглена информация на 19.03.2018 г.).

THE CONCEPTS OF SACREDNESS –
A SHAPING SOURCE OF SACRAL SPACES
(The village of Kapinovo – local memory and local identity)

Miglena Petkova

(Abstract)

This study is focused on narratives, which had a substantial role in the shaping of the local memory in the village of Kapinovo. These stories abound in both historic data and ideas related to the religious and popular/folklore interpretation of events, personalities and facts.

This research is based on oral narratives recorded during field trips in 2015 – 2018 in the villages of Kapinovo, Velchevo, Mindya and their pertaining territories, situated in the Central Balkan Mountain and its foothills. Academic publications have been used, as well as tales recorded by local history scholars, which are far from strict scholarly papers and were narrated in a rather colloquial language.

The narratives about the past of the settlement, either told or read, form the local memory of the community from the time the village was founded till the time the narratives were told/written. The communication between the narrator and the listeners is absolutely specific, referring precisely to the particular society. That is why local stories often function as a covenant – extremely powerful, making life worth-living in the present and future of the community.

*Обр. 1. Капиновски манастир (по П. Събев).
Fig. 1. The Kapinovski Monastery (after P. Sabev).*

*Обр. 2. Стенописен дарителски надпис от 1864 от параклиса
в Капиновския манастир „Св. Николай Чудотворец“.*

*Fig. 2. A mural donor inscription of 1864 in the chapel of
the Kapinovski Monastery of St. Nicholas, the Wonderworker.*

АНГЛИЯ, РУСИЯ И МАКЕДОНСКИЯТ ВЪПРОС ПО ВРЕМЕ НА ВЪСТАНИЯТА В ЕВРОПЕЙСКА ТУРЦИЯ (1902 – 1903)

Емил Врежаков

В началото на XX в. територията на турската провинция Македония представлява едно от най-неспокойните места в световен мащаб. Великите сили са заинтересовани от въпроса по какъв начин ще бъде решено бъдещето на тази територия, останала в пределите на Османската империя. Всяка от европейските държави има собствени интереси на Балканския полуостров. Великобритания се възползва от всяка отдала ѝ се възможност да манипулира събитията, които се случват в Европейска Турция, за да наруши устойчивото влияние на Руската империя и Австро-Унгария на Балканите. Лондон оказва все по-сериозен натиск върху Османската империя и тази твърда политика по отношение на Цариград се отразява добре на отношенията между Великобритания и България. Българските управляващи използват създалата се благоприятна обстановка, за да извлекат възможно най-много ползи за българската националноосвободителна кауза от външнополитическите отношения между Лондон и Цариград. Създават се условия Великобритания да се превърне в арбитър при евентуално избухване на нови кризи между Османската империя и България.

В началото на 1902 г. английският посланик в Цариград Николас О'Конър забелязва, че в Македония се готви въстание (Освободителната борба 1978, 17). Той вижда изострянето на напрежението в Македония и уведомява Високата порта за опасността от вълнения срещу своеволията на турската власт. Николас О'Конър се опасява от активността на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО) и Върховния македоно-одрински комитет (ВМОК), докато Високата порта настоява Великите сили да притиснат силно София срещу подкрепата, която оказва на революционните движения в Турция.

България не може да разчита на подкрепа от Русия, която не е готова за нова война с Турция. Франция е руски съюзник и следва руската позиция. Германия подкрепя Турция, тъй като е навлязла силно в нейната икономика. Австро-унгарският посланик в Турция барон Хайнрих фон Каличе заявява на българския екзарх Йосиф I, че Виена ще следва позицията на Тройния съюз, а Англия не е склонна да съдейства на българите от Македония и затова не трябва да се предприемат действия, които да навредят на решаването на българския въпрос (Йосиф I 1992, 507).

В периода 15.03. – 03.04.1902 г. българският министър-председател Стоян Данев е на посещение в Санкт Петербург, където се среща с външния министър на Русия граф Владимир Н. Ламсдорф и финансовия министър Сергей Ю. Вите в присъствието на император Николай II (1894 – 1917 г.). Русия обещава да подкрепи България пред Франция за заем, но увещава сръбският архимандрит Фирмилиан да бъде ръкоположен за митрополит в Скопие. Лондон е против ръкополагането на Фирмилиан, виждайки с това засилване на руската позиция, и Николас О'Конър излага становището си пред екзарх Йосиф I (Йосиф I 1992, 516). Освен това Великобритания реагира много критично към честванията на 25-годишнината от боевете при Шипка, намирайки, че така Русия насърчава България към реализация на санстефанския идеал (British Documents 1926, 102 – 103). На 27.03.1902 г. Турция прави дипломатическо обръщение към Англия по повод на засилената четническа активност, обяснявайки, че в България се подготвят много чети, и настоява Лондон да окаже натиск на София по въпроса (Битоски 1983, 23).

Френсис Елиът – генерален консул на Англия в България, изготвя анализ на обстановката в Княжеството и съобщава за силна подкрепа към българите в Македония. В началото на март 1902 г. Николас О'Конър изпраща военния аташе на английското посолство в Цариград полковник Мансуел в Македония, със задача да посети Битолския вилает, за да провери положението на място. Френсис Елиът разговаря със Стоян Данев и генерал Иван Цончев – войвода на Върховния македоно-одрински комитет (ВМОК) и ВМОРО. На 14.06.1902 г. той прави предупреждение към ВМОК, че ако избухне въстание, Великите сили няма да подкрепят християните и ще оставят Турция да се разправи с въстаналото население. Въпреки това в Лондон отношението към срещата на Френсис Елиът с българите е крайно отрицателно, тъй като официалната позиция на английската дипломация е да не бъдат поддържани връзки с ВМОК и да не се изразяват симпатии към планове на комитета (Архив на БАН, ф. IV, оп. 136, а. е. 97, л. 593 – 596).

На 06.07.1902 г. Френсис Елиът разговаря със Стоян Данев, с цел да разбере позицията на българското правителство по отношение на събитията в Македония. Българският министър-председател заявява, че водачите на освободителното движение не се надяват на успех без подкрепа на България, затова опасността от въстание е малка, тъй като българското правителство няма да го подкрепи. На 25.08.1902 г. Чарлз Марлинг, който е временно управляващ британското агентство в София, със загриженост известява английския министър на външните работи лорд Хенри Ленсдаун, че ВМОК подготвя общо въстание на Балканите на 07.09.1902 г. (Архив на БАН, ф. IV, оп. 136, а. е. 139, л. 810 – 813). По този повод Чарлз Марлинг се среща със Стоян Данев, който уверява английския дипломат, че София желае освобождението на поробените българи, но ще настоява за автономия на Македония в съгласие с позицията на Великите сили (Битоски 1983, 44 – 45).

Това успокоява Чарлз Марлинг за момента, но британската дипломация разбира, че българските правителства симпатизират на освободителното движение. Независимо от усилията на Великите сили да запазят статуквото на Балканите, четническата акция избухва на 23.09.1902 г. Горноджумайското въстание продължава месец и половина до началото на ноември, когато Великите сили излизат с планове за успокояване на обстановката (Пандев 1979, 296).

Руският министър на външните работи граф Владимир Н. Ламсдорф пътува до София, Белград и Виена. Среща се с представителите на национално-освободителното движение Христо Матов – член на Централния комитет на ВМОК (1896 – 1901) и член на задграничното представителство през 1902 г., и д-р Христо Татарчев – революционер, един от основателите на ВМОРО (Дюлгерова 1999, 185 – 187). По време на Горноджумайското въстание България не е готова за военна подкрепа, не е подготвена и дипломатическата основа за събитията. Опитите на ВМОК да представят въстанието като общонародно, нямат успех. Английските консули съобщават, че то е ограничено териториално и по участие на населението.

Провалът на въстанието предизвиква вниманието на Великите сили и те виждат, че положението в Македония трябва да се промени. Николас О'Конър предрича, че ако през зимата Европа не предприеме действия по решаване на проблемите в Турция, през пролетта ще избухне още по-голямо въстание. Затова според него трябва бърза реакция. По този повод започва и принципно сближаване на позициите на Англия с Франция относно бъдещата съдба на европейските провинции на Османската империя. Хенри Ленсдаун смята, че бъдещата инициатива трябва да е съвместна, тъй като българското правителство няма да се съобрази с едностранен натиск. Той разчита да склони за сътрудничество Русия, тъй като знае, че руската позиция ще е от решаващо значение (Освободителната борба 1978, 40). Николас О'Конър предприема стъпки за сътрудничество и настоява Портата да включи християни в жандармерията, но Турция отхвърля искането (Пандев 1971, 17). Граф Владимир Н. Ламсдорф също предлага да се назначат християни в жандармерията и да се сменят компрометираните турски чиновници (Аданър 2002, 162 – 163). Налице са три възможности за промени в Европейска Турция. Това са руското предложение, изразявано от посланика в Цариград Иван Алексеевич Зиновиев, англо-френското предложение и предложението на турското правителство. Последният проект е твърдо подкрепен от Германия, като за Берлин е приемлива и руската инициатива, стига да се изолира Великобритания. На 07.12.1902 г. се изработва султанското ираде за реформи (Попов 1974, 43 – 44).

Турският проект е приет от Русия, Австро-Унгария и Германия, но не и от английската дипломация. В началото на 1903 г. общото впечатление за отношението на британците към българския въпрос в Македония е синтезирано от френския посланик във Великобритания Пол Камбон. Според него в този момент Лондон се задоволява с подкрепа на инициативите на другите Велики

сили, без да се ангажира със самостоятелни действия, като цели да бъде запазено статуквото. Действително Великобритания няма възможност да предизвика сама реформи в Македония. През февруари 1903 г. във Виена са проведени разговори между граф Владимир Н. Ламсдорф и министъра на външните работи на Австро-Унгария Агенор Голуховски, при което двамата оформят т. нар. Февруарска програма за реформи, но австро-руският проект по ред причини не може да осуети избухване на следващо въстание в Европейска Турция. Виенската програма е представена пред страните, гарантиращи изпълнението на Берлинския договор, като Хенри Ленсдаун си запазва правото да предложи промени, ако австро-руската програма не сработи (Аданър 2002, 167). Турското правителство също е запознато с програмата.

На българските власти става ясно, че Великите сили са разделени на две. От едната страна е Тройният съюз, а от другата е Френско-руският съюз. Стоян Данев е убеден, че само съгласие на всички велики държави ще може да осигури успеха на българската кауза. Така въпросът за съдбата на българите в Македония излиза от рамките на балканската политика и се превръща в общоевропейски проблем (Данев 1992, 108).

Турското правителство е принудено с неохота да изпълни някои от поетите задължения по Виенската програма. Амнистирани са български затворници, осъдени за революционна дейност. По това време целта на английската дипломация е да бъде избегната война на Балканите, тъй като състоянието, в което се намира Османската империя, е нестабилно и всеки военен конфликт би предизвикал подялба на нейните територии. Кабинетът на Стоян Данев губи поддръжка заради умерената си позиция към Българския въпрос и националноосвободителното движение. Политиката на Данев, разчитаща на подкрепата на Русия, не се харесва на княз Фердинанд Кобургготски и той проектира външнополитическа преориентация. На 02.05.1903 г. Стоян Данев е принуден да подаде оставка. След 3 дена за премиер е назначен Рачо Петров. Лондон приема добре правителствената смяна, допускайки, че това ще доведе до стабилизирание на неспокойните българо-турски отношения.

На 16.05.1903 г. Григор Начович, който заема длъжността дипломатически представител на България в Цариград от 1903 до 1908 г., е информиран от екзарх Йосиф I за препоръките на английския посланик да се търси пряка договорка между София и Цариград. Русия и Англия обаче не са готови да позволят друга страна да поеме инициативата на Балканите.

Солунските атентати през пролетта на 1903 г. влошават положението. Те дават повод на турските власти да спрат изпълнението на Виенската програма и да започнат повсеместно изселване на българското население в Македония и Одринска Тракия (Вечев 1980, 20). На 23.04.1903 г. английският вицеконсул в Скопие Рафаел Фонтана съобщава, че в Скопския вилает обстановката е нестабилна. Той пише, че българското търговско агентство е оставено без охрана, а населението е заплашено от турски ексцесии. По предложение на

Николас О'Конър английското правителство се отказва да изпрати два кораба в Егейско море, за да се нормализира положението и да се спре избиването на християни в Солун, като посланикът лицемерно се обосновава с коректното поведение на турците (Освободителната борба 1978, 158 – 168). Английският вестник „Таймс“ се отнася много остро към атентатите. На страниците му пише, че *„сметките на комитета са глупави и престъпни“*, и подчертава, че с тези действия той *„не е успял да предизвика общественото мнение в своя полза“* (The Times 1903).

Някои британски дипломати оказват съдействие на османските власти, като ги информират за бъдещите планове и действия на българските революционери. Консултът на Англия в Сяр съобщава за готвен атентат в Цариград. Месеците, предхождащи Илинденско-Преображенското въстание, са неспокойни. Чести са сраженията между турски военни части и български борци за свобода, последвани от турски зверства над мирното население. В началото на юли приключва процесът срещу българите, обвинени за Солунските атентати. Повечето са освободени, а Великобритания триумфира за провала на реформената програма, предложена от Русия и Австрия.

Българското правителство се активизира, очаквайки Русия да предяви искания за нови реформи. Кабинетът праща позитивни сигнали за сътрудничество и към другите сили. Паралелно с това правителството предприема стъпки за откриване на дипломатически агентства в Лондон и Рим. На 07.07.1903 г. екзарх Йосиф I провежда разговори за драстичните събития и нестабилното положение, заплашващо живота на християните в Европейска Турция. Английският посланик не приема истината и отрича в Македония да е имало насилие, казвайки, че това са манипулации на ВМОРО. Той препоръчва българското правителство да иска отстъпки от султана в съгласие с Великите сили, но едновременно с това казва, че моментът е пропуснат. Според екзарха християнското население трябва да бъде включено в управлението, начело с генерал-губернатор, намекайки за даване на автономия, но Николас О'Конър подминава с лекота чутото (Йосиф I 1992, 547).

Преди Илинденско-Преображенското въстание английските консули продължават да събират информация за мащабите на подготовката и реалните сили и възможности на революционната организация. На 20.07.1903 г. английският вицеконсул в Битоля Джеймс Макгрегър изготвя доклад за числеността на въстаниците в региона, като информира, че се очаква населението да вземе мащабно участие (Освободителната борба 1978, 290).

Безразличието в Европа довежда до избухването на 20.07.1903 г. на Илинденското въстание, последвано от Преображенското въстание на 19.08.1903 г. Няколко дена след началото на въстанието Николас О'Конър го определя като целенасочена въоръжена акция на българската организация в Македония (Мичев и кол. 1995, 374). Веднага започват кланета над мирното население, но Николас О'Конър изказва съмнение, че това не е истина. Той предлага на френ-

ския посланик в Османската империя Великобритания и Франция да изпратят на място военни аташета, които да следят действията по потушаване на въстанието. Френският дипломат отклонява искането, тъй като няма пълномощия за такава инициатива, но все пак отправя запитване към външното министерство в Париж дали не може да се отнесе позитивно към идеята на Николас О'Конър (Илинден 1993, 96 – 97).

По това време Иван Зиновиев и френският дипломат Констанс искат посланиците на Великите сили в Цариград да разменят мнение по реформените въпроси, но Николас О'Конър е против, настоявайки подобна дискусия да стане на правителствено ниво (Илинден 1993, 142 – 143).

На 28.07.1903 г. българското правителство изпраща мемоар до Великите сили, в който Рачо Петров обвинява Османската империя, че насърчава кланетата и издевателствата над българското население в Солунски, Битолски, Скопски и Одрински вилает. В Лондон не обръщат особено внимание на официално изказаната българска позиция. Британското правителство заявява, че ще остави Турция да потуши въстанието. По този повод българският агент в Париж д-р Любомир Золотович заявява пред управляващия британското посолство във Франция Уилсън, че реформите лесно ще се приспособят, когато не останат живи хора (Освободителната борба 1978, 372).

Междувременно поради неспособността да се справи с броженията в Македония главнокомандващият турската армия Омер Ружди паша е сменен с Назър паша. Той изработва нов план, който е изцяло заимстван и приспособен от тактиката на английското командване в Англо-бурската война от 1899 – 1902 г. и цели координирано концентрично настъпление срещу въстаналите райони. Армията е увеличена на 80 000 души, а по-късно става 350 000 войници. Назър паша заповядва настъплението да започне на 12.08.1903 г. (Мичев и кол. 1995, 325). На 26.08.1903 г. английският генерален консул в Солун докладва на Николас О'Конър за резултатите от настъплението, като описва неравните сили, унищоженията и нанесените щети на над 100 села в Битолски вилает (Освободителната борба 1978, 430 – 431). Въпреки това английската позиция не се променя. Едва в началото на септември 1903 г. Лондон изоставя поведението си на слабо заинтересована страна, опасявайки се от намеса на Русия (British Documents 1926, 58 – 60). Заради кланетата екзарх Йосиф I иска отделни срещи с посланиците на Великите сили, за да настоява за тяхната намеса в Македония. На 10.10.1903 г. той се среща с Николас О'Конър, който казва, че създаването на автономия е невъзможно, а действията на комитите вредят на националната кауза. Разговорът все пак има ефект и екзарх Йосиф I постига успех, тъй като Николас О'Конър предлага да се направят дипломатически постъпки пред Портата за спиране на кланетата. При очертаващия се разгром на Илинденско-Преображенското въстание единствената надежда на въстаниците е да се чака България да обяви война на Османската империя. Народът иска да се окаже помощ на братята българи. В Англия не изключват и тази възможност,

но София не е подготвена за война, а няма и подкрепата на Петербург. Въпреки това Турция подготвя война срещу България. Английският военен аташе в Цариград полковник Мансуел докладва, че Турция е готова и ще нападне от запад през Македония и от изток през Одринска Тракия (Архив на БАН, ф. IV, оп. 100, а. е. 32, л. 234 – 242). Въпреки ескалирането на напрежението Лондон не очаква сериозен конфликт, макар че се допуска и такава възможност.

На 28.08.1903 г. Николас О'Конър препоръчва на Хенри Ленсдаун проста схема за автономия, която да гарантира целостта на Османската империя. Предоставеното известно самоуправление трябва да даде възможност за реформи, доколкото въобще са осъществими (British Documents 1926, 61). Английският посланик предполага, че единствено Русия ще бъде доволна от такава автономия. На 05.09.1903 г. Николас О'Конър предлага да разговаря за реформите с посланиците на Русия и Германия, за да предотврати впечатлението, че Англия иска да предизвика брожение сред силите. Два дена по-късно Хенри Ленсдаун предупреждава Великия везир, че събитията могат да имат лоши последици за султана, ако не се промени турската политика във въстаналите райони.

Руският външен министър граф Владимир Н. Ламсдорф на 16.09.1903 г. съобщава в декларация позицията на Русия (Дюлгерова 1999, 216 – 217). Петербург и Виена предупреждават, че Турция и България няма да получат подкрепа в случай на война. Двете сили обещава, че Виенската програма ще бъде основа на преобразуванията в засегнатите райони. От Великите сили Англия единствена не подкрепя тази позиция. Британското правителство, водено от външнополитическите си интереси в Близкия изток и с цел да оказва натиск върху Османската империя чрез експлоатиране на поредната избухнала източна криза, започва да се очертава като най-последователен защитник на реформеното дело, до степен обособяване на автономни райони в Европейска Турция. Хенри Ленсдаун издига искане за цялостен чуждестранен контрол върху всички сектори на администрацията в европейските вилаети. Още на 12.09.1903 г. Николас О'Конър изразява пред султана недоволството на Великобритания от незадоволителните реформи в европейските части на империята. По време на срещата, говорейки за Македония, посланикът повдига въпроса за пограничните спорове между британските колонии на Арабския полуостров и Османската империя, с което иска да окаже натиск на султана. Впоследствие идеята за автономия на трите вилаета се използва като средство за изнудване, с което се търси реализация на интересите на Лондон.

Великобритания с радост отчита, че българското правителство ще избягва всяко действие, което може да изложи на опасност мира. Тя осъжда всичко, което ще доведе до война, и това няма да бъде смекчено от плачевните условия в Македония. Великобритания е убедена, че е нужно да се запази статуквото.

През есента на 1903 г. Агенор Голуховски и Владимир Н. Ламсдорф се срещат в Мюрцшег, за да преразгледат Виенската реформена програма. Хенри Ленсдаун натоварва английския посланик във Виена Плънкет да представи на

австрийския и руския министър пет точки, които трябва да се обсъдят, като се обръща внимание на реформирането на жандармерията, разпускането на турски войски, включването на европейски военни аташета като наблюдатели към турската армия и хуманитарна дейност в пострадалите райони. Хенри Ленсдаун предлага назначаване на християнски губернатор или мюсюлмански губернатор, който да бъде задължен да работи с европейски съветници.

Българското правителство също проявява външнополитическа активност, за да подкрепи националноосвободителното движение, макар да няма особена възможност за действие, притискано от Великите сили. Като средство за изход от кризата правителството на Рачо Петров използва двустранни преговори с Османската империя. По указание на ВМОРО професорите от Висшето училище в София Иван Георгов и Любомир Милетич предприемат обиколка в Европа. Посещават Петербург, Лондон и Париж, където настояват да се въведат реформи в Турция. На 23.09.1903 г. делегацията пристига в Лондон и към нея се присъединява д-р Христо Татарчев. Провеждат се редица срещи извън официалните кръгове. Делегацията иска среща и с представители на английското Министерство на външните работи, но Хенри Ленсдаун отказва да приеме българските професори. Рачо Петров, обезпокоен от провал на мисията, препоръчва да се върнат в София (ЦДА, ф. 381к, оп. 3, а.е. 1, л. 1 – 2). Въпреки това те опитват да се срещнат с френския министър на външните работи Теофил Делкасе в Париж, но са приети от директора по политическите въпроси Когоран (Дамянов 1985, 241). Мисията е отразена в английския печат.

На 02.10.1903 г. Русия и Австро-Унгария приемат Мюрцщегската програма, но нейното прилагане среща проблем поради липса на финансиране за обезпечаването ѝ. В началото на есента на 1903 г. по-голям успех за българската дипломация е откриването на дипломатическо агентство в Лондон. Димитър Цоков – представител на България във Великобритания, връчва акредитативните си писма на Хенри Ленсдаун на 02.10.1903 г. При срещата българският дипломат благодари от името на България, че британското правителство дава разрешение за откриването на мисията. Димитър Цоков споделя, че това е много важен жест при настоящата криза на Балканите. Британският министър демонстрира жив интерес към положението в Македония и настроенията в София. Димитър Цоков извежда тревожната ситуация в страната и опасенията, че опустошенията в Македония засягат най-вече българския елемент в областта. Обстановката повишава готовността за война на България, затова Великите сили трябва да реагират. Българското правителство е скептично към ефективността на руско-австрийската програма и Димитър Цоков предава молбата на правителството Англия да се намеси. Хенри Ленсдаун изслушва българския представител и изразява мнение, че последните сигнали от София и Цариград дават надежда за подобряване на положението и изглаждане на противоречията. Според него зимата трябва да се използва, за да се уредят споровете в Македония (ЦДА, ф. 381к, оп. 3, а.е. 1, л. 31 – 32). Димитър Цоков провежда

разговори с редица английски журналисти и политически дейци, които в момента се намират в опозиция, по време на което представителите на Либералната партия загатват, че България би могла в бъдеще да анексира Македония. Някои британци виждат България като основа на бъдеща балканска федерация, която да използват като съюзник срещу Русия на Балканите.

Още преди да е представена Мюрцшегската реформена програма, Халим паша съставя комисия от грък, румънец, сърбин, българин и мюсюлманин, за да му помогнат в провеждането на реформите. Българското правителство е наясно, че това е опит на Портата да хвърли прах в очите на Великите сили, за да саботира реалните реформи. Според инструкциите Димитър Цоков описва плачевното състояние на българската интелигенция в Македония, половината от която се е преселила в България, а другата е в затвори в Мала Азия. Затова България настоява Лондон да съдейства за даване на амнистия на всички българи, участвали във въстанията през 1902 – 1903 г. Според Хенри Ленсдаун въпросът е решен, защото амнистията е предвидена още във Виенската програма, но все пак той не се ангажира с конкретни обещания. На 07.10.1903 г. Димитър Цоков е приет от крал Едуард VII (1901 – 1910 г.) в Бъкингамския дворец в присъствието на Хенри Ленсдаун. Преди аудиенцията българският дипломат е предупреден, че няма да му бъде предоставена възможност да се изказва свободно извън кръга на обичайната любезност. Въпреки това Димитър Цоков предава на крал Едуард VII писмо от българския княз Фердинанд Кобургготски. Английският крал отклонява въпроса за кланетата в Македония, като говори отвлечено за лошото време в Лондон, владееенето на английски език на българския дипломат и др. Димитър Цоков заявява, че България преживява тежки моменти и се надява на английска подкрепа за българската кауза. На това кралят лаконично отговаря, че ще се радва проблемите да се решат по благоприятен начин (ЩДА, ф. 381к, оп. 3, а. е. 1, л. 23). Аудиенцията продължава само 10 минути.

На 03.10.1903 г. Григор Начович търси подкрепата на Николас О'Конър в защита на българските интереси в Турция. Тя от своя страна също иска английска помощ, в опит да избегне новите реформени инициативи на Русия и Австрия. На 08.10.1903 г. султанът моли Николас О'Конър Англия да не настоява за незабавно изпълнение на реформите в Македония, обяснявайки, че това ще окуражи революционните настроения. В създалата се обстановка Великобритания препоръчва преки преговори между София и Цариград. Според Николас О'Конър двете страни трябва да намалят военната си готовност, за да се избегне конфликт. На 09.10.1903 г. Димитър Цоков, в присъствието на Хенри Ленсдаун, разговаря с посланика на Османската империя във Великобритания Мусурц (Мюсюрюс) паша, който се интересува дали е вярно, че между България и Турция е сключено споразумение за демобилизация в граничните райони и с какви гаранции е скрепено споразумението. Той се съмнява в сигурността на договорите, защото и сега турската войска не може да се справи с мащабите на въстанието, какво остава, ако се редуцира. Димитър Цоков казва, че

действително е информиран за българо-турско споразумение, и предупреждава Хенри Ленсдаун, че ако не се уреди благоприятно положението на българите в Турция, може да се стигне до правителствена криза в България.

На 12.10.1903 г. английското правителство се съгласява в общ план с програмата на Австрия и Русия. Лондон си запазва правото да даде нови предложения, преди тя да бъде представена на султана. Английската дипломация няма как да не се съгласи с новите австро-руски предложения, тъй като те до известна степен отговарят на нейните възгледи за бъдещо развитие на района. Английската дипломация обаче не дава пълна подкрепа, защото Ленсдаун иска да ползва и в бъдеще идеята за автономия като средство за натиск над Османската империя. Позицията на Лондон се отразява положително на мюрцщегските реформи. Германия разбира, че пред опасността да се появи нова английска инициатива, трябва да предпочете руско-австрийският проект.

В края на октомври Хенри Ленсдаун разкрива информация за военните делегати, които ще вземат участие в проекта за европейска жандармерия в Македония. България гледа положително на тази идея, предполагайки, че тя ще сложи край на жестокостите. Великите сили решават главнокомандващият на македонската жандармерия да бъде италианецът Ди Джорджис и той да е подпомаган от едно военно лице с чин „полковник“ (ЦДА, ф. 381к, оп. 3, а. е. 1, л. 43). Българското правителство предлага да се учреди общ контрол, упражняван от всички Велики сили, за да не се разпокъса българският елемент в Македония с ново териториално деление на Европейска Турция. Рачо Петров е възмутен, че реформите не обхващат Одринския вилает.

На 12.11.1903 г. Високата порта се съгласява да приеме предложените реформи, като остава на позиция, че в бъдеще е възможно да подложи на дискусия определени детайли. Османската империя се обосновава с желанието да запази статуквото едновременно с правата и престижа на султана. Скоро става ясно, че Високата порта ще се бори против ограничаването на властта ѝ в Европейска Турция. До 12.12.1903 г. султан Абдул Хамид II (1876 – 1909 г.) прави опити да отложи назначаването на генерал Ди Джорджис начело на жандармерията в трите македонски вилаета, но след натиск от Великите сили съпротивата е преодоляна (Архив на БАН, ф. IV, оп. 47, а. е. 24, л. 66 – 67).

В началото на XX в. Англия започва да се стреми към ограничаване на властта на Османската империя, като следи за запазване на статуквото на Балканите. Правителството в Лондон се съобразява с редица фактори при формулирането на политиката си по Македонския въпрос и източната криза. За английската дипломация особено опасно е избухването на война между Турция и България. За Лондон съдбата на Турция представлява част от голямата политическа борба на международната сцена за влияние в различни части на света. Началото на реформената акция може да се разглежда в контекста на създаването на Антантата през 1904 г. (Monger 1963, 117 – 158). Балканската политика на Великобритания е и перспектива за влошаване на отношенията на Лондон

с Виена. Лондон цели относителна автономия, която да стане с назначаване на генерал-губернатор християнин, несменяем по волята на султана, а мандатът му да се дава от Великите сили. Всъщност Англия не одобрява нито един план за нарушаване на териториалната цялост на Турция, а автономията остава само риторика.

Лондон запазва поведение на незаинтересована сила по време на Горноджумайското въстание и Солунските атентати. След Илинденско-преображенското въстание Николас О'Конър предупреждава, че без спешна намеса турските зверства над населението ще предизвикат война с България. Британското правителство се опасява от руската позиция, тъй като тя може да е непредсказуема по отношение на проливите. През лятото на 1903 г. ужасите в Македония предизвикват европейското внимание. Николас О'Конър определя австро-руската реформена схема като провал и препоръчва да бъдат взети мерки, защото Балканите не трябва да стават сцена на опустошения. В края на 1903 г. Лондон се отказва да претендира за водеща позиция на Балканите и заема средна позиция. В крайна сметка Мюрцшегската реформена програма е съобразена с английските претенции. Впоследствие се оказва, че Хенри Ленсдаун експлоатира идеите за автономия като инструмент за постигане на някои собствени цели в пределите на преразгледаната Австро-руска реформена програма. Общата цел на Лондон е да осуети последващите кризи на Балканите, които могат да разрушат статуквото. Поради това несъгласие и политическите игри на Великобритания Европа отново допуска да бъдат избити хиляди българи, да бъдат опожарени и унищожени стотици селища и десетки хиляди бежанци да мигрират в България.

ЛИТЕРАТУРА

Аданър 2002: Ф. Аданър. Македонският въпрос. София, 2002.

Архив на БАН: Архив на Българска академия на науките, фонд IV, опис 136, архивни единици 97 и 139.

Архив на БАН: Архив на Българска академия на науките, фонд IV, опис 47, архивна единица 24.

Архив на БАН: Архив на Българска академия на науките, фонд IV, опис 100, архивна единица 32.

Битоски 1983: К. Битоски. Дипломатски одгласи за Илинденското въстание. Скопје, 1983.

Вечев 1980: Д. Вечев. Реформите в европейска Турция и руско-българските отношения. – *Векове*, 1980, 2, 15 – 25.

Дамянов 1985: С. Дамянов. България във френската политика 1878 – 1918. София, 1985.

Данев 1992: С. Данев. Мемоари. София, 1992.

Дюлгерова 1999: Н. Дюлгерова. Руски щрихи към Източния въпрос (1894 – 1904 г.). София, 1999.

Илинден 1993: Илинден во француски дипломатски документи. Архив на Македонја. Скопје, 1993.

Йосиф I 1992: Йосиф I Български екзарх. Дневник. София, 1992.

Мичев и кол. 1995: Д. Мичев, Д. Саздов, Р. Пасков, В. Трайкова, С. Елдъров, Т. Петров, Л. Панайотов. Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи (1878 – 1944 г.). Т. 2. София, 1995.

Освободителната борба 1978: Освободителната борба на българите в Македония и Одринско (1902 – 1904 г.). Дипломатически документи. София, 1978.

Пандев 1979: К. Пандев. Националноосвободителното движение в Македония и Одринско (1878 – 1903 г.). София, 1979.

Пантев 1971: А. Пантев. Англия и реформената акция в Европейска Турция (1895 – 1903 г.). – *Исторически преглед*, 1971, 6, 16 – 19.

Попов 1974: Р. Попов. Австро-Унгария и реформите в Европейска Турция 1903 – 1908 г. София, 1974.

ЦДА: Централен държавен архив, фонд 381к, опис 3, архивна единица 1.

British Documents 1926: British Documents on the Origins of the War (1898 – 1914). Vol. V. London, 1926.

Monger 1963: G. Monger. The End of Isolation: British Foreign Policy (1900 – 1907). London, 1963.

The Times 1903: The Times, 04.05.1903 г.

ENGLAND, RUSSIA AND THE MACEDONIAN QUESTION DURING THE UPRISINGS IN EUROPEAN TURKEY (1902 – 1903)

Emil Vrezhakov

(Abstract)

In the early 20th c. the territory of the Turkish province of Macedonia was one of the most troubled places in the world. The Great Powers had a stake in the way the question of the future of this territory, still within the Ottoman Empire, will be resolved. Each European state had a vested interest in the Balkan Peninsula. Great Britain seized any opportunity to take advantage of the events in European Turkey in order to undermine the enduring influence of the Russian Empire and Austro-Hungary on the Balkans. London exerted an ever growing pressure on the Ottoman Empire and this hard line policy to Constantinople had a beneficial impact on the relations between Great Britain and Bulgaria. The Bulgarian government embraced every opportunity in the favourable circumstances to derive as much benefit as possible for the cause of the Bulgarian national liberation from the foreign relations between London and Constantinople. Britain was set to become an arbiter in an eventual outbreak of new crises between the Ottoman Empire and Bulgaria.

During the Gorna Djumaya Uprising in 1902 Bulgaria was not ready to provide military support to the rebels, neither was there any diplomatic basis to this effect. The uprising failed, but it caught the attention of Europe and the Great Powers, which realised that the situation in Macedonia had to change. The Great Powers were divided into two. On the one hand, there was the Triple Alliance, and on the other hand, there was the French-Russian Union. The Bulgarian government was aware that only the consent of all the Great Powers could secure the success of the Bulgarian cause. Thus the question of the fate of the Bulgarians in Macedonia went out of the Balkan politics and became a pan-European problem.

At the beginning of the 20th c. England started striving to curtail the power of the Ottoman Empire by trying to keep the status quo on the Balkans. The government in London considered a number of factors when formulating its policy on the Macedonian Question and the Eastern Crisis. The English diplomacy regarded an eventual war breaking out between Turkey and Bulgaria as particularly detrimental. For London the fate Turkey was part of the big political game at the international arena to gain influence in various parts of the world. The reform action can be considered to have started with the establishing of the Entente in 1904. The Balkan policy of Great Britain was also a factor deteriorating the relations between London and Vienna. The objective of London was to achieve a certain autonomy, which could be accomplished by appointing a Christian General Governor, who could not be dismissed by an order of the Sultan, and whose mandate shall be granted by the Great Powers. In fact, England did not back any plan violating the territorial integrity of Turkey, while the autonomy was only part of the political rhetoric.

London behaved as an impartial power at the time of the Gorna Djumaya Uprising in 1902 and the Thessaloniki attack in 1903. After the Ilinden – Preobrazhenie Uprising of 1903, the English diplomat O'Connor warned that without any urgent interven-

tion the Turkish atrocities over the population would provoke a war with Bulgaria. The British government feared the Russian position, as it could be unpredictable and Russia may well find itself near the straights. In the summer of 1903 the violence in Macedonia caught the attention of Europe. O'Conner declared the Austro-Russian reform scheme to be a failure and recommended that measures be taken, otherwise the Balkans would be devastated. In the late 1903 London gave up the idea of being the leader on the Balkans and took a middle-ground position. In the end the Murzschteg reform programme was in line with the English aspirations. Subsequently it turned out that the idea of autonomy was instrumental for the politicians in London to achieve some of their own goals within the revised Austro-Russian reform programme. The overall objective of London was to thwart any subsequent crisis on the Balkans that might jeopardise the status quo. Due to this disagreement and the political games of Great Britain, Europe again saw thousands of Bulgarians killed, hundreds of settlements razed to the ground and tens of thousands of refugees migrating to Bulgaria.

ВЪЗПОМЕНАТЕЛНИ ОТЛИЧИЯ, ПОСВЕТЕНИ НА ОБЯВЯВАНЕТО НА НЕЗАВИСИМОСТТА НА БЪЛГАРИЯ

Станислава Ботева

На 22.09.1908 г. във Велико Търново с „Манифест към българския народ“ се обявява Независимостта и скъсването на васалните връзки на България с Османската империя. Признаването на този акт от Великите сили става след официалното подписване на българо-турски протокол на 06.04.1909 г., според който *„императорското отоманско правителство признава новото политическо положение на България“*. Провъзгласяването на Независимостта окончателно и напълно утвърждава Съединението от 1885 г., когато Северна и Южна България са признати за единна суверенна държава. България се превръща в независимо царство, а държавният глава княз Фердинанд получава титлата цар¹.

Обявяването на Независимостта на българската държава дава отражение в наградната ѝ система. Промяната в орденските степени и учредяването на нови отличия в периода след 22.09.1908 г. е обект на внимание от страна на редица изследователи (Владимиров 1971, 294, 309, 311 – 312; Радев 1988, 227 – 230; Петров 2011, 159 – 171). В края на 1908 г. по лични разпореждания на цар Фердинанд орденът „Св. Александър“ получава степен „Велик кръст“ (Владимиров 1971, 294; Петров 2011, 160). На 18.05.1909 г. с рескрипт до канцлера на българските ордени, а през февруари 1910 г. със специален закон, гласуван от XIV-ото обикновено народно събрание, е утвърден орден „Св. св. равноапостоли Кирил и Методий“ (Владимиров 1971, 309; Радев 1988, 227 – 230; Петров 2011, 162 – 168). В чест на паметното събитие през първата половина на 1909 г. е учреден възпоменателен кръст „За Независимостта на България 1908 година“ (Владимиров 1971, 311 – 312; Петров 1998, 175 – 176; Петров 2011, 160 – 161).

Наградната система е характерен белег на всяка страна, чрез който се демонстрират нейният суверенитет и национална идентичност. Особен интерес в българската наградна система предизвикват отличията, посветени на забележителни събития от историята на нашия народ. Те свидетелстват за многовековните борби на българите за освобождение, обединение и независимост.

Обект на настоящата публикация са отличия, посветени на обявяването на Независимостта на България, които се съхраняват във фонда на Регионален ис-

торически музей – Велико Търново. Първата група включва три екземпляра на възпоменателен кръст „За Независимостта на България 1908 година“, учреден през 1909 г. Към втората група се отнасят три екземпляра на мемориален знак, създаден през 2008 г. по случай 100-годишнината от обявяване на Независимостта на българската държава². Представянето на образците на двете отличия следва хронологията на тяхното учредяване и включва кратка историческа справка на създаването им и визуално описание. Разглеждат се характерът и предназначението на възпоменателния кръст и мемориалния знак и се прави паралел между тях, за да се акцентира върху целта им, от една страна, и от друга – за да се изведе на преден план идеята за приемственост, заложена в създаването на съвременния мемориален знак по примера на отличието от 1909 г.

В музейния фонд се съхраняват три екземпляра на **възпоменателния кръст „За Независимостта на България 1908 година“** (Ил. 1, Ил. 2). Първият от тях постъпва през 60-те години на XX в. чрез откупка³. В инвентарната книга се съдържа информация за човека, предоставил отличието на Музея, но липсват данни за удостоеното лице. Останалите два екземпляра Музеят получава като дарения през 1980 г.⁴ и през 1990 г.⁵ Историческите справки в инвентарните книги сочат, че о.з. полковник Шишков е собственик на първото отличие, а с второто е удостоен д-р Игнат Янков Игнатов. Две от отличията са включени в експозицията на музей „Нова и най-нова история“.

Идеята за възпоменателния кръст възниква непосредствено след прокламирането на Независимостта на България. Неговото учредяване се извършва през първата половина на 1909 г. чрез рескрипт, в който се подчертава, че е създаден, „...за да ознаменува това велико събитие – провъзгласяването на България за независимо царство“ (ЦДА, ф. 3к, оп. 8, а.е. 1601, л. 1 – 2). След като е отсечен в Берлин от фирмата на Паул Телге, знакът е връчен на всички министри и членове на дворцовата свита, на народни представители, на генерали, офицери, подофицери, юнкери и цивилни служители от Българската армия, намиращи се на служба към деня, в който е обявена Независимостта – 22.09.1908 г., на бивши поборници, административни чиновници, общински кметове, полицейски пристави и др. (ДВИА, ф. 1520, оп. 1, а.е. 38, л. 195; ДВИА, ф. 1027, оп. 1, а.е. 92, л. 127). В Дневник-регистър на наградените с възпоменателния кръст „За Независимостта на България 1908 година“ са вписани 11 490 души (ЦДА, ф. 3к, оп. 2, а.е. 124), въпреки че вероятният брой на удостоените е значително по-голям (Петров 1998, 175).

Отличието е двустранно и е отсечено от кафяв метал. Има форма на румънски (двоен) кръст с полирани кантове и с релефни изображения и надписи. Дължината на раменете на кръста е 40 мм. На лицевата страна, в средата между раменете на кръста, се намира кръгъл медальон с диаметър 18 мм. В него е изобразен вензелът на учредителя на знака цар Фердинанд, заобиколен от надпис: „ТЪРНОВО 22 СЕПТЕМВРИЙ 1908“, който отразява мястото и датата на обявяването на Независимостта на България по стар стил. В четирите краища

на кръста е изобразена по една корона, обърната с основата надолу⁶. Върху реверса, в средата на кръста, е разположен кръгъл медальон, идентичен с медальона от лицевата страна. В него е изобразен изправен коронован български лъв с миниатюрен щит със саксонски герб, заобиколен от дъговиден надпис: „БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО“. Възпоменателният кръст се носи отляво на гърдите на червена лента, широка 31 мм, със зелена и две бели ивици в средата. Лентата е във вид на триъгълник, когато отличието е предназначено за мъже, или във вид на двойна панделка, когато се връчва на дами. Към лентата е пришита метална кукичка, на която се закачва самият кръст. В повечето случаи към горната част на лентата е пришита безопасна игла за по-лесно окачване на отличието.

Значителното количество на връчените отличия показва ясения стремеж на цар Фердинанд да афишира провъзгласената държавна независимост в страната и в чужбина. С поставянето на своя вензел върху възпоменателния кръст той подчертава съпричастността си към крупното събитие. Същевременно широкият обществен обхват и разнородният социален статут на удостоените лица разкриват опита на монарха да спечели и увеличи своята популярност сред представители на различните групи на българското общество.

Мемориалният знак „100 години независима България“ е представен в музейния фонд от три екземпляра – един, предназначен за мъже (**Ил. 3, Ил. 4**), и два – за дами (**Обр. 1, Обр. 2**). Непосредствено след националното честване на 100-годишнината от обявяването на Независимостта на България общинската администрация във Велико Търново предоставя на Музея два мемориални знака – мъжки⁷ и дамски⁸. Третият знак постъпва в Музея през 2014 г. като дарение от актрисата Елена Цветкова Стефанова⁹. През 2008 г. тя е удостоена с това отличие по случай годишнината. Предвид обстоятелството, че е притежание на конкретна личност, дареният знак като музеен предмет притежава стойност, различна от тази на образците, предоставени от общинската администрация.

На 22.09.2008 г. в цялата страна се отбелязва 100-годишнината от обявяването на Независимостта на българската държава с център на тържествата във Велико Търново. Всеки от официалните гости на националното честване получава кутия с юбилейна „Старопрестолна грамота“ и мемориални материали. Освен печатни произведения, юбилейна монета и пощенско-филателно издание специално място сред тях в комплекта заема репликата на възпоменателния кръст „За Независимостта на България 1908 година“. Идеята за създаването на този мемориален знак възниква през 2007 г., когато под патронажа на д-р Румен Рашев – кмет на Община Велико Търново, се сформира работна група за обсъждане и реализиране на събития на местно ниво, които да бъдат включени в националната програма за отбелязване на годишнината¹⁰. Отличието е отсечено в „Монетен двор“ ЕООД София в тираж 1 000 бр.

В по-общ визуален план съвременният знак следва оригинала от 1909 г. Двете отличия са отсечени от кафяв метал, двустранни са и имат червена лента

със зелена и две бели ивици в средата. Запазена е формата на румънски (двоен) кръст с полираните кантове и с релефните изображения, познати от възпоменателния кръст, както и начинът на носене – отляво на гърдите, в двата варианта на лентата – във вид на триъгълник за мъжете и на панделка – за дамите. Има съществени разлики по отношение на размерите и релефните надписи в композицията. Дължината на раменете на кръста на мемориалния знак е 43 мм, диаметърът на медальона е 21 мм, а ширината на лентата е 36 мм. Върху аверса, около вензела на цар Фердинанд, има надпис: „ВЕЛИКО ТЪРНОВО 22 СЕПТЕМВРИ 2008“, а върху реверса около изправения коронован български лъв с миниатюрен щит със саксонски герб се чете: „100 ГОДИНИ НЕЗАВИСИМА БЪЛГАРИЯ“.

Цялостната композиция на двата знака е сходна и подчертава идеята на великотърновските управници за приемственост в почитането на едно от най-забележителните събития в новата българска история. Промяната на надписите в съвременния знак разкрива желанието за пореден път да се напомни значението на Велико Търново в националната ни история като град, който се свързва с Второто българско царство, с многовековните борби на българския народ за самостоятелност и независимост; като град, който символизира българската държавност.

Със създаването на отличията от 1909 г. и 2008 г., посветени на българската държавна независимост, е осъществена осъзната приемственост. Възпоменателният кръст „За Независимостта на България 1908 година“ е учреден „...за увековечаване на паметната дата на провъзгласяването на нашата независимост“ (Свободно слово 1909, 2). Един век след 22.09.1908 г. мемориалният знак „100 години независима България“ напомня за крупния политически акт, за държавната находчивост на тогавашните управници, за достойнството и волята на българския народ.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ За обявяването и признаването на Независимостта на България съществува значителна историческа литература (Горанов 1986; Обявяване на Независимостта на България през 1908 г. 1989; Стателова, Грънчаров 2006, 214 – 230; Независимостта на България, 1908 г. – поглед от 21 век 2010).
- ² В настоящата публикация мемориалният знак от 2008 г. се разглежда под наименованието мемориален знак „100 години независима България“.
- ³ Инв. № 3241 РД/ТОМ ОФ.
- ⁴ Инв. № 4959 РД/ТОМ ОФ.
- ⁵ Инв. № 111 НИ-В/ИМ-ВТ ОФ; отличието е описано в каталог на изложбата „Символите на българската държавност“, посветена на 100-годишнината от обявяването на Независимостта на България на 22 септември 1908 г. (Символите на българската държавност 2008, 183).

- ⁶ Съществува вариант с корони, обърнати с основата към медальона (Петров 1998, 175).
⁷ Инв. № 621 ННИ-В/ИМ-ВТ ОФ.
⁸ Инв. № 620 ННИ-В/ИМ-ВТ ОФ.
⁹ Инв. № 641 ННИ-В/ИМ-ВТ ОФ.
¹⁰ По сведения на Иван Стефанов Кръстев, пряк участник в подготовката и реализирането на честването на 100-годишнината от обявяването на Независимостта на България, днес главен специалист в звено „Връзки с обществеността и протокол“ при Община Велико Търново.

ЛИТЕРАТУРА

Владимиров 1971: В. Владимиров. Граждански ордени, медали и възпоменателни знаци в България (1880 – 1944). – *Известия на българските музеи*. Т. 1, 1969. София, 1971, 293 – 316.

Горанов 1986: П. Горанов. Извоюване на Независимостта на България. Велико Търново, 1986.

ДВИА: Държавен военноисторически архив, фонд 1027, опис 1, архивна единица 92.

ДВИА: Държавен военноисторически архив, фонд 1520, опис 1, архивна единица 38.

Независимостта на България, 1908 г. – поглед от 21 век 2010: Независимостта на България 1908 г. – поглед от 21 век. Сборник доклади от международната научна конференция, проведена в София на 19 – 20 септември 2008 г. София, 2010.

Обявяване на независимостта на България през 1908 г. 1989: Обявяване на Независимостта на България през 1908 г. М. Исусов, Ц. Тодорова, В. Николова, Г. Марков, Л. Радкова и М. Колева (съст. и ред. кол.). София, 1989.

Петров 1998: Т. Петров. Ордени и медали в България. София, 1998.

Петров 2011: Т. Петров. Наградната система на България (1878 – 2010). София, 2011.

Радев 1988: В. Радев. Кирило-Методиевите наградни отличия в музейната експозиция. – *Известия на Националния исторически музей*, 7, 1988, 226 – 243.

Свободно слово 1909: Вестник „Свободно слово“, бр. 448 от 14.05.1909 г., 2.

Символите на българската държавност 2008: Символите на българската държавност. Каталог. Велико Търново, 2008.

Стателова, Грънчаров 2006: Е. Стателова, С. Грънчаров. История на нова България 1878 – 1944. Т. 3, София, 2006.

ЦДА: Централен държавен архив, фонд 3к, опис 2, архивна единица 124.

ЦДА: Централен държавен архив, фонд 3к, опис 8, архивна единица 1601.

COMMEMORATIVE INSIGNIA OF HONOUR DEDICATED TO THE DECLARATION OF INDEPENDENCE OF BULGARIA

Stanislava Boteva

(Abstract)

The Independence of Bulgaria was proclaimed on 22.09.1908 in Veliko Tarnovo in a Manifesto to the Bulgarian people, severing the vassal relations of Bulgaria with the Ottoman Empire. This important political event was memorialized in the award system of the independent Bulgarian state. The subject of this article are the insignia of honour dedicated to the national independence, which are kept in the repository of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo. The Commemorative Cross “For the Independence of Bulgaria 1908” was established in 1909 in honour of the proclamation of the Bulgarian independence. The commemorative insignia was created in 2008 on the 100th anniversary of the proclamation of the independence of the Bulgarian State. The presentation of the two awards is organised chronologically, covering a visual description and the circumstances under which they were established. The awards, dedicated to the independence of the Bulgarian state, which were introduced in 1909 and 2008, raised the awareness of continuity. The Commemorative Cross “For the Independence of Bulgaria 1908” was established “...to perpetuate the memorable date of the proclamation of our independence” and the commemorative insignia “100 Years of Independent Bulgaria”, appearing a century after 22.09.1908, is a reminder of the important political act, of the then ingenuous statesmen, of the dignity and will of the Bulgarian people.

Обр. 1. Мемориален знак „100 години независима България“, 2008 г. (за дами), аверс.
Fig. 1. Commemorative insignia “100 years independent Bulgaria”, 2008 (for women), obverse.

Обр. 2. Мемориален знак „100 години независима България“, 2008 г. (за дами), реверс.
Fig. 2. Commemorative insignia “100 years independent Bulgaria”, 2008 (for women), reverse.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА АДМИНИСТРАТИВНО- ТЕРИТОРИАЛНОТО УСТРОЙСТВО НА БЪЛГАРИЯ СЛЕД 19 МАЙ 1934 Г. И БОРБАТА НА ВЕЛИКОТЪРНОВЦИ ЗА ОПРЕДЕЛЯНЕТО НА ГРАДА ЗА ОБЛАСТЕН ЦЕНТЪР

Тодорка Недева

На 19 май 1934 г. Военният съюз с подкрепата на политическия кръг „Звено“ извършва държавен преврат. Още с идването си на власт Кимон Георгиев оповестява, че целта на новото управление е създаването на стегната и икономически организирана държава посредством установяване на стабилна общинска власт, покровителстване на земеделието и приспособяване на индустрията към стопанските и националните нужди, ограничаване на безработицата и въвеждане на монополи за разкриване на нови приходи (Георгиев 1971, 71; Димитров 1972, 21).

Първоначално великотърновци посрещат благосклонно и с големи очаквания новата власт. За това свидетелства уводната статия в Общински вестник „Велико Търново“, публикувана в бр. 4 от 31.05.1934 г.:

„Нека всички добри воли в народа ни се мобилизират в услуга на управлението за борба с обществените недъзи, борба упорита срещу долното партизанство, корупцията, плячкосването на държавата, отровната демагогия, мухлясалата и безотговорна бюрокрация, липсата на компетентност и системност в държавните мероприятия, стопанската несигурност и нестабилност, която парализира ползната дейност на хората. Нека всички компетентни се притекат в помощ за създаване на разумни и полезни за държавата мероприятия за издигане пълния ѝ авторитет.

Държавата е на всички. Тя трябва да бъде еднаква към всички...

Нека пазим държавните институти като зеницата на окото си. Те не са празни форми, а необходими и реални устои за държавна стабилност и гаранция за политическите свободи на българските граждани.“

Последвалите правителствени решения довеждат до охлаждане на ентузиазма на великотърновци към режима на деветнадесетомайците. Усвоявайки началата от програмите на т. нар. „партии на реда“, деветнадесетомайското правителство суспендира Търновската конституция и разпуска XXIII обикновено народно събрание. В съответствие с изискванията на своята вътрешнополитическа програма с Указ № 179 от 19.05.1934 г. то разделя страната на седем

области: Софийска, Врачанска, Плевенска, Шуменска, Пловдивска, Старозагорска и Бургаска.

Действащите дотогава в България 2552 общини се свеждат до 800.

На 14.06.1934 г. с Наредба-закон правителството на Кимон Георгиев забранява дейността на политическите партии и организации. За пропагандиране на идеите на безпартийното управление и евентуално изграждане на „държавна партия“ се създава Дирекция на обществената обнова (Георгиев 71, 72; Димитров 1972, 25; Цанкова 2004, 65).

Налагането на безпартийността в управлението на страната внася съществени корективи в политическата и в държавната система. Временната Наредба-закон за общините от 25.05.1934 г. и Наредбите-закони за селските и градските общини от 3 и 20 август с.г. определят кметовете за представители на върховната власт. Те се назначават от министъра на вътрешните работи при наличието на две важни условия – навършена 30-годишна възраст и завършено висше образование (ДВ, 1934а; ДВ, 1934б).

Нов смисъл и съдържание се придават и на общинските съвети. В тях избраните от народа съветници не могат да надвишават повече от половината от общия състав на съвета. Останалите т. нар. общински съветници влизат в управленията без избор. Това са кметът и неговият помощник при градските общини, които представляват постоянно присъствие в Общинския съвет, главният учител, медицинският и ветеринарният лекар, агрономът, лесничеят, техникът и пр., тоест представители на интелигенцията, които по право се включват в общинските управления. (ДВ, 1934а; ДВ, 1934б). Така, повишавайки компетентността на общините за сметка на тяхното самоуправление, деветнадесетомайците ги превръщат в съставна част, основна клетка на една централизирана административно-бюрократична държавна система.

Новото разделение на страната определя Велико Търново като околийски център в състава на Плевенска област с площ 1515,5 кв. км и население 127 114 души. По гъстотата на населението (84 жители на кв. км) околията е на девето място след София, Видин, Пловдив, Габрово, Русе, Пазарджик, Бяла Слатина и Шумен (Статистически годишник 1936, 18). Първоначално в Търновска околия, състояща се от 105 населени места (Велико Търново, 63 села и 41 махали), се обособяват 23 общини – 1 градска и 22 селски, а впоследствие – 1 градска и 27 селски общини (Статистически годишник 1937, 16).

До провеждането на общинските избори през 1937 г. управлението на Търновската община, към която след административната реформа се включват селата Беляковец, Шереметя, Малък чифлик (Малки чифлик) и Чолаковци, се осъществява от Общински съвет. Той е формиран само от участващи по право съветници: Ганчо Пеев – кмет на града, Сава Яранов – помощник-кмет, Григор Христов – директор на Мъжката гимназия, Йордан Кърмаков – околийски медицински лекар, Христо Зенгинов – околийски ветеринарен лекар, П. Пиперов – околийски инженер, А. Драгнев – околийски агроном, Т. Велчев – око-

лийски лесничей, и Д. Тотев – адвокат, представител на кооперациите в града (Велико Търново 1935, 225).

Обстоятелството, че при формирането на III-а област от бившите Плевенски и Търновски окръзи за областен център е предпочетен Плевен, а Велико Търново се свежда до околийски наред с градове като Луковит, Троян, Елена и др., принуждава новия Общински съвет да изпрати специална комисия до София, за да защити каузата на старата столица пред новото правителство. На 16.06.1934 г. комисията се отчита за своята дейност пред Общинския съвет, дейците на културните институции и дружества и пред видни граждани, които имат големи заслуги за икономическото, културното и политическото издигане на града. Всички са единодушни, че при новото административно деление на държавата Велико Търново и окръгът не запазват своето водещо положение. Гражданите се чувстват засегнати и веднага пристъпват към действие. Събранието избира комитет за защита на правата на старата столица начело с кмета на града Ганчо Пеев и членове: д-р Г. Бояджиев, д-р Г. Пенчев, Х. Момчев, Т. Амиорков, Н. Коев, Х. Михайлов, В. Давидов, В. Даскалов, М. Москов. В съответствие с решенията на събранието комитетът изработва предложение до правителството на Кимон Георгиев, в което категорично се заявява, че *„търновци няма да се примирят с новото положение и ще направят всичко необходимо, за да защитят легитимните права на родния си град“* (Велико Търново 1934а, 62, 63).

По-късно, от 29 септември до 1 октомври 1934 г., по инициатива на кмета Ганчо Пеев, стопанските, културно-просветните дружества и организации и великотърновската дружба „Трапезица“ в София се провежда събор в най-старата културна институция в града – читалище „Надежда“. Поканени са да присъстват *„всички търновци, гдето и да живеят. Направени са всички улеснения за пътуването им“* (Велико Търново 1934б, 89).

Пред многобройните участници в събора задълбочени и добре аргументирани реферати изнасят д-р Марин Русев, Никола Станев, Христо Хинков и инж. Димитър Бояджиев. Те запознават присъстващите с тревожното положение на Велико Търново в новата административно-териториална структура на държавата.

Общото заключение на всички е, че наложената от Деветнадесетомайското правителство административна реформа затруднява стопанското, икономическото и културното развитие на града. В нея се изтъква, че като естествен административен, стопански и културен център Велико Търново заслужава *„първенствено положение“*, тоест да бъде областен център.

Съборът приема резолюция, чиито решения имат програмно значение:

„1) Вменява се в священ дълг на търновци в града Велико Търново и другите селища в България да сплотят усилията и дейността си и с всички енергия на добри българи, достойни приемници на прадедите си, да заработят най-

усилено за възстановяването първенстващото положение на Велико Търново и Търновския окръг.

2) Най-енергично настоява пред правителството да възстанови първенстващото значение на старата столица Велико Търново и Търновски окръг в новото държавно и административно устройство на България.

3) Отправя най-горец патриотичен апел към населението на Великотърновски окръг да приобщи своите усилия към тия на великотърновци и задружно да заработят за възстановяването и развитието още повече на естествения стопански, административен и духовен център Велико Търново и Търновския окръг.

4) Вменява в дълг на сегашъществуващите великотърновски дружества в София и Велико Търново, както на всички други търновци, където и да се намират, да събират материали и да съдействуват за по-скорошно издаване историята на град Велико Търново в историческо, етнографическо, просветно и езиково отношение, а така също за издаване биографията на заслужилите търновци и търновки.

5) Да се вземат мерки за развитието и повдигането още повече в стопанско и културно отношение на Велико Търново и окръга му.

6) Да се вземат мерки за по-бързото възстановяване на старините в град Велико Търново, имащи историческо значение не само за нашия град, но и за целия български народ.

7) Да работи усилено в насока Велико Търново да стане истински модерен курортен град, като се направи от властите и частни лица всичко необходимо за един образцов стопански и туристически център.

8) Да действа пред съответните държавни органи за по-скорошното подобрене и развиване шосейните и железни пътища между града, околните, селата и градовете на Търновски окръг, за да може в най-скоро време В. Търново да стане още по-лесно достъпен търговски, стопански, административен, културно-просветен, туристически център.

9) Натовазва живущите в родния град великотърновци да намерят път за развитието и приложението на настоящата резолюция и всяка година да свикват събор във Велико Търново, гдето събрани от всичките краища на България да укрепят духа си в общение със славните завети и традиции на старинния град, за да черпят кураж и благородна енергия за отстояване и развитие славното и светло бъдеще на Велико Търново и Великотърновски окръг“ (Велико Търново 1934в, 109 – 110).

По същество проведеният събор поставя нов етап в борбата на великотърновци за определяне на града за областен център. За разлика от юни 1934 г. старостоличани вече не разчитат на добрата воля и разбиране от страна на правителството, а на собствените си сили и активна дейност.

На 20.05.1935 г. в съответствие с решенията на събора по предложение на градоначалника Ганчо Пеев се изгражда Комитет за пропаганда на Велико Тър-

ново като туристически обект и за летовници. В неговия състав са изявените специалисти и общественици Тодор Николов, Мара Василева, Иван Вълчанов, майор Старирадев, Александър Пенчев, д-р Недков и Хараламби Киров (Велико Търново 1935а, 54).

Общината разгръща активна дейност за пропагандиране и популяризиране на историческото минало на града. През 1935 г. с помощта на художника Борис Денев се изготвят рекламни табла с изгледи от Велико Търново, които се изпращат до всички гари, пристанища и туристически хижи. Потокът от туристи към града се засилва. Общината се заема и с посрещането на гостите, развеждането им по историческите забележителности не само във Велико Търново, но и в Арбанаси.

Положените от обществеността усилия дават резултат. Правителството на Андрей Тошев преосмисля решението на предходния кабинет и под натиска на старостоличани с Указ №352 от 20.09.1935 г. променя административното положение на Велико Търново (ДВ 1935а).

На 12.09.1935 г. в града пристига дългоочакваната вест за създаването на Великотърновска област. „...*Повече от 650 000 добри българи въздъхнаха облекчено. Тежък товар се сне от гърдите им. Възторжено се възприе това известие не само от търновци, но и от седемтях околни градове, особено от десетки цветущи села, където винаги е бликал просветен и образцов стопански живот*“ (Велико Търново 1935б, 121 – 123).

В чест на знаменателното събитие на 13.09.1935 г. дюкяните и къщите в града се окичват с национални флагове. В заседателната зала на кметството се провежда тържествено събрание, в което вземат участие всички членове на Общинския съвет и общоградския комитет в състав: Владимир Даскалов, Васил Давидов, д-р Ганчо Пеев, Христо Михайлов, Христо Момчев, Нено Коев, свещеник Радев, Александър Пенчев, Моско Москов, Тодор Амиорков. Присъстващите единодушно одобряват изпращането на телеграми до цар Борис III, министър-председателя Андрей Тошев и членовете на Министерския съвет, сред които е и роденият във Велико Търново министър на вътрешните работи и народното здраве генерал-майор Рашко Атанасов. С трогателни слова към първите държавни мъже на България търновци изказват голямата си благодарност за разумните прояви и заслуженото внимание към града.

Вечерта в салона на кино „Модерен театър“ е свикано общоградско събрание, на което старостоличани дават израз на радостта си. Присъстващите остават поласкани след прочитането на лаконичната, но прочувствена телеграма, изпратена от Константин Кисимов: „*Заедно с търновците тържествувам за Търновска област*“ (Велико Търново 1935б, 121 – 123).

Радостта и гордостта на гражданите са напълно основателни, тъй като новосъздадената Великотърновска област се нарежда сред най-големите в България. Тя обхваща 1047 населени места, групирани в десет околии: Бяла, Габрово, Горна Оряховица, Дряново, Елена, Свищов, Севлиево, Велико Търново, Кубрат

и Русе (ДВ 1935а). Населението ѝ наброява 777 558 жители, които се управляват от един областен директор, 10 околийски управители, 130 кметове, 4 помощник-кметове и 235 кметски наместници. До края на 1935 г. се предвижда изграждането на областното управление и областната полицейска инспекция.

На 01.11.1935 г. старостоличани посрещат на гара Велико Търново новоназначения областен директор Т. Аврамов. При пристигането си в града той заявява: *„С голяма радост стъпвам в славната столица на древна велика България и престолния град на Патриарх Евтимий, за да заема важния и труден пост на великотърновски областен директор. С радост и гордост идвам всред населението трудолюбиво, будно и родолюбиво на хубавата Търновска област... Аз съм щастлив, че мен се пада честта пръв да откроя и организирам новата Великотърновска административна област, рожеба на похвални усилия на достойното търновско гражданство и на добрата и просветена воля на българското царско правителство, чиито върховен мандатърор и представител във Вашата област имах високата чест да бъда назначен аз, който изхождам тоже из средите на границите на Търновската област, и затова много от нуждите на областта ми са вече познати“* (Велико Търново 1935в.).

На 11.11.1935 г. в града официално се открива Областната дирекция, помещаваща се в зданието на бившата Постоянна комисия. На тържествения водосвет присъстват шефовете на местните учреждения и служби, председателите на културно-просветните, спортно-туристическите и благотворителните дружества, много граждани (Велико Търново 1935г).

Административният възход на града, както и радостта на старостоличани се оказват твърде кратки.

На 23.11.1935 г. премиер-министърът Андрей Тошев предава властта. Следващото 54-то правителство на Царство България, оглавено от Георги Кьо-сеиванов, с Указ от 11.12.1935 г. закрива новоизградените области и дирекции поради финансови затруднения (ДВ, 1935б.). Оказва се, че радостта и приготвленията на старостоличани за новото статукво на града са преждевременни, тъй като на практика Велико Търново остава област само на книга.

ЛИТЕРАТУРА

Велико Търново 1934а: Общински вестник „Велико Търново“, бр. 8 от 31 юли 1934 г., 62 – 63.

Велико Търново 1934б: Общински вестник „Велико Търново“, бр. 11 от 10 септември. 1934 г., 89.

Велико Търново 1934в: Общински вестник „Велико Търново“, бр. 14 от 24 октомври. 1934 г., 109,110.

Велико Търново 1935а: Общински вестник „Велико Търново“, бр. 7 от 30 май 1935 г., 54.

Велико Търново 1935б: Общински вестник „Велико Търново“, бр. 16 от 20 септември 1935 г., 121 – 123.

Велико Търново 1935в: Общински вестник „Велико Търново“, бр. 21 от 9 ноември 1935 г., 171.

Велико Търново 1935г: Общински вестник „Велико Търново“, бр. 22 от 20 ноември 1935 г., 179.

Георгиев 1971: В. Георгиев. Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България 1934 – 1939. София, 1971.

Димитров 1972: И. Димитров. Българската демократична общественост, фашизмът и войната 1934 – 1939. – *Годишник на Софийския университет*, София. 1972, Т. 64.

ДВ 1934а: Държавен вестник, София, бр. № 100 от 3 август 1934 г.

ДВ 1934б: Държавен вестник, София, бр. 114 от 20 август 1934 г.

ДВ 1935а: Държавен вестник, София, бр. 217 от 26 септември 1935 г.

ДВ 1935б: Държавен вестник, София, бр. 512 от 11 декември 1935 г.

Статистически годишник 1936: Статистически годишник на Царство България. София, 1936.

Статистически годишник 1937: Статистически годишник на Царство България. София, 1937.

Цанкова 2004: О. Цанкова. Търновски кметове (1919 – 1945). В. Търново, 2004.

Пелов: Д. Пелов. Превратът на 19 май 1934 г. Безпартийната държавност. <http://armymedia.bg/archives/55759> (изтеглена информация на 19.02.2018 г.); Режимът от 19 май 1934 г. <http://istoriq.dokumentite.com/art/rejimyt-ot-19-mai-1934-g-/88092> (изтеглена информация на 19.02.2018 г.)

ON THE ISSUE OF THE ADMINISTRATIVE TERRITORIAL ORGANISATION OF BULGARIA AFTER 19TH MAY 1934 AND THE EFFORTS TO MAKE VELIKO TARNOVO AS A REGIONAL CENTRE

Todorka Nedeva

(Abstract)

After the state coup of 19th May 1934 the administrative territorial organization of Bulgaria changed.

In line with their domestic policy program, with Decree No. 179 of 19th May 1934 the government of Kimon Georgiev divided the country into seven regions: Sofia, Vratsa, Pleven, Shoumen, Plovdiv, Stara Zagora and Bourgas.

The 2552 municipalities, existing at the time in Bulgaria, were reduced to 800.

In the new territorial division of the country Veliko Tarnovo was designated as a district centre within the region of Pleven, having 1515.5 sq. km and population of 127 114.

The circumstance that Pleven was preferred to Veliko Tarnovo when creating Region 3 from the former Pleven and Tarnovo districts, thus demoting Veliko Tarnovo in status to the level of a sub-district along with towns like Loukovit, Troyan, Elena, etc., made not only the newly elected city council, but also all Velikotarnovians, both living in the town and outside it, get their act together and stand for the cause of the Old Metropolis before the new government.

Taking as a point of departure the place, which Veliko Tarnovo occupies in the Bulgarian history, economy and tourism, and finding support from many settlements, in May 1935 the citizens of the Old Metropolis succeeded to persuade the government of Andrey Toshev to create a region of Veliko Tarnovo. The next government, however, stuck to the previous status quo and the decision to create a region of Veliko Tarnovo failed to materialize.

ПОРЪЧКИ И ДОСТАВКИ НА ЛЕКО СТРЕЛКОВО ОРЪЖИЕ ОТ „ЧЕШКА ЗБРОЙОВКА“ (1938 – 1944 Г.)

Симеон Цветков

Кратък обзор на периода 1920 – 1935 г.

Материално-техническото осигуряване на Българската армия през 20-те и 30-те години на XX в. се извършва при изключително сложни и трудни условия, породени от военните клаузи на Ньойския мирен договор. Постановките на договора за армията са доста тежки. Премахната е наборната военна служба, като на нейно място е въведена доброволческа система, според която общият брой на военнослужещите не може да надвишава 20 000 души: 10 000 стражари, митничари, горски стражари и погранична стража – 3 000 души, като общият брой на въоръжените сили не може да надминава 33 000 души. Определено е също така и количеството въоръжение, което се полага на 1000 души личен състав: 1150 пушки или карабини, 15 картечници, 2 минохвъргачки, 3 оръдия или гаубици (Петров 1999, 19 – 20). Все пак една част от оръжието успява да бъде укрита от Съюзническата контролна комисия, друга – продадена на белогвардейците в Русия, и към 15.09.1921 г. в Българската армия има 229 482 пушки и карабини, 1298 картечници и автоматични пушки, 569 пистолета, 591 револвера, 10 259 саби и 69 936 962 патрона (ДВИА, ф. 4, оп. 3, а. е. 191, л. 10 гр. – 11).

При управлението на А. Цанков българските въоръжени сили достигат определената им от Ньойския договор численост. Въпреки непрекъснатите обвинения от страна на балканските държави и Великите сили за нарушаване на военните клаузи на мирния договор Цанковото правителство извършва реорганизация в армията, възстановява Генералщабната академия и изпраща български офицери на обучение в чужбина. Второто сговористко правителство на Ляпчев намалява установения от Ньойския мирен договор срок на военната служба, а след изтеглянето на ликвидационния орган от страната възстановява дивизионната система с 24 полка и двудружинен състав. Първото и второто сговористко правителство правят опити за нелегално въоръжаване на Българската армия. На 11.01.1928 г. военният министър генерал-лейтенант Вълков (Руменин Т. 1 – 2 1996, 153) издава заповед за започване на преговори с Дания за доставката на 1000 леки картечници „Мадсен“, модел български „Гама“,

обр. 1924 г. Договорът е сключен на 24.01.1928 г., като стойността на сделката възлиза на 621 325 долара. Въпреки че Великобритания протестира, сделката е осъществена и Българската армия се снабдява с едно модерно за времето си оръжие (ДВИА, ф. 4, оп. 3, а.е. 213, л. 1 – 10).

Процесът на усилено снабдяване с оръжие започва от 1935 г. До 1938 г. обаче поради забраните, наложени от военните клаузи на Ньойския мирен договор, този процес протича „тайно“, като наред с някои частични доставки от Италия, Чехословакия, Полша и Великобритания най-големият източник за оръжейно оборудване представлява Германия. Мотивите на стратегическото ръководство за превъоръжаване на армията се крият преди всичко в необходимостта от защита на държавния суверенитет, който е сериозно застрашен от Балканския пакт. Българските правителства повеждат политика на сближение с Югославия, в резултат на която не само е подписан Българо-югославският договор за „вечно приятелство“ през 1937 г., но и югославската страна, изхождайки от собствените си интереси, се отнася благосклонно към засилващия се внос на оръжие за Българската армия. До 1938 г. останалите балкански държави са категоричен противник на засилването на военната мощ на България. Подписването на Солунското споразумение на 31.07.1938 г. между България и държавите от Балканския пакт, с което се отменят военните клаузи на Ньойския договор, оформя международното признаване на правото на България за свободно въоръжаване (Петров 2010, 157).

С анулирането на Чл. 4 от Ньойския договор, отнасящ се до Българската войска, се легализират военните доставки и се създават условия за разширяване на източниците им и увеличаване на техния обем. Във връзка с това на 24.08.1938 г. Министерският съвет приема постановление за отпускане на Военното министерство на 4 250 000 000 лв. (кредит 4250 М) за въоръжаване, което всъщност е най-големият довоенен кредит (ДВИА, ф. 5, оп. 1, а.е. 224, л. 109).

Със започването на Втората световна война българското стопанство е принудено да функционира при условия, коренно различни от обичайните за мирно време. След като е очевидно, че „намесата на държавата не може да се избегне“, е наложително да се очертаят максимално стриктно направлението на нейната намеса в националния стопански комплекс. За осъществяване на тази цел е разработен идеен проект за системно организирано развитие на народностопанския комплекс, сред чиито най-важни характерни особености е въвеждане на нови индустриални производства и развитие на съществуващата военна промишленост за максимално пълно задоволяване „нуждите на народната отбрана“. Категорично се подчертава, че всички начинания в тази насока трябва да са мотивирани изцяло от мисълта за отбранителните потребности на страната (Чакалов 1939, 470).

Финансирането на Българската армия се извършва при много сложна военна международна обстановка, при осъществяване у нас на преход от либерално стопанство към военновременно планово стопанство и поради това е съпроводено с крайно напрежение в държавата и обществото. През 1940 г. Народното събрание гласува нов дългосрочен военен кредит от 1 360 000 000 лв. (кредит 1360 М). През 1941 г. е гласуван още един от 2 200 000 000 лв. (кредит 2200 М), а в началото на 1942 г. са гласувани други два от 700 000 000 лв. (кредит 700 М) и от 2 000 000 000 лв. (кредит 2000 М). В края на 1943 г. е гласуван и най-големият военен кредит в размер на 9 925 000 000 лв. (кредит 9925 М). Така общо военните кредити за периода след 01.09.1939 г. достигат до колосалната сума от 18 785 000 000 лв. (Петров 1999, 94).

Доставка на леки картечници „Брен“ ZB – 39

Подписването на Солунското споразумение на 31.07.1938 г. между България и държавите от Балканския пакт официално разрешава на нашата страна да започне реформи във въоръжените сили, като първо е извадено скритото оръжие. На 12.11.1938 г. Щабът на войската с тайно писмо № 5506 изпраща до Министерството на войната списък с наличните пушки в армията. Според него на въоръжение в армията се намират количеството пушки, които са показани в приложената таблица (ДВИА, ф. 5, оп. 3, а. е. 142, л. 6 гр. – 7) (Табл. 1).

Табл. 1.

Система	Брой
Пушки „Манлихер“	
обр.1895	184713
обр.1888	23806
обр.1888/90	13513
обр.1890	2982
обр.1886/90	9478
Карабини „Манлихер“	
обр. 1895	37465
обр. 1890	4567
обр. 1895/34	7899
обр. 1888/18	2066
обр. 1886/34	1252
Трилинейни пушки	
с щикове	68377
без щикове	5948

От таблицата е видно, че към онзи момент основното оръжие в Българската армия е доста разнообразно и морално остаряло. Посочените пушки са преживели три войни, след които са били укрити, а това на свой ред оказва вреда върху състоянието им. В таблицата не фигурират трофейните и остарелите системи – различните модификации на турските и сръбските „Маузери“ и руската „Бердана“ №2, които, въпреки че са сериозно количество, са свалени от въоръжение и предадени на общините за въоръжаване на полската и горската стражи. Състоянието откъм автоматично оръжие също не е цветущо. Основно автоматично оръжие на пехотата се явяват тежките картечници „Шварц – Лозе“, обр. 07/12, и „Максим“, обр. 07 и обр. 08/15. Закупените 1000 бр. „Мадсен“, обр. 24, само донякъде успяват да запълнят празнотата. През лятото на 1938 г. е обявен нов конкурс за лека картечница. Изпитанията са проведени в Казанлък и победител излиза моделът „Брен“¹. Затова на 28.12.1938 г. е сключен договор с фирмата „Чехословенска Збройовка Акционерно Дружество“ в Бърно за доставката на 3000 картечници модел „Брен“ за 8-милиметрови манлихерови патрони със SS куршуми със следните резервни части:

- 1 прибор (с кука) за окачване на апарата за пълнене на магазините,
- 1 универсален ключ,
- 1 прибор за изхвърляне на скъсани гилзи,
- 1 пробой от месинг,
- 1 стоманен пробой,
- 1 триделен протривател,
- 1 специална четка за цевта с естествен косъм,
- 1 стоманена четка за цевта,
- 1 специална четка за патроника с естествен косъм,
- 1 кутия със специален вазелин,
- 2 ударници,
- 2 клечки за ударниците,
- 4 пружини за ударниците,
- 2 изхвъргача,
- 2 пружини за изхвъргачите,
- 2 ключалки за изхвъргачите,
- 2 клечки за буталото,
- 1 клечка за главния лост,
- 1 пружина за ключалката на пълнителя,
- 1 комплектен мерник за противоаеропланна стрелба,
- 1 прикривател на пламъка,
- 1 прибор за стрелба с маневрени патрони (ДВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 358, л. 1).

Съгласно договора цената на един комплект картечница, без пълнителя, на включените гореизброени запасни части, принадлежности и инструменти е 19 412 лв. и 87 ст., или за 3000 картечници – 58 233 610 лв.; 3000 комплектни

цеви Б с дръжка, прикривател на пламъка и газоотвод – 6 442 350 лв.; 3000 апарата за пълнене на магазини – 1 763 400 лв.; 96 000 пълнителя с вместимост 25 патрона всеки – 15 893 160 лв. Допълнително са спазарени и договорени запасни части, принадлежности, четири триноги и инструменти за резерв на обща цена от 4 620 612 лв. Така общата сума за 3000 картечници, включително споменатите принадлежности, възлиза на 86 958 132 лв. (ДВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 358, л. 2).

Курсът на лева по този договор е взет според Закона за стабилизация на лева, публикуван в бр. 200 на Държавен вестник от 03.12.1928 г., като според него 92 лв. са равни на 1 гр. чисто злато, което важи до превеждане в Чехословакия на всички суми по този договор. Цените се разбират франко вагон, докаран на българска гранична гара или българско дунавско пристанище, включително опаковката, застраховката за нормални транспортни рискове, но без каквито и да са мита и митнически такси. Според Чл. 2 от Договора фирмата се задължава да достави поръчаните картечници най-късно за 14 месеца, считано от датата на сключване на контракта. Качественото приемане на картечниците ще става в завода в гр. Бърно, където ще бъде изпратена българска комисия, която да следи и контролира качеството на готовите изделия. „Збройовка“ се задължава също така в срок от три месеца след подписване на договора да предаде на България десет екземпляра от подробното описание на оръжието и неговото поддържане, включително скици, фотографии и заводски чертежи към същите, необходими за съставянето на наставления за леката картечница „Брен“ (Обр. 1). Нужните боеприпаси за всички предвидени стрелкови и приемателни изпитания българската страна се задължава да достави безплатно, а именно:

- 650 000 нормални островърхи патрона SS,
- 15 000 торментационни патрона,²
- 16 000 маневрени патрона.

Над този брой бойни припаси „Збройовка“ купува от България по договорени цени. Количественото приемане на поръчаните по Чл. 1 материали ще стане в България в присъствието на представител на „Збройовка“ най-късно двадесет дена след пристигането им.

Заплащането е договорено по следния начин: – 12,5% от сумата, т.е. 10 869 766.50 лв., най-късно до десет дена от утвърждаването на договора, и 12,5% от договорената сума, т.е. 10 869 766.50 лв., най-късно до края на месец април 1939 г. Българското правителство изплаща тези две вноски на „Збройовка“ срещу предварително връчване от нейна страна на контрагация от Англо-чехословашка и Пражка кредитна банка в София в същия размер и която гаранция се връща на „Збройовка“ след получаване на материали на стойност, равна най-малко на горните вноски. 75% от договорената сума, т.е. 65 218 599 лв., правителството ще изплати в дванадесет равни полугодишни вноски. Също така то се задължава да предаде на „Збройовка“ срещу горната сума 65 218 599

лв. – бонове, които носят 6 % годишна лихва. Боновете за цялата сума са платени на равни части за следните срокове: 30.06.1940 г., 20.12.1940 г., 30.06.1941 г., 20.12.1941 г., 30.06.1942 г., 20.12.1942 г., 30.06.1943 г., 20.12.1943 г., 30.06.1944 г., 20.12.1944 г., 30.06.1945 г., 20.12.1945 г. (ДВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 358, л. 6).

Според Чл. 6 от Договора, в случай че доставката се забави с повече от тридесет дена от уговорения срок, правителството има право да иска глоби за закъснение по закона за БОП, като споменатите първи тридесет дена остават без глоби. Съгласно министерска Заповед №381 от 04.12.1939 г. е назначена Комисия по качествено приемане в състав: председател от ДВФ – артилерийски инж. подполковник Иванов (Руменин Т. 3 – 4 1996, 13), и членове – техник Попов от ШЗО и канцлер Пачелиев от Българската царска легация.

Цялата доставка се извършва на три партии, както следва:

Първа партия – 1000 бр. (Ил. 1) със серийни номера 10001 – 11000 са представени в готов вид на 26.12.1939 г. Приемането се извършва по няколко пункта:

1. *Материал* – на Комисията са предоставени всички протоколи от извършените от контролните органи на фирмата изпитания на материала, употребен за изработването на картечниците, от които е установено, че механичните и химичните качества отговарят на техническите описания.

2. *Преглед по външен вид, изработка и проверка на размерите* – преди да бъдат подложени на стрелба, всички картечници от първата партия са били разглобени, като частите им са прегледани внимателно по външен вид и изработка.

3. *Твърдост* – само на 5 % от по-главните части е проверена твърдостта, която се оказва в допустимите съгласно техническите описания, граници – затворен блок 82 – 85 по Рокуел – за него се иска минимално 79; ударник – 71 – 73 по Рокуел при минимална норма 70.

4. *Пружини* – Комисията взема произволно 15 възвратни пружини, като същите са свити максимално, и така са оставени 24 часа, след което са проверени. Всички пружини издържат теста. По същия начин са тествани 12 пружини на изхвъргача и ударника.

5. *Циментация* – тестът за циментация се извършва в 30 % оцетна киселина при температура 10 градуса. Няколко циментирани детайла са потопени в разтвора и държани 10 минути. Комисията не установява никаква промяна.

6. *Взаимозаменяемост на частите* – 50 картечници, взети на произволен принцип, са разглобени, частите са смесени и след това е сглобена една картечница, която е тествана и показва безупречно функциониране и стрелба.

7. *Стрелба* – за проверка на издръжливостта на цевите са дадени по два изстрела с 4500 атмосфери налягане, след което, проверени, патронниците показват едно увеличение в диаметър от 0 до 0,01 мм (допустимо 0,02 мм). При изпитанията за добро функциониране и издръжливост на частите се оказва, че

патронникът е много стегнат, вследствие на което е изискано от фирмата да увеличи същия с около 0,1 мм в диаметър, като съответно измени и завери от Комисията чертежа на същия. Първите пробни изстрели с този патронник дават равномерна и безупречна стрелба. При първите стрелби се оказва също така, че възвратните пружини са малко слаби, вследствие на което всички пружини са подменени с нови, по-стегнати. След тези две корекции Комисията започва изпитания за добро функциониране на картечниците. С картечница № 10818 са дадени 7100 изстрела при същите условия, на които са били подложени всички картечници при конкурсните изпитания в Казанлък, при същия резултат, който „Брен“ е дал там, а именно:

- Задръжки – нито една.
- Спадане на началната скорост 30 м/с за 7 000 изстрела.
- Точност – непроменена.
- Износване на цевта – нормално.
- Увеличаване на калибъра – отзад около 0,10 мм, отпред 0,01 мм, като според Комисията цевта би могла да даде още 6000 изстрела, защото при нормален режим животът на една цев би могъл да се оцени към 15 – 20 000 изстрела.
- Автоматичност – строго равномерна и еднаква от първия до последния изстрел.

След изпитанията картечницата с № 10818 е заменена с нова под същия номер, а първата е преномерована на № 10818 й. Така, заедно с две нови цеви и износената такава, тя е оставена безвъзмездно на Комисията, като впоследствие е изпратена в България с последната партида.

8. *Преглед след стрелбите* – картечниците са разглобени, почистени и всички части прегледани – само 2 носача на затвора и 3 секторни ключалки за цевта са слабо уронени и съответно са били заменени с нови.

След приемането им всички картечници (кутията при отвора за пълнителя) и всички цеви са маркирани с щемпела на комисията (лъвче) и на 29.01.1940 г. са изпратени в България с жп вагон (ДВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 358, л. 12 – 17). На 16.02.1940 г. първата партида картечници пристига в гр. Казанлък и е приета от комисия в състав: председател – подполковник Георгиев (Руменин Т. 1 – 2 1996, 176), началник артилерийска секция при Оръжейната инспекция, и членове – инж. Хибаум, началник на оръжейна секция при ДФВ; техник Събев, началник на оръжейна работилница при ДФВ, и финансов представител Маринов, помощник-ковчезник при ДФВ. След приемането им първата партида леки картечници е платена на 12.03.1940 г. (ДВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 358, л. 24) (**Обр. 2, Обр. 3**).

Втора партида – 1000 бр. със серийни номера 11001 – 12000 са предоставени на Комисията в гр. Бърно на 10.01.1940 г., като качествено приемане става по същия начин, както и на първата партида. Не са констатирани и открити дефекти в изработката и тестването на оръжията. На 12.02.1940 г. те са при-

ети с протокол и същия ден са натоварени на жп вагон и изпратени към България. На 05.03.1940 г. картечниците са приети от комисията в гр. Казанлък. След приемането им втората партида леки картечници са платени на 12.03.1940 г. (ДВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 358, л. 50; 52, 56) (**Обр. 4, Обр. 5**).

Трета партида – 1000 бр. със серийни номера 12001 – 13000 са предоставени на Комисията в гр. Бърно на 10.02.1940 г., като качествено приемане става по същия начин, както и на предните две партии. Не са констатирани и открити дефекти в изработката и тестването на оръжията. На 26.02.1940 г. са приети с протокол, а на 29.02.1940 г. са натоварени на жп вагон и изпратени към България. На 25.03.1940 г. картечниците са приети от Комисията в гр. Казанлък. След приемането им третата партида леки картечници са платени на 03.05.1940 г. (ДВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 358, л. 64; 70) (**Обр. 6, Обр. 7**).

След Балканската кампания на Вермахта и частичната мобилизация на Българската армия е взето решение да бъдат закупени още 334 бр. леки картечници „Брен“. Новият договор е утвърден от Министерския съвет с III-то постановление от 29.07.1941 г., Протокол № 129, като доставката се извършва за сметка на кредит 2200 М. Условието по договора са абсолютно същите, както и на първите доставки (ДВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 301, л. 1 – 2). В Бърно е изпратена комисия за качествено приемане, назначена с министерска Заповед № 470 от 1941 г., в състав: председател – капитан Хавезов (Руменин Т. 7 1996, 23), и членове – техник Събев и финансовия представител канцлер Георгиев. На 20.01.1942 г. на Комисията са представени в готов вид за приемане 334 бр. леки картечници „Брен“ със серийни номера 13001 – 13334 (**Ил. 2**). Изпитанията стават по абсолютно същия начин, както и предната поръчка, като всичко минава без забележки. На 05.02.1942 г. картечниците са приети и изпратени в България. Те пристигат на 29.04.1942 г. и са приети на 04.05.1942 г. от комисия в състав: председател – подполковник Георгиев, и членове – капитан Хавезов, техник Събев и пом.-ковчезник Енев (ДВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 358, л. 99, 115) (**Обр. 8, Обр. 9, Обр. 10**).

Доставка на картечни пистолети ZK – 383

След 1940 г. в Българската армия започва внедряването на лично автоматично оръжие – картечни пистолети. Това оръжие е било предназначено за личния състав на бронетанковите войски, парашутната дружина и военновъздушните сили. Тъй като по същото време в протекторат Бохемия – Моравия се намира българската приемателна комисия по картечниците, тя е запозната и с чешкия картечен пистолет ZK – 383. Той е харесан като алтернатива на немския MP – 40, който към настоящия момент не може да бъде доставен в големи количества за Българската армия.

Договорът за картечни пистолети ZK – 383 е утвърден от Министерския съвет с V-о постановление от 07.10.1941 г., Протокол № 166, като доставката се извършва по кредита 2200 М (**Обр. 11**). Договорът предвижда да бъдат доставени 4000 бр. картечни пистолети, кал. 9 мм, модел ZK – 383 за патрони „Парабелум“ със сменяема цев заедно със следните запасни части и принадлежности към всеки един картечен пистолет:

- 1 ремък за носене,
- 1 магазин за 30 патрона,
- 2 паласки за 5 магазина,
- 1 шомпол за чистене,
- 1 четка,
- 1 масльонка,
- 1 дървена кутия,
- 1 изхвъргач,
- 1 ударник,
- 1 опъвателен лост,
- 1 връщателна пружина,
- 1 пружина за държача на магазина,
- 1 щифт за държача на магазина.

Цената на един картечен пистолет, включително по-горе изброените запасни части и принадлежности, възлиза на 180 райхсмарки (рм), или общо за цялото поръчано количество с резервните цеви и пълен комплект магазини – 925 788 рм. Според договора плащането става в брой в райхсмарки по пътя на германо-българския клиринг по следния начин:

40 % от общата стойност в продължение на 40 дена след влизането в сила на договора срещу представяне на една контрагаранция и 60 % от стойността на всяка частична доставка в продължение на 25 дена, считано от датата на протокола за количествено приемане на стоката в България (ДВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 359, л. 1, 9).

„Збройовка“ се задължава също така в срок от три месеца след подписване на договора да предаде на България десет екземпляра от подробното описание на оръжието и неговото подържане, включително скици, фотографии и заводски чертежи към същите, необходими за съставянето на наставления за картечния пистолет (**Обр. 12**).

Съгласно министерска Заповед № 36 от 23.06.1942 г. е назначена Комисия по качествено приемане в състав: председател от ДВФ – капитан Хавезов, и членове – техник Даскалов и канцлера Георгиев в Българското консулство в Прага.

Цялата доставка се извършва на четири партии, както следва:

Първа партия – 500 бр. със серийни номера 001 – 500 са представени на Комисията в готов вид на 01.09.1942 г. Приемането се извършва по няколко пункта:

1. *Материал* – на Комисията са предоставени всички протоколи от извършените от контролните органи на фирмата изпитания на материала, употребен за изработването на картечните пистолети, от които е установено, че механичните и химичните качества отговарят на техническите описания.

2. *Твърдост* – на 8 % от главните части е проверена твърдостта на горната повърхност, която се оказва над дадените в техническите описания минимални граници, а именно: цев – 272 по Бринел, при норма 239; затворен блок – 893 по Викерс, при норма 506; затворна кутия – 243 по Бринел, при норма 192.

3. *Преглед по външен вид и изработка* – всички картечни пистолети са разглобени и частите им са прегледани най-щателно от Комисията. Установено е, че те са изработени много добре, без никакви дефекти. Повърхностите на различните части са направени съгласно чертежите към техническите описания.

4. *Размери* – на всички главни части са проверени размерите с приемателните лекала, като отклонения от техническите чертежи не са установени. Също така са проверени размерите и термичната изработка на по-важните пружини, като силата и размерите им се оказва в определените, съгласно техническите описания, гаранции.

5. *Оксидация* – на 2 % произволно избрани картечни пистолети от партидата е извършено изпитване на оксидацията им. Оксидираните части са потопени в продължение на 10 минути в 30 % воден разтвор на оцетна киселина с температура 14 градуса. След това изпитание не е констатирано никакво изменение в оксидираните повърхности.

6. *Взаимозаменяемост на частите* – цялата партида е била разглобена и частите разменени. Не са били констатирани неточности.

7. *Стрелба* – изпитанията за стрелба преминават на четири етапа.

При *първия етап* всеки един картечен пистолет е изпробван с по един торментовачен патрон с високо налягане 3400 атмосфери, като след стрелбата не е констатирано изменение в диаметъра на патронника.

Вторият етап е изпитания за функциониране и скорострелност. С всеки един пистолет са дадени 5 серии изстрели в следната последователност:

- 30 изстрела прекъснат автоматичен огън с бърза скорострелност,
- 30 изстрела прекъснат автоматичен огън с нормална скорострелност,
- 10 изстрела единичен огън,
- 20 изстрела прекъснат автоматичен огън с нормална скорострелност,
- 30 изстрела непрекъснат автоматичен огън с нормална скорострелност,
- 30 изстрела непрекъснат автоматичен огън с бърза скорострелност.

При последните две серии е измерена нормалната и бързата механична скорострелност на пистолета. Всички пистолети минават това изпитание без задръжки.

Трети етап – прострелване. Всеки картечен пистолет е прострелян с по 5 изстрела, единичен огън от станок по мишена на разстояние 100 м. За стрелба-

та са използвани патрони 9 x 19 с 8 гр. тегло на куршума. Изстрелите са събрани в квадрат с размери 15 x 15 см.

Четвърти етап – проверка на разсейването. С всеки пистолет са дадени по 30 изстрела непрекъснат автоматичен огън при нормална скорострелност по мишена на разстояние 100 м от станок, като 24 от 30 изстрела са побрани в правоъгълник с диаметър по малък от 40 см при максимално допустими 50 см.

8. *Преглед след стрелбата* – не са констатирани никакви повреди и износвания.

9. *Изпитание за трайност* – при това изпитание от Комисията е произволно избран картечен пистолет със сериен №400, с който са дадени 20 000 изстрела с патрони с нормално налягане 2300 – 2500 атмосфери. Стреляно е при режим, определен в техническите описания, и са получени следните резултати:

– Начална скорост (ДВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 359, л. 215 – 218) (**Табл. 2**).

Табл. 2.

Изстреляни патрони	Начална скорост м/с
Преди стрелбата	370
След 4000 изстрела	371.3
След 8000 изстрела	374.2
След 12 000 изстрела	369.1
След 16 000 изстрела	369.4
След 20 000 изстрела	369.5

От таблицата се вижда, че почти няма никакво изменение в началната скорост от началото до края на изпитанието.

– Износване на цевта (ДВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 359, л. 219) (**Табл. 3**).

Табл. 3.

Калибър	След 0 изстрела		След 4000 изстрела		След 8000 изстрела		След 12000 изстрела		След 16000 изстрела		След 20000 изстрела	
	Патронник	Гърло	Патронник	Гърло	Патронник	Гърло	Патронник	Гърло	Патронник	Гърло	Патронник	Гърло
8,74 mm	33	0	292	1	310	1	312	1				
8,75			76	0	95	0	138	0	151	0	167	1
8,76			33		47		102		120		142	0
8,77			32		37		44		99		123	
8,78					34		40		53		105	
8,79					33		37		43		66	
8,8							35		40		46	
8,81							33		38		43	
8,82									37		40	
8,83									35		38	
8,84									34		37	
8,85									34		36	
8,86									33		34	
8,87											33	
8,88											33	
8,89											33	

От таблицата се вижда, че износването на канала на цевта е много слабо. Освен това Комисията констатира, че полетата и браздите в канала на цевта след 20 000 изстрела са значително запазени и със същата цев могат да се дадат още няколко хиляди изстрела.

– Разсейване на изстрелите (ДВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 359, л. 220). (Табл. 4).

Табл. 4.

Преди стрелбата	от 30 изстрела – 45 см
	от 24 изстрела – 29 см
След 4000 изстрела	от 30 изстрела – 41 см
	от 24 изстрела – 26 см
След 8000 изстрела	от 30 изстрела – 39 см
	от 24 изстрела – 28 см
След 12 000 изстрела	от 30 изстрела – 49 см
	от 24 изстрела – 29 см
След 16 000 изстрела	от 30 изстрела – 40 см
	от 24 изстрела – 23 см
След 20 000 изстрела	от 30 изстрела – 43 см
	от 24 изстрела – 23 см

От таблицата се вижда, че няма никакво изменение в размерите на разсейването от началото до края на изпитанията.

– Механична скорострелност. По време на всяка серия от 330 изстрела Комисията е измервала механичната скорострелност на пистолета. От началото до края на стрелбата те е останала в границите от 529 до 580 изстрела в минута.

– Преглед след стрелбата. След стрелбата от 20 000 изстрела картечният пистолет с №400 е бил разглобен, почистен, като частите са прегледани най-внимателно от Комисията. Не е било констатирано никакво счупване или износване на частите и също така никакво изменение в силата на пружините.

Картечният пистолет с №400 е бил оставен на разположение на Приемната комисия, като на негово място от фирмата доставчик е бил даден друг пистолет, съответно маркиран със същия номер.

10. *Запасни части и принадлежности (ЗИП)*. Целият ЗИП към всеки един пистолет е прегледан по външен вид, изработка и размери.

11. *Маркиране*. Всички приети картечни пистолети са маркирани от Комисията при основата на мерника с лъвче (ДВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 359, л. 221).

Първата партида картечни пистолети пристига в България и на 08.12.1942 г. са приети в склада на 5-то огнестрелно отделение в София от комисия в състав: председател – капитан Пенчев (Руменин Т. 6 1996, 46) от отдел „Доставки и поддържане“, и членове – оръжейния техник Филипов от 5-о

огнестрелно отделение и финансовия представител Димитров. Цялата партия е приета в присъствието на официалния представител на „Чешка Збройовка“ у нас инженер Ян Пилчик (**Обр. 13, Обр. 14**).

Втора партия – 700 бр. със серийни номера 501 – 1200 са предоставени на Комисията в гр. Бърно на 22.09.1942 г., като качествено приемане става по същия начин, както и на първата партия. Не са констатирани и открити дефекти в изработката и тестването на оръжията. На 19.12.1942 г. картечните пистолети са приети от Комисията в София (ДВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 358, л. 172, 209).

Трета партия – 700 бр. със серийни номера 1201 – 1900 (**Обр. 21**) са предоставени на Комисията в гр. Бърно на 20.10.1942 г. На 19.12.1942 г. картечните пистолети са приети от Комисията в София заедно с втората партия (ДВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 358, л. 122).

Четвърта партия – 2100 бр. със серийни номера 1901 – 4000 (**Ил. 3**) са предоставени на Комисията в гр. Бърно на 21.12.1942 г. На 01.02.1943 г. картечните пистолети са приети от Комисията в София (ДВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 358, л. 115) (**Обр. 15**).

След като се уверяват в качеството на картечния пистолет и невъзможността на Германия да достави към настоящия момент немски картечни пистолети МР – 40, е сключен допълнителен договор с „Чешка Збройовка“ за доставката на още 1600 бр. картечни пистолети ЗК – 383. Договорът³ е утвърден на 02.03.1943 г. от Министерския съвет с Постановление 20, Протокол № 33, като доставката се извършва за сметка на кредит 2000 М (ДВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 301, л. 28 – 29).

Състояние и количество на разглежданото оръжие през периода 1945 – 1980 г.

След съглашението за примирие през 1945 г. българските власти се евакуират от Югославия, като голяма част от тях изоставят или са принудени да оставят военното и държавното имущество, което имат. През лятото на 1945 г. започват доставки на съветско оръжие, което директно се предава на частите на Българската армия, без да се държи сметка за мобилизационните формирования. Вследствие на това в бойните дивизии има най-различни по калибър и системи оръжия.

В началото на 1946 г. се прави преразпределение на пехотното оръжие с цел уеднаквяване на въоръжението в дивизиите и армиите. Със съветско оръжие, калибър 7.62 мм, са въоръжени 3-а, 4-а, 5-а, и 8-а дивизии, а останалите дивизии остават със старото оръжие. Изключение правят военнотучебните заведения, където оръжието е смесено. Това е направено с оглед всеотнашната подготовка на възпитаниците на училищата (ДВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 76 л. 33 гр.).

През 1946 г. според „Отчет за състояние въоръжението във войската“ в армията има следното количество картечници „Брен“ и картечни пистолети ZK – 383 (ДВИА, ф. 5, оп. 1, а.е. 76 л. 85) (Табл. 5):

Табл. 5.

Система	В наличност към 01.01.1944 г.	В наличност към 01.01.1945 г.	В наличност към 01.01.1946 г.	Изгубено през 1944 г.	Изгубено през 1945 г.
„Брен“ М.39	3195	2731	2539	464	192
„Збройовка“ Zk – 383	4083	3357	3043	726	314

От таблицата става ясно, че за времето, през което Българската армия е воювала в заключителния етап на Втората световна война, са загубени 25 % от картечните пистолети и близо 20 % от картечниците.

Към 1960 г. картечниците все още стоят на въоръжение, което е видно от факта, че фигурират в *Албум за частите на стрелковото оръжие*, издание на Министерството на вътрешните работи, управление „Снабдително“, отдел „Въоръжение“. В средата на 60-те години на XX в. започва постепенното им сваляне от въоръжение.

На заседанието на Политбюро на ЦК на БКП от 12.05.1960 г. е възложено на Министерството на външната търговия да проучи възможностите за износ на военни имуществата в Ирак, Индонезия, Обединената арабска република, Тунис, Мароко, Гвинея, Гана, Китай, Корея, Виетнам, Монголия и др. (ДАА, ф. 1б, оп. 64, а.е. 268, л. 1). За период от 20 години България продава на тези страни, включително и на националноосвободителните движения в Африка, Куба и Латинска Америка, следното количество леки картечници „Брен“:

- Конго – 30 бр.
- Португалска Гвинея – 50 бр.
- Гватемала – 5 бр.
- Ангола – 20 бр.
- Сомалия – 60 бр.
- Етиопия – 140 бр.
- Зимбабве – 80 бр.
- ЮАР – 100 бр.

Както е видно от статистиката, до 1980 г. са продадени 485 бр. картечници „Брен“ (изчислено по ДАА, ф. 1б, оп. 64, а.е. 280, л. 2; ДАА ф. 1б, оп. 64, а.е. 339, л. 2; ДАА ф. 1б, оп. 64, а.е. 360, л. 1; ДАА ф. 1б, оп. 64, а.е. 395, л. 3; ДАА ф. 1б, оп. 64, а.е. 461, л. 3; ДАА ф. 1б, оп. 64, а.е. 476, л. 1; ДАА ф. 1б, оп. 64, а.е. 492, л. 29; ДАА ф. 1б, оп. 64, а.е. 506, л. 3; ДАА ф. 1б, оп. 64, а.е. 514, л. 5; ДАА ф. 1б, оп. 64, а.е. 525, л. 2; ДАА ф. 1б, оп. 64, а.е. 569, л. 3).

В края на 70-те и началото на 80-те години на XX в. картечниците, заедно с картечните пистолети, са оставени в резерв, където стоят до средата на 90-те години на XX в. Във връзка с изпълнението на „План за организационно изграждане на БА до 2010 г.“, „Програма за възстановяване на боеспособността, модернизиране и превъоръжаване на БА за периода до 2015 г.“ министърът на отбраната на Република България издава заповеди № ОХ – 363 от 08.10.1996 г. и № ОХ – 461 от 05.06.1998 г., с които се поставя началото на свалянето от въоръжение на т. нар. стари системи леко и тежко оръжие *поради моралното и физическото им остаряване*. В съответствие с Декларацията на държавите участници в Пакта за стабилност от Югоизточна Европа по въпроса за малките оръжия и леките въоръжения (МОЛВ), в изпълнение на решението на Междуведомствения съвет по въпросите на военнопromишления комплекс и мобилизационната готовност на страната (Протокол № 11/15.05.2000 г., т. IX), на основание Договор № S – LMAGM 01 – D – 0163 между Министерството на външните работи на САЩ и фирма „ТЕРЕМ – ЕАД“ – София са унищожени голяма част от наличните МОЛВ. Във връзка с този договор картечниците „Брен“ и картечните пистолети „Збройовка“ са снети от въоръжение със Заповед на министъра на отбраната на Република България № ОХ – 604 от 14.08.2002 г. Част от тях е раздадена на музеите, а друга част – продадена или нарязана за вторични суровини. С това страницата на тези две системи стрелково оръжие в България е затворена.

Тактико-технически характеристики

Лека картечница „Брен“ ZB – 39 (Обр. 16, Обр. 19, Обр. 20, Ил. 2)

Автоматиката на картечницата работи за сметка на отвеждането на част от барутните газове от канала на ствола. Ударно-спускателният механизъм позволява воденето само на автоматичен огън. Газоотводният механизъм има регулировка за големината на отворстието на канала. Каналът на цевта при изстрел се запира от затвора отдолу.

Мерникът е диоптричен, от секторен тип. От лявата страна на цевната кутия е разположена ръчката за въвеждане на затвора. От дясната страна е разположен предпазителят. При прегряване цевта може да се замени с резервна. За да се избегне изгаряне на ръката на стрелеца при замяна, в средната част на цевта има дървена ръкохватка, която е удобна и при пренасяне на картечницата. Картечницата се зарежда от пълнител с 30 патрона, но обикновено пълнителите били зареждани само с 28 патрона, за да се пази пружината. Пълнителят се слага отгоре, върху цевната кутия. При снет пълнител отворът на магазина се затваря с капаче. Върху капака на цевната кутия са изобразени вензелът на цар Борис III и гербът на Царство България. (Ил. 1).

Картечен пистолет „Збройовка“ Zk – 383
(Обр. 17, Обр. 18, Обр. 21, Обр. 22, Ил. 4)

Автоматиката на картечния пистолет работи на принципа на свободния затвор. Характерните особености на конструкцията са големите габарити и тегло, бързата смяна на цевта – като на картечниците, и наличието на тежест – 170 гр., която играе ролята на регулатор на темпа на стрелба. Когато тежестта се монтира към затвора, темпът на стрелба е 500 изстрела в минута, а когато се махне, темпът на стрелба се увеличава до 700 изстрела в минута. Картечният пистолет има превключвател на стрелбата и може да води както единичен, така и автоматичен огън. Мерникът е рамков, разграфен за стрелба до 600 метра, но реално пистолетите са простреляни за стрелба до 100 метра. Тактико-техническите характеристики на оръжията са показани в **Табл. 6**⁴.

Табл. 6.

Система	„Брен“	Zk – 383
Калибър (мм)	8	9
Обща дължина (мм)	1154	875
Дължина на цевта (мм)	576.30	325
Маса без патрони (гр.)	10015	4250
Начална скорост на куршума (м/с)	740	405
Скорострелност (изстр. мин)	600	500 – 700
Вместимост на пълнителя (бр.)	30	30
Канали (бр.)	4	6

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Към настоящия момент в ДВИА – В. Търново не са намерени документи, указващи кои са били участниците в конкурса и как е бил проведен.
- ² Патрони с усилен заряд на 4500 атмосфери, с които се проверява издръжливостта на частите.
- ³ Към настоящия момент в ДВИА – Велико Търново са намерени документи, свързани със сключването на договора, но не и такива по качествено и количествено приемане на картечните пистолети, както и заплатени фактури. Единственият документ, който показва завишено количество в началото на 1944 г., е „Отчет за състояние въоръжението във войската“ от 1946 г., където са показани 4083 бр. картечни пистолети, т.е. с 83 бр. повече от първата поръчка. Това показва, че е имало някаква доставка, но тя не е била цялата.
- ⁴ ТТ данните са взети от наставленията на оръжията, любезно предоставени ми от г-н Владимир Минков, за което му благодаря.

ЛИТЕРАТУРА

- Петров 1999:** Л. Петров. Военната икономика на България 1919 – 1945. София, 1999.
- Петров 2010:** Л. Петров. Организация, въоръжаване и комплектуване на Българската армия през Втората световна война 1939 – 1944. София, 2010.
- Руменин 1996 а:** Р. Руменин. Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 1. София, 1996.
- Руменин 1996 б:** Р. Руменин. Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 2. София, 1996.
- Руменин 1996 в:** Р. Руменин. Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 3. София, 1996.
- Руменин 1996 г:** Р. Руменин. Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 4. София, 1996.
- Руменин 1996 д:** Р. Руменин. Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 5. София, 1996.
- Руменин 1996 е:** Р. Руменин. Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 6. София, 1996.
- Руменин 1996 ж:** Р. Руменин. Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 7. София, 1996.
- Чакалов 1939:** А. Чакалов. Нови насоки в нашата стопанска политика. – *Списание на Българското икономическо дружество*, 1939, 8, 470 – 478.
- ДАА:** Държавна агенция „Архиви“. Протоколи на Политбюро и на ЦК на БКП (1944 – 1989). Секретни документи, фонд 1Б, опис 64, архивна единица 268.
- ДАА:** Държавна агенция „Архиви“. Протоколи на Политбюро и на ЦК на БКП (1944 – 1989). Секретни документи, фонд 1Б, опис 64, архивна единица 280.
- ДАА:** Държавна агенция „Архиви“. Протоколи на Политбюро и на ЦК на БКП (1944 – 1989). Секретни документи, фонд 1Б, опис 64, архивна единица 339.
- ДАА:** Държавна агенция „Архиви“. Протоколи на Политбюро и на ЦК на БКП (1944 – 1989). Секретни документи, фонд 1Б, опис 64, архивна единица 360.
- ДАА:** Държавна агенция „Архиви“. Протоколи на Политбюро и на ЦК на БКП (1944 – 1989). Секретни документи, фонд 1Б, опис 64, архивна единица 395.
- ДАА:** Държавна агенция „Архиви“. Протоколи на Политбюро и на ЦК на БКП (1944 – 1989). Секретни документи, фонд 1Б, опис 64, архивна единица 461.
- ДАА:** Държавна агенция „Архиви“. Протоколи на Политбюро и на ЦК на БКП (1944 – 1989). Секретни документи, фонд 1Б, опис 64, архивна единица 476.
- ДАА:** Държавна агенция „Архиви“. Протоколи на Политбюро и на ЦК на БКП (1944 – 1989). Секретни документи, фонд 1Б, опис 64, архивна единица 492.
- ДАА:** Държавна агенция „Архиви“. Протоколи на Политбюро и на ЦК на БКП (1944 – 1989). Секретни документи, фонд 1Б, опис 64, архивна единица 506.

ДАА: Държавна агенция „Архиви“. Протоколи на Политбюро и на ЦК на БКП (1944 – 1989). Секретни документи, фонд 1Б, опис 64, архивна единица 514.

ДАА: Държавна агенция „Архиви“. Протоколи на Политбюро и на ЦК на БКП (1944 – 1989). Секретни документи, фонд 1Б, опис 64, архивна единица 525.

ДАА: Държавна агенция „Архиви“. Протоколи на Политбюро и на ЦК на БКП (1944 – 1989). Секретни документи, фонд 1Б, опис 64, архивна единица 569.

ДВИА: Държавен военноисторически архив – Велико Търново, фонд 4, опис 3, архивна единица 191.

ДВИА: Държавен военноисторически архив – Велико Търново, фонд 4, опис 3, архивна единица 213.

ДВИА: Държавен военноисторически архив – Велико Търново, фонд 5, опис 1, архивна единица 76.

ДВИА: Държавен военноисторически архив – Велико Търново, фонд 5, опис 1, архивна единица 224.

ДВИА: Държавен военноисторически архив – Велико Търново, фонд 5, опис 1, архивна единица 301.

ДВИА: Държавен военноисторически архив – Велико Търново, фонд 5, опис 1, архивна единица 358.

ДВИА: Държавен военноисторически архив – Велико Търново, фонд 5, опис 1, архивна единица 359.

ДВИА: Държавен военноисторически архив – Велико Търново, фонд 5, опис 3, архивна единица 142.

ORDERS AND SUPPLIES OF LIGHT FIRE ARMS FROM "CZECH ZBROJOVKA" (1938 – 1944)

Simeon Tsvetkov

(Abstract)

The procurement for the Bulgarian army in the 1920s and 1930s was carried out in extremely hard and complex circumstances arising from the military clauses of the Treaty of Neuilly. The provisions of the Treaty were rather onerous for the army. The subscription to the army was cancelled, instead a volunteer system was introduced, according to which the total number of men in service could not exceed 20 000, 10 000 policemen, custom officers, forest policemen and border guards of 3 000, and the total number of the army could not exceed 33 000. The quantity of arms per 1000 men was also fixed: 1150 rifles or carbines, 15 machine-guns, 2 mine-throwers, 3 guns or howitzers. Yet, some of the arms were hidden from the Allied Control Commission, some were sold to the White Army in Russia and as of 15.09.1921 there were 229 482 rifles and carbines in the Bulgarian army, 1298 and automatic rifles, 569 pistols, 591 revolvers, 10 259 swords and 69 936 962 bullets.

The process of intensified procurement of arms started in 1935. However, until 1938, due to the restrictions imposed with the military clauses of the Treaty of Neuilly, this process was running "in secret", when Germany was the largest supplier of arms along with some partial supplies from Italy, Czechoslovakia, Poland and the Great Britain. The strategic motives of the commandment to re-arm the army stemmed above all from the need to protect the sovereignty of the state which was threatened by the Balkan Pact. The Bulgarian governments led a policy of rapprochement with Yugoslavia, and as a result not only the Bulgarian-Yugoslav treaty of "eternal friendship" (1937) was signed, but Yugoslavia, in their best interests, also looked benevolently upon the growing import of arms for the Bulgarian army. At the same time, until 1938 the other Balkan states opposed firmly the strengthening of the military power of Bulgaria. The signing of the Thessaloniki Agreement on 31 July 1938 between Bulgaria and the countries of the Balkan Pact, which repealed the military clauses of the Treaty of Neuilly, formalised the international recognition of Bulgaria's right to unrestricted armament. In a short time, the Bulgarian government managed to conclude two contracts with the Czech Zbrojovka to supply light machine guns and submachine guns.

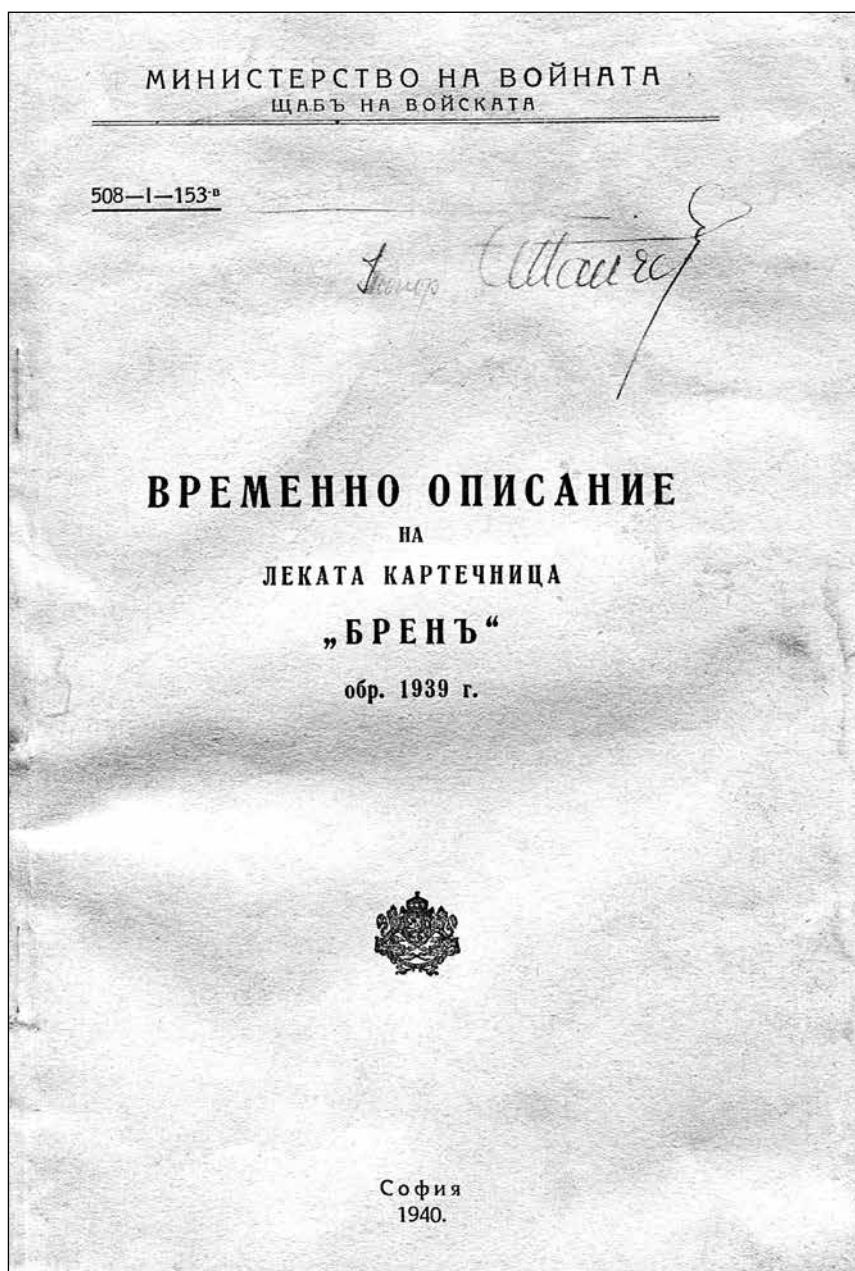
The contract for the supply of machine guns was signed on 28.12.1938 and it provided for the supply of 3000 Bren machine guns, 8 mm Mannlicher SS bullets. They were delivered in three shipments in the period 16.02.1940 – 03.05.1940 and had series numbers 10000 – 13000.

After the Balkan campaign of the Wehrmacht and the partial mobilization of the Bulgarian army a decision was made to purchase further 334 Bren light machine guns. The new contract was signed on 29.07.1941. The machine guns arrived in Bulgaria on 04.05.1942 and had series numbers 13001 – 13334.

After 1940 the Bulgarian army started introducing personal automatic weapons – submachine guns. This weapon was intended for the personnel of the Armored Forces,

the parachute unit and the air force. Since at the same time the Bulgarian Acceptance Committee for the machine guns was in the protectorate of Bohemia and Moravia, the Czech ZK-383 submachine gun was shown to the Committee, which the Committee preferred as an alternative to the German MP-40 (at that point of time it could not be delivered in large quantities to the Bulgarian army).

The contract for the ZK – 383 submachine guns was signed on 07.10.1941 and provided that 4000 submachine guns should be supplied. They arrived in Bulgaria in four shipments during the period 08.12.1942 – 01.02.1943 and had series numbers 1 – 4000.

Обр. 1. Наставлението за леката картечница „Брен“. Архив на Владимир Минков.
Fig. 1. Instructions for the Bren light machine gun. (Vladimir Minkov's archive).

РН. ВОЕННА
ФАБРИКА

МАГАЗИННА КВИТАНЦИЯ № 249

Обр. 2

Имам, че получих от фирмата "Збройова" - Бургас следните предмет

З. оменк.	Наименование на материалът	Гр. агри	Марка	КОЛИЧЕСТВО		Единична цена	Обща сума	ЗАБЕЛ. ЖКА
				Самозмъ	Съ. шиф.			
12/29	Л.Р. "Збрета" №10001 до 10002	др.	хмлда		1000			
12/29	запасни уеки за Л.Р. "Збрета"	"	хмлда		1000			
12/29	по минимален	"	двухствелен хмлда		1200			
12/29	Апарати за по минимален	"	хмлда		1000			
12/29	древен саморъчен съ по една кръвова	"	хмлда		1000			
12/29	мундир	"	хмлда		1000			
12/29	древен саморъчен съ по една кръвова	"	хмлда		1000			
12/29	картечница	"	хмлда		1000			

се удостоверя с подписа и приложени на фабриката.

Техникъ - Гл. Маг.

Казанлъкъ 17 1940 год

Обр. 2. Квитанция за приета първа партида картечници (по ДВИА).

Fig. 2. A receipt evidencing the acceptance of the first shipment of machine guns (the State Military Historical Archives – SMHA).

24 24

София, 12. мартъ 1940. г.

(2)

KOSLOVENSKÁ ZBROJOVKA, A.S.,
BRNO

Повѣрително! Свободно отъ гербъ.

С м ѣ т к а

За изплащане доставенитѣ, съгласно договора отъ 22.12.1938.г.
между Поч.Българско Правителство и фабриката "Збройовка Брно"
А.Д., Прага, първа партида отъ 1,000 броя леки картечници
"Бренъ" и резервни части:

1. Приети 1,000 броя леки картечници "Бренъ" и резер-
вни части въ Военната фабрика - Казанлъкъ, съ про-
токолъ на комисията отъ 16.2.1940.г.

За лева	25,666,334.66 ✓
- 25% Авансъ	6,416,583.66
За изплащане	19,249,751 лв.

Словомъ: деветнадесетъ милиона двесте четиредесетъ деветъ хиляди
седемстотинъ петдесетъ и единъ лева.

Съ почитъ:
"Збройовка Брно" А.Д., Прага

Пълномощникъ: *И. Машинъ*

Венко

Обр. 3. Фактура за изплащането на първата партида картечници (по ДВИА)
Fig. 3. An invoice for the payment of the first shipment of machine guns (SMHA)

БРН. ВОЕННА
ФАБРИКА

МАГАЗИННА КВИТАНЦИЯ № 420 53 9 Обр. 2

Прявамъ, че получихъ отъ Збройовка Бременъ - Германия следните предмети:

Номенк.	Наименование на материалитъ	Раз-мѣри	Марка	КОЛИЧЕСТВО		Единична цена	Обща сума	ЗАБЕЛЕЖКА
				Словомъ	Съ циф.			
4209	Картечница "Брема"		БР	хмѣда	1000			
4209	Датаси чели		"	хмѣда	1000			
4209	Политени		"	дванадесетъ хмѣди	12000			
4209	Апарати за палене политени		"	хмѣда	1000			
4209	Мужки кръпки въ 1000бр. дърв. канарцита		"	хмѣда	1000			
4209	Самарцита дървени съ метал държатели за картечницитъ		"	хмѣда	1000			

Всѣ удостоверя съ подписа и приложения на фабриката.

Техникъ — Гл. Маг.

Казанлъкъ 8 III 1940 год.

Обр. 4. Квитанция за приета втора партида картечници (по ДВИА).

Fig. 4. A receipt evidencing the acceptance of the second shipment of machine guns (SMHA).

56 121

LOVENSKÁ ZBROJOVKA, A.S.,
BRNO

София, 12. мартъ 1940. г.

Повърително! Свободно отъ гербъ.

С м ъ т к а

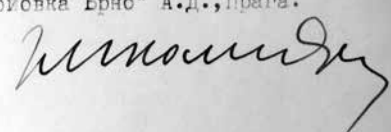
За изплащане доставенитѣ, съгласно договора отъ 22.12.1938.г. между Поч.Българско Правителство и фабриката "Збройовка Брно" А.Д., Прага, втора партида отъ 1,000 броя леки картечници "Бренъ" и резервни части:

1. Приети 1,000 броя леки картечници "Бренъ" и резервни части въ Военната фабрика - Казанлъкъ, съ протоколъ на комисията отъ 4. мартъ 1940. г.

За лева	30,632,954.66
- 25% авансъ	7,658,238.66
За изплащане лева	22,974,716.-

Словомъ: двадесетъ два милиона деветстотинъ седемдесетъ четири хиляди седемстотинъ и шестнадесетъ лева.

Съ почитъ:
"Збройовка Брно" А.Д., Прага.

Пълномощникъ:

Обр. 5. Фактура за изплащането на втората партида картечници (по ДВИА).
Fig. 5. An invoice for the payment of the second shipment of machine guns (SMHA).

БРН. ВОЕННА
ФАБРИКА

МАГАЗИННА КВИТАНЦИЯ № 588

явяват, че получилих от Збройовка - Брно - Германия следни:

Номенк.	Наименование на материалитъ	Раз-мъри	Мърже	КОЛИЧЕСТВО		Единична цена	Обща сума
				Словомъ	Съ циф		
№1209	А.Р. "Бремен" моделъ 7.5.33		бр.	хиляда	1000		
№1209	Цили за частъ за А.Р. "Бремен"		"	хиляда	1000		
№1209	Помпители		"	дванадесетъ хиляди	12000		
№1209	Апарати за помпене помпители въ палирон		"	хиляда	1000		
№1209	Мини апарати въ саморъчна		"	хиляда	1000		
№1209	Части въ саморъчната		"	хиляда	1000		
№1209	Помпители за А.Р. "Бремен"		"	тридесетъ хиляди	30000		

Все удостоверени съ подписа и приложения на фабриката.

Техникъ — Гл. Маг.

Казанлъкъ 29.11.1940 год

Обр. 6. Квитанция за приета трета партида картечници (по ДВИА).

Fig. 6. A receipt evidencing the acceptance of the third shipment of machine guns (SMHA).

72
40

София, 3. май 1940.г.

SKOSLOVENSKÁ ZBROJOVKA, A.S.,
 BRNO

Повърително! Свободно от герба.

С м ъ т к а

За изплащане доставенитѣ, съгласно договора отъ 22. декемврий 1938.г. между Поч.Българско Правителство и фабриката "Збройовка Ерно" А.Д., Прага, трета партида отъ 1,000 броя леки картечници "Ернѣ" и резервни части:

1. Приети 1,000 броя леки картечници "Ернѣ" и резервни части въ Военната фабрика - Назанлъкъ, съ протоколъ на комисията отъ 25.мартъ 1940.г.

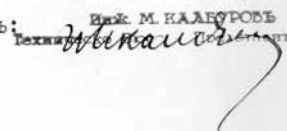
За лева	30,632,954.66
- 25% Авансъ	7,658,238.66
За изплащане лв.	22,974,716.-

Словомъ: двадесетъ два милиона деветстотинъ седемдесетъ четири хиляди седемстотинъ шестнадесетъ лева.

Съ почитъ:

"Збройовка Ерно" А.Д., Прага.

Пълномощникъ: Ив. М. КАЛЕВРОВЪ
Технически директор на фабриката

Обр. 7. Фактура за изплащането на третата партида картечници (по ДВИА).
 Fig. 7. An invoice for the payment of the third shipment of machine guns (SMHA).

РЪН ВОЕННА
ФАБРИКА

МАГАЗИННА КВИТАНЦИЯ № 740 114 Обр. 2

Прявамъ, че получиохъ отъ Фабриката "Збройовка-Берно" А. Д. 2-а Трета следниятъ предмети:

Номенк.	Наименование на материалитъ	Раз-мѣри	Мѣрка	КОЛИЧЕСТВО		Единица	Обща сума	ЗАБЕЛЕЖКА
				Словомъ	Съ цифри			
4439	Лекъ карбидни "Берно"		фр.	триста тридесетъ	334			
12165	карбидни оръж. № 13001 до № 13334		"	и четири	334			
4439	Каси оръжия (амбалажи на карбидни оръжия)		"	триста тридесетъ	334			
4439	Запасни части и инструменти и принадлежностъ, които се даватъ на карбидни оръжия:							
4439	Приборъ за осклаване старата за пълнене пълнители		"	триста тридесетъ	334			
4439	Универсален жакетъ		"	и четири	334			
4439	Приборъ за извършване оръжия		"	триста тридесетъ	334			
	и пълнители		"	и четири	334			

Продължава

ето се удостоверява съ подписъ и приложения на фабриката.

Гл. Маг. *Кореев* Казанлъкъ 9 V 1914 год.

ПРЕДНО

Обр. 8. Квитанция за приета втора поръчка картечници (по ДВИА).
Fig. 8. A receipt evidencing that the second order of machine guns was accepted (SMHA).

TON: 73001
BRAN: 75026

TELEGR.: BRNOZBROJKA PRAHA
CODES: MOSSE, BENTLEY'S

WAFFENWERKE BRÜNN,
AKTIENGESellschaft
PRAG

den 15. April 1942.

An das Hohe

Königlich-Bulgarische Kriegeministerium,
SOFIA - Bulgarien.

der Nr. 12-25.115

RECHNUNG

Nr. 9/10

Aviso 24/10 v. 14/24

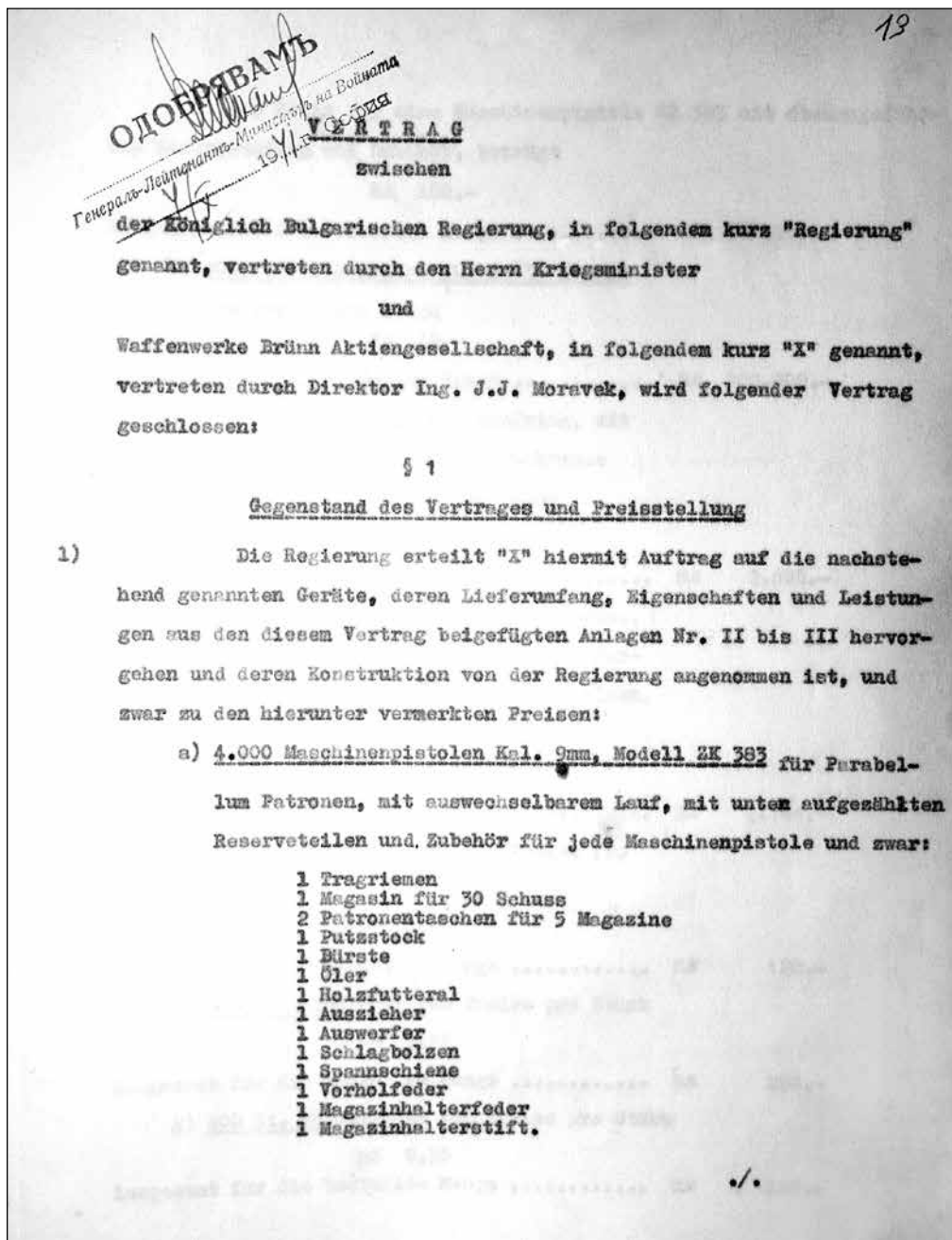
Item-Nummer und Signo	Stückzahl	Gegenstand	Preis	
			per Stück	Betrag
301-356	334	komplette leichte Maschinenge- wehre Bren Kal. 8mm Nr. 13001- 13334 mit folgendem Zubehör u. Reservebestandteilen:	RM	RM
		334 Einhängehaken zum Magazin- füller		
		334 Universalschlüssel		
		334 Auszieher gerissener Hülzen		
		334 Messingdurchschläge		
		334 Stahldurchschläge		
		334 dreiteiliger Putzstöcke mit 3 Köpfchen		
		334 Rosshaarbürsten für Lauf		
		334 Stahlbürsten für Lauf		
		334 Rosshaarbürsten für Lade- kammer		
		334 Tuben Funktionsvaseline		
		668 Schlagbolzen		
		668 Schlagbolzenstifte		
		336 Schlagbolzenfeder		
		668 Auszieher		
		668 Auszieherfedern		
		668 Auszieherstützen		
		668 Kolbenstifte		
		334 Spannschienenstifte		
		334 Magazinhalterfedern		
		334 Gehäusebolzen		
		334 Magazinhalterbolzen		
		334 komplette Bren-Flugabwehr- visiere		
		334 Flammendämpfer		
		334 Übungskonusse		
		zum Einzelpreise /pro Satz/	676,51	225 954,34
		Uebertrag	RM	225 954,34

N. S. M. VI. 40 - P. T. 58126

Обр. 9. Фактура за изплащането на втората поръчка картечници (по ДВИА).

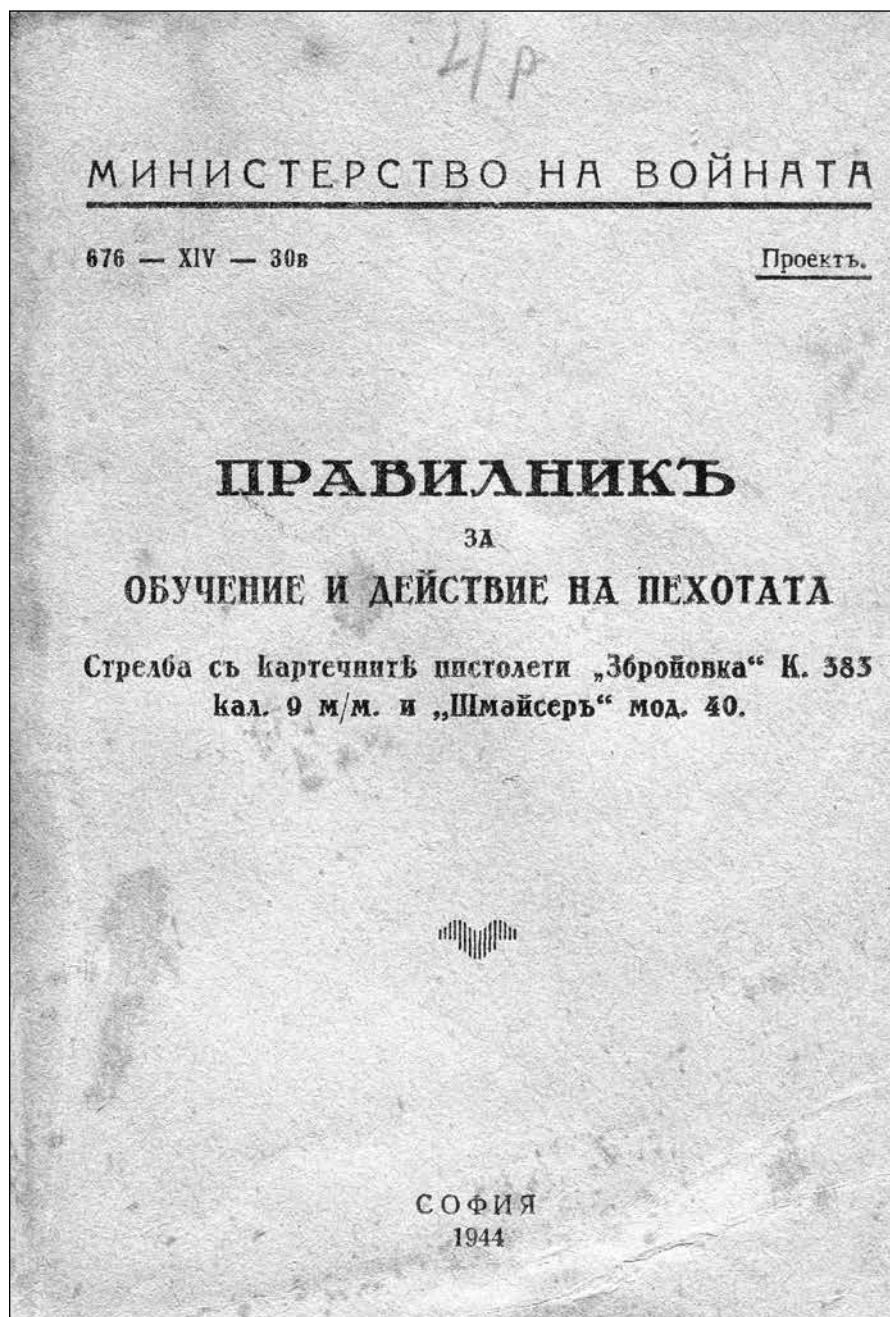
Fig. 9. An invoice for the payment of the second order of machine guns (SMHA).

Обр. 10. Фактура за изплащането на втората поръчка картечници (по ДВИА).
Fig. 10. An invoice for the payment of the second order of machine guns (SMHA).

Обр. 11. Копие от договора за доставка на картечни пистолети (по ДВИА).

Fig. 11. A copy of the contract for the supply of submachine guns (SMHA).

Обр. 12. Наставлението за картечния пистолет (Архив на Владимир Минков).

Fig. 12. Instructions for the submachine guns (Vladimir Minkov's archive).

от Кесер-агентство

КВИТАНЦИЯ № 32 257

явявамъ, че получихъ отъ фирмата
Брорва

следнитъ мисаботени

НАИМЕНОВАНИЕ	Едини- ца	Коли- чество	Словомъ]
артистични тисо-			
сти "Брорва"			
из. К. 383 конв. 9 м. ч.	бр.	500	пескостру-
ам. него: романо	бр.	1	един?
нагачин за 30 наптрона	бр.	1	един?
ротпривагел	бр.	1	един?
салмонс	"	1	един?
етка	"	1	един?
арфа: чуркадара:	"	1	един?
играчелел	"	1	един?
6x Брорва	"	1	един?
гарчикъ	"	1	един?
малвабана: брорва	"	1	един?
затваря	"	1	един?
братия чурчина	"	1	един?
мунитъ за карозанка	"	1	един?
а. планирел	"	1	един?
10-34 класианка	"	1	един?
кашиф. сж. за 30 наптрона		2500	дискондн
фрелли самодри		135	сто тридес-

орното се удостоверява съ подписа и печата на

от агентств

1942 г. Деман
Дир. орг. рг. н. н.

Обр. 13. Квитанция за приета първа партида картечни пистолети ZK – 383 (по ДВИА).

Fig. 13. A receipt evidencing that the acceptance of the first shipment of ZK – 383 submachine guns (SMHA).

LEFON: 73001
TERUBAN: 75026

TELEGR.: BRNOZBROJKA PRAHA
CODES: MOSSE, BENTLEY'S

WAFFENWERKE BRÜNN,
AKTIENGESELLSCHAFT
PRAG

den 24. September 1942.

258

An das

Hohe Kgl. Bulgarische Kriegsministerium,
SOFIA - Bulgarien.

Order Nr. 117-26...001

RECHNUNG

Nr. Q/43
Aviso Nr. 106/1Q vom 19/8 1942

Kisten-Nummer und Stückzahl	Stückzahl	Gegenstand	Preis	
			per Stück	Betrag
			RM	RM
125 Kisten Nr. Ad 1- 125	500	Maschinenpistolen ZK 383, Kal. 9 mm mit Zubehör und Reservebe- standteilen, zum Preise von	180,--	90 000,--
10 Kisten Nr. Ad 1001- 1010	2 500	Magazine für Maschinenpistole ..	10,--	25 000,--
		- 40 % Anzahlung		115 000,--
				46 000,--
		- Wert der 1000 Patronentaschen, welche nicht geliefert werden	3,70	69 000,--
				3 700,--
				RM 65 300,--
		/in Worten: Fünfundsechzigtau- senddreihundert Reichsmark/		Franko bulg. Grenze, ein- schliesslich Verpackung u. norm. Versi- cherung.

WAFFENWERKE BRÜNN
AKTIENGESELLSCHAFT

Flam

Обр. 14. Фактура за изплащането на първа партида картечни пистолети (по ДВИА).
Fig. 14. An invoice for the payment of the first shipment of ZK – 383 submachine guns (SMHA).

Обр. 15. Квитанция за приета четвърта партида картечни пистолети. (по ДВИА).
Fig. 15. A receipt evidencing that the fourth shipment of machine guns was accepted. (SMHA).

Обр. 16. Войници от бронираната бригада на плаца с наредени пред тях леки картечници „Брен“, лятото на 1944 г. (Архив на доц. д-р Момчил Тачев).

Fig. 16. Soldiers from the armoured unit on the drill ground with Bren light machine guns in front of them, the summer of 1944. (Assoc. Prof. Momchil Tachev's archive).

Обр. 17. Войници от бронираната бригада на учение с картечни пистолети „Збройовка“ на гърбовете им, лятото на 1944 г. (Архив на доц. д-р Момчил Тачев).

Fig. 17. Soldiers from the armoured unit in training with Zbrojovka submachine guns over the back, the summer of 1944. (Assoc. Prof. Momchil Tachev's archive).

Обр. 18. Войници от бронираната бригада на учение с картечни пистолети „Збройовка“ на гърбовете им, лятото на 1944 г. (Архив на доц. д-р Момчил Тачев).

Fig. 18. Soldiers from the armoured unit in training with Zbrojovka submachine guns over the back, the summer of 1944. (Assoc. Prof. Momchil Tachev's archive).

Обр. 19. Лека картечница „Брен“ – поглед отляво (инв. № 567 НИИ – В/ИМ – ВТ).

Fig. 19. Bren light machine gun – view from the left (inv. No. 567 НИИ – В/ИМ – ВТ).

Обр. 20. Лека картечница „Брен“ – поглед отдясно (инв. № 615 НИ – В/ОИМ – ВТ).

Fig. 20. Bren light machine gun – view from the right (inv. No. 615 НИ – В/ОИМ – ВТ).

Обр. 21. Картечен пистолет ZK – 383 – поглед отляво (инв. № 616 НИ – В/ОИМ – ВТ).

Fig. 21. ZK – 383 submachine gun – view from the left (inv. No. 616 НИ – В/ОИМ – ВТ).

Обр. 22. Картечен пистолет ZK – 383 – поглед отдясно
(инв. № 58 КВП – Регионален исторически музей – В. Търново).

Fig. 22. ZK – 383 submachine gun – view from the right
(inv. No. 58 КВП – Regional Museum of History – V. Tarnovo).

ВЕЛИКОТЪРНОВСКИТЕ СГРАФИТА – КАРТИНИ НА ПАМЕТА

Димо Иванов

Статията има за цел да даде ясна визия за идейните послания на великотърновските сграфита и да очертае рамките на тяхната роля в градската животна среда. Успоредно с това се откроява значимостта на произведенията като носители на памет и като културно наследство. Обект на анализ са петте сграфита, разположени екстериорно по калканите на жилищни сгради около старата поща и площад „Велчова завера“ в град Велико Търново. Те са изработени в периода 1973 – 1974 г. Чрез семантичен, формален и сравнителен анализ ще се разглежда тяхната идейност.

Петте великотърновски обекта¹ представляват стенописни произведения, изпълнени в техника сграфито. Те са трайно свързани с прилежащата им архитектурна среда. Имат пряка зависимост от нея и обслужват общ идеен и пластичен замисъл, осъществявайки художествен синтез с архитектурата. Иначе казано, сграфитата са проектирани съобразно мястото, към което принадлежат. В тази връзка, за да се разбере правилно характерът на изображенията, трябва първо да се изясни понятието монументалност, което най-точно ги определя. Изхождайки от етимологията на думата², се констатира, че тя назовава обекти, носещи спомен за дадено събитие, и още, че това са произведения, имащи идейна обвързаност с определено място. В конкретния случай това място е Велико Търново – град с богата вековна история, която служи за вдъхновение на много творци. Резултат от това вдъхновение са и тук разглежданите творби. Трябва дълбоко да се подчертае, че тяхната роля, като на всички други монументи, е не само да илюстрират конкретно събитие или личност, но и да възпитават зрителя в дълбокозначими ценности чрез примери от историята. В подкрепа на това твърдение са думите на изтъкнатия изкуствовед Никола Труфешев, който споделя следното: „...монументално-декоративните изкуства в синтез с архитектурата внасят красота в многоликия човешки бит, действуват на чувствата и разума, подпомагат естетическото възпитание и комунистическия морал“ (Труфешев 1969, 7).

Всъщност Труфешев изразява общоприетото през социализма (1944 – 1990 г.) мнение за стенописното творчество.

За да се открие търсената от авторите социална функция, е важно да се конкретизира времето, в което са реализирани сграфитата (1973 – 1974 г.). Това

са годините след Априлския пленум (1956 г.), когато в българското изкуство се налага като водеща историческата тема. Тя служи на държавната политика за идеологическа пропаганда и патриотично възпитание. Използването на стенописното творчество в тази връзка не е стара идея. Веднага след 09.09.1944 г. в страната започва да се прилагат идеите на т.нар. „Ленинов план за монументална пропаганда“ (Труфешев 1971). Съгласно него партията-държава чрез средствата на стенописта трябва да осъществи идеологическо превъзпитание и създаване на „ново общество“. Затова от 1959 г. започва да се спонсорира системно и целенасочено монументалното изкуство. Освен заделянето на крупни суми за реализацията му се създават специализирани възлагателни и оценъчни държавни комисии, които надзират художествената дейност.³

От казаното дотук става ясно, че всяко трайно художествено произведение от периода 1944 – 1990 г. е добре обмислен акт на държавната политика, съобразно в Чл. 46 от т.нар. Живкова конституция. Той гласи: *„Творчеството в областта на науката, изкуството и културата служи на народа и се развива в комунистически дух“* (Конституция 1971). След споменатия Априлски пленум пропагандата става по-рафинирана. В тематично отношение произведенията от периода 1956 – 1990 г. са ориентирани главно към патриотични теми. Подбират се подходящи сцени и сюжети, които да подбудят националния дух и гордост сред народа. В същото време в тях зрителят трябва да намира (и да му бъдат подсказани) паралели с водената партийно-държавна политика. Ето защо позитивните и славни моменти от историята изглеждат най-подходящи за тази цел. Разглежданите тук творби от този период са предназначени именно да носят дълбоко идейни послания през поколенията чрез „добрия пример“ на лесно разпознаваемите личности от миналото. Цели се посланията да бъдат универсални, непреходни във времето, преведени и предадени чрез езика на визуалното изкуство.

В тази връзка Велико Търново предлага голям набор от исторически теми, сюжети и образи. Някои от тях са отразени в петте сграфита, обекти на настоящето изследване.

Разглеждайки първото сграфито, наименувано от автора „Апотеоз на уста Кольо Фичето“ (**Обр. 1**), е редно да се започне от панорамния изглед на стария град, част от който е произведението. Наистина художникът Марчо Караджов е намерил подходящо място, за да увековечи уста Кольо. Образът на „обоженствения“ първомайстор е сред неговите шедьоври: църквата „Св. св. Кирил и Методий“, хана на хаджи Николи (зад старата поща), а малко по-надолу по улица „Гурко“ е църквата „Св. св. Константин и Елена“. Всъщност основата на сграфитото представлява един неугледен калкан. От друга страна обаче, художникът е претворил безинтересната архитектурна форма в носител на силен идеен заряд, обвързващ минаващия зрител с паметта на града. Творбата е превърната в своеобразен иконостас (триптих). Разчитайки композиционно произведението, се вижда, че Караджов умело ограничава персонажите посредством

архитектурния декор, използвайки по този начин емблематичната за строежите на уста Кольо кобилица. В геометричния и идеен център се извисява солидната фигура на бележития строител. Показателна е позата, която той заема и която напомня ктиторски портрет от XIX в. В унисон с търсената интерпретация е умаленият макет на църквата в ръцете му. Около него според канона са по-малките второстепенни фигури: на османския архитект⁴ – вдясно, и на европейския архитект – вляво. Спокойно те са превели глави и с ръка на сърце отдават своята почит и уважение. Стилистиката на фигурите и представената архитектура напомнят за епохата на Възраждането. Несъмнено това е целенасочено, като по този начин Караджов потапя зрителя в естетиката и духа на времето.

Срещу сграфитото на Марчо Караджов е това на Григор Спиридонов. То е озаглавено „Средновековни войни“ (**Ил. 1**). И тук се вижда символиката на мястото, която е повлияла на автора. Тримата бранители (вероятно тримата братя Асеновци) защитават трите кули – трите хълма на Търново. Знамето, което се вее над тях, подсказва, че това е старопрестолният град. На него Григор Спиридонов е изобразил част от своя втори (неодобрен) проект за герб на града.⁵ Визуалният прочит на изобразеното поражда някои логични въпроси. Например къде е конят на конника по средата и ако той е без кон, в изправено положение, защо не се виждат краката му? Енигматична е също така лявата фигура на ездача, който не носи никакво въоръжение. Като че ли той е вдигнал високо ръката си към зрителя, дружелюбно поздравявайки и приканвайки го в преддверието на средновековния град. За неговата идейна роля може да се даде и друга интерпретация. Конникът не поздравява, а спира минавача. Неговият жест възпира движението, като че ли за да провери влизащия в крепостта. В подкрепа на този прочит допринася и положението на третата фигура в групата (десният конник). Тя демонстрира едно резервирано отношение. Стражът като че ли е готов за евентуална схватка с нежелани посетители. Той е с изваден меч и с приготвен за бран щит.

На съседната тераса, гледаща към паметника „Асеновци“, е сграфитото „Посрещане на руските войни освободители“ на Благой Иванов от 1973 г. (**Ил. 2**), което определено е най-майсторското изпълнение от петте. Тук авторът декламира в образи братската любов и признателността на българския народ. Не е трудно да се различат фигурите на руските войни конници. Те са облечени в характерни за времето си униформи. Начело на тях стои изпъкващата фигура на ген. Гурко. Детето, като израз на невинността и на бъдещето, присъства в композицията. То посреща войниците с цветя, а в окръжаващата го тъпла се откриват фигурите на млади жени и възрастни мъже. Дисонансът в годините на персонажите е целенасочено търсен и поражда внушението, че хора от всички поколения – и млади, и стари, са дошли да посрещнат освободителите. В сграфитото на Иванов се откроява познатата алегорична фигура на жената знаменоска, олицетворение на свободата, а знамето с лъва символизира възродената държава. Персонификация на трите български области Мизия, Тракия и

Македония се явяват трите девойки с цветя в ръка. Те също символично отправят своя поздрав към освободителите. В тяхна чест Иванов помества в творбата си Вазов куплет⁶, прославящ русите. Той е обрaмчен от орнаментална украса, сред която се разчита символното изображение на крепостните стени и кули, препратка към средновековното славно минало на града.

Последните две сграфита са около площад „Велчова завера“. Едното от тях е посветено именно на съзаклятието на Велчо Атанасов (Ил. 3). И тук, както при сграфитото на Караджов, мястото определя темата. Произведението е от 1974 г. То е дело на знаменития професор Никола Гелов⁷, основател на стенописната школа във Велико Търново. От художествена гледна точка качествата на сграфитото са неоспорими. За разлика от другите четири то е многоцветно и стилистически оригинално. Интересното е, че чрез своята творба Гелов разбива установената представа за сграфитото като трислойна техника, стремяща се към графичния монохромен изказ. Неговата връзка с родопския край проличава в използвания колорит. В идеен план авторът изобразява приемането на нов член в тайната група. Отбраните движения и преувеличеното издължаване на фигурите подсилват тържествеността и величието на сцената. Чрез лъва, като символ на българската държавност, както и чрез образния код на кръстосаните оръжия върху Библията авторът подсказва за националния и революционния характер на събитието. Пред зрителя изпъква фронтално откритата фигура на Атанасов, у която се разчитат портретните характеристики. Той приканва глобрадия младеж да положи клетва за вяроност. Моментът е тържествен. Гелов умело е предал това чувство чрез доминиращите вертикални линии, които създават впечатление не само за физическата, но най-вече и за духовната монолитност на персонажите.

Срещу сграфитото на Гелов е това на Никола Хаджитанев. То е от 1973 г. и представя Търновската художествена школа и Втория златен век (Ил. 4). По думите на автора⁸ до направата на произведението се стигнало след решение на местния Художествен съвет да се облагороди и естетизира градската среда в преддверието на средновековната част на града. Хаджитанев с ювелирно майсторство е изобразил архитекта, калиграфа, иконописеца, чирака и стария майстор, както и величавата фигура на владетеля меценат. Несъмнено образът на владетеля изпъква посредством ред пластични похвати, които авторът целенасочено използва. Контрастът между динамичните движения на изобразените творци и монолитната скована поза на владетеля покровител има идейния подтекст да открои образа на държавата, персонифициран от царската фигура. Присъствието ѝ говори за взаимообвързаността между подема на държавата и разцвета на финансираното от нея изкуство. Видно е, че авторът иска да припомни на зрителя, отправил се към хълмовете Царевец и Трапезица, че това са места не само на развалини, но и център на един отминал бурен духовен живот, величав момент от историята.

След като се разгледаха поотделно великотърновските сграфита, трябва да се обърне внимание и на тяхното изложение в урбанистичната и жизнената среда. Това е от изключителна важност при цялостното разбиране на монументалния характер на творбите. Въпреки че всяко от произведенията си е само за себе си, то концептуално те са свързани едно с друго, което се доказва от тяхното разположение по главната улица. Когато отива към хълма Царевец, зрителят среща образите от Средновековието: войните стражи, зографите, книжовниците. Излизайки от стария град, той среща възрожденците и картината на Освобождението. Това не е случайно. Посоката към старините е осеяна с образите от славното минало – това, което трябва да носи гордост. Отивайки към новата част на града, вижда образите от недалечното минало – това, което трябва да вдъхновява. В този контекст сграфитата, като картини на паметта, имат своето значение не само като художествени произведения, но и като носители на национална памет. С тези си особености те оправдано намират място в културната съкровищница на Велико Търново като картини на славното му минало.

Великотърновските сграфита са носители на силна тематична обвързаност с историята на града. История, с която се усъвършенства гражданското и патриотичното самосъзнание. Те са илюстративен диалог между минало и настояще. В тази връзка материалното, но най-вече културното им оценяване е своеобразна проекция и на отношението към това, което те изобразяват.

Ето защо правилното разбиране на ролята на монументалните произведения, изпълнени в техника сграфито, е от изключителна важност, що се отнася до тяхното опазване. Изучаването им спомага за положителното им осмисляне като културен продукт и следователно като аргумент за съхранението им. Нуждата от говорене за тях се обосновава и от все още слабото възприемане на тези обекти като ценност, каквато те несъмнено са. Статията разглежда само един аспект от тяхната многолика стойност. Трябва да се каже, че произведенията носят своеобразна харизматичност и извън възпитателната си роля. Те са белег на една отминала епоха (социалистическата), на един отминал естетизъм, което ги превръща в артефакт на своето време. От историческа гледна точка те категорично са следа от човешкото развитие, а от културна – носят заряда на отминали творчески търсения, които едва ли вече ще се повторят. Като допълнение към изброеното трябва да се посочи и уникалността на техниката, с която не всяка европейска страна може да се похвали. Всичко това дава основание сграфитата да се считат за доказано културно-историческо наследство не само от местна, но и от световна величина.

В заключение трябва да се обобщи, че разглежданите монументални обекти имат тясна дидактическа роля, дирижирана от политическата даденост на своето време, и са вдъхновени от историческата натовареност на мястото. Анализът на петте великотърновски сграфита показва, че те не само представляват картини на паметта, но сами по себе си като художествен продукт от годините на социализма са и обект на културното наследство на България.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Освен тези съществуват и още сграфита в града: сграфитото на Тодор Ковачев в Централната библиотека на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ (1972 г.), сграфитото в ОДЗ „Св. св. Кирил и Методий“ (1992 г.), сграфитата на Никола Гелов в Горското стопанство (1985 г.) и във фризьорски салон на бул. „Васил Левски“ № 17 (1964 г.).
- ² Понятието „монументално“ произлиза от латинското *monumentum*, а то от *monēre* („за спомен“). Ето защо тук монументализмът на разглежданите сграфита е обоснован поради наличието на идейно съдържание в тях, а не поради обвързаността им с архитектурата. В българското изкуствознание все още се среща отъждествяването на монументалното с трайното пребиваване на произведението в дадена среда (сграда, парк и т. н.). Това е погрешно поради факта, че чисто декоративната орнаментална украса няма как да бъде квалифицирана на идейно ниво като „паметен знак“, въпреки че е трайно стенописно произведение. Затова и определението ѝ като „монументална творба“ е неоснователно от днешна гледна точка. Наистина по време на социализма се създават стенописи, скулптури и скулптурно-архитектурни произведения с изключително дидактичен характер, игнориращ украсителството. В онези времена стенописиста, към която спада сграфитото, наистина е само монументална и наричането ѝ като такава е оправдано.
- ³ Към разглежданите години това е Постоянният художествен съвет към Съюза на българските художници (ПХС към СБХ). Повече за правомощията му в: Павлов 1978; Стефанов 1985.
- ⁴ В интервю с автора, взето на 21.09.2018 г., той споделя, че лицето на османския архитект е негов автопортрет.
- ⁵ Идентичен с надписа е този в центъра на завесата гилотина („Алегория“ от 1975 г.) в Търновския музикално-драматичен театър „Константин Кисимов“, който също е по проект на Григор Спиридонов.
- ⁶ Четиристишието е част от стихотворението на Иван Вазов „Разходка до Баняса“ (юни 1877 г.).
- ⁷ Повече за живота и творчеството на Никола Гелов виж Костов 2008.
- ⁸ Интервюто с Никола Хаджитанев е проведено на 21.02.2017 г. във Велико Търново.

ЛИТЕРАТУРА

Конституция 1971: Конституция на Народна република България. – *Държавен вестник*, 1971, бр. 56.

Костов 2008: Г. Костов. Никола Гелов. София, 2008.

Павлов 1978: А. Павлов. Система на възлагане, проектиране, приемане и контрол на произведенията на монументалните изкуства във връзка с проблемите на синтеза. – В: *За синтеза на архитектурата с монументалните изкуства*. А. Обретенов (съст.). София, 1978, 102 – 109.

Стефанов 1985: Х. Стефанов (съст.). Държавна комисия за изобразителни и приложни изкуства и архитектура. Нормативни материали. София, 1985.

Труфешев 1969: Н. Труфешев. За монументалното изкуство. София, 1969.

Труфешев 1971: Н. Труфешев. Лениновият план за монументалната пропаганда и нашата съвременност. – В: *Ленинските идеи за изкуството и нашата съвременност*. С. Василев (ред.). София, 1971, 101 – 119.

VELIKOTARNOVO'S SGRAFFITI – PICTURED MEMORY

Dimo Ivanov

(Abstract)

The subject of this article are the exterior sgraffiti in the old part of Veliko Tarnovo. The messages conveyed through the themes and images in the sgraffiti have been analysed. The artistic conceptual context has been highlighted. The social role and the educational aspect of these works have been brought to the fore. The general conceptual model has been outlined on the basis of the sgraffiti positioning in the living environment, and equally importantly these works have been examined in terms of cultural heritage.

The five graffiti in Veliko Tarnovo are mural paintings representing glorious moments from the history of the Old Metropolis. Their role is to inspire love for the fatherland and evoke national pride in the passers-by. This role was determined in line with the “monumental propaganda” policy of the Bulgarian Communist Party in the years the sgraffiti were created (1973 and 1974). At present these pictures can rightly be referred to as “pictured memory”, not only in terms of themes, but also in terms of their artistic expression, so typical for the previous socialist period. This is why there is no doubt that these sgraffiti belong to the national heritage.

*Обр. 1. „Апотеоз на уста Колю Фичето“, 1973 г.
(реставрирано през ноември 2018 г. от екип на д-р Милен Джановски).
Автор: Марчо Караджов. Снимка: Димо Иванов.*

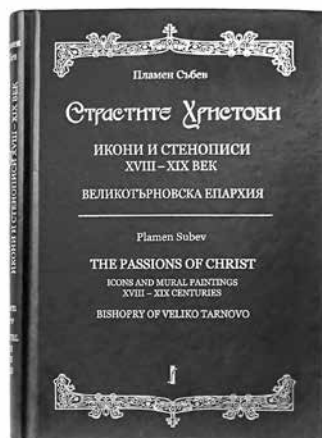
***Fig. 1.** “The Apotheosis of Master Kolyu Ficheto”, 1973.
Author: Marcho Karadjov. Photo: Dimo Ivanov.*

ПЛАМЕН СЪБЕВ.
„СТРАСТИТЕ ХРИСТОВИ“. ИКОНИ И СТЕНОПИСИ.
XVIII–XIX ВЕК. ВЕЛИКОТЪРНОВСКА ЕПАРХИЯ

Велико Търново, издателство „Фабер“, 2017 г., 360 с., с ил.

проф. д.и.н. Иван Тютюнджиев

Ars longa, vita brevis (Изкуството е вечно, животът кратък)! Отново има повод да си припомним тази древна мъдрост! Поводът е новата книга на д-р Пламен Събев – „Страстите Христови. Икони и стенописи. XVIII–XIX век. Великотърновска епархия“, В. Търново, изд. „Фабер“, 2017 г. Авторът на текста е специалист в Регионален исторически музей – Велико Търново и едновременно преподавател в Историческия факултет на Великотърновския университет. В действителност неговите подготовки като изследовател в сферите на историята и изкуствознанието са солидни и доказани чрез множество по-ранни публикации. Неговата първа монография е посветена на *Страстната седмица в българската стенна живопис през XVII век* (издание на „Абагар“ от 2011 г.). Въпреки усилията да представи в готов завършен вид своето ново и мащабно изследване в края на месец септември 2017 г., поради редица затруднения издателство „Фабер“ практически реализира отпечатването на книгата едва в началото на месец март 2018 г. Времето от депозирането на основните материали (текст и снимки) до отпечатването несъмнено се превърна в динамичен период, в който паралелно с това се отпечатаха и други книги с историческа и изкуствоведска тематика, допълниха се редица фактори и се популяризираха още редица неизвестни паметници. Независимо от тези обстоятелства книгата е вече реалност – в нея се разкриват редица неизвестни творби, публикува се цялостна и безценна информация, като се свързват исторически сведения с украсата на емблематични храмове. В логическа последователност, след множество натрупани материали и документи, принадлежащи на Търновската митрополия, в новата книга се проследяват още по-задълбочено пътищата на създаване на иконите и стенописите, дава се

възможност да прочетем скритите техни надписи, да свържем отделните съдби на личности от Великотърновската епархия с дарителски актове.

Още с разлистване на първата страница читателят попада на посветителни слова, които са израз на духовно преклонение на автора пред сътворените дарове от миналото за църкви и манастири на българска територия. Това от своя страна ми напомня за идеята, че времето, което ни е отредено да живеем на тази земя, е твърде кратко, за да успеем да се насладим в пълнота на великото изкуство, завещано от предците ни. Напротив, в контекста на съвременните технологии и динамична среда като че ли отвикваме да поглеждаме към Църквата, към нейните устои и ценностна система, дори не обръщаме внимание на изобразителното изкуство, което тя е съхранила. Но автори, които наистина обичат своята професия, надарени са с талант, полагат усилия, рано или късно достигат до положителни резултати, които преобръщат нашите представи за миналото. Прекрасен пример в това отношение е книгата на Пламен Събев! Той действително използва богати изразни средства, за да популяризира стойностното в изкуството. Пиша това, защото, позволявам си да твърдя, познавам текстописеца (и всепризнат калиграф, иконописец) и съзнавам, че в настоящия труд той не представя никакъв сбор от суха теоретична информация, а по-скоро е човек, който обича и съпреживява разкритото. Освен всичко друго той успява да анализира различни по стил икони и стенописи в интердисциплинарен план. Дори – както казват богословите – да ги съзерцава със сърцето си и разбира с ума си! Едновременно с това той не изпада в другата крайност – на апологет, и единствено и само богослов, защитаващ представителите на Търновската митрополия. По-скоро притежава твърде прецизен характер и език, които използва в изложението си, отключващи пъстрите, но истинни гледни точки за историческа представителност и покровителство. Или в случаите, когато е проявена бездушност и алчност от страна на архипастирите, това е описано и безпристрастно отразено като фактология.

В Увода ясно се конкретизират кои са обектите на неговото изследване. Това са творби, илюстриращи Христовите страдания, съхранени в църкви и манастири на духовните околии в Елена, Габрово, Трявна, Севлиево, Павликени, Свищов. Голямото предимство се състои в широкоспектърният поглед на изследвателя, проследяващ връзките с големите художествени центрове. В този смисъл, за да бъде осведомен, през 2015 г. Пламен Събев провежда специализирана експедиция до Епирска Гърция, с цел проучване и заснемане на стенописи и икони от храмове и манастири в планинските селища Капесово, Монодендри, Вица, Елафотопос. Несъмнено още в уводната част се посочва, че установената Епирска школа оказва съществено влияние в изкуството на Арбанаси и има връзка с генезиса на тревненските зографи. Междувременно бяха изказани и други теории (например в книгата на Ваня Сапунджиева „Зографи отвъд границите“ се говори за *Грамос* и *Линотопи* като възможни селища, от които зографите от влашки произход били свързани с генезиса на

Тревненската школа, но налагащи стил и нов тласък, „...различен от този на утвърдили се по това време художествен език на зографите от Крит и на тези от Епир“ (Сапунджиева 2016, 88). Според мен обаче Линотопи, като селище с локално развита школа, не може (в контекста на гореизказаното) да доминира и предопределя пътищата на основни влияния и развитие на официалните църковни изкуства в Търново и Арбанаси. Тези търсения по-скоро изместват фокуса на централните първоизвори и възможности за обмен на художествени образци, включително и що се отнася до комуникации на митрополитско ниво. Още повече че гръцката специалистка по изкуствознание Анастасия Турта в едно свое по-старо проучване разкрива особеностите и стилистиката на стенописните декорации във *Вица* и *Монодендри*, принадлежащи на Епирската школа (Тоурта 1991, 34), а *Капесово*, разположено в същата планина *Загоре*, на около 17 км от Йоанина, се оказва роден дом на няколко поколения зографи от XVIII в., изследвани и популяризирани в книгата на Димитриос Константиос (Κωνσταντίος 2001, 27). Техните икони и стенописи са твърде сходни в много отношения с наследството в Арбанаси и произведенията на ранните тревненски зографи. От друга страна, в редица публикувани документи лично от мен се доказват връзките на търновските митрополити с Йоанина (Тютюнджиев 2007, 283), а и нека не забравяме монографията на Светозара Ръцева относно стенописите в църквата „Св. Атанасий“ в Арбанаси, поръчителствани от митрополит Герасим II Какавелас още през 1667 г. (Ръцева 2005, 9). Съответно стъпките за сравнение в областта на църковните изкуства, насочени по този начин, са много по-точни и правилни, включително и що се отнася до актуалното изследване на Пламен Събев. Изпълнените експедиции от автора на новата книга единствено подкрепят и дообогатяват познанията ни в тази сфера и по този начин се достига до съществени изводи.

В следващите страници се акцентира на богословската страна относно разглежданите произведения на изкуството. Особено впечатление прави изводът, че един такъв значителен текст от Българското възраждане като „Неделника“ на Софроний Врачански има преки смислови връзки със самите икони и стенописи, съхранени в храмовете на Търновската епархия (сцени, пресъздаващи предателството на Юда Искаротски или подготовката на кръста за Разпятие Христово). След като изяснява основните догматично-канонични и литургични предпоставки за илюстриране на цикъла „Страдания Христови“, Пламен Събев насочва своето внимание към основните части на традиционния християнски иконостас, фокусирайки специално поглед към Страстния регистър (тук намирам особено полезна информация за студенти, научни работници, проучватели с високи научни степени). Освен това, плувайки в свои води (с натрупан стаж във Великотърновския музей като реставратор), той методично пояснява какви са техническите и технологичните процеси за изработката на икони и стенописи през XVIII – XIX в. (Събев 2018, 41; 43).

Несъмнено, след като са посочени обхватът на изследването, обектите и хронологичните граници, е необходимо в отделна глава да се проследи и самата историография. Авторът в тази част е доста подробен и обстоятелствен, като за удобство на читателите литературните източници са посочени в бележки под линия (Събев 2018, 45 и сл.). Тук са цитирани имената на бележити експерти не само от българска страна, но и автори с огромни приноси в дадената сфера от Русия, Полша, Сърбия, Гърция, Италия. Особено интересна е повдигнатата тема за иконописните копия. Авторът в това отношение привежда различни примери и синтезира полезна информация относно приготвянията на възрожденските зографи, коментирайки различните термини, използвани в съвременната изкуствоведска литература.

За всеобща изненада авторът не приключва дотук с изграждането на фундаменти в своето изследване. Затова той не бърза да се впусне в директен анализ на произведенията на изобразителното изкуство. Следващата глава е озаглавена „Търновската епархия, териториален обхват и периодика“, като в нея се напомня за водещата роля на Търновград – наследник на Българската патриаршия, *„продължаващ да функционира като център на най-голямата по предимство и авторитет духовна територия през османския период“*. Според мен това е една от най-съществените части от цялостния труд, защото, фактически преглеждайки дейността на митрополитите и техните духовни свещенослужители – помощници, интуитивно се проследяват създадените условия и възможности за развитие на църковното изобразително изкуство. Съвсем справедливо в тази глава се отбелязва още, че... *„Търновската митрополия полага грижи за разрастването на манастирските комплекси. Самите митрополити поддържат тесни контакти с игумените на манастирите, назначават на ключови постове свещеници и икономии по околията, съвместно участват в епархийски съвети и заседания на Цариградската патриаршия, вземат решения за разпределяне на средствата и дарителството“* (Събев 2018, 57).

Следва друга част – „Търновските митрополити от XVIII – XIX век и тяхната дейност“, където есенциално в хронологичен ред се подбират най-важните данни за всеки един архипастир, както и паралелно се припомнят актовете на освещаване и дарителство в самите представителни храмове. Точно и безпристрастно се очертават характеристиките на *продажните искириотски душички* (облечени в духовна власт, например – Панарет Ганохорски), на ранни публицисти и утвърдени български писатели (Петко Рачев Славейков, Иван Вазов), но също така се отделя място за особено значими и допринесли за българската култура личности като митрополит Иларион Критски или архимандрит Теодосий (Стайнов). В този смисъл читателят ще открие в текста един своеобразен синтез между църковната живопис в пределите на Търновската епархия и самата митрополитска канцелария – в лицето на нейните върховни предстоятели, поръчители и украсители на църкви и манастири.

Процесът на възможно най-всеобхватното и изчерпателно масивно поле от натрупани знания относно историческо-културните предпоставки за развитие на иконописта и монументалните изкуства продължава да бъде изследван в следващите части от книгата: „Каноните в църковното изобразително изкуство и митрополитите“ (Събев 2018, 68); „Ретроспекция на поклонническите пътувания – традиции и обичаи по време на Страстната седмица“ (Събев 2018, 71) и „Църковни обичаи, изобразително изкуство и средства на дарителите“ (Събев 2018, 74). В логичен порядък се набелязват самите художествени школи и ателиета с техните ярки представители и стилистични особености. Достига се до шедьоври на българското възрожденско изкуство, които са изписани от ръцете на емблематични фигури като Захарий Зограф (Самоковска школа); Захария Цанюв, Петър Захариевич (Тревненска школа), Йоан Попович (родом от Елена). Появяват се икони и стенописи на елитни майстори, които все още не са с разпознати имена. Едва след този кръгзор от изяснени богословски предпоставки, текстове, канони, исторически сведения, икономически фактори за осигуряване на средства, пътувания, селища и територии, представители от страна на поръчители (с акцент към митрополитите) и изпълнители в книгата се достига до същинската част от изложението – изкуството и конкретно сцените от цикъла „Страсти Христови“. Прегледно и напълно удачно е решението всяка една сцена да се представи по следния начин: 1. Заглавие на сюжета; 2. Текстови източници за изобразяване; 3. Стенописни сцени (регистрирани в храмове от териториите на Търновската епархия, датирани от XVIII – XIX в.); 4. Икони със същата (или сходна) иконография (принадлежащи на храмове от Търновската епархия или съхранени в галерии и музеи, датирани от XVIII – XIX в.). В самите анализи поетапно се включват надписи от изображенията, прототипи, технически особености, художествени изразни средства, данни за зографите (където е установено), данни за дарителите. Макар и познати от по-ранни периоди, например сравнявайки по-старото изследване за Страстния цикъл в българската стенна живопис през XVII в., тук, в новата книга за храмовете от XVIII и XIX век се подреждат и изписват (съобразно евангелските четива и литургичните последования) следните сцени: „Измиване на нозете“, „Тайната вечеря“, „Иуда Искарйотски се уговаря за предателството и взема сребърниците от първосвещениците“, „Молитвата в Гетсимания“, „Предателството (целувката) на Иуда Искарйотски“, „Съд пред първосвещениците Ана и Каиафа“, „Отричанията на св. Апостол Петър“, „Поругаване Христово“ („Възлагане на трънения венец“) „Христос на разпит пред Ирод Антипа четвъртовластник“, „Бичуване Христово“, „Христос на съд пред Пилат Понтийски“ (т.е. „Измиване ръцете на прокуратора“), „Разкажание и обесване на Иуда Искарйотски“, „Водене на разпятие“ (или във вариант „Носене на кръста“), „Изкачване на кръста“, „Разпятие Христово“, „Йосиф моли Пилат да погребее Христовото тяло“, „Снемане от кръста“, „Оплакване Христово“ („Полагане в гроба“).

През Възраждането на българска територия се появяват нови сюжети, които изискват специално внимание и още повече яснота за техния произход: „Иуда Искаротски се уговаря за предателството и взема сребърниците от първосвещениците“, „Есе Номо“ („Христос поруган и бичуван, изправен пред тълпата“), „Приковаване на кръста“. За много от паметниците със запазени изображения, даващи най-ясна представа за тяхното отразяване, Пламен Събев отделя подобаващо място и освен това придружава анализите с качествено отпечатани илюстрации. Очевидно е положен огромен труд за проучване, фотодокументиране, събиране на архиви, за да се достигне до обстоен широкоспектърен анализ. Верен на своите убеждения за научноизследователска дейност, авторът в енциклопедичен план събира данните от различните паметници на Търновската епархия, за да проследи принципите на „Подредба на драматичните събития в стенописите от XVIII – XIX в.“ (Събев 2018, 173). В този смисъл той установява, че на местата, където провинциалното мислене и наивистично творчество доминират, подредбата е своеволна и необоснована в литургичен смисъл, а в представителните църкви, съответно където се проследяват връзките на Митрополията или на високообразованото монашеско общество, се регистрира правилна подредба, в унисон с църковните правила.

В следващите редове, отново на база на разгледания материал, е предвидено място за „Подредба на драматичните събития в иконите от XVIII – XIX век (Иконографски типове, технологични особености)“. Тук ясно проличава натрупаният опит в тази сфера и възможността авторът да направи заключителна класификация. Тя от своя страна е с особено висок приносен характер, защото ще послужи за основа на множество бъдещи изкуствоведски трудове. Оказва се, че „Страстите Христови“ в иконите не се илюстрират еднотипно, нито това се прави въз основа само на едностранни източници. В класификацията реално се разграничават шест иконографски типа, като тенденцията е след натрупване на допълнителни образци техният брой да се увеличава. Макар и вече оповестени, прецизирани, аргументирани, поради тяхната значимост ще си позволя да ги повторя в резюмирана форма.

Първият иконографски тип е без централен сюжет. В него се съчетават дни от Велики понеделник до Велика събота в един цялостен формат. Вторият иконографски тип е с централна тема „Възкресение Христово“, а около нея се подреждат клейма от Страданията Христови, а също и части от Светлата следпасхална седмица. Трети иконографски тип: разпознава се чрез надписа: „ГРЯДИЙ ГОСПОДА НА ВОЛНУЮ СТРАСТ“. Тук в централната част се представя Христос Поруган („Есе Номо“ или Христос, увенчан с трънен венец). Встрани се подреждат малки сцени, следващи четивата от Велики понеделник, Велики вторник и Велика сряда. Четвърти тип – съчетават се Христовите мъки със страданията на Св. Богородица. Става въпрос за „Седем страдания на Светата Дева“ със забити седем меча в сърцето. Въз основа на тази западна химонография се появяват серия редуцирани реплики на страдащата Божия майка

и „Разпятие Христово“. Пети тип – с център „Оплакване Христово“. Встрани се подреждат сцени от Велики четвъртък и Разпети петък, но, както отбелязва авторът в своята книга: „...могат да се видят и моменти, прехвърлящи границата на Страстната седмица – „Възкресение Христово“, „Ангел на гроба Господен“ (Събев 2018, 210). Шести тип – с централна тема „Разпятие Христово“, играеща роля не само на драматичен епизод, но и като част от Великите празнични последования на Църквата. Около нея се подреждат клейма със Страданията Христови, но понякога могат да се комбинират и с празници.

След изчерпване на проблематиката е приложена библиография (богат списък от литература на различни езици), включително и дори използвани интернет източници с отбелязана дата на снета информация за всяка отделна публикация. Несъмнено това е за пример, тъй като светът на интернет технологиите по един или друг начин влияе върху професионалната работа на всеки един учен.

За да бъде общодостъпно съдържанието на текста, авторът се е погрижил и е включил „Abstract – The Passions of Christ. Icons and Mural Paintings. XVIII – XIX centuries. Bishopry of Veliko Tarnovo“, разположен в рамките на 12 страници.

Не по-малко значимо е Приложението в самата книга с впечатляващия общ брой 232 цветни висококачествени илюстрации. Сред тях са стенописи и икони от църкви и манастири, от галерии и хранилища на музеи, детайли от конкретни сюжети, свързани с темата, прототипи от западни центрове, от Епирска Гърция, от Русия и т.н. Несъмнено голям интерес предизвикват допълнителните илюстрации, защото представляват цяла поредица от неизвестни копия и образци на тревненските зографи, занимавали се със Страстите Христови. Сред тях например виждаме страници от личния тефтер със сметки и поръчки на тревненския зограф Йонко поп Димитров и неговия съдружник Витан от 1875 – 1876 г. Несъмнено една голяма част от богатството на тревненските майстори по този начин е вече популяризирано.

Периодите, в които са създадени тези стенописи и икони, са белязани с динамика на развитие и с промени, породени от различни обстоятелства и особености. Читателят, проследявайки сложните пътища на тези творби, ще достигне до техните послания, ще усети и дори ще съпреживее патоса, с който те са създадени. Безспорно е, че в съвременния, може би прекалено динамичен, свят е истинско удоволствие да получим отново възможността да се докоснем до наследството на нашите предци и да имаме привилегията да обогатим днешните колекции с още нови неизвестни шедьоври на възрожденското църковно изкуство. И всичко това събрано в обемно книжно тяло с луксозна, стилно оформена кожена корица.

Във философски аспект реално импулсите на времето са кратки, но онова, което остава, е визуалният израз на духа. Настоящата книга запечатва едни от най-ценните частици на българското изкуство, така че отново ще повтора – *ars longa, vita brevis*. На добър час и с пожелания за още много изследователски успехи!

ЛИТЕРАТУРА

Ръцева 2005: С. Ръцева. Църквата „Св. Атанасий“ в Арбанаси и традициите на епирското ателие. В. Търново, 2005.

Сапунджиева 2016: В. Сапунджиева. Зографи отвъд границите. Възникването на Тревненската художествена школа в контекста на балканското изкуство XVII – XVIII в. София, 2016.

Събев 2018: П. Събев. Страстите Христови. Икони и стенописи. XVIII – XIX в. Великотърновска епархия. В. Търново, 2018.

Тютюнджиев 2007: И. Тютюнджиев. Търновската митрополия през XV – XIX век. В. Търново, 2007.

Κωνσταντίος 2001: Δ. Κωνσταντίος. Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Καπέσοβο της Ηλείου. Αθήνα, 2001.

Τούρτα 1991: Α. Τούρτα. Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι. Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Λινοτόπι. Αθήνα, *Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων. Υπουργείο Πολιτισμού*, 1991.

**ОТГОВОР НА ОТЗИВА НА Д. РАБОВЯНОВ
„МОЖЕ ЛИ АРХЕОЛОГИЯТА ДА СЕ ТРИУМИ?“**

(Известия на Регионален исторически музей –
Велико Търново, XXXII, 2017, 359 – 367)

**ЗА МОЯТА СТУДИЯ
„ЗА ПАТРИАРШЕСКИЯ КОМПЛЕКС,
ЦАРСКИЯ ДВОРЕЦ И ФОРТИФИКАЦИЯТА
НА СРЕДНОВЕКОВНАТА КРЕПОСТ НА ХЪЛМА
ЦАРЕВЕЦ В ПРЕДСТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВ“**

(Известия на Регионален исторически музей –
Велико Търново, XXXI, 2016, 39 – 100)

Евгени Дерменджиев

Проблемът за монументалното строителство в годините преди Търнов да стане столица на Второто българско царство и във времето непосредствено след това, който отдавна не е разглеждан и поставян на ново обсъждане, е от изключително важно значение. Всеки, който се е запознал с публикациите за разкопките във Велико Търново, трябва да е забелязал, че наличните данни за него не са достатъчни, не са еднозначни и с тях трудно може необоримо да се защити определена теза. Фактите показват, че са възможни поне няколко варианта за решение на този проблем, всеки от които е с различна степен на сигурност и достоверност. Естествено е някои от направените от мен изводи да не са достатъчно добре аргументирани, но за тях все пак са налице определени основания, които не би трябвало да се пренебрегват. И поради това не всички направени предположения могат да се отхвърлят с лека ръка. Напълно разбирам становището на Д. Рабовянов по отношение на изказването на хипотези, базирани на абсолютно сигурни данни, и съм съгласен с него, но в този случай това не е изцяло възможно.

1. За датировката на Патриаршеската църква „Свето Възнесение“. Посочените от Д. Рабовянов забележки по този въпрос са основателни (с. 359 – 360), но нейното точно датиране засега не е възможно, както съм го показал и в студията. При Патриаршеската църква може да става въпрос за изцяло ново строителство през XII в. или за първоначално използване на за-

пазената архитектура от V – VI в. При разкопките е установено, че стените на тази църква са издигнати без отклонения точно върху основите на ранновизантийската базилика, а строителното и ходовото ниво от V – VI в. и XII – XIV в. са еднакви, защото подовата мозайка на средновековната църква е била положена непосредствено върху тухлената настилка на ранновизантийския храм (Ангелов 1980, 14). Тези факти доказват, че преди изграждането на църквата стените и подът на базиликата са били добре запазени и съответно видими над терена. Никой не би се занимавал с мащабно копаене в дебели строителни насипи и разкриването на отдавна засипани зидове (от близо 7 века) до подово ниво само и само за да ги следва напълно точно при строежа на новата църква. Това биха били истински разкопки през XII в., но така не правят през Средновековието. Като пример в това отношение може да се посочи Църква №4 от XIII в. в столичната цитадела на хълма Царевец, построена приблизително на мястото, където през VI в. е имало ранновизантийски еднокорабен храм, но без да се разчистват камарите пръст и хоросан и да се търсят старите основи (Нешева 2000, 44 – 45).

Видно е, че ранновизантийската базилика на върха на хълма Царевец вследствие на солидния градеж и хоросановата спойка явно е била до голяма степен запазена и с известни ремонти може да е функционирала през XII в., преди на нейно място да се построи новата средновековна църква. От територията на България има примери за такива ранновизантийски храмове, оцелели и до днес – „Старата митрополия“ в Несебър, базиликата „Света София“ и ротондата „Св. Георги“ в София, „Червената църква“ край Перущица (Чанева-Дечевска 1999, 228 – 231, 290 – 293, 296, 258 – 260). Ето защо направеното от Н. Ангелов предположение, че базиликата на върха на хълма Царевец е била използвана и в предстоличния период на Търнов (Ангелов 1980, 14 – 15, 48 – 49), трябва да се приеме до голяма степен за правилно. В такъв случай нова църква може и да не е строена, а да са били извършени само ремонтни дейности на съществуващата базилика, защото е по-лесно да се почистят насипите, подравни зидарията на стените и направи покрив, отколкото да се изгради изцяло нов храм – дори и по-малък. Това е и вероятният отговор на въпроса, който задава Д. Рабовянов, защо *„...в малкото гранично селище, неспоменато в изворите... и ... непритежаващо укрепление, би се построила църква с такива размери и устройство“* (с. 360).

А със забележката си за некрополите: *„...дали те не могат да бъдат свързани и с видими тогава останки от храмове от ранновизантийската епоха“* (с. 360), Д. Рабовянов косвено потвърждава предположението за съществуването и преизползването на ранновизантийската базилика във времето, преди върху нейните основи да се построи средновековната (Патриаршеската) църква.

Писмените извори мълчат по въпроса кой и кога е построил средновековната църква „Възнесение Господне“, защото е видно, че по времето на цар Калоян (1197 – 1207 г.) там вече е съществувал християнски храм, но явно той не е негов ктитор. Ако такъв е бил някой от първите търновски царе – Петър

(1185 – 1197 г.) или Асен (1190 – 1196 г.), то това ще е била съответно първата царска църква в Търнов и в такъв случай нейното няколкократно споменаване би се свързало, пряко или косвено, с името на някой от тях. Удачен пример в това отношение са сведенията за построената през 1195 г. по личната повеля на цар Асен I (1190 – 1196 г.) църква в Търнов, посветена на св. Иван Рилски. Всичко, посочено дотук, показва, колкото и да му се струва невероятно на Д. Рабовянов (с. 360), че църквата „Възнесение Господне“ на върха на хълма Царевец (ремонтирана ранновизантийска базилика или новопостроен средновековен храм) трябва да е функционирала преди Търнов да стане столица на царството – логичен извод, който не е „опит за предпоставяне“ или „неоправдано предположение“ (с. 361). В този случай мисля, че Д. Рабовянов е твърде критичен, в опит да отхвърли каквито и да било логични варианти или възможности.

В конкретната ситуация, свързана със съществуването на църква на върха на хълма Царевец през втората половина на XII в., позоваването на стопанското развитие на селището, строежът на първите средновековни стени на крепостта и некрополите, което е проблем за Д. Рабовянов (с. 360), са от този вид допълнителни аргументи, които не са абсолютно сигурно доказани, но и не могат категорично да се пренебрегнат.

2. За укреплението на върха на хълма Царевец. Факт е, че строежът на укреплението (Патриаршеския комплекс) не може по никакъв начин да се датира точно според резултатите от разкопките и откритите находки. В такъв случай няма как да се определи със сигурност дали неговото изграждане е осъществено в средата или края на XII в., или пък в началото на XIII в. Ако се опитаме да направим това само по откритите в него монети, ще се окаже, че укреплението трябва да е изградено едва през втората четвърт на XIII в., което считам, че е напълно изключено. А на практика други данни за датиране няма. Именно по тези причини допускам, че укреплението може да е построено както преди, така и след въстанието от 1185 – 1186 г., прибягвайки и към непреки доказателства, нещо, което не се харесва на Д. Рабовянов (с. 360), но ситуацията откъм конкретни датиращи факти и материали за съжаление е такава.

Не виждам защо твърдението, че около съществуващата на върха на хълма Царевец църква може да е построено укрепление, е смущаващо за Д. Рабовянов (с. 360). Това би било съвсем естествено развитие на селищната структура в рамките на хълма преди неговото цялостно опасване с околловръстните крепостни стени. Логиката е с най-малко средства и усилия да се укрепи първо най-недостъпната и лесно отбраняема част от хълма, и ако там има църква, то тя няма как да не остане в чертите на укреплението. Да, доказателствата за това не са достатъчно убедителни, но днес вече няма как да се установи каквато и да е последователност в градежите на това място.

Забележката на Д. Рабовянов за несъвсем сигурната датировка на крепостите от север на Балкана (с. 360) е абсолютно правилна, но точно поради това те са посочени в общия хронологичен отрязък XI – XIII в.

3. За представителните сгради. Те със сигурност не са най-големият проблем в студията, както посочва Д. Рабовянов (с. 361), но наистина е видно, че при тях има много неизяснени въпроси и несигурни данни. Сградите не са и „... ключ за решаване на проблемите на цялостната хронология на Царевец...“ и не са използвани „...като основно доказателство в тезите му за развитието на крепостта през XII в.“ (с. 361), а напълно естествено се вписват в тях, като ги допълват и изясняват някои въпроси.

По отношение на предложените реконструкции на представителните сгради не виждам никакъв проблем, какъвто намира Д. Рабовянов (с. 361), защото те са направени според данните от разкопките – малко, но достатъчни, за да предоставят основните параметри за техните планове, които може и да не са цялостни, но все пак очертават поне по 2 помещения в приземиата. Съвсем нормално е, когато стените са запазени малко над основите, възстановката да представлява просто една идея как биха могли да изглеждат тези сгради във височина. Точно затова и представените илюстрации не са подробни архитектурни чертежи, а само контури. Освен това никъде не съм споменавал, че точно това е бил автентичният вид на постройките. Естествено е, че при такава ситуация всеки би могъл да направи по-различни реконструкции и да включи повече подробности, но и те ще представляват само предположения, които също не биха били изцяло достоверни поради липсата на други данни.

Бележките на Д. Рабовянов за датировката на Сграда 2 (с. 362) не са съвсем основателни. Предложеното от проучвателите на сградата време на нейното съществуване в XII в. наистина съвпада отчасти с тезата ми и аз съвсем разбираемо го използвам, но точно поради невъзможността да се докаже категорично дали става въпрос за това столетие, или за началото на XIII в., допускам и двата варианта. Именно затова не съм навлязъл в подробности за съотношението на културните пластове и керамиката спрямо тази сграда, което сега вече няма как да се установи.

Не става ясно и в каква връзка е направената забележка от Д. Рабовянов по отношение на сградите от XII в., публикувани от В. Нешева (с. 362). Посочената от мен информация е свързана единствено с установяването на това, че в близост до представителните сгради няма други строежи от това време, което на практика очертава Централния площад на селището и подсилва значението на дискутираните постройките.

Всъщност основният проблем тук не е в датировката на Сграда 2, а кога е била построена Сграда 1, при която условностите и уговорките са много повече. Считаю обаче, че на настоящия етап от изследванията на предстоличния Търнов предложените от мен разсъждения за времето на изграждане и съществуване на Сграда 2 са достатъчно приемливи, независимо че липсва какъвто и да е конкретен материал, произхождащ от нейните помещения.

На практика други доказателства за датиране на Сграда 2 (както и на Сграда 1), за каквито споменава Д. Рабовянов (с. 362), не ще се намерят, защото нито

в полевата документация, нито в чертежите има повече данни, а откритата в сградите керамика отдавна не е в наличност, за да ѝ се направи някакъв анализ.

Вярно е наблюдението на Д. Рабовянов, че поради липсата на всякакъв археологически материал от двете представителни сгради (Сграда 1 и Сграда 2) е трудно да се направят предположения за техните функции (с. 362). По своята архитектура обаче те коренно се различават от масовото жилищно строителство на хълма Царевец от предстоличния период. Не трябва да се забравя и тяхното разположение – в центъра на селището, на място, където не е имало по-ранни сгради, а впоследствие е изграден и самият Царски дворец. Поради това несъмнено за тях трябва да се търси по-различно предназначение в сравнение с някое обикновено жилище. А посочените примери в Перник, Коринт и Херсонес показват, независимо от недоверието на Д. Рабовянов (с. 362), че за наличието на големи сгради с обществени функции са направени предположения или такива са идентифицирани и в други византийски градове, без значение че плановете им са съвсем различни и не съвпадат нито помежду си, нито с тези на сградите в Търнов. Това обаче си е и нещо съвсем естествено – едва ли през XI – XII в. те са били строени по някакъв специален архитектурен, общоимперски типов проект за византийски градски представителни постройки.

Въпреки многобройните критики за двете представителни сгради, открити под основите на Царския дворец, Д. Рабовянов не предлага нито едно свое мнение по посочените проблеми. Все пак би било добре, след като той отхвърля почти всичко, което съм предложил като данни, интерпретация и изводи за тях, да бъдем удостоени по някакъв начин и с неговото професионално виждане.

4. За селището от втората половина на XII в. Решаването на проблемите за времето на възникване, за застроената територия и за характера на селището на хълма Царевец от предстоличния период на Търнов също са от много важно значение. Видно е, че засега тяхното решаване не може да е окончателно, защото резултатите от проучванията на обектите, обхващащи жилищните квартали, не са публикувани. Недоверието на Д. Рабовянов относно възможността селището да е в икономически подем през втората половина на XII в. (с. 360 – 361), е разбираемо с оглед на наличния доказателствен материал, но тук той не е обърнал внимание (явно подведен от посочения брой монети за периода 1143 – 1185 г.), че не става въпрос само за времето до въстанието на Асеневци, а общо до края на столетието, когато Търново е столица на царството. Ясно е, че по това време няма как да не са били вече построени първите крепостни стени, представителната Сграда 2 и обикновените градски жилища. Защото засега според материалите и писмените сведения не може да се очертае ясна граница за строежите преди и след възстановяването на Второто българско царство. Признавам си, че пропускам да включа монетите след 1185 г., е недоглеждане от моя страна, защото съм сметнал, че това се подразбира – след като Търново вече е столица, няма как да не е реализирано адекватно стопанско развитие.

Процентното съотношение на известните 137 монети от периода 1143 – 1185 г. по отношение на броя на всички останали средновековни единични монети, открити при разкопките на хълма Царевец (Дочев 1992, 13, 179, 182, 184), за което настоява Д. Рабовянов (с. 361), е следното: спрямо първата половина на XII в. – 98%; спрямо втората половина на XII в. (до 1203 г.) – 38%; спрямо XIII в. – 18%; спрямо XIV в. – 10%. От представените данни се вижда, че в рамките на втората половина на XII в. тези монети наистина показват, че селището отчита значителен монетен оборот дори в сравнение с първите 20 години от столичния период на Търнов. Друг е въпросът доколко точни са тези данни, защото е ясно, че доста монети не са били забелязани по време на разкопките през 60 – 80-те години на XX в. и съответно са се оказали изхвърлени на депата. Тук трябва да се отбележи, че и почти цялата източна част от хълма не е проучена.

Д. Рабовянов е абсолютно прав в забележката по отношение на това, че засега не е известно в каква археологическа среда са намерени тези монети и колко от тях са били използвани и в по-късно време (с. 361). Възможността някои от монетите да са имали продължителен период на циркулиране, също не е гаранция, че те не са били в обращение в Търнов и в по-ранните години, непосредствено след тяхното отсичане. В момента тези въпроси няма как да се решат поради липсата на пряка информация. Това обаче, поне засега, не е причина известните нумизматични данни напълно да се игнорират.

5. За периодизацията и датировката. В студията съм събрал и изложил всички археологически данни и доказателства, които са ми известни и достъпни, за Патриаршията, Царския дворец, представителните сгради, крепостните стени и отчасти за самото селище, въз основа на които предложих и самата периодизация (в 3 варианта). Тук забележката на Д. Рабовянов, че не съм използвал такива аргументи, определено не е вярна (с. 363). Естествено на тази база и въз основа на направените изводи и заключения представих моето виждане за техните функции, наименования и време на строеж точно така, както би го сторил всеки колега, разполагащ с необходимата информация за това.

Правилно Д. Рабовянов посочва, че вариантът за съществуването на Търнов като толкова голям град преди 1185 г. засега се явява изключение за територията северно от Стара планина (с. 363, 365). Но това е така само защото все още не разполагме с достатъчно информация за площта, укрепленията и вътрешното застрояване на другите известни значими градове от това време – Варна, Велики Преслав и Бдин. Примерите с Белград и Браничево, дадени от Д. Рабовянов (с. 363), са актуални сами за себе си, защото за непосредствената охрана на границите се изграждат само малки крепости. Никой не би построил на несигурната и постоянно атакувана от куманите северна граница на империята през XII в. нов голям град, който веднага би се оказал пряк обект на изненадващи нападения. Точно затова Белград и Браничево не може и не трябва да се сравняват с Търнов.

Самият Търнов се намира на ключово място спрямо всички проходи в средната част на Балкана и на тази си позиция той е много по-ценен и важен във военнoстратегическo отношение за защитата на пътищата към Тракия и централните части на империята, отколкото който и да е друг град или крепост някъде по периферията на провинцията. Съвсем същото разположение спрямо проходите в Източна Стара планина има и Велики Преслав, който е бил атакуван още в началото на въстанието от Петър и Асен. Отсъствието на Търнов от писмените извори също не е някакво особено изключение – и без това за няколкото десетилетия преди 1185 г. липсва достатъчно информация за земите и градовете в Мизия. Колкото и да са малко, и не дотам сигурни, данните от археологическите разкопки на хълма Царевец показват, че вариантът Търнов да е голям византийски град, не може да се изключи напълно, както съм се опитал да покажа.

В същото време значението на територията северно от Стара планина за Византия изобщо не е толкова малко, както смята Д. Рабовянов (с. 363, с. 365), защото там има 3 важни града – Варна, Велики Преслав, Бдин, и поне 2 митрополии. Впоследствие император Исак II Ангел (1185 – 1195 г.) води с цялата бойна мощ на империята 10-годишна война с Асеновци за връщането на тези земи и възстановяването на старата граница по река Дунав.

Печати от XI – XII в., произхождащи от крепостта на хълма Царевец, каквито липсват според Д. Рабовянов (с. 365), всъщност има. Те може и да са малко, но все пак са намерени 6 оловни печата – на спатарий Ставракий; на Леон; анонимен, с изображения на Богородица и равнораменен кръст; на Лъв Астрамин; на византийски манастир или работилница; на севаст Георги Глава (Йорданов 2016, 329 – 331; Андреев, Алексиев 1996, 73 – 74). Само за сравнение – от цялата територия на града от неговия столичен период (от края на XII в. до края на XIV в.) също има 6 оловни печата – на император Исак II Ангел (1185 – 1195 г.), на император Анри Фландърски (1206 – 1216 г.), на император Робер Куртене (1221 – 1228 г.), на император Йоан III Дука Ватаций (1222 – 1254 г.), на Н. Теофилопул, на деспот Теодор Комнин (1237 – 1257 г.) (?) (Йорданов 2016, 329 – 331; Кънев, Рабовянов 2013 – 2014, 145 – 151). Пропускът да включва тези печати като доказателство в студията, остава изцяло за моя сметка.

Посочените, колкото и да са малко, доводи от Д. Рабовянов (с. 363 – 364) против предложените от мен варианти за периодизация на предстоличния Търнов също са умозрителни, относителни, отчасти логически и не се основават на конкретни археологически доказателства, поне за примерите от територията на Северна България. За тези, които са прочели внимателно студията ми, е повече от ясно, че не всичко в предложените варианти за периодизация и датировка, включително и определянето на функциите и наименованията на сградите и комплексите, е достатъчно добре аргументирано, има доста неясни и неуточнени въпроси, а много предположения и изводи се нуждаят от още

доказателства. Всъщност, ако всичко беше ясно и точно, нямаше да се налага да представям различни варианти за предстоличния и началото на столичния период на Търнов, и естествено Д. Рабовянов не би си правил труда да пише отзив за това, а аз – съответно отговор на този отзив. Чрез посочените данни исках добре да се види, че това засега не е възможно да се направи без допълнителна информация – писмена или археологическа.

Именно оскъдният археологически материал, малкото и несигурни данни от разкопките и писмените извори, с които трудно може с абсолютна сигурност да се защити една или друга теза, показват, че представянето на няколко варианта за развитието на Търнов в неговия предстоличен период за момента е най-правилният подход.

Естествено, че можех да „закова“ като предложение една периодизация, но това съвсем няма да реши окончателно повдигнатия проблем. Видно е, че нещата не са еднозначни и различните варианти намират в една или друга степен някаква подкрепа в наличната информация.

Несъмнено истината за предстоличния Търнов може да е само една, както посочва Д. Рабовянов (с. 364), и никой не спори за това, но дали ще успеем да се доберем до нея дори и с привидно достатъчно на брой доказателства? Може ли някой да е абсолютно сигурен, че тогава всичко е било точно така, както ни изглежда днес? Едва ли. Видно е, че на базата на известното сега се опитваме да достигнем до възможно най-достоверната от всички вероятности за случилото се по онова време. Ето защо изборът ми да предложа няколко варианта на периодизация, идентификация и датировка, всъщност не е хазартна игра, както му се струва на Д. Рабовянов (с. 364), защото на практика всичко остава все още в сферата на предположенията с най-голям процент вероятност, дори и неговото мнение по тези въпроси (с. 365).

Напълно подкрепям предложението на Д. Рабовянов „... да се направи нова цялостна обработка на археологическите материали (не само монети, но и други находки, керамика, стенописи и архитектурна декорация) и документацията от разкопките на Царевец...“ (с. 365). С това наистина биха могли да се решат (поне донякъде) някои от проблемите, още повече че основната част от откритите археологически находки се съхраняват във Филиала на Националния археологически институт с музей при БАН във Велико Търново, точно там, където работи Д. Рабовянов. И така възможностите за това изследване са изцяло в неговите ръце.

Тук трябва да отбележа, че в желанието си да бъде много критичен, Д. Рабовянов в някои моменти изпада в престараване да търси навсякъде неточности, неверни и неправилно интерпретирани данни (с. 364), като проявява огромно недоверие към голяма част от информацията, която е публикувана по-рано, и да отхвърля почти всичко, направено като предположения или варианти.

6. За археологията. Силно изненадващо се оказа за мен изявлението на Д. Рабовянов за това, че „... археологията като методи и резултати изключва повече от едно решение на един проблем, особено що се отнася до периоди-

зацията и хронологията на паметниците“ (с. 364), което явно не може да се отдаде на допуснатата техническа грешка или неправилно предаден израз. Всъщност на всички, които се занимават с археология, е ясно, че тя не е абсолютно точна наука като математиката например. Не смятам, че тук е необходимо да обяснявам това пространно (още по-малко на такъв археолог като доц. д-р Д. Рабовянов), но трябва все пак да напомня следното: предложените по всеки един проблем мнения, тези и заключения се градят на придобитата информация за откритата архитектура, находките, стратиграфските данни, писмените извори, тяхното комбиниране и установяването на взаимни връзки и зависимости. Направените въз основа на тях изводи зависят от работата, знанията, уменията и начина на мислене на археолозите. С продължаването на разкопките в течение на годините, с появата на повече и по-нова информация, на съвременни технологии и методики, и с идването на изследователите от новите поколения много от изказаните предишни тези и идеи подлежат на допълнения, уточнения и на промени, които в някои случаи са доста драстични или направо противоположни. Всички нови мнения обаче също не е задължително да бъдат приемани напълно безусловно.

И така се оказва на практика, както е видно от цялата археологическа литература, че невинаги има едно-единствено мнение за периодизацията и датировката на архитектурни паметници в границите на един обект (особено в големите градове), които при това са разкопавани от няколко проучватели по различно време. Например в тази посока особено интересни бяха бурните, продължителни и полезни дискусии за такива значими обекти като Плиска, Преслав или Великата лавра „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. Отскоро към този списък може да се включи и крепостта на хълма Трапезица, както много добре знае Д. Рабовянов, защото е пряк участник в задочния спор за нейната датировка и строителна периодизация (Рабовянов 2015, 47 – 51). Ясно е, че всеки археолог има свое виждане за тези проблеми, основано на личните наблюдения от собствените си проучвания и от тълкуването на публикуваните данни от съседните обекти.

Точно поради това преди почти 40 години Н. Ангелов публикува своята периодизация и хронология и определи функциите на комплекса при Патриаршеската църква (Ангелов 1980, 48 – 51), по-късно С. Горянова изказа противоположно виждане (Горянова 1996, 122), аз направих друго предложение, а накрая и Д. Рабовянов сподели мнението си (с. 365). И какво се получи в крайна сметка? Не 3, а цели 4 гледни точки по едни и същи проблеми. Е, може ли тогава „археологията да се триумфи“, както се пита Д. Рабовянов в заглавието на този отзив (с. 359)? И отговорът е категорично „да“. Очевидно е, че може, а то така и трябва, след като има достатъчно факти, доказателства и основания нещата да се разглеждат от няколко страни и да се правят изводи в различни посоки по едни и същи проблеми.

Именно така и поради това се получават повече от една датировка и няколко строителни периодизации за един обект, нещо, което според Д. Рабовянов

не е възможно (с. 364). По всичко изглежда, че самият той признава за достоверно и правилно единствено своето собствено мнение (с. 365), защото според него само по този начин археологията няма да има възможност да се „триуми“. Различното (това, което Д. Рабовянов не приема (с. 364) при мен е, че реших да изложа едновременно и на едно място в моята студия някои от вероятните решения на повдигнатите проблеми от историята на средновековния Търнов.

7. За обобщението. Вече посочих в горните редове, че не виждам да има някаква парадоксална ситуация, както счита Д. Рабовянов (с. 364 – 365), в това, че съм предложил няколко варианта за периодизация, датировка и предназначение на едни и същи архитектурни комплекси и съоръжения в Търнов, които археологическите доказателства не могат напълно да подкрепят и в същото време не са в състояние на практика да ги отхвърлят изцяло.

Вярно е, че избраният от мен подход и метод на работа с няколко варианта не е съвсем обичаен, но той е изцяло съобразен с наличните научни данни. И непонятна остава забележката на Д. Рабовянов по отношение на тях, че са неприемливи, защото са „...поливалентна реинтерпретация единствено на публикуваните самостоятелни структури на крепостта Царевец – Патриаршията, Двореца, крепостните стени.“ (с. 365). А на кои всъщност други архитектурни и археологически структури да направя анализ и чрез тях да се опитам да изведа периодизация за развитието на Търнов в предстоличния му период? Нали точно те определят неговия градски архитектурен и пространствен облик (Попов 1981, 63). Не бих имал нищо против в този случай Д. Рабовянов да посочи какво е необходимо да се изследва, за да е всичко както трябва в методологическо отношение (поне по начина, по който го разбира той).

Не ми е съвсем ясно и как точно направените от мен изводи по-скоро „...объркват професионалната аудитория и могат да подведат изследователите към прибързани и погрешни исторически постановки“, както мисли Д. Рабовянов (с. 365). Имам чувството, че с това свое изявление Д. Рабовянов ще обиди много наши колеги, след като така категорично се съмнява в тяхната професионална компетентност. Точно това не би могло да се случи по никакъв начин, ако са проследени внимателно изложените от мен данни и изводи, дори и при положение че част от читателите на Известията на РИМ – В. Търново не са чак такива специалисти.

Вярвам обаче, че непредубедените колеги ще оценят възможността да се запознаят с наличните факти, и сами за себе си да преценят кой е най-приемливият от предложените варианти, и дори да достигнат до някакво друго решение относно развитието на Търнов в предстоличния и началото на столичния период на града.

Доц. д-р Д. Рабовянов е един от изявените проучватели на столичния Търновград, а за мен неговата монография за археологическите разкопки на южната тераса в столичната крепост на хълма Трапезица е образец за това, как трябва да се публикуват проучените обекти (Рабовянов 2015). Точно затова високо оценявам положителното мнение на Д. Рабовянов за моите изследва-

ния на периодизацията и архитектурата в средновековната крепост на хълма Царевец и предложените нови виждания по отношение на църквата „Св. Димитър“, Царския дворец и за първата резиденция на българските владетели (с. 360 – 361, с. 366, Бел. 1). Мисля си обаче, че вместо да пише тези откъслечни забележки за студията ми, щеше да бъде по-добре и определено много по-полезно за всички колеги Д. Рабовянов да беше направил публикация със своето аргументирано виждане за повдигнатите проблеми, а не да завършва отзива си с едно-единствено изречение (с. 365), с което решава по почти безапелационен начин всички спорни и неизяснени въпроси около началото на столичния период на Търнов.

ЛИТЕРАТУРА

Андреев, Алексиев 1996: Й. Андреев, Й. Алексиев. Търново в периода на ранния феодализъм. – В: *История на Велико Търново*. П. Петров, А. Попов, Й. Андреев, Я. Николова (ред.). Т. 1. София, 1986, 59 – 81.

Ангелов 1980: Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII – XIV в. Царевград Търнов. Т. 3. София, 1980.

Горянова 1996: С. Горянова. Градоустройствен израз на отношенията между царската и религиозната власт в Търновград (XII – XIV в.). – В: *Бог и цар в българската история*. Т. Тотев, К. Вачкова, М. Тихова, Д. Добрев, П. Георгиев (ред.). Пловдив, 1996, 118 – 123.

Дочев 1992: К. Дочев. Монети и парично обръщение в Търново XII – XIV в. В. Търново, 1992.

Нешева 2000: В. Нешева. Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на Света Параскева (Петка) Търновска. София, 2000.

Йорданов 2016: И. Йорданов. Възстановяване на българската джаваност (1185 – 1235). Приносът на нумизматиката и сфрагистиката. – Във: *Великите Асеновци. Сборник от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия*. П. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов (съст.). В. Търново, 2016, 319 – 331.

Кънев, Рабовянов 2013 – 2014: Н. Кънев, Д. Рабовянов. Византийски оловен печат от хълма Трапезица. – *Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново*, XXVIII – XXIX, 2013 – 2014, 145 – 155.

Попов 1981: А. Попов. Природна среда, градоустройствена и обемно-планировъчна структура на средновековния град на хълма Царевец през XII – XIV в. – *Годишник на музеите от Северна България*, VI, 1981, 61 – 70.

Рабовянов 2015: Д. Рабовянов. Археологически проучвания в южния сектор на Трапезица. Средновековният град. Т. 1. В. Търново, 2015.

Чанева-Дечевска 1999: Н. Чанева-Дечевска. Раннохристиянската архитектура в България IV – VI в. София, 1999.

ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РИМ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕЗ 2017 Г.

I. Археологически разкопки, теренни проучвания и експедиции

Обект „Раннонеолитно селище Джулоница – Смърдеш“ (Н. Еленски – ръководител).

Обект „Селищна могила при с. Хотница“ (А. Чохаджиев – ръководител).

Обект „Селищна могила при с. Петко Каравелово“ (А. Чохаджиев – ръководител).

Обект „Югозападен тъгъл на форумния комплекс на Никополис ад Иструм“ (И. Църков – ръководител; Ж. Гюлева, М. Томанова – членове на екипа).

Обект „Средновековна църква в местността Френкхисар във Велико Търново“ (Х. Вачев – ръководител, И. Петракиев – зам.-ръководител).

Обект „Средновековна крепост Ряховец“ край Г. Оряховица (И. Петракиев – ръководител; Х. Вачев – консултант; Н. Еленски – член на екипа).

Археологическо наблюдение в местността Френкхисар във В. Търново (парк „Търновград – духът на хилядолетна България“) (Х. Вачев).

Геофизическо проучване в Никополис ад Иструм (П. Владкова).

Теренно обхождане в община Горна Оряховица по проект „Актуализиране на информация в Автоматизирана информационна система „Археологическа карта на България“ (Н. Еленски).

Теренен оглед и издирване на археологически обекти в землището на с. Петко Каравелово на територията на Концесионна площ „Сашево 2“ (А. Чохаджиев, Е. Дерменджиев).

Теренен оглед в м. Клена, гр. Лясковец (А. Чохаджиев).

Теренно обхождане на местностите Гарга баир, Картала и Света гора, гр. В. Търново, с цел локализиране на землени укрепления (табии) от османския период (Д. Харбалиев, И. Вълев, С. Стефанов).

II. Експозиционна дейност

19 януари – 28 февруари

РИМ – В. Търново участва с музейни експонати в мобилна изложба „Литература и памет“, организирана от НЛМ – София и експонирана в КЦ „Морско казино“, гр. Бургас (С. Атанасова).

15 февруари – 30 март

Мобилна изложба **„Разрушение и съзидание“**, съвместен проект на ИМИ – БАН и РИМ – В. Търново, е открита в Художествена галерия „Проф. Илия Петров“, гр. Разград (И. Вълев).

28 февруари – 28 април

Мобилна изложба **„Филип Тотю между мита и историята“** гостува в ИМ – Павликени (С. Атанасова, М. Стойчев, Д. Харбалиев).

3 март – 18 май

Мобилна изложба **„По стъпките на отче Матей и неговите сподвижници“** гостува на РИМ – Бургас (С. Атанасова).

21 март – 3 май

РИМ – В. Търново е съорганизатор на изложбата **„Луксът на XIX век“**, експонирана в Изложбени зали „Рафаел Михайлов“ – В. Търново съвместно с РИМ – Русе, РИМ – Бургас и ХГ „Борис Денев“ (В. Мартинова, И. Чокоев, М. Стойчев, Б. Боянkinsка, М. Атанасова, П. Събев, Д. Косева-Тотева).

24 март – 24 май

В Посетителски център „Нове“ е експонирана постерна изложба **„Документиране, проектиране и социализация на римския лагер Нове“**, включваща магистърски проекти по програма на Варненския свободен университет (П. Владкова).

10 април – 30 май

РИМ – В. Търново участва с материали от фонд „Християнско изкуство“ в изложба под надслов **„Християнският ритуал – тайнства и послания“**, организирана в КЦ „Морско казино“, гр. Бургас (Д. Косева-Тотева, П. Събев).

6 май – 30 юли

РИМ – В. Търново участва с музейни експонати във временната и постоянна експозиция на **„Дом за европейската история“** в Брюксел (С. Атанасова).

18 май – 31 май

Във връзка с Празника на музеите в зала „Средец“ в Министерството на културата, гр. София, е експонирана постерна изложба **„Никополis ад Иструм“** (П. Владкова).

19 май – 30 септември

Мобилна изложба **„Епохата на Фердинанд“** гостува в РИМ – Бургас (С. Атанасова).

23 май – 30 юни

В сградата на Областната управа в гр. В. Търново е организирана временна изложба под надслов **„Шедьовър на средновековната керамика“** (С. Михайлов).

31 май

В АМР „Царевец“ е организирана еднодневна изложба **„Стари астрономически български книги, пособия и уреди“**, част от събитието „Звездна нощ над Царевец“, съвместна инициатива на НАОП „Джордано Бруно“ – Димитровград и РИМ – В. Търново (И. Вълев, Е. Врежаков).

2 юни – 2 юли

В Посетителски център „Нове“ е експонирана постерна изложба **„Никополис ад Иструм“** (П. Владкова).

2 юни – 18 юли

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е организирана Национална изложба под надслов **„Сабите на воеводите“**, съпроводена с луксозен цветен каталог (И. Църов, С. Атанасова, М. Стойчев, С. Цветков, М. Петкова, П. Събев, И. Вълев).

18 юли – 1 септември

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е експонирана изложба **„Документи и свидетелства на Христо Иванов Големия“** (С. Атанасова, М. Стойчев).

21 юли

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е представена изложба **„Знаци на свободата и героизма“**, организирана със съдействието на Община Варна, БНР и издателство „Славена“ (Д. Харбалиев).

12 – 13 август

По време на Римския фестивал в АМР „Никополис ад Иструм“ е представена постерната изложба **„Никополис ад Иструм“** (П. Владкова).

3 – 7 септември

Постерната изложба „**Никополис ад Иструм**“ е представена на Конгреса по тракийска археология, проведен в гр. Казанлък (П. Владкова).

14 септември – 10 октомври

Мобилна изложба „**Епохата на Фердинанд**“ гостува в РИМ – Разград (С. Атанасова, М. Стойчев).

20 септември – 31 октомври

Мобилна изложба „**22 септември – Ден на Независимостта**“ гостува в ИМ – Каварна (С. Атанасова, М. Стойчев).

1 – 30 ноември

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е експонирана изложбата „**Заедно да съхраним историческата памет**“ (Б. Боянкинска, М. Петкова, В. Мартинова).

15 декември 2017 – 15 януари 2018

РИМ – В. Търново участва с музейни експонати в изложбата „**С Бог и България в сърцето**“, посветена на 180-годишнината от рождението на Васил Левски и експонирана в РИМ – Варна (С. Атанасова, М. Стойчев).

18 декември 2017 г. – 2 януари 2018 г.

РИМ – Велико Търново и Общински детски комплекс организират временна изложба с детски сурвакници „**От Коледа до Васильовден**“, експонирана във фойето на Община В. Търново (М. Петкова, С. Атанасова).

III. Културни събития и прояви

16 февруари

Д-р Миглена Петкова от РИМ – В. Търново представи в читалнята на РНБ „Петко Р. Славейков“ книгата си „**Българска оброчна пластика**“. В. Търново, Фабер, 2016 (М. Петкова).

3 март

По повод на Националния празник на Р. България за гости и жители на В. Търново са организирани безплатни **пешеходни турове** под надслов „**Освобождението на България**“, с беседа по маршрут: АМР „Царевец“, „Затвора

музей“, музей „Възраждане и Учредително събрание“, ул. „Турко“, паметник „Майка България“ (Д. Димитров, Т. Гюлева, С. Йорданова, Р. Павлова).

22 март

За гости и жители на В. Търново по повод празника на града са организирани безплатни **пешеходни турове** под надслов **„Величието на средновековния Търновград“**, с беседа по маршрут: АМР „Царевец“ (Малка порта), средновековни църкви в кв. „Асенов“, ММПЦ „Царевград Търнов“ (К. Раданова, В. Калчева, П. Петкански, П. Виткова, Г. Торлозова).

25 март

По повод Международния ден на франкофонията в АМР „Царевец“ се проведе поредното **Франкофонско рали (Rallye Francophone)**, съвместно с катедра „Романистика“ при ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ (М. Йорданова, М. Русева, С. Йорданова).

6 април

Д-р Теменуга Георгиева от РИМ – В. Търново представи в читалнята на РНБ „Петко Р. Славейков“ книгата си **„Българската етнография в периода 1878 – 1944. Представители, постижения, проблеми“**. В. Търново, Фабер, 2017 (Т. Георгиева).

26 – 28 април

РИМ – В. Търново организира съвместно с Министерството на културата **семинар** на тема: **„Разширяване на достъпа до културно наследство. Работа с публики“** (М. Петкова, М. Стойчев, П. Събев, М. Русева, Г. Торлозова).

26 април

Доц. д-р Светла Атанасова от РИМ – В. Търново представи в читалнята на РНБ „Петко Р. Славейков“ книгата си **„Арбанаси. Търговия и търговски връзки през XVII – XIX век“**. В. Търново, Фабер, 2016 (С. Атанасова).

20 май

По повод на европейската инициатива **„Нощ на музеите и галериите“** в музей „Сарафкина къща“ е организиран концерт на деца музиканти от ДМШ при Младежки дом – В. Търново. За гости и жители на В. Търново е осигурено безплатно посещение в музеите „Възраждане и Учредително събрание“ и „Сарафкина къща“ (И. Църов, С. Петрова, Р. Павлова, К. Раданова, Т. Георгиева).

31 май

В АМР „Царевец“ се проведе културно-образователно събитие под надслов **„Звездна нощ над Царевец“**, съпроводено с демонстрационни дневни и вечерни астрономически наблюдения. Съвместна инициатива на НАОП „Джордано Бруно“ – Димитровград и РИМ – В. Търново (И. Вълев, Д. Димитров, Е. Врежаков, С. Стефанов, С. Цветков, П. Петкански).

3 юни

В църквата „Св. 40 мъченици“ е експониран и осветен мраморен **проскинитарий с икона на св. Сава**, дарена от сръбска делегация начело с Горан Ристович – Покимица (П. Събев).

7 юли

По повод 140-ата годишнина от Руско-турската война и освобождението на Търново за гости и жители на града са организирани безплатни **пешеходни турове** по маршрут: „Затвора музей“, музей „Възраждане и Учредително събрание“, ул. „Гурко“, паметник „Майка България“, бюст-паметник на ген. Гурко в парк „Марно поле“ (К. Раданова, Т. Георгиева, П. Виткова).

18 юли

По повод 180 години от рождението на Васил Левски се проведе **Ден на отворените врати** в музей „Възраждане и Учредително събрание“ и „Затвора музей“ (С. Атанасова, П. Иванова, Ж. Гюлева, Д. Харбалиев).

30 юни – 2 юли

В АМР „Царевец“ е организиран **Вторият международен фестивал на историческите възстановки „Ежедневието на средновековен Търновград – възходът на цар Калоян“**, съвместна инициатива на Община В. Търново, РИМ – В. Търново и НД „Традиция“ – Клон В. Търново (И. Църов, С. Стефанов, С. Цветков, И. Вълев).

8 – 12 август

В църквата музей „Св. Архангели Михаил и Гавраил“ в с. Арбанаси се проведе VIII-ото издание на **Летния музикален фестивал на камерната класическа музика „Arbanassi Summer fest Music – 2017“** с участието на музиканти от Белгия, Великобритания, Германия, България (И. Църов, М. Йорданова, М. Русева, С. Йорданова).

12 август

РИМ – Велико Търново е домакин на **Втория международен римски фестивал „Нике – Играта и Победата“**, проведен на територията на АМР „Никополис ад Иструм“ (П. Владкова).

21 – 23 август

РИМ – Велико Търново е домакин на организирания в ИМ – Килифарево **Седми летен пленер „Детска академия за изкуства – Килифарево 2017“** (М. Стойчев).

22 септември

По повод честването на Независимостта на България за гости и жители на В. Търново са проведени традиционните **пешеходни турове – „По стъпките на българската държавност“** с безплатна беседа по маршрут: църква „Св. Димитър“, църква „Св. 40 мъченици“, църква „Св. апостоли Петър и Павел“, АМР „Царевец“ (П. Виткова, К. Раданова, Н. Кечимаринова).

26 октомври

В църквата „Св. Димитър Солунски“ в кв. „Асенов“ е проведено **тържество** по случай храмовия празник (М. Атанасова).

1 ноември

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ се състоя традиционната **среща с дарителите** на РИМ – Велико Търново, съпроводена с изложба на постъпилите като дарение през годината нови експонати (Б. Боянкинска, М. Петкова, В. Мартинова).

2017 г.

Целогодишно (всеки четвъртък) в Патриаршеската църква „Възнесение Господне“ на хълма Царевец се изнася **Музикално-поетичен спектакъл „Царевград Търнов – хармонично съзвучие благослов“** (П. Иванова).

IV. Проекти

Работа като партньор в трансграничен проект за Културен маршрут **„По пътя на българските градинари“**, съвместна инициатива на РИМ – В. Търново, Музея на гурбетчийското градинарство – Лясковец, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“ и Изследователския институт на българите в Унгария (И. Вълев).

Работа като партньор в научен проект „**Модели и концепции на сериозни образователни игри чрез свързани мултимедийни ресурси от военноисторическо наследство**“ с водеща научна организация ИМИ – БАН (И. Вълев).

Работа по самостоятелен проект „**The late Neolithic tell-site of Hotnitsa publication**“ – The Shelby White – Leon Levy Program for Archaeological Publications (А. Чохаджиев).

Работа като партньор по проект „**Дигитална културна съкровищница „Север+“**: документиране, запазване и предоставяне на широк обществен достъп до културното наследство в библиотеки, музеи, архиви и галерии в Северна и Централна България“ (С. Ботева).

V. Образователни семинари и обучения

3 април

С цел запознаване с добрите практики в организирането на музейни експозиции на открито е проведен еднодневен обучителен семинар по маршрут: Античен римски лагер „Нове“; къща-музей „Алеко Константинов“, гр. Свищов; Античен керамичен център, Павликени (координатор С. Петрова, лектори – П. Владкова, К. Чакъров).

8 – 12 май

За повишаване на квалификацията на служителите в РИМ – Велико Търново е организиран пътуващ образователен семинар на тема: „Добри практики при обслужването и представянето на исторически и култови паметници и обекти“, проведен по маршрут: В. Търново – Додони – о-в Лефкада – Никополс – Некромантион, с. Месопотамос – Йонийски острови (Кефалония, Итака) – Парга – Йоанина – Монодендри – В. Търново (координатор С. Петрова).

23 – 27 октомври

За повишаване на квалификацията на служителите в РИМ – Велико Търново е проведен пътуващ образователен семинар „Добри практики в експонирането и представянето на световноизвестни паметници на културата в Република Сърбия“ по маршрут: В. Търново – Нови Сад – Сремски Карловци – Белград – Смедерево – Костолац – Лепенски вир – Зайчар – В. Търново (координатор С. Петрова).

VI. Събирателска и консервационно-реставрационна дейност

През 2017 г. за Основния фонд на РИМ – В. Търново са придобити разнородни материали и находки: за **сбирка „Праистория“** – 912 предмета; за

сбирка „Античност“ – 23 предмета; за **сбирка „Средновековие“** – 150 предмета; за **сбирка „Етнография“** – 9 предмета; за **сбирка „Нова и най-нова история“** – 69 бр. снимки и предмети; за **Библиотечния фонд** са закупени или постъпили в резултат на дарения, абонамент и книгообмен 210 книги.

В отдел „Християнско изкуство“ е извършена консервация и реставрация на 1 новопостъпила йерусалимия, 11 икони и 4 дърворезбени елемента от църковна украса.

В Лабораторията за консервация и реставрация на РИМ – В. Търново са обработени 961 предмета от метал, керамика, стъкло, хартия, дърво, текстил и други материали, съхранявани във фондовете и експозициите на музея. Изработени са 87 бр. разнородни предмети и аксесоари (декорации, кутии, папки и др.) за нуждите на експозиционната и фондовата дейност.

*Съставил:
Теменуга Георгиева*

КНИГООБМЕН НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ЗА 2017 Г.

БЪЛГАРИЯ

Бургас

- Българските бежанци в нашата памет. Бургас, 2016.
- Емануилиду, Р. Георги Шагунов – само два тона за мен. Бургас, 2008.

Варна

- Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания, 1, 2016.

Велико Търново

- Библиотеки. Четене. Комуникации. Петнадесета национална научна конференция с международно участие, Велико Търново, 17 – 18 ноември 2016 г. Посветена на дигиталната конверсия на книжовното и културно-историческото наследство. Велико Търново, 2017.
- Дни на науката 2016. Велико Търново, 2017.
- Епохи, т. 25 (2017), кн. 1.

Велинград

- Балканската война и Западните Родопи. Споделени размисли 100 години по-късно. Сборник с доклади от Национална научна конференция с научен ръководител акад. Георги Марков, Велинград, 5 – 6 октомври 2012 г. Велинград, 2014.
- Налбантов, М. Искри от жарава. Велинград, 2016. (Поредица Цепина, 7).
- Цепина, Чепинско, Велинград – хилядолетната история на Северозападните Родопи. Доклади от Национална научна конференция с научен ръководител проф. д.и.н. Андрей Пантев, Велинград, 23 – 24 октомври 2008 г. София, 2010.

Враца

- Те превърнаха роба в борец за народна свобода. Национална научна сесия „Христо Ботев и неговата чета“, Враца, 27 май 2016 г. Враца, 2017. (Библиотека „Български северозапад“, 37. Серия „Научни изследвания“, 25).

Габрово

- Известия на Регионален исторически музей – Габрово, 4, 2016.

Димитровград

- Светът на българина през XX век. Сборник с доклади от Национална научна конференция, Димитровград, 9 – 10 юни 2011. София, 2011.

Елена

- Еленски сборник. Кн. 1. Описание на гр. Елена и Еленско. Фототип. изд. София, 2016.
- Еленски сборник. Кн. 2. Обществено-исторически, културно-просветни и животописни очерки. Фототип. изд. София, 2016.

Карлово

- Васил Левски и Вътрешната революционна организация в борбата за национално освобождение. Сборник с материали от Национална научна конференция, Карлово, 22 – 23 юни 2017. София, 2017.

Пазарджик

- Годишник на Регионален исторически музей – Пазарджик, 7, 2016.
- Град и памет. Априлското въстание 1876 г. през призмата на паметта. Сборник с доклади от Трета национална научна конференция, проведена в Пазарджик, 6 – 7 октомври 2016 г. Пазарджик, 2017.

Попово

- Неделчева, Н. Селищна мрежа, демографска характеристика и култов живот в Герлово и Тозлука през XV – XVIII век.

Плевен

- Отвъд знаците. Послания от древността. Каталог към изложбата. Плевен, 2017.

Разград

- Известия на Регионален исторически музей – Разград, 2, 2017.
- Abritvs. Archaeological Reserve Abritus – Razgrad Bulgaria. Избрани находки от фонда на Регионален исторически музей – Разград.

Русе

- Ненов, Н., Д. Иванова, И. Великов. 33 албума от социализма. Русе, 2016.

Смолян

- Марева, Т. Реликви от Първата световна война. Каталог. Смолян, 2016.

София

- Годишник на Националния политехнически музей – София, 19, 2017.
- Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Исторически факултет, книжка „История“, 102, 2017.
- Етнографски проблеми на народната култура. Т. 7. София, 2005.
- Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, 5, 2016.

Стара Загора

- Димитрова, С. Музеят помни и разказва. Сборник с научни статии и студии. Велико Търново, 2017.

Хисаря

- Добри практики. Ролята на музеите за управление, опазване и социализация на недвижимото културно наследство. Велико Търново, 2017.

Шумен

- Известия на Историческия музей – Шумен, 17, 2017.

ČESKÁ REPUBLIKA

Brno

- Acta Musei Moraviae, Scientiae sociales, 1, 2017.
- Měchurová, Z. Chvála středověké každodennosti. Pohled do archeologických sbírek objektivem Silvie Doleželové. Brno, 2016.

Praha

- Časopis Národního muzea, 1 – 2, 2016.
- Časopis Národního muzea, 3 – 4, 2016.
- Muzeum. Muzeiní a vlastivědná práce, 1, 2016.
- Muzeum. Muzeiní a vlastivědná práce, 2, 2016.

DEUTSCHLAND

Bonn

- Gudkova, A. V., E. Schultze. *Gräberfeld und Siedlung Nagornoe 2. Ein Fundplatz der Sântana de Mures-Cernjachov-Kultur an der Unteren Donau. Bonn, 2017. (Archäologie in Eurasien, 35).*
- Kubarev, Gleb V. *Altürkische Gräber des Altaj. Bonn, 2017. (Archäologie in Eurasien, 33).*
- Reinhold, S., D. S. Korobov, A. B. Belinskij. *Landschaftsarchäologie im Nordkaukasus. Studien zu einer neu entdeckten bronzezeitlichen Kulturlandschaft im Hochgebirge des Nordkaukasus. Bonn, 2017. (Archäologie in Eurasien, Band 38.)*
- Southeast Europe and Anatolia in prehistory. Essays in honor of Vassil Nikolov on his 65th anniversary. *Bonn, 2016. (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 293).*

Halle (Saale)

- Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte, 95, 2016.

Dresden

- Beiheft 31 = Ausgrabungen in Sachsen, 5, 2016.

Freiburg

- Archäologische Nachrichten aus Baden, 2, 2016.

Zossen

- Veröffentlichungen zur brandenburgischen Landesarchäologie, 47, 2013 (2016).

HRVATSKA

Zadar

- Diadora, 30, 2016.

Zagreb

- Vjesnik Archeološkog muzeja u Zagrebu, 3/47, 2014.
- Vjesnik Archeološkog muzeja u Zagrebu, 3/48, 2015.

POLSKA

Toruń

- Archeologia, 34, 2015.
- Chudziak, W., R. Kaźmierczak, J. Niegowski. Podwodne dziedzictwo archeologiczne Polski: katalog stanowisk (badania 2006 – 2009). Toruń, 2016.
- Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Kałdusie. Studia archeologiczno-paleobotaniczne. Toruń, 2016. (Mons Sancti Laurenti, 8).

ROMÂNIA

Alba Iulia

- Acta Mvsei Apvlensis, Apvlvm, LIII, s. Archaeologica & Anthropologica, 2016.
- Acta Mvsei Apvlensis, Apvlvm, LIII, s. Historia & Patrimonium, 2016.

Cluj-Napoca

- Acta Musei Napocensis, 52/2, 2015.

Constanța

- Pontica, 46, Supplementum, 3, 2014.
- Pontica, 48 – 49, 2015 – 2016.

București

- Alexandrescu, C.-G., Chr. Gugl, B. Kainrath. Troesmis I. Die Forschungen von 2010 – 2014. Cluj-Napoca, 2016.
- Dacia, 38, 2014.
- Dacia, 39, 2015.

Iași

- Arheologia Moldovei, 38, 2015.
- Arheologia Moldovei, 39, 2016.
- Les Aurignaciens. Leur creation materielle et spirituelle. Actes du Colloque international de Iasi (28 – 31 janvier 2016). Târgoviște, 2016.

SLOVENIJA

Ljubljana

- Knific, T., T. Nabergoj. Medieval stories from the crossroads. Ljubljana, 2017.

SLOVENSKO

Nitra

- Študijne zvesti Archeologicko ústavu SAV, 44, 2008.
- Študijne zvesti Archeologicko ústavu SAV, 45, 2009.

СРБИЈЕ

Краљево

- Спасић, С. Српске рукописне књиге од XII до XVII века. Збирка копија Народног музеја Краљево. Краљево, 2016.

*Съставил:
Станислава Ботева*

ДАРТЕЛИ И ДАРЕНИЯ (2017 Г.)

- Ангел Илиев** (Велико Търново) – дарява етнографски материали.
- Ганна Таврийска** (Велико Търново) – дарява етнографски материали.
- Диана Манова** (Велико Търново) – дарява етнографски материали.
- Емилия Проданова** (Велико Търново) – дарява етнографски материали.
- Марта Милкова** (Велико Търново) – дарява етнографски материали.
- Нелина Църва** (Велико Търново) – дарява етнографски материали.
- Никола Неделчев** (Велико Търново) – дарява етнографски материали.
- Розалина Димитрова** (Варна) – дарява етнографски материали.
- Стоян Михайлов** (Велико Търново) – дарява етнографски материали.
- Христо Христов** (Велико Търново) – дарява етнографски материали.
- Явор Менков** (София) – дарява етнографски материали.
- Катя Митова-Ганева** (Велико Търново) – дарява етнографски и исторически материали.
- Ганка Донкова** (Велико Търново) – дарява исторически материали.
- Емилиан Ганев** (Велико Търново) – дарява исторически материали.
- д-р Иван Църв** (Велико Търново) – дарява исторически материали.
- д.и.н. Иван Чокоев** (Велико Търново) – дарява исторически материали.
- Мирослав Тошев** (Омуртаг) – дарява исторически материали.
- Първан Андонов** (Велико Търново) – дарява исторически материали.
- Радка Серафимова** (Сепарева баня) – дарява исторически материали.
- Сашо Дончев** (Велико Търново) – дарява исторически материали.
- Тодор Георгиев** (Велико Търново) – дарява исторически материали.
- Инициативен комитет „Св. Сава“** (Кралево) – дарява проскинитарий (постамент) за иконата на св. Сава.
- Асоциация на Сухопътните войски на България** (София) – дарява научна литература.
- Димитър Томов** (София) – дарява научна литература.
- Иван Стоев** (Златарица) – дарява научна литература.
- Мариана Бояджиева** (Велико Търново) – дарява научна литература.

Министерство на културата. Национален институт за недвижимо културно наследство (София) – дарява научна литература.

Николай Митев (Велико Търново) – дарява научна литература.

Николай Теодосиев (София) – дарява научна литература.

Община Велико Търново (Велико Търново) – дарява научна литература.

РНБ „П. Р. Славейков“ (Велико Търново) – дарява научна литература.

акад. Иван Радев (Велико Търново) – дарява авторска книга.

Васил Давидов (Велико Търново) – дарява авторска книга.

Георги Бирданов (София) – дарява авторска книга.

Диана Гласнова – дарява авторска книга.

доц. д-р Светла Атанасова (Велико Търново) – дарява авторска книга.

д-р Миглена Петкова (Велико Търново) – дарява авторска книга.

Иван Харизанов (Горна Оряховица) – дарява авторска книга.

инж. Иван Гунчев (Велико Търново) – дарява авторска книга.

Красимир Узунов – дарява авторска книга.

Магдалена Славкова – дарява авторска книга.

Милка Денева (Велико Търново) – дарява авторска книга.

проф. д.и.н. Иван Тютюнджиев (Велико Търново) – дарява авторска книга.

Радослав Радков (София) – дарява авторска книга.

Стефанка Иванова – дарява авторска книга.

*Съставил:
Боряна Боянkinsка*

ЗАДЪЛЖИТЕЛНИ ИЗИСКВАНИЯ **ЗА ПУБЛИКУВАНЕ В ИЗВЕСТИЯ** **на Регионален исторически музей – Велико Търново**

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново е научно издание на РИМ – Велико Търново, което излиза ежегодно. В Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново се приемат научни статии, съобщения, отзиви и рецензии в областта на историята, археологията, изкуствознанието, етнологията, реставрацията и консервацията, музеологията и др. Материалите следва да имат приносен характер и да не са публикувани в други научни издания и в монографии. Научните разработки на външни автори трябва да са свързани с Велико Търново и област Велико Търново, както и изследвания с национален обхват, акцентиращи върху Великотърновския регион.

Редакционната колегия на Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново приема за обсъждане материали на български език с резюме на български език. Приемат се материали на колеги от чужбина, написани на английски, френски, немски или руски език, и с резюме на английски език.

При предаване на научните разработки следва да се спазват следните изисквания за техническо оформяне на текста и илюстрациите:

1. Текст

Научната разработка се предава на електронен носител (в Microsoft Word), задължително придружен от разпечатка на текста и илюстрациите. Текстът, списъкът на илюстрациите и резюмето да бъдат в един файл. На илюстрациите да е обозначена тяхната номерация. Максималният обем на материала да е до 36 000 знака с интервалите (20 страници), редова разредка 1,5, шрифт Times New Roman 12, ляво подравнен, без параграфно форматиране и сричкопренасяне.

Заглавието да е изписано с главни букви, шрифт Times New Roman 12, ляво подравнено, без Bold. Името и фамилията на автора да са изписани с шрифт Times New Roman 12, ляво подравнено, с Italic, без Bold. Да се оставя по един празен ред между заглавието, името на автора и началото на текста.

При цитиране на документи, извори и литературни източници се използват кавички и цитираният текст са маркира в Italic.

За означаване на разстояние във времето и пространството, на размери, на страници при цитиране се използва голямо тире с интервали преди и след него.

Специалните знаци и символи да бъдат качествено отпечатани и допълнително маркирани на разпечатката в цвят. При използване на специфичен шрифт е необходимо той да бъде предоставен на електронния носител.

Външните автори да представят кратка информация за себе си: научна титла и звание, месторабота и електронна поща.

2. Научен апарат

Научният апарат се цитира вътре в текста по следния начин: в скоби се изписва фамилното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетая – страницата или илюстрацията.

След текста се прилага списък на цитираната литература, в който първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая на други азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат по азбучен ред според фамилното име на автора.

Ако цитираните публикации на един автор носят различни години на издаване, те се подреждат по възходяща градация – от най-ранната към най-късната. Когато един автор е представен в определен шрифт (на кирилица или латиница) с повече от една публикация за една и съща година, към годината на издаване без интервал се прибавят малки кирилски или съответно латински букви – а, б, в и т. н. или а, b, c и т. н., като се започне от първата цитирана година.

Наименованията на периодичните издания не се съкращават.

Ако монография е публикувана в поредица, след заглавието ѝ, в скоби се изписва наименованието на поредицата и съответния том.

Ако се цитира статия в сборник, преди заглавието му се поставя „– В:“ или съответното „– In:“, а името на редактора се изписва след името на сборника, като в скоби се пише (Ред.) или (Съст.).

Статия във вестник се цитира като периодично издание, а когато е без автор, в скоби в текста се изписват името на вестника, годината на издаване и страницата, а в литературата – името на вестника, къде е издаден, броя, годината на издаване и страниците.

Цитираните архивни единици се изписват в скоби в текста и в списъка на цитираната литература, а не в бележки, като се спазва следната последователност: Архив, фонд, опис, архивна единица, лист.

Цитираните вестници и архивни единици се включват в азбучния ред на общата използвана литература, а не се изписват отделно след нея.

Интернет източник се цитира по сходен начин, като в скобите, освен името на автора на сайта или на конкретна публикация, се поставя и годината на публикуване, а в използваната литература – уеб адреса и датата на изтегляне на информацията.

Предаване на допълнителна информация се изнася в бележки под линия в края на текста, преди списъка с използваната литература, с редова разредка 1,5, шрифт Times New Roman 10, ляво подравнен. Всички бележки се подреждат автоматично по следния начин: Microsoft Word – References – Footnote – Endnote, а от Number format се избира 1, 2, 3,... – Insert.

Примери:

БЕЛЕЖКИ

1. Упътването на В. Богишич за описване на правните обичаи е включено в сборника му „Pravni običaji u slovena. Privatno pravo.“, издаден в Загреб през 1867 г. Няколко години по-късно то е преведено на български от П. Оджаков, който го публикува в Прага (1874) под надслов „Упътвание за описвание правовите обичаи, които живеят у народа“. Скоро след това в Петербург излиза първи том на „Сборник народных юридических обычаев“, съставляващ т. 8 от Записки Импер. Рус. Геогр. Общества (СПб, 1878), съдържащ програмата на П. А. Матвеев за събиране на юридически обичаи (в сферата на гражданското право), чийто образец Бобчев основно следва (Бобчев 1917, III – IV).

ЛИТЕРАТУРА

Цитиране на монография в поредица:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Цитиране на статия в периодично издание:

Вълов 1974: В. Вълов. Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, XVI, 1974, 2, 37 – 54.

Цитиране на статия в сборник:

Попов 1985: А. Попов. Градоустройствен и архитектурен облик на Търновград, XII–XIV в. – В: Царстващият град Търнов. А. Попов, Й. Алексиев (Съст.), П. Петров (Ред.). София, 1985, 25 – 42.

Цитиране на публикации с няколко автори:

Плетньов, Кузов, Стефанова 2009: В. Плетньов, Х. Кузов, А. Стефанова. Археологически разкопки на крепостта „Кастрици“, резиденция „Евксиноград“ – Варна. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 657 – 661.

Цитиране на няколко публикации от една и съща година на един автор:

Борисова 2005а: Т. Борисова. Археологическо проучване на две тракийски могили в махала Миленска, Правец. – Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, 143–144. – *в литературата*.

Борисова 2005б: Т. Борисова. Тракийски могилен некропол край с. Калугерово, Софийска област. – В: Земята на България – люлка на тракийската култура. Г. Китов, Д. Димитрова. (Ред.). Т. II. София, 2005, 129–132. – *в литературата*.

Цитиране на архивна единица:

(ЦДА, ф. 177, оп. 2, а. е. 1186, л. 281) – *в текста*.

ЦДА: Централен държавен архив, фонд 177, опис 2, архивна единица 1186. – *в литературата*.

Цитиране на вестник:

(Янтра 1937, 2) – *в текста (когато статията е без автор)*

Янтра 1937: Вестник Янтра, Велико Търново, бр. 87 от 14 февруари 1937 г., 2. – *в литературата (когато статията е без автор)*

Цитиране на интернет източник (книга или друг вид публикация):

Jones 2012: S. Jones. Crosses and Crucifix Bottles. 2012. <http://www.sdjones.net/FolkArt/bender.html> (изтеглена информация на 09.03.2015 г.)

3. Резюме

Резюмето да е на български език. То трябва да бъде максимално информативно, с обем до 1500 знака, с разредка 1,5.

Резюмета към материалите от чужбина се приемат на английски език, които ще бъдат преведени на български език.

4. Илюстрации

Илюстрациите да са до 10 броя – качествени графични изображения и/или цветни и черно-бели снимки, предадени на електронен носител. Ако има илюстрации, съставени от няколко снимки, те трябва да бъдат предоставени като отделни файлове.

Чертежите трябва да имат резолюция не по-малко от 600 dpi във формат TIFF или PSD, а снимките – размер не по-малък от 1535 x 1062 пиксела

(13 x 9 см) при 300 dpi. Изображенията да са във формат JPEG, TIFF или PSD. Не се приемат илюстрации в Word или Powerpoint. При чертежи и снимки на предмети е задължително да има линеен мащаб, а при планове да е указана посока север.

Към илюстрациите да бъде приложен пълен списък на текстовете, които да са кратки, но максимално информативни. Илюстрациите се изписват с **Bold** и вписват в текста по следния начин: **(Обр. 1)** или **(Обр. 1, Обр. 2)** (включително и при позоваване в текста). Когато илюстрацията е съставена от отделни изображения, те се обозначават с арабски цифри към съответния образ (напр. **Обр. 1.1**). Аотиращите текстове към илюстрациите на материалите от чужбина се приемат на английски език, които ще бъдат преведени на български език.

* * *

Не се приемат ръкописи по електронна поща, освен ако разпечатките на текста и илюстрациите не са предадени отделно.

Редакционната колегия приема за обсъждане материали за том XXXIV на Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново от **02.01.2019 г. до 30.04.2019 г.** Одобрените или неодобрените за печат ръкописи не се връщат.

Редакционната колегия не носи отговорност за изнесените факти, направените изводи, предложените научни тези и мнения от авторите на публикацииите.

Некомплектвани материали или такива, които не отговарят на изискванията НЯМА ДА СЕ ПРИЕМАТ за печат.

Материали се приемат на адрес:

Регионален исторически музей – Велико Търново
за Редколегията
ул. Никола Пиколо №6
5000 Велико Търново

За информация и контакти:

rimvt_edit@abv.bg
062/682527 – Станислава Ботева

SUBMISSION REQUIREMENTS

FOR CONTRIBUTIONS TO THE JOURNAL

Of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo

The Journal of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo (Journal of RMH – VT) is the annual journal of RMH – VT. The Journal of RMH – VT accepts academic contributions not published in other scholarly journals, i.e. articles, announcements, reports and reviews of museum-related issues in history, archaeology, theory of arts, ethnology, restoration and conservation, museum studies, etc. The submissions shall be contributive and not published in other academic periodicals or as monographs. The research of professionals outside the museum shall be relevant to the town and district of Veliko Tarnovo, and nationwide research focusing on the district of Veliko Tarnovo.

The Editorial Board of the Journal of RMH – VT accepts papers in Bulgarian language with abstracts written in Bulgarian, as well as papers from abroad written in English, French, German or Russian and with an abstract in English.

Upon submission of the academic papers, the following technical requirements to the text and figures have to be observed:

1. Text

Manuscripts shall be submitted in electronic form (MS Word); a print out of the text and the figures must also be submitted. The text, the list of figures and the abstract must be sent in one file. The figures must be numbered. The submission must be not more than 36000 characters with spaces – 20 standard pages, 1.5 spacing, in Times New Roman, 12-point font size, left alignment, no paragraph indentation, no syllables carried over to the next line.

The title must be in capital letters, in Times New Roman, 12-point font size, left alignment, no bolding. The names of the author must be written in Times New Roman, 12-point font size, left alignment, in Italic, no bolding. There must be one empty line between the title, the author's name and the first paragraph.

Inverted commas and italics of the quotation shall be used when a document, source or literature is cited.

For marking of distances in time and space, of dimensions, or pages in a citations shall be used a dash with intervals before and after it.

The special characters and symbols must be printed clearly and additionally highlighted in the print out. In case any particular font is used, it must be submitted electronically as well.

A brief presentation of the external authors should also be included: scholarly title, rank, place of work and e-mail.

2. Text citation

Referencing in the text shall be as follows: the last name of the author is written in parenthesis in the text, as well as the year of publication without any separating comma preceding it, then comma, the number of the page or figure.

A list of the sources should follow the text, where the titles should be written first in Cyrillic, afterwards in Latin, and in the end in other alphabets. Publications in each group shall be arranged alphabetically according to the author's family name. In case the cited publications of the same author are published in different years, they shall be arranged in ascending order – from the earliest to the latest one. When an author is cited in a special font (in Cyrillic or Latin) with more than one publication in the same year, a small Cyrillic or Latin letter shall be added after the year without any space – a, б, B, etc. or a, b, c, etc., starting with the first cited year.

The titles of periodicals shall not be abbreviated.

In case a monograph was published in series, the title of the series and the volume number shall be stated in parenthesis after its title.

If an article in collected works is cited, “– B:” or “– In:” respectively shall be stated before the title, and the name of the editor shall be stated after the title of the collected works, and (“Edited by”) or (“Compiled by”) shall be stated in parenthesis.

Newspaper articles are cited as periodicals, and in case of no author mentioned, the title, the year and the page of the newspaper shall be stated in parenthesis, and the reference section shall state the title of the newspaper, the location of publication, the issue number, the year of publication and the pages.

The cited archive units shall be stated in parenthesis in the body of the paper and in the reference section, and not in footnotes, in the following sequence: archive, fund, inventory list, archive unit, sheet.

The cited newspapers and archive units shall be included alphabetically in the reference section, not separately after it.

Internet sources are cited in a similar way, and apart from the name of the author of the site or of the particular publication, the publication year shall also be stated in the parenthesis, and in the reference section – the web address and the date the information was downloaded.

Any additional information or any other sources shall be stated in endnotes, before the bibliography, regular spacing, font Times New Roman 10, left alignment. All notes shall be automatically organised as follows: Microsoft Word – References – Footnote – Endnote, and 1, 2, 3,... – Insert – from the Number format.

Examples:

NOTES

1. V. Bogishich's instructions on how to describe the legal customs are included in his collected works "Pravniobicaji u slovena. Privatnopravo.", issued in Zagreb in 1867. Several years later on it was translated in Bulgarian by P. Odzhakov, who published it in Prague (1874) under the title "Instructions on how to describe the legal customs practiced by the people". Soon afterwards in Petersburg volume one of "Сборник народных юридических обычаев" came out, representing item 8 of ЗапискиИмп. Рус. Геогр. Общества (СПб, 1878), containing the program of P. A. Matveev how to collect legal customs (within civil law), the main model followed by Bobchev (Бобчев 1917, III–IV).

REFERENCE

Citing of monographs in series:

Bonev 1988: A. Bonev. Thrace and the Aegean World during the Second Half of the 2nd Millenium B.C. (Excavations and Studies, 20). Sofia, 1988.

Citing of articles in periodicals:

Valov 1974:V. Valo. The new excavations at the 40 Holy Martyrs' Church in Veliko Tarnovo (preliminary announcement). – Archaeology, XVI, 1974, 2, 37–54.

Citing of articles in collected works:

Popov 1985: A. Popov. Territorial Development and Architecture of Tarnograd, the 12th–14th cc. – In: The Royal city of Tarnov. A. Popov, Y. Alexiev (Compiled by), P. Petrov (Edit.).Sofia, 1985, 25–42.

Citing of articles with several authors:

Pletnyov, Kouzov, Stefanova 2009:V. Pletnyov, H. Kouzov, A. Stefanova. Archaeological excavations at the Kastritsi Fortress, Euxinograd Residence – Varna. – Archaeological discoveries and excavations in 2008 Sofia, 2009, 657–661.

Citing of several articles from the same year by the same author:

Borisova 2005a: T. Borisova. Archaeological study of two Thracian tumuli in the Milenska area, Pravets. – Archaeological discoveries and excavations in 2004 Sofia, 2005, 143–144.– *in the bibliography.*

Borisova 2005b: T. Borisova. A Thracian tumulus near the village of Kalugero-vo, Sofia district. – In: The Lands of Bulgaria – a cradle of the Thracian culture. G. Kitov, D. Dimitrova. (Edit.). Vol. II. Sofia, 2005, 129–132.– *in the bibliography*.

Citing of archive units:

(**ASA**, f. 177, inv. 2, a. u. 1186, sh. 281) – *in the body of the article*.

ASA: Archives State Agency, fund 177, inventory list 2, archive unit 1186. – *in the reference section*.

Citing of newspapers:

(**Yantra** 1937, 2) – *in the body of the article (when the article has no author)*

Yantra 1937: *Yantra* newspaper, Veliko Tarnovo, No. 87 of 14 February 1937, 2. – *in the reference section (in case the article has no author)*

Citing of internet sources (a book or any other type of publication):

Jones 2012: S. Jones. Crosses and Crucifix Bottles. 2012. <http://www.sdjones.net/FolkArt/bender.html> (information downloaded on 09.03.2015)

3. Abstracts

Abstracts should be in Bulgarian. Abstracts should convey as much information as possible, it should not be longer than 1500 characters, at 1.5 spacing.

Abstracts to papers from abroad are accepted in English and will be translated in Bulgarian.

4. Figures

The figures shall not be more than 10 – high quality graphic images and/or black and white photos, submitted electronically. In case of illustrations consisting of several photos, they must be submitted as separate files.

The drawings should be of resolution no less than 600 dpi, in TIFF or PSD format, and the size of the photos should be no less than 1535 x 1062 pixels (13 x 9 cm) at 300 dpi. Acceptable image formats: JPEG, TIFF or PSD. No figures in Word or Power Point shall be accepted. Linear scales are required for drawings or photos of objects, and the north direction should be indicated in plans.

A complete list of figure captions must be enclosed to the figures; these should be brief but conveying as much information as possible. The figures should be annotated in **Bold** and shall be given in the text as follows: (**Fig. 1**) or (**Fig. 1, Fig. 2**) (also in references in the text). In case the figure consists of individual images, their

sequence should be stated in Arabic numbers to the relevant image (e.g. **Fig. 1.1**). The annotations to the figures in papers from abroad are accepted in English and these will be translated in Bulgarian.

* * *

No electronic manuscripts shall be accepted unless print outs of the body text and figures have been submitted separately.

The Editorial Board accepts submissions to be considered for volume XXXIV of the Journal of RMH – VT **from 2 January 2019 to 30 April 2019**.

No manuscripts shall be returned, whether approved or not.

The Editorial Board shall not be responsible for the facts, the conclusions drawn, the proposed scholarly theses or the opinions offered by the authors of the submissions.

Submissions that are not completed or do not comply with the requirements SHALL NOT be accepted.

Submissions shall be sent to the following address:

Regional Museum of History – Veliko Tarnovo
Attn: Editorial Board
6 Nikola Piccolo Street
5000 Veliko Tarnovo

Contact person:

Stanislava Boteva
rimvt_edit@abv.bg
+359 (0)62/682527

Иван Църов. ОБЩЕСТВЕНА ЧЕШМА ОТ НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ
Ivan Tsarov. A PUBLIC WATER FOUNTAIN FROM NICOPOLIS AD ISTRUM

Ил. 1. Обществена чешма – фасада.

Ill. 1. A public fountain – facade.

Ил. 2. Отвор на левия шулнар – лице.

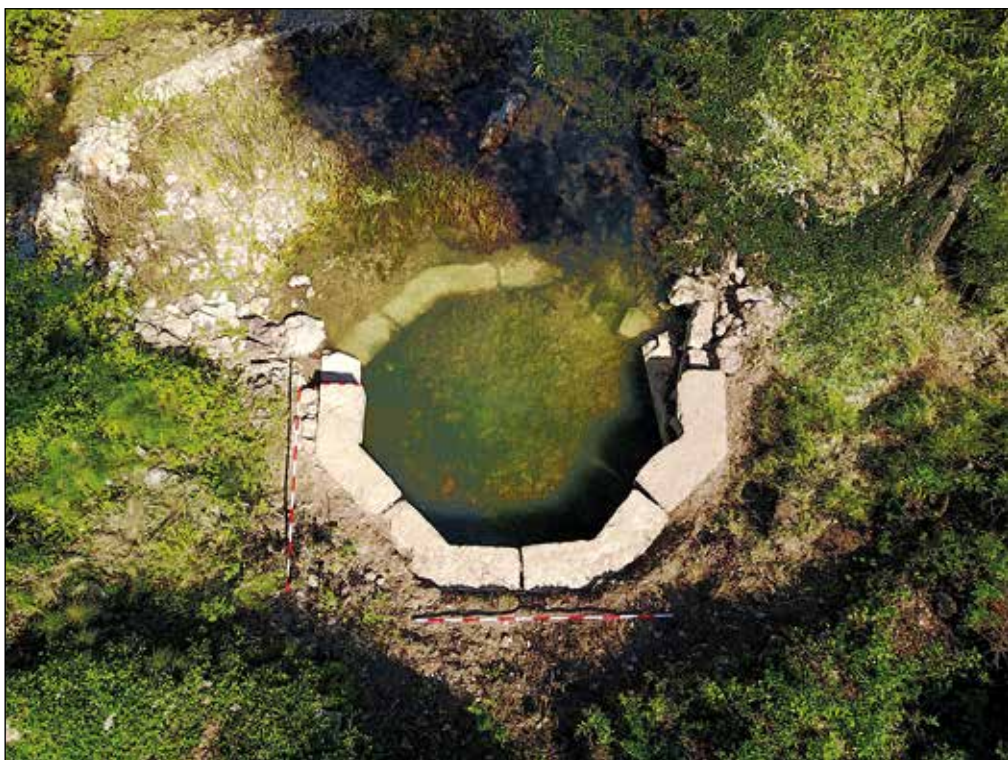
Ill. 2. The mouth of the left water spout – front.

Ил. 3. Отвор на левия шулнар – тил.
Ill. 3. The mouth of the left water spout – back.

**Калин Чакъров. ОТ *CAPUT AQUAE* ДО *CASTELLUM AQUAE*
НА ЗАПАДНИЯ АКВЕДУКТ НА *NICOPOLIS AD ISTRUM*
(Разкопки на каптажа в с. Мусина и наблюдения върху топографията на трасето).**

**Kalin Chakarov. FROM *CAPUT AQUAE* TO *CASTELLUM AQUAE*
OF THE WESTERN AQUEDUCT OF *NICOPOLIS AD ISTRUM*
(Excavations of the water-catchment in the village
of Mussina and observations on the topography of the route)**

Ил. 1. Каптажът – поглед от горе (снимка Е. Френчев).
Ill. 1. The Water-catchment – an Aerial View (photo E. Frenchev).

Ил. 2. Каптажът – поглед от североизток (снимка К. Чакъров).

III. 2. The Water-catchment – view from the Northeast (picture K. Chakarov).

**Веселина Стоянова. ДИГИТАЛНА РЕСТАВРАЦИЯ И РЕКОНСТРУКЦИЯ
НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА И УКРАСАТА НА ДВА КЕРАМИЧНИ СЪДА
ОТ РИМСКАТА ЕПОХА**

**Vesselina Stoyanova. DIGITAL RESTORATION AND RECONSTRUCTION
OF THE IMAGES AND DECORATION OF TWO CERAMIC VESSELS
FROM THE ROMAN PERIOD**

Ил. 1. Паница № 1415 A/TOM.

Ill. 1. Bowl No. 1415 A/TOM.

Ил. 2. Паница № 1415 A/TOM – дигитална реконструкция.

Ill. 2. Bowl No. 1415 A/TOM – digital reconstruction.

Ил. 3. Паница № 1416 А/ТОМ.

Ill. 3. Bowl No. 1416 A/TOM.

Ил. 4. Паница № 1416 А/ТОМ – дигитална реконструкция.

Ill. 4. Bowl No. 1416 A/TOM – digital reconstruction.

**Иван Чокоев. ТЕКСТИЛ ОТ ГРОБОВЕ В МЕСТНОСТТА ФРЕНК ХИСАР
ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО, РАЗКРИТИ ПРЕЗ 2016 Г.**

**Ivan Chokoev. TEXTILE FROM GRAVES EXCAVATED IN 2016
AT FRENK HISAR, VELIKO TARNOVO**

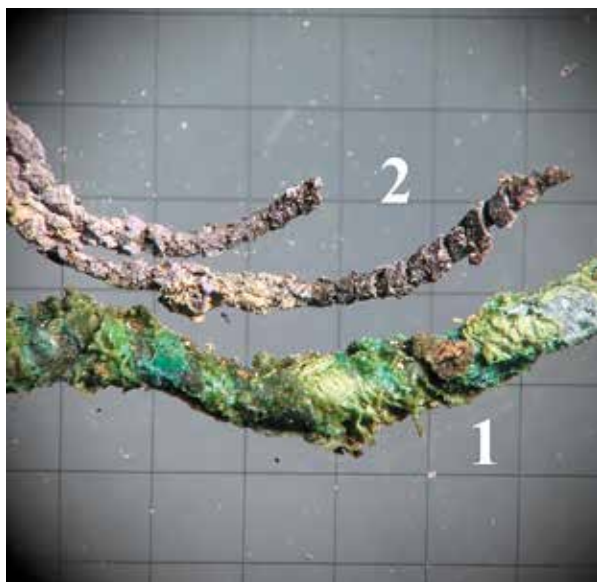
Ил. 1. Лентички от посребрена медна сърма от гроб № 62 (макро).

III. 1. Lace of silver plated copper thread from grave № 62 (macro).

Ил. 2. Лентичка от посребрена медна сърма от гроб № 62 (микро).

III. 2. Lace of silver plated copper thread from grave № 62 (micro).

Ил. 3. Сравнение между посребрена медна нишка (1) и позлатени сребърни сърмени нишки (2), вложени в лентичките от гроб № 62 (микро).

III. 3. Comparison between silver plated copper thread (1) and gilded silver threads (2), used in the laces from grave № 62 (micro).

Ил. 4. Останки от сребърното покритие на медната лентичка, полепнало върху памучната сърцевина на посребрената медна сърма от гроб № 62 (микро).

III. 4. Remains from the silver plate of the copper strip, stuck to the cotton core of silver plated copper thread from grave № 62 (micro).

Ил. 5. Лентички от позлатена сребърна сърма от гроб № 62 (макро).

III. 5. Laces of gilded silver threads from grave № 62 (macro).

Ил. 6. Лентичка от позлатена сребърна сърма от гроб № 62 (микро).

III. 6. Lace of gilded silver threads from grave № 62 (micro).

Ил. 7. Тъмнокافява копринена сърцевина на позлатената сребърна сърма от гроб № 62 (микро).

III. 7. Dark-brown silk core of gilded silver thread from grave № 62 (micro).

Ил. 8. Следи от сърмените ширити върху черепа от гроб № 62 (макро).

III. 8. Traces of metal thread laces over the skull from grave № 62 (macro).

*Ил. 9. Останки от сърмен текстил от гроб № 74 (микро).
 Ill. 9. Fragments of metal thread textile from grave № 74 (micro).*

*Ил. 10. Бледа позлата на сърмените нишки от гроб № 74 е (микро).
 Ill. 10. The gilt of metal thread from grave № 74 is pale (micro).*

Ил. II. Останки от сърмената тъкан около тилната част на черепа от гроб № 74 (сн. И. Петракиев), (макро).

III. II. Fragments of metal thread textile found at the occipital zone of the skull from grave № 74 (photo: Il. Petrakiev) (macro).

Ил. 12. Власинки върху копче от гроб № 76 (микро).

III. 12. Fibres stuck to a button from grave № 76 (micro).

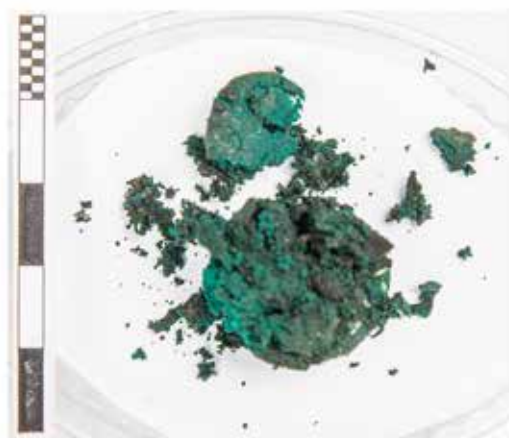
Надежда Ботева, Георги Константинов, Константин Тотев. ПРОБЛЕМИ НА ИЗСЛЕДВАНИЯТА И ЕКСПОНИРАНЕТО НА РЕЛИКВАРИЯ ОТ МУЗЕЯ В СЕВЛИЕВО

Nadezhda Boteva, Georgi Konstantinov, Constantin Totev. PROBLEMS OF RESEARCH, CONSERVATION AND PRESENTATION OF THE RELIQUARY FROM THE MUSEUM IN SEVLIEVO

Ил. 1. Разкриване на реликвария от Исторически музей – Севлиево.

III. 1. Opening of the reliquary from the Museum of History in Sevlievo.

Ил. 2. Вътрешното съдържание на реликвария от Исторически музей – Севлиево.

Ill. 2. The inner contents of the reliquary from the Museum of History in Sevlievo.

Ил. 3. Почистеният реликварий от Исторически музей – Севлиево.

III. 3. The cleaned reliquary from the Museum of History in Sevlievo.

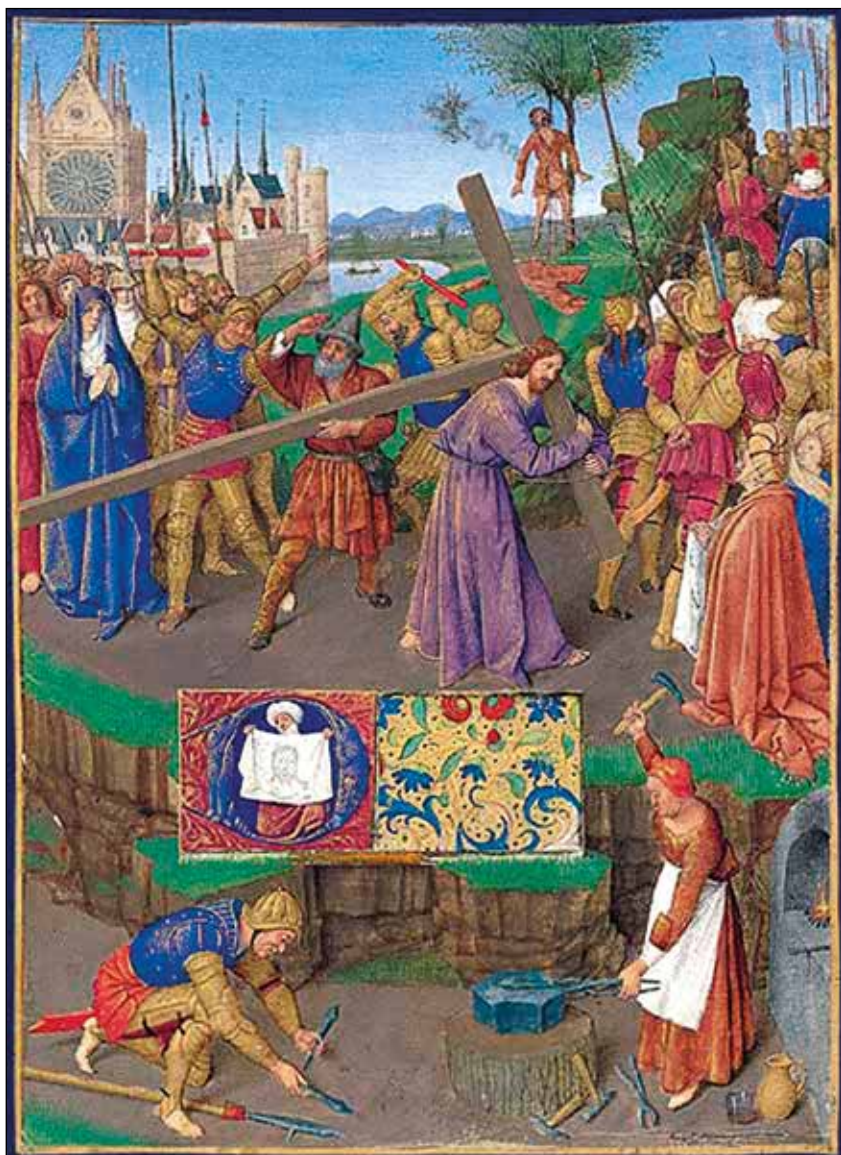
**Пламен Събев. ЛЕГЕНДИТЕ ЗА ИЗКОВАВАНЕ НА ГВОЗДЕИТЕ ЗА
РАЗПЯТИЕ ХРИСТОВО (Текстови източници и изобразителни вариации)**

**Plamen Sabev. THE LEGENDS ABOUT FORGING THE NAILS FOR
CHRIST'S CRUCIFIXION (Written sources and iconographic variaions)**

Ил. 1. „Изковаване на пироните“ в Псалтира на кралица Мария Английска.

III. 1. “Forging the Nails” in the Queen Mary Psalter, Royal 2 B VII f. 252v.
([http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?](http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IllID=53533)
[Size=mid&IllID=53533](http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IllID=53533)).

*Ил. 2. „Изковаване на пироните“ от Часослова на Етиен Шевалие.
Илюстратор – Жан Фуке.*

*III. 2. “Forging the Nails” – Hours of Étienne Chevalier, Jean Fouquet.
https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Hours_of_%C3%89tienne_Chevalier#/media/File:Le_Portement_de_Croix.jpg.*

Ил. 3. „Изковаване на пироните“ в Библия от библиотеката на лорд Лестър.

III. 3. “Forging the Nails” in the Holkham Bible.

(Holkham Bible, British Library Additional Manuscript № 47682, f. 31.)

(<https://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IllID=34328>).

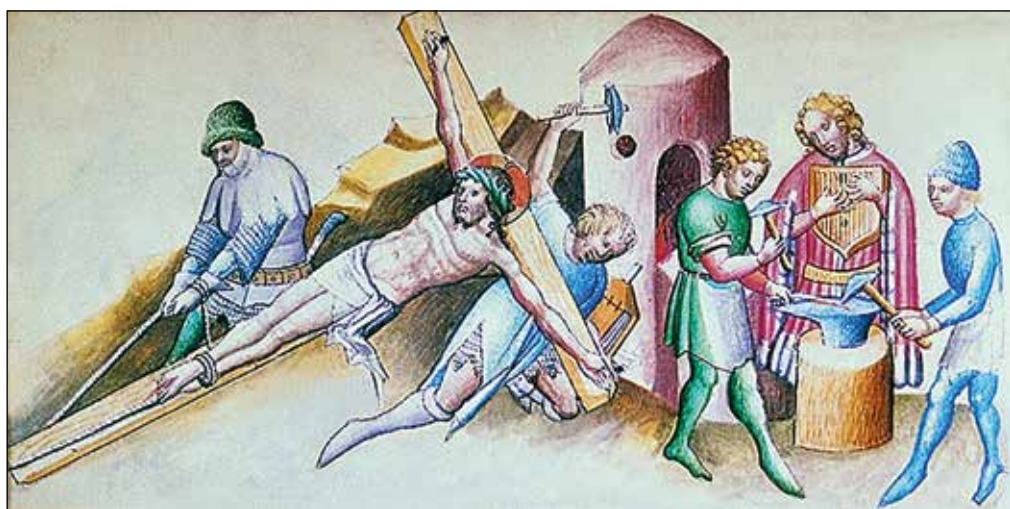
Ил. 4. „Приковаване върху кръста“ в Библия от библиотеката на лорд Лестър.

III. 4. “Nailing to the Cross” in the Holkham Bible, British Library Additional Manuscript № 47682, f. 31v.

Ил. 5. „Изковаване на пироните“ в „Огледало на човешкото спасение“.

III. 5. “Forging the Nails” in Manuscript *Speculum Humanae Salvationis*, ÖNB, Cod. s.n. 2612, fol. 25v. (<https://www.e-codices.unifr.ch/en/bks/membr0008/23v/0/Sequence-197>).

Ил. 6. „Изковаване на пироните“ в „Огледало на човешкото спасение“.

III. 6. “Forging the Nails” in *Speculum Humanae Salvationis*, Madrid Biblioteca Nacional, Ms. B. 19. (<http://tethys.imareal.sbg.ac.at/realonline/images/7005873.JPG>).

Светла Атанасова. ПИСАЛКА ПЕЧАТ НА ДИМИТЪР КАТРАНОВ
Svetla Atanasova. A STAMP SEAL PEN OF DIMITAR KATRANOV

*Ил. 1. Писалка печат на Димитър Катранов
(Инв. № Н-м С-в/IV 1853).
1. Общ вид.*

*III. 1. A stamp seal pen of Dimitar Katranov
(Inv. No. Н-м С-в/IV 1853).
1. General view.*

*2. Молив с печат.
2. A stamp seal pencil.*

*3. Перодръжка с печат.
3. A stamp seal penholder.*

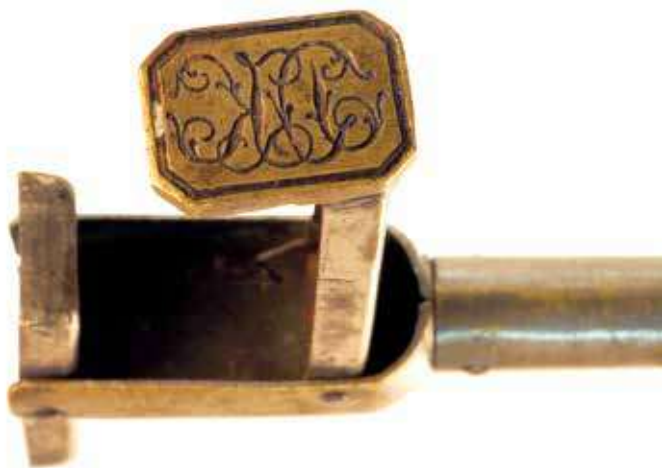

4. Перодръжка с печатащата част.
4. The stamp seal of the penholder.

Ил. 2. Писалка-печат на Димитър Катранов (Инв. № Н-м С-в/IV 1853).
1. Общ вид на печатащата част.

III. 2. A stamp-seal pen of Dimitar Katranov (Inv. No. Н-м С-в/IV 1853).
1. General view of the stamp-seal.

2. Работна печатаща повърхност – детайл.
2. The head of the stamp seal – a detail.

3. Печат.
3. A stamp seal.

**Миглена Петкова. ПРЕДСТАВИТЕ ЗА СВЯТОСТ –
ИЗТОЧНИК ЗА ФОРМИРАНЕ НА САКРАЛНИ ПРОСТРАНСТВА**
(Село Капиново – местна памет и локална идентичност)

**Miglena Petkova. THE CONCEPTS OF SACREDNESS –
A SHAPING SOURCE OF SACRAL SPACES**
(The village of Kapinovo – local memory and local identity)

*Ил. 1. Стенопис, представящ Капиновския манастир
„Св. Николай Чудотворец“ през Възраждането.*

*III. 1. A mural painting representing the Monastery of St. Nicholas,
the Wonderworker in the village of Kapinovo during the Revival.*

Ил. 2. Каменен кръст от оброчището „Богоявление“, край с. Капиново.

Ill. 2. A stone cross from the Epiphany consecrated ground near the village of Kapinovo.

Ил. 3. Черковище „Камбанката“ в с. Капиново.

Ill. 3. The Bell church place in the village of Kapinovo.

**Станислава Ботева. ВЪЗПОМЕНАТЕЛНИ ОТЛИЧИЯ, ПОСВЕТЕНИ
НА ОБЯВЯВАНЕТО НА НЕЗАВИСИМОСТТА НА БЪЛГАРИЯ**

**Stanislava Boteva. COMMEMORATIVE INSIGNIA OF HONOUR DEDICATED
TO THE DECLARATION OF INDEPENDENCE OF BULGARIA**

*Ил. 1. Възпоменателен кръст „За независимостта на България 1908 г.“ (за мъже), аверс.
III. 1. Commemorative Cross „For the independence of Bulgaria 1908” (for men), obverse.*

*Ил. 2. Възпоменателен кръст „За независимостта на България 1908 г.“ (за мъже), реверс.
III. 2. Commemorative Cross „For the independence of Bulgaria 1908” (for men), reverse.*

Ил. 3. Мемориален знак „100 години независима България“, 2008 г. (за мъже), аверс.
III. 3. Commemorative insignia „100 years independent Bulgaria“, 2008 (for men), obverse.

Ил. 4. Мемориален знак „100 години независима България“, 2008 г. (за мъже), реверс.
III. 4. Commemorative insignia „100 years independent Bulgaria“, 2008 (for men), reverse.

**Симеон Цветков. ПОРЪЧКИ И ДОСТАВКИ НА ЛЕКО СТРЕЛКОВО ОРЪЖИЕ
ОТ „ЧЕШКА ЗБРОЙОВКА“ (1938–1944 Г.)**

**Simeon Tsvetkov. ORDERS AND SUPPLIES OF LIGHT FIRE ARMS
FROM “CZECH ZBROJOVKA” (1938–1944)**

Ил. 1. Лека картечница „Брен“ – поглед отляво (инв. № 615 НИ – В/ОИМ – ВТ).

III. 1. Bren light machine gun – view from the left (inv. No. 615 НИ – В/ОИМ – ВТ).

Ил. 2. Лека картечница „Брен“ – 3/4 ракурс (инв. № 615 НИ – В/ОИМ – ВТ).

III. 2. Bren light machine gun – 3/4 close-up (inv. No. 615 НИ – В/ОИМ – ВТ).

Ил. 4. Картечен пистолет ZK-383 – 3/4 ракурс
(инв. № 58 KBП – Регионален исторически музей – В. Търново).

III. 4. ZK-383 submachine gun – 3/4 close-up
(inv. No. 58 KBП – Regional Museum of History – V. Tarnovo).

Ил. 3. Картечен пистолет ZK-383 – поглед отляво
(инв. № 58 KBП – Регионален исторически музей – В. Търново).

III. 3. ZK-383 submachine gun – view from the left
(inv. No. 58 KBП – Regional Museum of History – V. Tarnovo).

**Димо Иванов. ВЕЛИКОТЪРНОВСКИТЕ СГРАФИТА –
КАРТИНИ НА ПАМЕТТА**

**Dimo Ivanov. VELIKOTARNOVO'S SGRAFFITI –
PICTURED MEMORY**

*Ил. 1. „Средновековни войни“, 1974 г.
(реставрирано през януари 2019 г. от екип на д-р Милен Джановски)
Автор: Григор Спиридонов. Снимка: Димо Иванов.*

*III. 1. “Medieval warriors”, 1974.
Author: Grigor Spiridonov. Photo: Dimo Ivanov.*

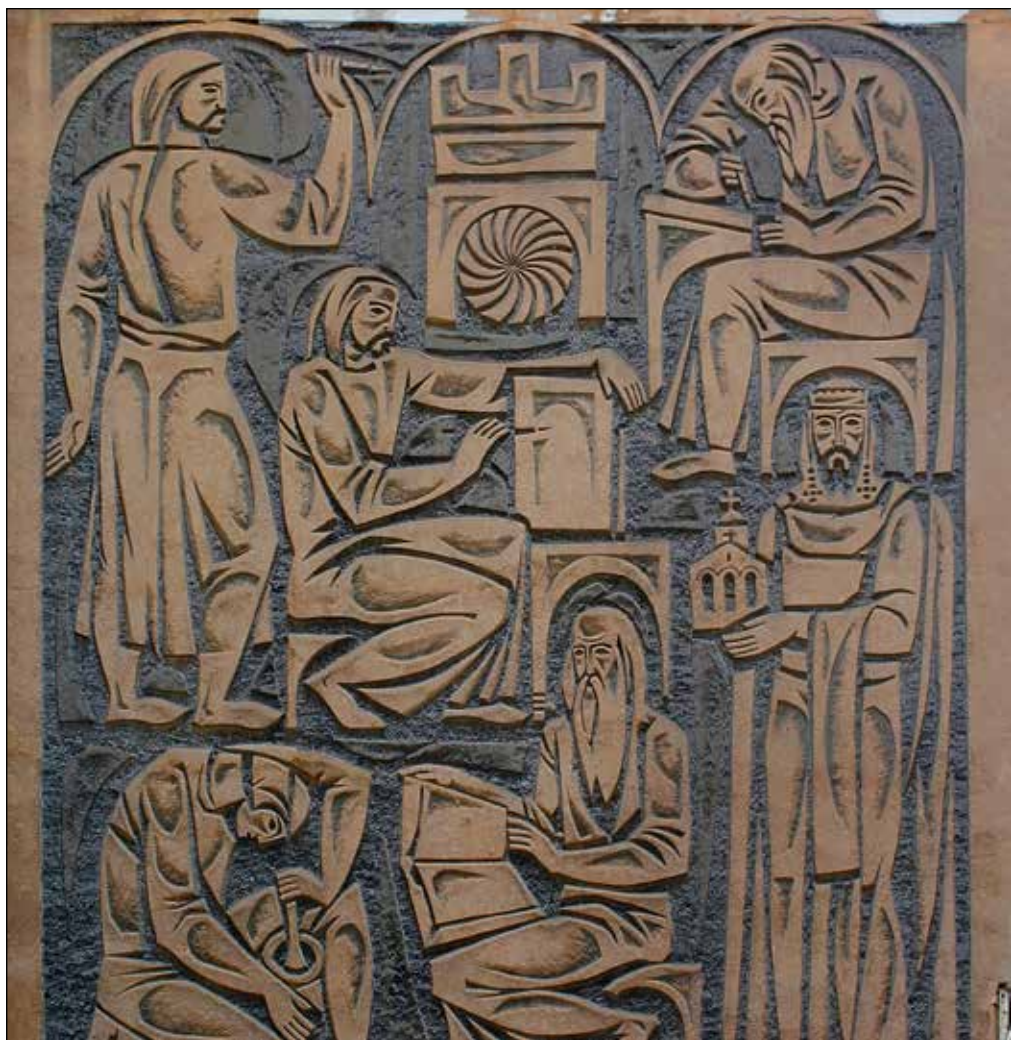
*Ил. 2. „Посрещане на руските войни-освободители“, 1973 г.
Автор: Благой Иванов. Снимка: Димо Иванов.*

*III. 2. “Meeting the Russian Soldiers-Liberators”, 1973.
Author: Blagoy Ivanov. Photo: Dimo Ivanov.*

Ил. 3. „Велчова завера“, 1974 г.
Автор: Никола Гелов. Снимка: Димо Иванов.

III. 3. “Velcho’s Uprising”, 1974.
Author: Nicola Gelov. Photo: Dimo Ivanov.

Ил. 4. „Втори Златен век“, 1973 г.
Автор: Никола Хаджитанев. Снимка: Димо Иванов.

III. 4. “The Second Golden Age”, 1973.
Author: Nicola Hadjitanev. Photo: Dimo Ivanov.